II 2364

КОСТАДИН КИСЬОВ

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ

(II–I хил. пр.Хр.)

авто
спектър

ASL01
дар

КОСТАДИН КИСЬОВ

Погребални практики в Родопите (края на II – I хил. пр.Хр.)

Издателство Автоспектър

Пловдив 2009

903.5'638'(234.423.3) П 2364 В123671
РУ(1)26/28 + Р193.113 + Р193.112

Книгата се издава със съдействието на “Сигма Инвест” – Пловдив и Винпром “Пещера”

SIGMA
INVEST

ВИНПРОМ
Пещера
Винпром Пещера

Инв. №: 84186
БАН БИБЛИОТЕКА
БАР

© Костадин Кисьов
© Издателство Автоспектър
© Нели Колева - корица
© Владимир Киряков, Атанас Киряков, Костадин Кисьов - фотографии
© инж. Трифон Пальонгов - карти
ISBN 978-954-8932-50-9

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Археологически институт и музей при БАН

КОСТАДИН АТАНАСОВ КИСЬОВ

Погребални практики в Родопите (края на II – I хил. пр.Хр.)

Дисертация

(София - 1993 г.)

Научен консултант: ст. н. с. д-р Мечислав Домарадски

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 7

УВОД 9

ГЛАВА ПЪРВА: ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА (XIII–XI в. пр.Хр.) 19

I. Некрополите през късната бронзова епоха 17

II. Могилите през късната бронзова епоха 18

- 1. Надгробни могили 18
- 2. Могили-кенотафи 25

ГЛАВА ВТОРА: ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА (XI–VI в. пр.Хр.) 30

I. Могилните некрополи през ранната желязна епоха 30

- 1. Надгробни могили 31
- 2. Могили-кенотафи 41

II. Скалните (безмогилни) некрополи през ранната желязна епоха 42

- 1. Скални гробници 42
- 2. Скални ниши 43

ГЛАВА ТРЕТА: ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ КЪСНАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА (V–I в. пр.Хр.) 51

I. Могилните некрополи през късната желязна епоха 51

- 1.Надгробни могили 51
- 2. Могили-кенотафи 58

II. Плоски (безмогилни) некрополи 60

- 1. Характеристика 61
- 2. Гробове 61

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 73

ЛИТЕРАТУРА 83

ИЗПОЛЗУВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ 91

КАТАЛОГ 93

АЛБУМ 131

ПРЕДГОВОР

Монографията “Погребални практики в Родопите края на II-I хил. пр.Хр.” представлява дисертационен труд защитен през 1993 г. Поради финансови причини нейното публикуване не беше възможно на по-ранен етап. Съдържанието на дисертационния труд се публикува във вида, в който беше подготвен и защитен през 1993 г. Единствените корекции направени в текста касаят актуализацията на отделни публикации цитирани в използваната литература. Трудът се базира основно на резултатите от археологическите проучвания на могилни и плоски некрополи, извършени в периода 1930-1990 г. на територията на бившия Смолянски окръг. В научно обръщение е въведен и интерпретиран неизвестен досега фактологичен материал от научния архив и фонда на Регионален Исторически музей Смолян.

Отделните археологически обекти и откритите находки са представени в каталога към дисертацията. Различните видове гробни и обредни съоръжения разгледани в каталога са илюстрирани в албум със съответния номер, отбелязан и в самия каталог.

Структурата на каталога представящ броя и основните характеристики на некрополите и гробовете в Родопите през късната бронзова епоха и I хил. пр.Хр. е еднаква с използувания в дисертацията начин на описание, обобщаване и интерпретиране на погребалните практики.

Каталогът съдържа информация за землищата на 110 села, на чиято територия до 1990 г. са регистрирани и проучени 320 могили съдържащи 380 гроба, 18 безмогилни некрополи и около 1200 скални ниши и 65 скални гробници.

Селищата в чийто землища са разположени надгробните паметници са представени по азбучен ред, заедно с областните центрове, към които принадлежат. Най-често в околностите на отделните селища се намират по няколко надгробни обекти от разглеждания хронологически период, поради което в каталога са посочени наименованията на местностите, като всеки отделен обект (некропол, могила или гроб) притежава съответната номерация. Отделните обекти са локализирани възоснова посоката и разстоянието до съответното селище, в чието землище се намират.

В каталога всеки некропол се разглежда като отделен обект с неговите основни характеристики. Посочен е вида към който принадлежи съответния некропол – могилен или безмогилен (плосък). Броят на гробовете които оформят даден некропол е изразен чрез цифра, поставена в скоби. След тези два елемента е посочена геоморфологическата форма върху която е разположен съответния некропол и нейното изложение (ориентация) спрямо посоките на света. Заедно с това е посочена площта която се заема от некропола и разстоянието между отделните гробове. За селищата в чийто землища са провеждани комплексни археологически проучвания, чрез прилагане метода на регистрация на различните видове археологически обекти, е посочена културната среда на некрополите, изразена в наличието и връзката със селища, крепости или култови обекти от същия хронологически период.

При представянето на могилните некрополи всяка отделна могила е разгледана самостоятелно, с нейните основни характеристики и номерация получена от съответния проучвател. Външната, съвременна форма на всеки могилен насип е определена според формата на основата (хоризонтално сечение), която е в пряка връзка и зависимост от броя на вторичните насипи, тяхното ситуиране и размери. Възоснова на този признак проучените до сега могилни насипи в Родопите се обособяват в две групи – могили с конусовидна форма, чиято основа е кръгла и могили с формата на елиптичен параболоид, чиято основа е елипсовидна.

Структурата на могилните насипи, като една от техните характеристики, е определена в зависимост от количеството и съотношението на пръстта и камъните които ги изграждат. Възоснова на този признак могилните насипи са обособени в три категории – земни (от хомогенна пръст, в която се откриват единични камъни), каменни и земно-каменни.

След определянето вида на съответния могилен насип, чрез изброяване, са посочени видовете допълнителни обреди извършени в насипите. Останките от тези обреди са разгледани обобщено в две групи – останки от гробни дарове и останки от поменателни церемонии, като е посочена дълбочината на която са открити и тяхното хоризонтално ситуиране. Към допълнителните обреди извършвани в насипите са причислени и вторичните гробове, като са посочени техните основни елементи, ситуиране и датировка. Когато вторичния гроб хронологически не е свързан с първичното погребение, в каталога се посочва само неговото хоризонтално и вертикално разположение и датировка.

Допълнителните обредни съоръжения открити в могилните насипи са представени в каталога чрез кратко описание на тяхното ситуиране, форма, размери, ориентация и датировка.

След разглеждането на основните характеристики на могилните насипи са посочени главните елементи на първичните гробове. При всеки гроб е дадена неговата вертикална и хоризонтална проекция, изразена с цифри. Отделните гробове са представени с кратко описание на конструкцията, размерите и ориентацията. Като елемент на гроба е посочен и начина на погребение. При погребенията извършени чрез трупоизгаряне е посочен използувания вариант – на място или извън могилата. По същия начин е подходено при представянето на погребенията извършени чрез трупополагане, където разновидностите също са две – пълно и частично. В случаите когато погребението е извършено чрез частично трупополагане се посочва каква част от тялото е погребана. При гробовете, в които е практикувано пълно трупополагане са посочени позата на мъртвия, неговата възраст, пол, ориентация и размери на скелета.

В каталога като елемент на гроба са разгледани и допълнителните обреди свързани пряко с погребалната церемония. Посочени са останките от тези обреди и тяхното ситуиране спрямо гробната конструкция. Гробните предмети са разгледани в две групи, според тяхното предназначение. Останките и конструкциите от допълнителните култови съоръжения обслужващи обредите свързани пряко с мъртвите (клади, огнища, пръстени от камъни и други) са представени чрез тяхното описание, форма, размери и ориентация.

След представените характеристики на отделните гробове е посочена тяхната датировка, както и първичните публикации касаещи конкретния некропол, могила или гроб. При разглеждането на гробните комплекси, които не са публикувани, се посочват архивните номера на използуваната научна документация (полеви дневници и полеви книги) или ръкописи, както и мястото на тяхното съхранение.

Използувания в каталога начин на цитиране на отделните гробни комплекси се възпроизвежда в следната схема:

КАТ. №. СЕЛИЩЕ (област)

Обект №, местност; НЕКРОПОЛ – вид (брой гробове), разположение, площ, връзка с друг обект;

МОГИЛА №: Насип – форма, размери, структура, останки от допълнителни обреди, допълнителни култови съоръжения, вторичен гроб;

ГРОБ – ситуиране, конструкция, начин на погребване (поза, размери, ориентация, възраст, пол), останки от допълнителни обреди, допълнителни култови съоръжения;

ДАТИРОВКА; ЛИТЕРАТУРА; АЛБУМЕН №

УВОД

Физико-географската характеристика на Родопите като самостоятелно обособена географска област представлява един от основните фактори, обуславящи ранната заселеност на планината. Родопите са огромен масив, наклонен на изток, с овални форми, очертания и дълбока долинна система. Планината обхваща обща площ от 24 000 км, като в българска територия Родопите заемат площ от 14 735 кв.км със средна надморска височина 785 м.

На северозапад границите се очертават от долината на р. Дрещенец, ляв приток на р. Черна Места, Аврамовата седловина, седловината Юндола с надморска височина 1375 м и долината на р. Яденица. На югозапад долината на р. Места отделя Родопите от планините Пирин, Боздаг и Чалдаг. В южна посока планината се простира до Беломорската низина, където дяловете Овчарица и Пеперуда достигат до самото крайбрежие на Бяло море. Родопският масив на изток се ограничава от долината на р. Марица. Северната граница се очертава от устието на р. Яденица, с. Тополово, Асеновградско и ниските тераси на десния бряг на р. Марица. Към Родопите принадлежат Бесапарските ридове (Пазарджишко), планинските дялове Драгойна и Мечковец, Първомайско и Хасковската планинска област.

Въз основа на морфологически белези планината се разделя на Западни и Източни Родопи. Границата между тях, обусловена от геоложкото и геоморфоложкото развитие на масива, се очертава от долината на р. Каялийка, десен приток на р. Марица, седловината Китка с височина 735 м, долината на р. Боровица, долината на р. Върбица и седловината Три камъка (550 м) на граничното било югоизточно от Златоград.

Западните Родопи имат планински облик с дълбоки долини, между които се простират високи планински дялове – Преспа, Радюва планина, Мурсалица, Чернатица, Дъбраш, Баташка планина, Алабак. Средната надморска височина на Западните Родопи е равна на 1100 м, като най-високите планински върхове се издигат в землищата на Смолян (Голям Персенк – 2191 м), Чепеларе (Персенк – 2091 м) и Батак (Голяма Сютка – 2186 м; Баташки Снежник – 2082 м). Реките Чепинска, Чепеларска и Въча са най-големите водни артерии, които пресичат Западните Родопи в посока юг-север и се вливат в р. Марица.

Източните Родопи имат хълмист, нископланински облик с широки долини и малки планински дялове – Жълти дял, Драгойна, Царичина, Мечковец, Стръмни рид. Чуката, Хухлата, Горатa, Иран тепе, Сърта и Черна планина. Средната надморска височина на Източните Родопи е равна на 330 м. Най-високите планински върхове се издигат в района на с. Ардино (Алада – 1241 м), Златоград (Орлица – 1483 м), Черничево (Коджа дере – 1266 м), Кърджали (Свети Илия – 879 м), Крумовград (Иран тепе – 817 м), Хасково (Хухла – 353 м). Най-големият водоизточник р. Арда извира от връх Циганско градище (1827 м) край с. Мочуре и пресича в посока запад-изток цялата територия на Източните Родопи до вливането си в р. Марица.

Родопският масив е изграден главно от метаморфни скали (скални шисти и мрамори) и гранити. В Източните Родопи скалната основа е потънала дълбоко, покрита с палеогенни образувания (варовици, пясъчници и конгломерати), смесени с материали от подводни вулканични ерупции (туфи, вулканични брекчи и много риолити). В резултат на денудационните процеси областта многократно е заравнявана и превръщана в плоско-хълмиста земя.

В най-общ аспект климатът на планината се оформя при климатичното влияние на Средиземно море и континенталните въздушни маси на Западна Европа. Родопската орудена област по естеството на преобладаващия метал се разделя на две подобласти (Челебиев, 1928, с.7). В югоизточната подобласт преобладават оловно-сребърните находища, докато в северозападните райони преобладават находищата на свалерит и галенит. В посочените области се очертават различни по обхват и количество на метал рудни полета. Оловно-цинковото рудно поле обхваща главно Източните родопи, където районът на Маджарово се очертава като най-голям (Узунов, 1930, с.122; Георгиев, 1978, с.7). Той е разположен от двете страни на р. Арда и включва повече от 45 рудни жили.

Други рудни полета са регистрирани в Западните Родопи. Те съдържат залежи на железни руди, главно магнетитови пясъци и лимонитови маси, които са повърхностни и леснодостъпни за експлоатация (Коняров, 1958, с.35; Георгиев, 1978, с.23). По-големи находища от железни руди са открити в землищата на Девин, Чепеларе, Върбово и връх Персенк (Дейвис, 1937, с.297; Велков, 1972. с.23; Черних, 1978, с.53). При някои находища на желязна руда, сребро и чист свалерит в околностите на селата Маджарово, Петково, Павелско, Бабяк и други, са открити следи от външни изкопи и галерии, използувани през периода II-III в. (Миков, 1940-1941, с.19; Черних, 1978, с.57). Проблемите, свързани с добива и обработката на желязна руда в Родопите, се намират в своя начален стадий на проучване. Ранните железни образци – оръжия и рударски инструменти, открити в землищата на селата Борино и Бабяк, определят железодобива като една от основните стопански дейности на тракийските племена в Родопите (Домарадски, Димитрова, Гоцев, 1990, с.38; Кисьов 1988).

Тракийската култура в Родопите е тема слабо проучена и разработена в научната литература главно поради липсата на достатъчна изворова база. Знанията ни през последните години се обогатиха в резултат на редица експедиции и системни археологически разкопки, някои съпроводени с научни публикации (Гергова, 1990, с.17; Домарадски, 1990, с.29; Кисьов, 1990, с.41).

Археологическите разкопки обхващат предимно отделни могили, некрополи и скални светилища, разположени в западните части на Родопите, както и няколко селища от късната бронзова епоха и I хил. пр.Хр. на територията на Източните Родопи (Аладжов, Балабанян, 1984).

На този етап от археологическите проучвания в Родопите основна част от обектите, носещи информация за тракийската култура през посочения хронологически период, заемат могилните и плоски некрополи, които са проучени значително по-цялостно и пълно. Като носители главно на информация за погребалните практики некрополите представляват важен извор при изучаването на религиозните вярвания, култовия живот и културните традиции на тракийските племена в Родопите. Количеството на проучените некрополи, могили и гробове и техният хронологически обхват позволяват да бъде направена обща характеристика на погребалния обичай, практикуван в Родопите през втората половина на II-I хил. пр.Хр.

Целта на настоящото изследване е свързана с обобщаване резултатите от разкопките на различните видове некрополи и гробове в Родопите през посочения период. Проведените досега археологически проучвания в Родопите установиха следи от живот в планината през халколита и бронзовата епоха, предимно в някои пещери и скални светилища (Кисьов, 1988, с.55). От този период все още няма открити и проучени гробове. Изключение представлява сведението за разрушен гроб, съдържащ урна и бронзова брадва от средната бронзова епоха край с. Татул, но случайният характер на находката и липсата на конкретни археологически наблюдения не позволява безрезервното възприемане на сведението (Кулов, 1992).

Най-ранните гробове, свързани с тракийската култура в Родопите, се отнасят в периода на късната бронзова епоха, обстоятелство, което определя горната хронологическа граница на разглежданата тема. При разглеждането на тракийските погребални практики като долна граница е възприет периода краят на II-I в. пр.Хр.

На територията на Родопите са проучени около 320 надгробни могили, групирани според проучвателите в 40 некропола. В разкопаните могили са открити 380 гроба с различна хронологическа принадлежност. Освен могилните некрополи на територията на Родопите са регистрирани и проучени частично или цялостно 60 плоски гроба, групирани в 18 некропола.

Обобщаването на резултатите от проучването на гробните комплекси ще очертае основните закономерности на тракийските погребални практики в планината през периода на късната бронзова епоха и I хил. пр.Хр. Различните обреди и съоръжения са разгледани в хронологическа последователност, като всяка епоха е представена в отделна глава чрез използването на еднаква структура.

Структурата на дисертацията е свързана с основните видове гробни комплекси: некрополи–могили–гробове. В началото на всяка глава като първи раздел са разгледани некрополите с техните основни характеристики. Посочени са видът на некропола и броят на могилите или плоските гробове, които го изграждат. Заедно с тези елементи на некрополите е отделено внимание на тяхното разположение върху съответните геоморфологични форми. Освен това са разгледани разстоянията между отделните гробове и площта, която заемат различните видове некрополи. В землищата на селата, където са провеждани комплексни теренни проучвания и археологическата карта на района е изяснена, некрополите са локализирани спрямо тяхното разположение и връзка с други обекти от същата епоха.

Втората категория гробни комплекси, надгробните могили, са разгледани и обособени във втори раздел, включващ техните основни характеристики. Според наличието или липсата на останки от мъртвец в могилите, последните са обособени в две големи групи – могили, съдържащи погребения, и могили-кенотафи. В дисертацията могилите са възприети и разгледани като сложни архитектурни комплекси, представени в две структурни части. Като отделна част са разгледани насипите на могилите със своите елементи. Представени са размерите, формите и структурата на отделните насипи. Като елемент от насипите са разгледани и интерпретирани следите от допълнителни обреди, практикувани след извършването на първичните погребения, в процеса на издигането на могилните насипи. Различните видове допълнителни съоръжения, хоризонтално и вертикално ситуирани по различен начин в насипите, също са разгледани като елемент, свързан с тях, поради отсъствието на пряка връзка с първичните гробове и останките на мъртвите. Вторичните гробове, хронологически еднакви с първичните, също са разгледани и интерпретирани като елемент на могилните насипи. Тяхното изграждане в по-рано издигнатите насипи има пряка връзка е култа към мъртвите и гробните места. При разглеждането на допълнителните култови съоръжения и вторичните гробове основно внимание се обръща на тяхното описание, размери, ориентация и датировка.

В отделните глави на дисертацията третата категория – гробовете, са разгледани и възприети като съоръжения, съдържащи останките на мъртвите и следите от обредите, извършвани при погребенията. Обърнато е внимание на тяхното ситуиране спрямо могилния насип и материка, или мястото, което заемат в плоските некрополи.

При различните видове гробни конструкции, съдържащи останките на мъртвите, са описани начините на тяхното изграждане, размери и ориентация. Откритите в гробовете предмети са обособени в две големи групи. В зависимост от тяхното ситуиране и разположение спрямо гробните съоръжения предметите са разделени на – предмети, открити в гробовете, и предмети, открити извън гробовете. Находките са разгледани обобщено, като се акцентува върху основните видове и групи – съдове, накити, въоръжение, култови и символични предмети. При разглеждането на гробните предмети по-голямо внимание е отделено на функцията, която отделните групи изпълняват при извършването на погребалните церемонии, както и на тяхната датировка.

В края на всяка глава в синтезиран вид се проследяват основните характеристики на погребалния обичай, практикуван през съответната епоха, като се обръща внимание и се очертават основните елементи, тяхното развитие и появата на нови погребални обреди. В заключението на всяка глава са посочени основните паралели и сходство в практикуването на отделните обреди и комплекси от обреди в Родопите и съседните културни области в края на II-I хил. пр.Хр.

Съпоставянето на различните гробни комплекси и обреди в посочения хронологически период ще позволи обособяването на отделни микрорайони в Родопите, характеризиращи се с определени специфики при извършването на погребенията. Заедно с това общата характеристика на погребалните практики ще обособи принадлежността на тракийските племена в тези микрорайони към отделните културни райони на Тракия.

Топографското разположение на некрополите косвено ще осветли проблема за движението на отделните племенни групи през различните хронологически периоди и ще спомогне за очертаването на основните търговски пътища, прекосяващи Родопите и свързващи Егейското крайбрежие с вътрешността на Тракия и северните народи.

Един от основните резултати при разработването на темата е свързан с очертаването на традициите в погребалния обичай на траките през разглеждания период, както и сходството със съседните на Тракия култури и степента на тяхното влияние върху религиозното мислене на тракийските племена в Родопите.

Археологическите проучвания на надгробните паметници в Родопите са провеждани в дълъг период от време, но без определена териториална последователност и системност. В този смисъл при обзора на проучванията и литературата се използува хронологическият принцип.

Първият период на археологическите изследвания в Родопите обхваща времето до 50^{те} години на нашия век, когато основната археологическа дейност е свързана с описването и общата регистрация на отделни обекти от местни краеведи и провеждането на теренни проучвания и спасителни разкопки от професионално подготвени археолози.

В Източните Родопи първите сведения за наличието на могили, съдържащи долмени, се отнасят за районите на връх Сиври кая до Харманли и Хухлата край Хасково, публикувани от Ст. Бончев и братята Шкорпил (Бончев, 1896; Шкорпил, 1898, с.54). Авторите посочват наличието на около 25 долмена в Харманлийско, като в единия от тях, разположен в м. Каур Алан, били открити няколко черепа. Заедно с тези сведения и констатацията, че всички долмени били открити под могилни насипи, проучвателите разделят долмените на три типа: с една камера и коридор, с две камери и коридор, долмени само с една камера.

По-късно, през 30$^{\text{-те}}$ години Д. Цончев публикува нови данни за наличието на долмени в землището на с. Г. Брестово, Хасковско, които не са запазени (Цончев, 1937-1939, с.86). Проучвателят определя като долмени осем пръстена от забити в терена камъни, които са разпръснати по два в групи на обща площ от 1,5-2 км. Пръстените имат различни диаметри – от 4 до 25 м. Мотивировката за тяхното определяне като долмени Д. Цончев обосновава с наличието на подобни пръстени от камъни в Сакар планина, опрделени от В. Миков като долмени. В публикацията не е посочено наличието на могилни насипи, план и конструкция на съоръженията, обстоятелство, което не позволява безрезервното възприемане на тези пръстени като останки от долмени.

Проблематиката, свързана с долмените, се разширява след публикацията на И. Велков, който свързва въпроса за тяхното датиране с материалите, открити в камерите и около тях (Велков, 1938, с.483), Същият автор отделя особено внимание и на проблема, свързан с функцията на трапецовидните скални ниши в Източните Родопи като част от култа към скалата (Велков, 1940). И. Велков провежда обхождания в района на Средна Арда, където регистрира наличието на скални гробници и седем могили, разположени върху тераса североизточно от вливането на р. Сютлийка в р. Арда (Велков, 1940, с.75).

В периода 1933-1937 г. в землището на селата Мезек и Куртолен, Свиленградско, под ръководството на Б. Филов и И. Велков се провеждат археологически разкопки на случайно открита куполна гробница и могилен некропол, състоящ се от около 15 могили, съдържащи гробове от ранната желязна, късната желязна и римска епоха (Филов, 1937, 11-120). Едновременно с проучването на некропола се предприемат теренни обхождания в землищата на селата с цел локализиране на селището, към което принадлежи богатият на съоръжения и находки некропол (Велков, 1937, с.127).

При провеждането на теренните обхождания в източните части на Родопите в посочения период И. Велков регистрира в м. Кован кая до Мезек няколко скални ниши, засводени двускатно, а в м. Хисар алтъ между с. Сюрменлер и Железните врата до Кърджали били открити гробове, съдържащи съдове и фибули от VI в. пр.Хр. (Велков, 1933, с.149).

Преди публикациите, касаещи проучванията на куполните гробници до Мезек, Г. Баласчев разглежда и интерпретира съоръжението, открито в могилата Мал тепе, като светилище на Бендида, в което по-късно били извършени три погребения. Според автора мъртвите били изгорени извън периметъра на могилата, след което част от останките заедно с накитите са погребани под каменните плочи на пода (Баласчев, 1933, с.17-21).

Първите археологически проучвания в Западните Родопи са свързани със сведенията на братя Шкорпил относно наличието на 23 надгробни могили в землището на Чепеларе и 3 могили в околностите на Батак (Шкорпил, 1898, с.20), както и сведенията на В. Дечев за разрушени гробове край Чепеларе, съдържащи глинени и сребърни съдове от късната желязна епоха (Дечев, 1928, с.5).

В този период се появяват и публикации, свързани с описанието и датирането на отделни гробни находки от разрушени могили, разположени в околностите на селата Лъкавица, Добралък и Павелско (Попов, 1913, с.150; Дякович, 1921, с.30; Миков, 1933, с.108). Сведения за разрушени плоски гробове, надгробни могили и откритите в тях предмети от околностите на селата Ковачевица и Рибново, Благоевградско, публикува В. Миков (Миков, 1925; 1938).

В централните части на Родопите И. Велков извършва теренни обхождания, при които описва няколко могилни некрополи и съоръжения. От тях особено значение имат двете куполни гробници в землището на село Лясково. Проучвателят съобщава за съществуването в този район на некропол, състоящ се от около 50 могили, които не са проучени и до днес (Велков, 1932, с.416).

В периода до 50^{те} години на нашия век първите археологически разкопки в по-голям мащаб се предприемат от В. Миков, който проучва единадесет надгробни могили от ранната желязна и късната желязна епоха в землищата на селата Павелско и Проглед (Миков, 1940-1941). Откритите разнообразни гробни съоръжения и предмети, както и регистрираните погребални обреди хвърлят значителна светлина върху неизвестните обичаи, свързани с погребенията на траките, обитавали най-високите места на Родопите.

Към първия период на археологически проучвания в Родопите се отнасят и сведенията на Д. Цончев и В. Миков относно случайни находки в землищата на селата Брестовица и Скребатно. Д. Цончев описва разрушен плосък гроб в м. Черковището до с. Брестовица, както и находките, открити в него – комплект въоръжение. Авторът свързва разположението на гроба с намиращите се наблизо 17 надгробни могили (Цончев, 1950, с.235). Сведенията на В. Миков също се отнасят за случайни находки – накити, открити в близост с могилен некропол до с. Скребатно (Миков, 1950, с.146).

Вторият период в археологическите проучвания на гробните паметници от края на II-I хил. пр.Хр. в Родопите обхваща времето до 70$^{\text{-те}}$ години. Наред с някои епизодични теренни обхождания в отделни райони се провеждат системни археологически разкопки, насочени предимно към проучването на погребалните практики.

В Източните Родопи проведените теренни обхождания и изследвания имат ограничен териториален обхват. Основната дейност се изразява в описанието и регистрацията на скалните гробници и ниши.

В землището на с. Широко поле Кърджалийско, В. Миков проучва скални гробници, в които са открити останки от погребения, извършени чрез трупополагане и трупоизгаряне. Откритата бронзова фибула в една от гробниците е характерна за периода на втората фаза на ранната желязна епоха. В своето изследване авторът развива идеята за генетичната връзка между скалните гробници, долмените и куполните гробници, изградени от обработени квадри. Гробницата до с. Татарево, Хасковско, според проучвателя представлява преходен тип между най-късните долмени и куполните гробници (Миков, 1955).

По долината на р. Крумовица теренни обхождания провежда Б. Колев, който регистрира голям брой скални гробници и ниши. Проучвателят обръща внимание на разположението на нишите, които се откриват в близост с крепости, единично или на групи. Въпреки че не са открити материали в скалните съоръжения, проучвателят интерпретира скалните гробници като съоръжения, предназначени за погребването на тракийската върхушка, а скалните ниши за обикновените хора (Колев, 1965, с.205).

В района на Хасково Д. Аладжов провежда теренни проучвания, свързани с регистрацията на отделни археологически обекти, но без да се предприемат системни археологически разкопки. В землището на с. Любеново са регистрирани четири могили, в една от които погребението е извършено през ранната желязна епоха. В рамките на некропола е открит и еднокамерен долмен, съдържащ останките на мъртвец, погребан чрез трупоизгаряне. Използването на некропола продължава и през късната желязна епоха, доказателство за което са откритите в една от могилите златен нагръдник и стрели (Аладжов, 1965, с.251). По-късно проучвателят провежда разкопки на частично разрушена могила в землището на с. Войводово, където открива интересен гроб от втората половина на III в. пр.Хр. (Аладжов, 1966, с.52).

В края на 60$^{-те}$ години обект на посещение и описание, но без да са провеждани археологически проучвания, са скалните съоръжения до с. Татул, Момчилградско, определени в литературата като гробници от късната желязна епоха (Венедиков, Виходцевски, 1972).

През втория период от археологическите проучвания в Западните Родопи се провеждат значително по-цялостни и системни археологически разкопки, свързани с погребалния обичай, практикуван през разглеждания хронологически период.

Сведения за отделни гробни находки, открити при разрушаването на могилни гробове, публикува П. Детев в резултат на обхождания (Детев 1969, с.259). Подобни сведения за случайни находки и частично проучени плоски некрополи от късната желязна епоха са публикувани за землищата на селата Сатовча, Плетена и Абланица (Георгиева 1965, с.120; Чачева 1970, с.298).

През този период археологически разкопки на надгробни могили извършват Д. Цончев и Ат. Милчев. В землището на с. Кутела, Смолянско, Д. Цончев проучва частично разрушена могила, която се намира в близост с плосък и могилен некропол. Въпреки интересните находки, свързани с ранната тракийска култура в Родопите, проучванията на некропола не продължават (Цончев, 1960, с.52). През същия период двамата археолози провеждат проучвания в Баташката котловина, където разкопават 35 могили, групирани според тях в 11 некропола. Общият брой на могилите според проучвателите е равен на 97, като около тях те локализират наличието на 5 селища. От публикацията не е ясно какви критерии са използвани при определянето броя и разположението на некрополите (Цончев, 1959). В по-късната публикация авторите посочват наличието на 24 могилни некропола в Баташката котловина, като за критерий са използвани само разстоянията между могилите. При разглеждането на отделните могили не е извършено подробно описание на техните съоръжения и следите от извършваните обреди, поради което информацията, касаеща погребалните практики в този некропол, в значителна степен е непълна (Цончев, Милчев, 1970, с.150).

В края на 60$^{-те}$ години археологически разкопки в района на Централните Родопи провеждат В. Найденова и М. Ваклинова. При проучването на тракийска крепост край Доспат, Смолянско те регистрират останките на надгробна могила от късната желязна епоха (Деянова, Найденова 1969, с.239). В землището на с. Гела, Смолянско, В. Найденова провежда археологически разкопки на могилен некропол, съществувал от късната бронзова епоха до IV в. В проучените могили са открити и регистрирани уникални за Родопите гробни съоръжения и обреди. За съжаление от проучените 25 могили обект на цялостна научна публикация са шест могили от римската епоха (Найденова 1972), докато останалите могилни гробове не са публикувани със съответната научна документация и наблюдения. Резултатите от тяхното проучване са разгледани от разкопвача в няколко обобщителни, научно-популярни статии (Найденова 1970; 1971; 1972). При разглеждането на ранните могили от този некропол в дисертацията е използвана информацията от научната документация относно разкопките в Гела, съхранявани в научния фонд на Исторически музей – Смолян, под № Ф II, оп. 12, АЕ 13, л. 1-15.

Третият период в археологическите проучвания на тракийската култура в Родопите обхваща времето от 70-те години до днес. Увеличаването на средствата за развитието на музейната дейност спомага значително за разширяване на археологическите разкопки във вътрешността на планината.

През този период в Източните Родопи продължават проучванията на скалните гробници и ниши. Те се изразяват в теренни обхождания на определени райони от отделни археолози или от колективни експедиции, които обаче не извършват археологически разкопки. Изводите са направени въз основа на керамичния материал, събран по повърхността около съоръженията, а типологията на последните се базира на техните конструктивни и планови характеристики (Венедиков 1976; Балкански 1978; Чапъров 1985). Някои проучватели, базиращи се на визуалната връзка между скалните съоръжения, пещерите, крепости и селища, определят такива комплекси и като култово-погребални центрове (Колев 1984; Аладжов, Балабанян 1984).

В най-източните части на Родопите, намиращи се на гръцка територия, се провеждат теренни проучвания, съпроводени с разкопки на отделни могили. В землищата на селата Микро Дерион, Кила, Руса, Палиа Мити и други са регистрирани големи могилни некрополи, съдържащи долмени, долменоподобни цисти и зидани гробове от ранната желязна епоха. Заедно с тях са регистрирани скални врязвания, ниши и ями, чиято датировка е колеблива поради липсата на археологически материали. Голяма част от публикуваните гробни съоръжения от могилите са били обект на иманярска дейност, поради което публикациите не дават пълна и цялостна характеристика на погребалните обреди, практикувани в тази част на планината (Τριανταφυλλοσ 1980-1981; Triandaphyllos 1983; Τριανταφυλλοσ 1990).

През последните години в районите на Крумовград, Кърджали и Стамболово се проведоха интензивни теренни обхождания, съпроводени със сондажни проучвания от колектив, ръководен от Г. Нехризов. В землището на с. Пчелари, община Стамболово е проучена чрез разкопки скална гробница. Откритите останки от погребение, извършено чрез трупополагане и гробните предмети представляват съществен принос в изучаването на погребалните практики в Източните Родопи през I хил. пр.Хр., които все още се намират в своя начален стадий на проучване (Нехризов, Величков 1990, с.180). Резултатите, свързани с дългогодишните проучвания на скалните гробници и ниши на територията на Източните Родопи, са разгледани обобщено в две отделни статии (Нехризов 1994, 5; Кулов 2002, 99). В резултат на теренните проучвания през последните години е откриването и разкопаването на почти разрушен могилен некропол в землището на с. Черничево, Крумовградско. Откритите долмени и керамични фрагменти, характерни за периода VIII-V в. пр.Хр., представляват значителен принос относно териториалното разпространение на този вид гробни съоръжения в Родопите (Кулов 1992).

Съществен принос за изучаването на гробничната архитектура на траките през късната желязна епоха представлява откритата край Маджарово, Кърджалийско, гробница с квадратен план и четирискатно покритие (Чапъров 1985). Предприетите спасителни разкопки предотвратяват пълното унищожаване на гробницата, но начинът на разкопаване и липсата на пълна научна публикация не позволяват пълноценен анализ на практикуваните в могилата обреди (Чапъров, Теодосиев 1990).

Археологическите проучвания и разкопки в Западните Родопи след 70-те години обхващат значително по-голяма територия. Теренните обхождания са съпроводени със сондажи и цялостни разкопки на отделни култови обекти.

В северните дялове на Западните Родопи колектив под ръководството на И. Панайотов извършва теренни обхождания, при които са регистрирани различни видове археологически обекти. В землището на село Скобелево, Пловдивско, е проучена крепост от късната желязна епоха и част от могилния некропол, разположен в близост. За съжаление разкопаните две могили, съдържащи голям брой гробове и интересни предмети, не са обект на отделна статия, представяща елементите на погребалния обред (Панайотов, Гиздова, Мирчев, Чапъров 1977, с.55).

В периода 1978-1981 г. Б. Чапъров провежда спасителни проучвания в землищата на селата Брестовица и Първенец, Пловдивско, като разчиства и документира почти разрушените куполни гробници (Чапъров 1978). Уникалната със своята конструкция и планова композиция гробница край с. Брестовица и разположените в близост селище и плосък некропол от IV-III в. пр.Хр. предизвикват особен интерес и имат пряко отношение към проблемите, свързани с Филипопол (Герасимова, Русева, Кисьов 1992).

В западната част на Родопите, планинския дял Дъбраш, се провеждат теренни обхождания и проучвания от М. Домарадски с колектив, които обхващат землищата на почти всички селища, разположени на територията между р. Места и горното течение на р. Сура (Доспатска река). В резултат на тези проучвания са открити и картографирани голям брой могилни и плоски гробове, изградени в периода от късната бронзова епоха до IV в. (Домарадски, Георгиева, Кулов 1976; Домарадски, Кулов 1978). Резултатите от тези обхождания и сондажи са обект на отделна публикация (Домарадски 2001). Някои по-рано открити единични плоски гробове и находки са обект на отделни публикации (Серафимова-Стоянова 1975; 1977).

В периода 1975-1981 г. Д. Гергова с колектив провежда археологически разкопки на голям могилен некропол, разположен в землищата на селата Кочан и Сатовча, Благоевградско (Гергова, Кулов 1976; 1979; 1982). Могилният некропол е използван в периода от късната бронзова епоха до IV в. Регистрираните погребални обреди, разнообразните култови съоръжения и предмети представляват съществен принос в проучването на тракийската култура в Родопите през посочения период. Някои от проучените гробни комплекси са публикувани в научно-популярни статии в обобщен вид, съпоставени с извършваните погребални обреди в останалите райони на Тракия (Гергова, Ангелова 1975; Гергова 1980; 1989).

В края на 70-те години продължават археологическите разкопки и в централните части на Родопите – територията на бившия Смолянски окръг. В землищата на селата Проглед, Любча и Чепеларе се извършват разкопки на надгробни могили от уредниците в Историческия Музей – Смолян, Д. Райчев и Вл. Мирчев. Разкопани са над 15 могили, съдържащи различни гробни съоръжения и предмети от късната бронзова, ранната желязна и късна желязна епохи (Мирчев 1976), но без това да е съпътствувано с необходимата научна документация и публикации. Голяма част от тях са публикувани в обобщен вид, въз основа на част от запазената архивна документация (Кисьов 1990; 1991).

Системното проучване на надгробни могили и некрополи продължава в началото на 80-те години. В землището на с. Грохотно, Смолянско, са проведени разкопки на четири надгробни могили с ръководител Н. Петрова и К. Кисьов от ОИМ – Смолян. Цялостни разкопки на могилен некропол се извършват и в землището на съседното село Борино (Петрова, Кисьов 1983). Откритите гробове от късната бронзова и ранната желязна епоха са разгледани подробно в дисертационния труд.

Проучването и цялостното разкопаване на могилни и плоски некрополи от I хил. пр.Хр. продължава и през последните десет години на територията на Централните Родопи. В периода 1983-1989 г. се провеждат цялостни археологически разкопки на могилен некропол в землището на с. Борино, използван през късната бронзова и втората фаза на ранната желязна епоха (Кисьов 1986; 1987). Резултатите от проучването на могилите от късната бронзова епоха са обект на отделни статии (Кисьов 1990, 41; Кисьов 1993, 1; Кисьов 2002, 137).

В периода 1988-1990 г. обект на проучване са две надгробни могили, които са част от почти разрушени некрополи в землищата на селата Ягодина и Зорница, Смолянско (Кисьов 1988; 1991). Едновременно с проучването на могилните гробове бяха извършени разкопки на два плоски некропола в землищата на селата Стойките и Върбово, Смолянско. Част от проучените гробове и находки са разгледани в предварителна публикация, предхождаща окончателното проучване на некропола (Кисьов, 1989, с.13; Кисьов 1994, с.174).

Информацията за погребалния обичай в Родопите през късната желязна епоха, през последните години, се допълни от могилния некропол, куполните гробници и богатите гробни дарове открити край Равногор. Те хвърлят нова светлина върху проблемите, свързани с тракийската гробнична архитектура и практиката да се заравят скъпи предмети в земята (Китов 1988, с.24; Китов 1988, с.40; Китов 1989, с.28).

Големият брой проучени гробни комплекси, по-голяма част от които не са публикувани, представляват достатъчна изворова база както по териториален, така и по хронологически обхват за разработването на темата, свързана с тракийския погребален обичай в Родопите в края на II – I хил. пр.Хр.

При развитието на темата са взети предвид някои методически разработки, представени в археологическата литература, но с необходимото уточнение, че предложените в тях схеми не могат да се приложат като универсални (Леонова, Смирнов 1977; Никулицэ 1977; Никулицэ 1987; Алекшин 1986). Основните понятия и термини, използвани в дисертационния труд, са съобразени с археологическата литература, касаеща погребалните обреди.

Понятието погребални практики има обобщаващ характер (комплекс, множество), включващо разнообразни обреди, които се използват при извършването на всяко погребение през различните исторически периоди, установени по традиция (Български сивонимен речник, 1968; Български тълковен речник, 1976, с.136). В този смисъл е и неговото използване в дисертацията.

В археологическата литература, свързана с религиозните вярвания, масово се използват термините ритуал и обред. Понятието ритуал, което има латински произход, означава установен ред на обредни действия при извършване на религиозен акт. Вторият термин обред има славянски произход, означаващ действия, придружаващи различните обичаи и церемонии. В научната литература няма установен и общоприет начин на употреба на тези две понятия. Тяхното използване се обуславя от съдържанието, което влагат отделните автори. Първата концепция при тяхната употреба е свързана със синонимния им смисъл. В този случай при едновременното използване на двете понятия се влага еднакъв смисъл като един от компонентите на традицията. Според някои автори обредите (ритуалите) представляват стереотипни форми на масово поведение, което се изразява в повторението на еднакви действия. Смисълът на обредите (ритуалите) според тях включва това, което отделните действия символизират (Генчев 1968, с.169; Левада, Дробницки 1967, с.512; Бромлей 1976, с.67).

Втората концепция при използването на тези две понятия е свързана с различното съдържание, което се влага в тях. Авторите използват понятието ритуал като форма за изразяване съдържанието и символичния смисъл на определен комплекс от действия. Според защитниците на тази теза обредът представлява съдържанието на действието. В този смисъл ритуалът и ритуалните действия съществуват вътре в обреда като негови съставни елементи, чиято последователност на извършване образува формата на обреда (Угринович 1975, с.43; Никулицэ 1977, с.36).

В археологическата литература, свързана с проблемите на погребалните обичаи, се констатират същите две течения при използването на понятията обред и ритуал. В една част от проучванията понятието погребален обред се използва като обобщаващо. То включва съвкупността от ритуални действия и материалните елементи в гробните комплекси. В този случай понятието ритуал представлява съставна част и елемент от обреда (Алекшин 1986; Никулицэ 1977). В друга част от проучванията двете понятия се използват като синоними с предпочитанието на понятието обред в смисъл на установен ред от действия, свързани с погребалния култ (Леонова, Смирнова 1977, с.23; Гергова 1986, с.16; Панайотов 1989; Китов 1990; Домарадски 1988). В този смисъл ще бъде използвано понятието обред и при разработката на темата за погребалния обичай в Родопите през разглеждания период.

Понятието гроб, в дисертацията, включва конструкцията на гробното съоръжение, съхраняващо останките на мъртвия независимо от неговия план и размери. За разлика от някои справочници и стари археологически изследвания, където под гробница се разбира иззидан гроб, покрит с плочи, в дисертационния труд понятието гробница ще бъде използвано в смисъл на архитектурно съоръжение с монументален характер, при което основна характеристика представлява възможността за повторяемост на обредните действия, имащи пряка връзка с останките на мъртвите.

Терминът цистов гроб ще се използва като гробно съоръжение, представляващо яма с различен план, чието дъно и стени са облицовани и покрити с каменни плочи. При този вид гробове липсва вход, организирано пространство и повторяемост на обредните действия. При използването на понятието гробна камера (циста) се разбира вътрешното пространство на гробното съоръжение.

Допълнителните култови съоръжения, открити в могилните насипи и плоските некрополи, се интерпретират като следи, свързани с погребалните обреди, но нямащи пряк контакт и връзка с останките на мъртвите.

При анализа на погребалните практики терминът кенотаф се използва в смисъл на празен гроб или могила, в които не са извършени човешки погребения. Това понятие е обобщаващо и включва определението символичен гроб, в който също не е извършено погребение, но съдържа следи от обреди, характерни за могилите и гробовете, в които са открити мъртъвци. В този случай имаме погребение на вещи и предмети, притежание на даден индивид, в комплекс с определен вид съоръжение или самостоятелно.

Разработването на темата в по-голямата си част се базира на археологическите разкопки, проведени от автора на настоящото изследване, както и на предоставените резултати от проучванията на ст.н.с. Д. Гергова (за проучванията на могилния некропол край Кочан), на В. Найденова (за разкопките на могилите в Гела), на ст.н.с. М. Домарадски (за проучванията в Благоевградско) и на д-р Г. Нехризов (за теренните проучвания в Източните Родопи). На всички изказвам най-сърдечна благодарност за предоставената информация и обмяната на идеи.

ГЛАВА ПЪРВА

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ КЪСНАТА БРОНЗОВА ЕПОХА

(ХШ-XI В. ПР.ХР.)

I. Некрополите през късната бронзова епоха

Според проведените досега археологически разкопки най-ранните тракийски селища и некрополи на територията на Родопите се отнасят в периода на късната бронзова епоха (Кисьов, 1988, с.55; Кисьов 2002, с.137). Всички регистрирани и проучени некрополи от тази епоха се класифицират като могилни. Изключение представлява сведението за съществуването на безмогилен скален гроб от средната бронзова епоха в землището на с. Татул и Старово, Момчилградско (Кулов 1992). Според откривателя гробът съдържал урна и бронзова брадва (Иванов 1943). Случайният характер на находката, липсата на конкретни археологически проучвания и наблюдения не позволяват безрезервното възприемане на това сведение, което теоретически се свързва с възможността за съществуването на по-ранни некрополи от друг вид.

Регистрираните и проучени 12 могилни некрополи са разположени неравномерно върху картата на Родопите. Тяхното териториално разпространение на този етап от проучванията се ограничава само в западните части на планината (Карта № 1). Частично и цялостно разкопаните могилни некрополи се намират в землищата на селата – Батак – Кат. № 4/1-2; Борино – Кат. № 9/1-1; 3-78, 79, 83, 84, 85; Върбово – Кат. № 15/1; Гела – Кат. № 17/1-7; Зорница – Кат. № 39/1-1; Кочан – Кат. № 43/7; Любча – Кат. № 53/4,8; Потами – Кат. № 74; Преглед – Кат. № 76/2; Триград – Кат. № 95/2-1; Ягодина – Кат. № 102/5, 10; Чепеларе – Кат. № 98/1-3, 4; 2-1).

Повечето от разглежданите могилни некрополи са проучени частично, поради което не е възможно да се търси определена закономерност в броя на могилите, които ги изграждат. Изключение представляват некрополите до с. Борино, където всички могили са разкопани изцяло. Некрополът, намиращ се в м. Турлата край Борино, се състои от една могила съдържаща 11 гроба от късната бронзова епоха (Кат. № 9/1-1), докато разположеният на 6 км некропол в м. Църквището се състои от пет могили, три от които са надгробни (Кат. № 9/3-78, 79, 83, 84, 85). Със сигурност може да бъде определена и големината на некропола край Чепеларе (Кат. № 98/1-3, 4), в който общият брой на могилите е равен на четири. Две от тях са проучени чрез разкопки, а останалите две могили се датират в късната бронзова епоха въз основа на керамичните фрагменти, открити в периферните части на насипите (Кисьов 1993).

Некрополите са разположени върху разнообразни геоморфологични форми с различна ориентация. В зависимост от околния релеф и разположението на селището некрополите са изграждани предимно върху високите продълговати била. Върху такава геоморфологична форма са оформени некрополите до Борино (обект 1), Върбово, Зорница, Кочан, Потами, Проглед, Триград, Ягодина. Други от некрополите са разположени върху обширни планински плата или тераси – Батак, Гела, Чепеларе. Третата група некрополи са издигнати върху склонове с различен наклон и изложение. Към тази група се числят некрополите до Борино (обект 3) и Любча, при които теренните форми са ориентирани на юг.

Проучените могилни некрополи от късната бронзова епоха в Западните Родопи заемат различна площ, която се определя от броя на могилите и разстоянията между тях. При цялостно разкопаните некрополи се установява, че могилите са разположени на близко разстояние една от друга, от 5 до 30 м. Общата площ на тези некрополи е равна на 1100-1500 кв.м (кат. № 9/3; кат. № 98/1). Към нея се причислява теренът между и около отделните могили, върху които са запазени следи от обреди, свързани с погребенията. На територията на Западните Родопи вероятно съществуват и некрополи, заемащи по-голяма площ. Показател за това представляват могилите от късната бронзова епоха до Ягодина, издигнати на разстояние около 1000 м една от друга (кат. № 102).

Върху някои могили от късната бронзова епоха (кат № 9/3-Р8, 82; № 53/8; № 102/5) или в близост до тях, през следващите по-късни епохи, са изграждани нови гробове и некрополи.

От проучените 12 некрополи от късната бронзова епоха само при три е констатирана връзка с разположените в близост селища от същата епоха (кат. № 17, № 9/1; № 39). Това обстоятелство най-вероятно се дължи на непълното проучване околностите и районите, в които са разположени некрополите, както и на големите планински територии в Западните Родопи, недостъпни за проучване поради горската растителност, благоприятстваща образуването на дебел чимов и хумусен пласт. Въпреки липсата на такава растителност и многократните теренни обхождания в районите на някои некрополи не са открити селища от същата епоха.

Проведените досега проучвания не са констатирали връзката на некропол със светилище от късната бронзова епоха. С много резерви такава връзка може да бъде допусната при некрополите край селата Зорница и Любча, където скалните светилища, съществували през късната бронзова епоха, се намират на разстояние 4-5 км (Кисьов 1990, с.64).

Проблемът за възникването на некрополите и тяхната връзка със селищата и другите култови места през късната бронзова епоха все още се намира в своя начален стадий и неговото изясняване е една от задачите на бъдещите археологически проучвания в Родопите.

II. Могилите от периода на късната бронзова епоха

Проучването на погребалния обичай през късната бронзова епоха се основава на резултатите от разкопаните общо 28 могили от тази епоха. Според наличието или липсата на погребение проучените могили се обособяват в две големи групи, които разглеждам в две отделни части.

1. Могили съдържащи погребения.

Насипи

Могилните насипи, издигани върху гробовете през късната бронзова епоха, днес имат две основни форми, чието определяне зависи от геометричната форма на тяхната основа, която пък е в пряка зависимост от броя на гробовете и вторичните насипи. По-голяма част от насипите имат полусферична форма. При тях може да се приеме като закономерност наличието само на един или в по-редки случаи на няколко гроба, които са разположени близко един до друг върху нивото на терена и имат еднаква вертикална стратиграфия. Размерите на полусферичните могилни насипи са сравнително малки, като дължината на техните диаметри варира от 2 до 5 м, а височината – от 0,50 до 1 м.

По-малка част от могилните насипи имат форма на елиптичен параболоид – (кат. № 9/1-1; 3-84, 85). При тези насипи основата е придобила елипсовидна форма в резултат на издигнатите вторични насипи, които покриват гробове с различна стратиграфия и хоризонтално ситуиране спрямо първичния гроб. В тези могили са извършвани погребения през късната бронзова епоха, но през кратки интервали от време. Тази група могилни насипи имат приблизително еднакви размери. Техните основи, за разлика от насипите с полусферична форма, притежават две измерения, вариращи в рамките 2-4x5-10 м. Височината при тези могили е 1-1,50 м.

Проучените надгробни могили от късната бронзова епоха в Родопите в повечето случаи са издигани върху ниски скални възвишения с височина до 1 м, но винаги изпъкващи над нивото на околния терен. По-голяма част от могилите, намиращи се днес в райони, богати на горска растителност, са покрити с чимов пласт, достигащ до 10-15 см дебелина (Алб. № 2/1).

Друга част от могилните насипи, които са изложени на силни атмосферни влияния, разположени предимно в карстовите райони, са оголени с течение на времето. Днес те имат вид на малки каменни купчини, в чиято основа е свлечена пръстта от горните слоеве на насипите (Алб. № 2/2).

Структурата на проучените могилни насипи от късната бронзова епоха се състои от камъни и пръст, натрупвани без определена последователност и порядък. В строежа на могилите количествено преобладават камъните, обстоятелство, произтичащо от естеството на планинския терен. Изключение представляват насипите на мог. № 1 до Борино (Кисьов 2002, 140) и мог. № 2 до Батак (Цончев, Милчев 1970, с.153), които са изградени на два етапа, поради което при разкопките са регистрирани два стратиграфски пласта. Първоначално върху гробовете били издигнати малки насипи, състоящи се от необработени камъни с различни размери. Върху така изградените купчини от камъни е насипан вторият пласт, състоящ се от пръст и дребни камъни (Алб. № 3/1). При издигането на всички проучени могили, камъните използувани в насипите, имат местен произход и вероятно са вземани от близката околност.

Издигането на могилните насипи през късната бронзова епоха било съпроводено с извършването на различни обредни действия, които имат пряка връзка с гробовете и останките на мъртвите. Проведените досега разкопки констатираха повторяемост при практикуването на тези обреди. Във всичките 23 могилни насипи са открити следи и останки от допълнителни обреди с различно хоризонтално и вертикално разположение.

Най-разпространеният допълнителен обред, практикуван във всички могили, представлява разхвърлянето на керамични фрагменти при натрупването на насипите (Кисьов 1990, 45). Отделните фрагменти от съдове се откриват на различна дълбочина в насипите както в техните централни части, така и по периферията. В някои могили керамичните фрагменти се откриват върху самата повърхност на насипите, непосредствено под чимовия пласт.

За извършването на този обред са използувани керамични фрагменти от предварително счупени съдове. Поставяни са главно богато украсените части от съдовете, дръжките, устията и дъната (Кисьов 2002, 140; Кисьов 1993, 7). Според статистическия анализ на фрагментите броят на използуваните съдове в отделните могили е различен. Тяхното количество е в пряка зависимост от броя на гробовете. В насипите, съдържащи повече гробове, се откриват и по-голям брой керамични фрагменти. Тази зависимост не е валидна за всички проучени могили. В мог. № 85 до Борино, където са извършени 4 погребения, общата статистика на керамичните фрагменти сочи използуването на 25 съда, докато в мог. № 1 въпреки големия брой погребения – 11, са използувани 5 глинени съда (Кисьов 1990, с.50). Данните от реставрацията сочат, че съдовете, използувани при извършването на разглеждания обред, имат различна форма и големина. Преобладават малките чаши с една или две дръжки, както и големите съдове, подходящи за съхраняване на течности. Вероятно керамичните фрагменти, разхвърляни при насипването на насипите, принадлежат на комплекти от съдове и сервизи, обслужващи погребалните обреди. Тяхната култова функция се потвърждава от голямото количество, богато украсени със соларни орнаменти керамични фрагменти, които представляват близо 50% от общия брой фрагменти, открити в насипите.

Вероятно обредът на разхвърляне керамични фрагменти от предварително счупени съдове е бил съпроводен с друг масово практикуван обред – разпръскването на въглени, които се откриват на различна дълбочина по цялата площ на могилните насипи. Откритите въглени имат приблизително еднакви размери.

В някои могилни насипи освен разгледаните два допълнителни обреда е регистрирано ритуалното чупене на глинени съдове (кат. № 9/1-1; 3-85; № 98/1-3, 4). Следите от практикуването на този обред се откриват предимно в северозападните части на насипите под формата на петна от керамични фрагменти. Те се откриват обикновено върху последния пласт на могилните насипи (мог. № 1 – Борино) или на по-голяма дълбочина (мог. № 85 – Борино). При извършването на този допълнителен обред са използувани също фино изработени съдове с богата украса, състояща се предимно от геометрични фигури, изпълнени чрез различни техники (Кисьов 1993).

Заедно с керамичните фрагменти и въглени в някои могилни насипи от късната бронзова епоха са открити и животински кости – (Кат. № 9/1-1; 3-78, 84, 85; № 98; № 102/5). Последните са разположени на различна дълбочина, предимно в централните части на насипите. Трябва да се отбележи, че в проучените 28 могилни насипи само в четири са открити останки от животински кости. Интерес предизвиква обстоятелството, че при практикуването на обреда са използувани само части от черепите на преживни животни – зъби или челюсти от див козел (Кисьов 2002, 150). Допускането на такава закономерност би означавало, че тези кости не са останки от храна на поставена в насипите, а по-скоро имат култово предназначение.

Многообразието от допълнителни религиозни действия, извършвани при натрупването на могилните насипи през късната бронзова епоха, се допълва от уникален за тази епоха обред, регистриран в две могили до Борино – (кат. № 9/3-84, 85). Върху източните периферии на двете могили под последния пласт на насипите, се откриха положени две двойки части на горни човешки крайници. Дължината на костните фрагменти е в рамките на 30-35 см. Около тях не са откриха останки от други кости или предмети. Върху костите не личат следи от вторична обработка, въпреки че киселинността на почвата е разрушила частично техните краища. На този етап от проучването на погребалните практики през късната бронзова епоха в Родопите не е възможно да се изясни въпросът за принадлежността на тези кости и характера на обреда.

Възможно е тези антропологически останки да принадлежат на някой от индивидите, погребани в могилите. Такава практика е позната от времето на Троянската война, когато в домовете на умрелите мъже са връщани техните ръце и останките от кремираните им тела (Kurtz, Boardman 1971, 43).

При интерпретацията на обреда, регистриран в двете могили до Борино, могат да се възприемат и други възможности, свързани с предварително разчленяване на тялото преди неговото погребване или възприемането на костите като останки от жертвоприношение, свързано с култа към мъртвите, обред, практикуван през късната бронзова епоха в Гърция (Dieterlich, Wunsch 1915, 73). За изясняване на този сложен обред са необходими допълнителни проучвания на могилите от късната епоха, в процеса на които е задължително прилагането на интердисциплинарния метод. Особено важно в случая ще бъде изследването и сравняването на останките от кости в урните с тези, полагани в могилните насипи. Независимо че на този етап от проучванията не е възможна убедителна интерпретация на обреда, използването на части от човешки крайници в погребалната церемония е доказателство за съществуването на практиката да се разчленява тялото на мъртвия през късната бронзова епоха в Западните Родопи.

Сложните погребални церемонии, практикувани през късната бронзова епоха в Западните Родопи, се допълват от изграждането на различни по конструкция и форми допълнителни съоръжения, свързани с извършваните в насипите обреди.

От проучените 28 могили само в две са открити псевдогробни конструкции – (кат. № 9/1-1; № 43/7). Съоръженията са изградени върху повърхността на насипите и са открити непосредствено под чимовия пласт. Тяхното хоризонтално ситуиране и планова композиция се различават. Съоръжението в мог. № 7 до Кочан е изградено в североизточния сектор на насипа, от два реда камъни. Те ограждат правоъгълно пространство с размери 1,20 х 1,80 м с ориентация по надлъжната ос югоизток-северозапад.

За разлика от това съоръжение псевдогробната конструкция в мог. № 1 до Борино представлява пръстен от камъни с кръгъл план – Алб. № 17. Пръстенът е оформен върху повърхността на насипа и заема неговата централна част с диаметър 0,70м. Няколко керамични фрагмента и въглени, открити в оградената площ и извън нея, представляват единствените следи от обредни действия, свързани с това съоръжения (Кисьов 1990, с.67).

Към обредите, извършвани и свързани с насипите, трябва да се отнесат и следите от опалвания, регистрирани в повечето могили – (кат. № 4; № 9/3-78, 84; № 39, № 43; № 76; № 98). Огнищата са открити под най-горния пласт на насипите, предимно в централните части и по-рядко в северната периферия. Размерите на огнищата имат сравнително малки размери, в диаметър от 0,30 до 1 м и дебелина на пласта 0,02-0,03 м. Това обстоятелство показва, че изгарянето на малките клади е извършвано еднократно.

Гробове

В частично и цялостно проучените общо 28 могили от късната бронзова епоха останки от погребения и гробни съоръжения са открити в 19 могили. Неравномерност се наблюдава и в съотношението могила-гроб. В разкопаните 19 надгробни могили са открити общо 41 гроба, ситуирани по различен начин спрямо насипа и материка.

От общия брой надгробни могили в 14 са извършени единични погребения. В тези случаи гробовете са разположени върху повърхността на терена или в самия материк, като насипите са натрупани равномерно върху тях – (кат. №4/ 1-2; № 9/3-78; № 15/1; № 43/ 7; № 53/ 4, 8; №74; № 76/2; № 95/2-1; № 98/2-1; № 102/5, 10).

Пет от проучените могили съдържат различен брой гробове, от 2 до 11. Практиката да се извършват няколко погребения в една могила през късната бронзова епоха е регистрирана в районите на селата Борино – (кат. № 9/1-1; 3-84, 85); Гела – (№ 17/1-7) и Зорница – (кат. № 15/1). Гробовете в тези могили имат различна вертикална и хоризонтална стратиграфия, обстоятелство, което е в пряка зависимост от формата на насипите. По-голяма част от тях се намират на дълбочина от 0,30 до 1,50 м. В някои насипи (кат. № 9/1-1) разстоянието между отделни гробове е равно на 0,25-0,30 м, което представлява дебелината на пласта от камъни, разделящ различните гробове. Разстоянията между гробовете, разположени на еднаква дълбочина в насипите или по-често върху материка, варира от 0,30 до 4 м. При тези гробове не е установена закономерност в посоката на тяхното хоризонтално ситуиране. В някои могили (кат. № 9/1-1), където погребенията са извършвани върху материка, гробовете са разположени в посока от юг на север, докато в други могили (кат. № 9/3-84, 85) някои гробове са разположени от запад на изток (алб. № 3/2) или без определен порядък.

Различната дълбочина, на която се откриват гробовете в сравнително ниските могилни насипи от късната бронзова епоха, сочат, че погребенията са извършвани през кратки интервали от време. Анализът на костните останки от мъртвите и гробните предмети показва, че отделните погребения в една могила принадлежат на индивиди от различен пол и възраст (Кисьов 1990, с.55). Най-вероятно в могилите, съдържащи голям брой гробове, са били погребвани членове от една и съща фамилия. Аргументите в подкрепа на това предположение най-добре се проследяват в един от некрополите край Борино (кат. № 9/1-1). Некрополът съдържа една могила от късната бронзова епоха, разположена в близост със селище от същия период. В могилата са извършени 11 погребения в края на късната бронзова епоха, като гробовете са ситуирани на различна дълбочина в насипа (алб. № 3/2). Всички гробове (урни) имат различна големина и съдържат различно количество останки от горели човешки кости, въглени и пепел. По-големите съдове съдържат значително повече останки от кости. Различие се наблюдава и в размерите на костите, открити в отделните урни.

Наблюденията върху вертикалната и хоризонтална стратиграфия на разгледаните могили, съдържащи по няколко гроба от късната бронзова епоха, не позволява интерпретирането на погребенията в тях като колективни. Допускането на такава интерпретация при отсъствието на подробни наблюдения при самото разкопаване на могилите ще позволи от своя страна възможността за съвсем различно, култово обяснение за извършването на тези погребения (Кисьов 2002, 140). В този смисъл е и общата констатация за 19 могили, които са проучени досега. В нито една от тях не е извършено колективно погребение и всички гробове – 41, могат да се характеризират като единични.

Основният, най-масово използван начин на погребване през късната бронзова епоха на територията на Западните Родопи е трупоизгарянето. Този обред е регистриран във всички могили, като 40 от общо 41 погребения са извършени по този начин (Кисьов 1990, с.76). При погребенията, извършени чрез трупоизгаряне, се наблюдава различие в мястото на извършване на самата кремация.

В две от разкопаните могили, според наблюденията и мненията н проучвателите, може да се приеме, че изгарянето на мъртвите било извършено в периметъра на могилните насипи (кат. № 43/7 и № 74). В могила № 3 до Батак (кат. № 4/1-2) също са открити останки от клада под насипа, но липсват конкретни наблюдения, описание и данни за извършването на погребението и мястото на кремацията. Останките от огнищата в двете могили до Кочан и Потами сочат, че кладите са натрупани върху терена и след извършването на кремацията върху останките са издигнати насипите.

В повечето могили, на брой 16, мъртвите са изгаряни извън периметъра на насипите. Извършването на този погребален обред вероятно е ставало на определено за тази цел място. Липсата на цялостни проучвания на разглежданите некрополи от късната бронзова епоха и особено на площта между отделните могили не позволява категоричност при интерпретацията на този проблем. Изключение представлява некрополът в м. Църквището до Борино, където е открито и проучено мястото, предназначено за изгаряне на мъртвите (Кисьов 2002). Мястото за кремация е разположено в рамките на некропола, в непосредствена близост с могила № 84 (кат. № 9/3, алб. № 5). Крематориумът представлява плитка яма с диаметър 2 м и дълбочина 0,30 м, върху която са натрупвани отделните клади. Ямата съдържа пласт с дебелина 0,10-0,15 м, наситен с останки от овъглени дървета, калцирани кости, керамика и деформирани фрагменти от бронзови предмети. Най-вероятно след прекратяване използването на крематориума и некропола ямата заедно с останките от кладата била засипана с нисък могилен насип, състоящ се от камъни и пръст.

През късната бронзова епоха в Западните Родопи, вероятно при извършването на погребенията чрез трупоизгаряне, мъртвите са изгаряни върху кладите заедно със своите дрехи и накити, доказателство за което представляват многобройните останки от стопени и деформирани бронзови и глинени предмети, открити в гробовете. Изключение в практиката да се погребват мъртвите чрез трупоизгаряне е регистрирано само в една от проучените могили (Кат. № 9/3-85), в която три от погребенията са извършени чрез изгаряне, а четвъртото чрез трупополагане (Кисьов 2002). Мъртвият е положен по гръб върху основната скала, с изпънати долни крайници и прибрани край тялото ръце. Тялото е ориентирано с главата на югозапад (Алб. № 4).

Практикуваният начин на погребване, регистриран в могилите от късната бронзова епоха, вероятно е определял видовете гробни съоръжения, съхраняващи останките на мъртвите. В могила № 85, където е извършено единственото погребение чрез трупополагане, не е използувано специално гробно съоръжение за полагането на мъртвия, чийто скелет е открит върху скалата, затрупан с камъни и пръст.

Във всички останали могили, независимо от мястото на трупоизгарянето, част от калцираните кости заедно с малко количество въглени и пепел били поставяни в различни по големина и форма глинени съдове, изпълняващи функцията на урни.

Гробните съоръжения, използувани за погребването на част от кремираните човешки останки, могат да се обособят в две големи групи, въз основа на тяхното вертикално разположение спрямо материка.

Първата група включва гробните съоръжения, разположени под нивото на терена, на различна дълбочина. Тези съоръжения обикновено се откриват на дълбочина 0,10-0,50 м под основата на могилните насипи.

Най-разпространеното и използувано гробно съоръжение от тази група се представя от урните, положени в ями с различни размери и форми, пряко зависими от размерите и формите на съдовете, съхраняващи останките на мъртвите (Алб. № 6). Вместо в ями в някои случаи урните са полагани в естествени скални пукнатини (кари). Този вид гробни съоръжения са открити в землищата на селата Борино (Кат. № 9/3-1; 3-78, 84); Гела (Кат. № 17/1-7); Чепеларе (Кат. № 98/2-1); Ягодина (Кат. № 102/5). В тези могили преди натрупването на насипите гробните съоръжения са засипвани с чиста пръст без камъни. Поради тази причина урните се откриват цели, неповредени от тежестта на каменно-земните насипи. В някои могили край селата Гела (Кат. № 17/1-7) и Любча (Кат. № 53/4) са открити урни, положени в ями до ръба на устието, но покрити с каменни плочи или овален речен камък (Алб. № 7).

Значителен интерес предизвиква гробното съоръжение, използувано в некропола от късната бронзова епоха край с. Зорница (Кат № 39/1-1), предназначено за многократно използуване. Съоръжението е съхранявало пет различни по форма и размери урни, които били покрити с малки каменни плочи. Гробната камера на съоръжението представлява цилиндрична яма, чиято вътрешност е облицована с едноредов зид от плочести камъни. Самото изграждане е извършено в пет хоризонтални реда от каменни плочи без спойка. Долните три реда представляват облицовката на камерата, а горните редове са подредени чрез взаимно застъпване към центъра на камерата, в резултат на което е изграден примитивен купол (Алб. № 8), чието затваряне било извършвано чрез голяма каменна плоча. Върху гробното съоръжение е запазен ниският могилен насип, който обаче не обхваща и не покрива каменната плоча, захлупваща гробната камера. В археологически аспект този вид гробно съоръжение може да се интерпретира като гробница с примитивна архитектура и вход, предназначена за многократно използуване и поставяне на урни.

Втората група гробни съоръжения, използувани в могилите от късната бронзова епоха в Родопите, са изграждани върху древния терен.

В повечето могили останките от мъртвите са полагани в урни, разположени върху терена или върху подложка от каменна плоча (Алб. № 9), без да бъдат покривани техните отвори. По този начин са извършвани някои погребения в районите на Батак (Кат. № 4/1-2); Борино (Кат. № 9/1-1; 3-84, 85); Проглед (Кат. № 76) и Потами (Кат. № 74). В някои други могили (Кат. № 43/7; № 9/1-1; 3-85) положените върху древния терен урни са захлупени с каменни плочи или глинени съдове (Алб. № 10). В три от проучените надгробни могили са използувани друг вид гробни съоръжения (Кат. № 9/3-84, 85; № 95/2-1). При извършването на погребенията останките на мъртвите след кремацията, заедно с въглени и пепел, са положени върху глинени площадки (Кат. № 11; № 16). Глинените площадки са изградени върху скалистия терен от лошо пречистена глина, измазана върху подложка от малки речни камъни (Кат. № 9/39-84, 85) или направо върху скалата (Кат. № 95/2-1). Площадките имат кръгла форма с диаметър 1 м (Триград) и 2 м (Борино). Върху тях личат следи от силно обгаряне, в резултат на което централните части са придобили сивочерен цвят. Вероятно след измазването на глината повърхността е била опалвана посредством малки клади, след което замазките са придобили твърдост и различно оцветяване на петна. Върху така оформените глинени площадки са положени калцираните останки на мъртвите, след което са захлупени с големи съдове. Други обреди върху площадките не са извършвани, тъй върху тях се откриват само въглени и то в много малко количество. Най-вероятно след опалването на глината, преди извършването на погребенията, площадките били изчиствани от обгорелите дървета, въглени и пепел. Глинените площадки в разгледаните случаи са предназначени за полагане останките на мъртвите. Сходство се констатира при формата и размерите на глинените съдове, захлупващи част от кремираните кости върху площадките. Вероятно тези съдове били изработени със строго определено предназначение и функции на урни.

Сравнителният анализ, приложен при разглеждането на урните, като основно гробно съоръжение в Родопите през късната бронзова епоха, сочи определена закономерност във формата на съдовете, предназначени за погребване на мъртвите.

От общия брой открити урни, равен на 35, около 50% имат една и съща повтаряща се форма, като различие се наблюдава основно в техните размери (Кисьов 2002, 138). Този тип урни са изработени от добре пречистена глина, с тънки равномерно дебели стени, в повечето случаи покрити с графит. Съдовете имат сферично тяло, конусовидно устие и високо конкавно дъно. Използването на такива съдове като урни е регистрирано в могилите край Борино (Кат. № 9/1-1; 3-7-8, 84 и 85;) Проглед (Кат. № 76); Ягодина (Кат. № 102). Този тип урни са използувани и в могилните некрополи от късната бронзова епоха в Източна Македония (Grammenos 1979, 26). Друга особеност, касаеща съдовете, използувани като урни в погребалния обред през късната бронзова епоха, е свързана с тяхната украса. За разлика от глинените съдове, обслужващи допълнителните обреди в могилите, откритите урни не са украсявани. Единствено графитното покритие на вътрешните и външни стени може да се възприеме като украса (Кисьов 1993). След извършването на погребенията чрез трупоизгаряне или трупополагане около и върху гробните съоръжения били практикувани различни обреди, обслужващи култа към мъртвите. Необходимо е да се отбележи, че в проучените могили не са регистрирани обредни действия, извършвани преди самото погребение с цел подготвянето и предварителната обработка на терена. Този ред от действия в тракийския погребален обичай в Родопите се практикува по-късно, през ранната желязна епоха. Един от допълнителните обреди, чието практикуване е регистрирано както във всички могилни насипи, така и при всички гробове, представлява обредното разхвърляне на керамични фрагменти от предварително счупени съдове.

Този обред е съпътствувал извършването на самото погребение, поради което частите от отделните съдове се откриват върху или около гробните съоръжения. В самите урни, заедно с калцираните кости, въглени и пепел, не са открити фрагменти от глинени съдове. До урните и около тях се откриват значително по-малко количество керамични фрагменти в сравнение с броя на глинените фрагменти, разхвърляни при издигането на насипите. В две от проучените могили до Борино беше установено, че извършването на обреда около гробовете е станало с помощта на съдове, фрагменти от които не бяха открити в насипите. В други могили за извършването на този вид обред около гробовете и в насипите са използувани фрагменти от едни и същи съдове. Както в насипите, така и около гробовете са разхвърляни предимно фрагменти от богато украсени съдове (Кисьов 1993).

Поставянето на въглени или зъби от преживно животно представлява друг, по-рядко извършван обред, свързан пряко с гробовете. За разлика от насипите въглените, които са открити поставени единично или на купчинки до урните, са в значително по-голямо количество. Въглени са разхвърляни и върху площта около урните в повечето могили. Поставянето на зъби до гробовете е регистрирано в четири от проучените могили (Кат. № 9/3-78, 84, 85; № 102/5). Непосредствено до дъната на урните са открити по два или четири зъба от преживни животни. За разлика от насипите около гробовете не са открити други животински кости, поради което твърде вероятно е зъбите на животните да не са остатъци от храна, а предмети, имащи символична функция.

Друг допълнителен обред, масово практикуван в могилите от късната бронзова епоха, пряко свързан с гробовете и извършените в тях погребения, е свързан с поставянето на различни предмети, определени в археологическата литература като гробни дарове. В проучените гробове предметите са разположени на две места – в урните или извън тях. По-малка част от гробните предмети са открити в урните заедно с калцираните кости, но без определен порядък. Към тази група се числят четири глинени тежести, открити в гроб 1, мог. № 85 до Борино и бронзов нож от могилата до с. Върбово. Във всички останали могили гробните предмети са открити поставени непосредствено до урните.

В погребалните обреди са използувани значително малко по количество еднотипни гробни дарове. Те могат да се класифицират по няколко критерия, но във връзка с по-цялостното възстановяване на погребалните обреди от значение ще бъде разглеждането на тяхното функционално предназначение. Най-многобройна е групата на глинените съдове, открити в гробовете край Батак (Кат. № 4/1-2); Борино (Кат. № 9/1-1; 3-78, 84, 85); Любча (Кат. № 53/8) и Проглед (Кат. № 76/2). Съдовете са разположени до самите урни или на известно разстояние от тях. В повечето гробове са открити чаши за пиене с различни форми. В погребалния обред най-масово са използувани големите чаши без дръжки, със сферично тяло, конусовидно устие и високо конкавно дъно. Повечето от тях са украсени богато с графит или инкрустирани геометрични фигури. В погребалната церемония по-рядко са използувани големи, дълбоки чаши с една дръжка, при които украсата е релефна. Малки чаши с една дръжка били използувани в погребалния обред при извършването на погребенията в два от гробовете до Борино. В могилите, където е използуван обредът на трупоизгаряне, чашите се откриват до урните в две положения – изправени или с дъната нагоре. В мог. № 85, където едно от погребенията е извършено чрез трупополагане, чашите са поставени до черепа.

В разкопаните досега гробове от късната бронзова епоха не са открити друг тип съдове, поради което на този етап от проучванията не може със сигурност да се определи функцията, която чашите са изпълнявали при погребалните церемонии. Може да се приеме вероятността, че чашите са служели за пиене, а съдовете, с които е разливана течността, били чупени и техните фрагменти разхвърляни около гробовете и в могилните насипи. Това предположение се подкрепя от наблюденията, извършени при разкопките на мог. 85 край Борино, в която бяха открити четири гроба от късната бронзова епоха. Статистиката и анализът на всички керамични фрагменти (общо 780), открити в могилата, сочат използването на минимум 13 съда в погребалния обред (Кисьов 1993). След обработката на керамичните фрагменти се установи наличието на 4 различни по форма и размери цели съда, докато частично реставрирани (долните или горните половини на телата) бяха 9 съда. Всички глинени съдове вероятно са част от сервизи, предназначени за угощения, които не са извършвани в момента на полагането на урните и издигането на насипите, защото близо 50% от частите на съдовете не бяха открити в могилата. Може да се допусне, че угощенията в чест на мъртвите са извършвани преди тяхното погребване, по време или непосредствено след кремацията.

Статистическият анализ на керамичните фрагменти, открити в насипите на някои от проучените могили край Борино, Любча, Проглед и Чепеларе потвърждава изказаните предположения за мястото и времето на извършване на погребалните угощения. Възстановените съдове имат разнообразни форми и размери, като най-многобройни са дълбоките биконични съдове и кантаросите (Кисьов 1993).

Втората група предмети, използвани при извършването на погребенията през късната бронзова епоха в Родопите, се оформя от металните образци. Те са представени от малък брой оръжия, открити до урните или вътре в тях. Преобладават ножовете с различна форма и размери (Кат. № 17; № 39; №15 и № 95/2-1). Изключение представлява бронзовият двуостър меч с езичеста дръжка, случайно открит в разрушена могила до Павелско (Миков 1938, с.47). Всички оръжия са открити в гробовете и вероятно са част от личните предмети, използвани приживе от мъртвите. Тяхното присъствие в гробовете, както и на някои глинени съдове, може да се обясни с вярата в безсмъртието на душата и необходимостта от трапезни сервизи и оръжия в задгробния живот. Един от най-разпространените погребални обреди през късната бронзова епоха в Родопите се изразява в изграждането на допълнителни съоръжения в могилите, свързани с гробовете и култа към мъртвите. При някои от тях има регистрирани допълнителни обредни действия, докато при други съоръжения самото им изграждане представлява обредно действие. Разположението на различните съоръжения, свързани с гробовете, е различно. Те се откриват на нивото на материка, защото тяхното изграждане е извършвано по време или непосредствено след погребенията, но при всички случаи преди издигането на могилните насипи.

Един от основните елементи при извършването на погребалните обреди през късната бронзова епоха в Родопите е изграждането на различни по големина и конструкции пръстени от камъни. Този вид допълнителни култови съоръжения са открити във всички проучени могили, изградени по различен начин върху нивото на терена.

Една част от пръстените ограждат самите урни (Алб. № 12). Те имат малки размери в диаметър до 1 м, изградени от необработени камъни, подредени плътно един до друг. По този начин са оградени урните в мог. № 10 – Проглед, Борино – мог. № 84 и 85, Любча – мог. № 8, Батак – мог. № 2 и Кочан – мог. № 7. Една от възможните интерпретации относно предназначението на този тип пръстени е свързана с тяхната практическа функция. Възможно е подредените по този начин камъни да са служили като основа, върху която са натрупани камъните, покриващи урните, преди самото издигане на могилните насипи.

Вторият тип пръстени от камъни са открити във всички проучени могили от късната бронзова епоха, също изградени върху нивото на терена. За разлика от пръстените, оформени непосредствено около урните, вторият тип пръстени ограждат тази част от терена около урните, върху която са извършвани допълнителните обредни действия. В този смисъл вторият тип пръстени ограждат и маркират гробната, култова площ във всяка могила. Поради тази причина те се откриват винаги в самата периферия на могилните насипи, които с течение на времето се свличат и покриват оградните камъни. В някои могили, които имат ниски насипи, изградени предимно от камъни, пръстените се откриват на малко разстояние (до 10-15 см) извън насипите (Алб. № 13). Този тип пръстени не са изградени в пряка връзка с насипите, а във връзка с допълнителните обреди, които са извършвани около гробовете след полагането останките на мъртвите. Пръстените от втория тип са изградени в повечето случаи в един ред от необработени камъни, поставени на известно разстояние един от друг, с дължина на диаметъра от 2 до 3 м (Алб. № 13). От проучените 14 пръстени, ограждащи култовата площ, на могилите от късната бронзова епоха, при два от тях са констатирани съществени различия. За разлика от повечето пръстени, оформени от камъни, поставени в един хоризонтален ред, пръстенът от могила № 8 до Любча е изграден под формата на крепида (Кат. № 53). За целта са подбрани камъни с приблизително еднаква големина и овална форма. Те са подредени в триредов зид с височина 0,40-0,50 м, без спойка (Алб. № 14/1 и № 14/2). Крепидата огражда кръг с диаметър 2 м, в центъра на който е извършено единично погребение в урна. В площта между двата пръстена са запазени следи от опалвания и чупене на глинени съдова (Алб. № 14/3).

Различие в начина на изграждане се наблюдава и при пръстена, ограждащ гробната площ в могила № 1 до Зорница (Кат. № 39). Около шахтовия гроб, съдържащ 5 урни, е изграден пръстен от пет концентрични кръга от вертикално поставени каменни плочи, наклонени към гробната камера под ъгъл от 45° (Алб. № 15).

Последният вид съоръжения, свързани с допълнителните обреди, извършвани във връзка с култа към мъртвите, се представя от пет ями. От проучените 28 могили от късната бронзова епоха само в две са използувани този вид съоръжения (Кат. № 43/7 и № 9/3-84). Ямите и в двете могили са издълбани в стерилния терен, ситуирани в северните периферии под могилните насипи. Съоръженията са вкопани в терена под формата на конус, обърнат с върха надолу. Ямите в могила № 84 до Борино са издълбани след измазването на гробната площ с глина, като техните отвори са разположени на нивото на глинената замазка (Алб. № 18). Трите ями са запълнени с множество керамични фрагменти обгорели кости от пернати, въглени и пепел. Най-вероятно калцираните кости принадлежат на принесени в жертва птици, които след частичното им изгаряне са поставени в малки ями (Кисьов 1990, с.78; Кисьов 2002). Двете ями (№ 1 и № 2) от могила № 7 до Кочан били запълнени с примесени въглени, пръст и малки камъчета (Гергова 1990, 18).

2. Могили-кенотафи

Един от слабо проучените и все още неизяснени проблеми, свързани с погребалните обреди през късната бронзова епоха в Родопите, е въпросът за празните могили, в които не са извършвани погребения на човешки индивиди. От проучените общо 28 могили в две не са открити останки от човешки погребения (Кат. № 9/3-79). Те са част от могилния некропол в м. Църквището до с. Борино, възникнал през периода на късната бронзова епоха. Могилите-кенотафи са разположени в непосредствена близост между надгробните могили в некропола (Алб. № 19). Основните елементи на техните насипи са напълно еднакви с насипите на съседните надгробни могили. Те имат полукръгла форма и малки размери, изградени от два пласта камъни и пръст (Алб. № 20). Насипите са издигнати върху ниски (височина 0,70-0,80 м), стърчащи над нивото на терена скали (Алб. № 20). Върху тях се откритиха керамични фрагменти от предварително счупени глинени съдове, разхвърляни по цялата площ на скалната издатина. За, разлика от могила № 79 в могила № 83 заедно с керамичните фрагменти се откритиха и няколко животински кости, вероятно останки от храна.

В северозападните части на възвишенията са запазени следи от огнища с диаметър до 1 м, резултат от краткотрайни опалвания. В огнищата заедно с въглените бяха открити малко количество керамични фрагменти със запазени следи от вторично обгаряне.

За извършването на тези обреди са използувани предимно фрагменти украсени с геометрични фигури, някои инкрустирани с бяла паста (Алб. № 21).

Разположението на двете могили-кенотафи в общия план на некропола е първото обстоятелство, което обосновава тяхното възприемане като част от него. Второто съществено обстоятелство, което позволява интерпретацията на двете могили-кенотафи като комплекси, свързани с допълнителните погребални обреди, е издигането на насипи, които при надгробните могили обозначават наличието на гробове и обредни действия, свързани с погребения.

Под тези два насипа не са открити следи от човешки индивиди или гробни съоръжения, но особено важно обстоятелство, позволяващо определянето функцията на двете могили, са следите от обреди, извършени върху скалата. Опалванията върху култовата площ, и разхвърлянето на фрагменти от предварително счупени съдове са част от комплекса погребални обреди, извършвани в надгробните могили във връзка с отделните погребения. Едновременно с това тези два обреда са практикувани и в скалните светилища (Кисьов 1990, с.64), но във връзка с други култове.

Имайки предвид разгледаните обстоятелства, издигането на могилите-кенотафи може да се обясни като част от допълнителните погребални обреди, извършвани в рамките на некропола. В археологически аспект тези могили могат да се определят като символични гробове, в които са извършени погребения (заравяния) на предмети. Практиката да се погребват под могилен насип отделни предмети или части от тях продължава и през следващите епохи.

Дългогодишните теренни обхождания и археологически проучвания на територията на Родопите, близо сто години, не довеждат до откриването на надгробни могили и гробове, по-ранни от късната бронзова епоха. Въпреки съществуването на надгробни могили от ранната и средна бронзова епоха в Тракия, Македония и Гърция, в Родопите появата на могилни некрополи е констатирана в края на бронзовата епоха. Тяхното разпространение не е равномерно върху картата на планината. Некрополи от тази епоха са открити на територията на Западните Родопи, като на изток от трасето Пилашево–Загражден–Баните–Златоград досега не са регистрирани могили или плоски гробове от късната бронзова епоха въпреки наличието на селища (Георгиева 1985, с.66) и скални светилища (Кисьов 1990, с.64-75). Издигането на надгробни могили през посочения период е масова практика в районите на юг от р. Места, в северните части на Източна Македония, където в планинските и равнинни области около Драма и Кавала се издигат надгробни могили, съдържащи по няколко погребения в урни, датирани с микенска керамика LH III C в късната бронзова епоха (Grammenos 1979, 56).

Проучените некрополи от късната бронзова епоха на територия та на Западните Родопи са разположени върху различни геоморфологични форми без предварителен план и замисъл, което е характерен белег за по-ранните могилни некрополи в Тракия (Панайотов 1989, с.56) и Егейския свят (Pelon 1976, 79). Аналогично на тях могилите, изграждащи некрополите в Западните Родопи, са разположени на малки групи, заемащи ограничена площ или на големи групи, в които могилите са разпръснати на по-голямо разстояние.

Един от основните проблеми на могилните некрополи в Родопите е свързан с причините за тяхната поява. В районите около могилите не винаги се откриват селищата от късната бронзова епоха, които имат връзка и принадлежат към некрополите. Това обстоятелство може да се дължи, на частичните и непълни археологически проучвания при повечето некрополи.

Според проведените досега разкопки най-ранните тракийски селища в Западните Родопи се появяват едновременно с некрополите в края на бронзовата епоха (Кисьов 1988, с.55-73). Връзката некропол–селище е установена в землищата на съвременните села Борино, Зорница и Чепеларе. Тракийските селища са разположени в близост с могилите, като разстоянието между тях е в границите от 50 до 800 м. Въпреки многократните обхождания в тези райони не беше установено съществуването на светилища и тяхната връзка с некрополите. Това обстоятелство позволява със сигурност да се твърди, че причина за появяването на тези могилни некрополи е възникването на селищата от късната бронзова епоха. В резултат на проведените досега проучвания на могилни некрополи от тази епоха и районите около тях не е възможно да се проследи и установи връзка между появата на някои некрополи и съществуването на по-значителен религиозен център.

Могилите от късната бронзова епоха в Западните Родопи притежават всички елементи, характерни за могилите от бронзовата епоха в Егейския свят.

Сходство се констатира в размерите и структурата на насипите, които са изградени от камъни и пръст, а в по-редки случаи само от пръст. Двупластовата структура на насипа в могила №1 до Борино и могила №8 до Любча също намира паралели в структурата на някои могили край Драхмани, при които насипите са издигнати върху малки каменни натрупвания, оформени върху гробовете (Pelon 1976, 120).

Една част от могилите през късната бронзова епоха в Родопите, аналогично на могилите от ранната и средна бронзова епоха в другите райони на Тракия и Гърция, са издигнати върху един гроб, докато друга част от могилите съдържат няколко гроба, разположени вторично в насипите или в тяхната екстензия. Практиката в отделните могили да се извършват фамилни погребения е констатирана в могилите от ранната бронзова епоха в Северна България (Панайотов, 1989, с.36-47) и Гърция (Pelon 1976, 112). Този погребален обред в Родопите се запазва и през ранната желязна епоха (Кисьов 1991, 5).

Според практикувания начин на погребване се наблюдава сходство между Западните Родопи и северните райони на Източна Македония в периода на късната бронзова епоха. Масово използваният начин на погребване и в двата посочени района е трупоизгарянето. Появата на погребения, извършени чрез трупоизгаряне под могилен насип в северните части на Източна Македония също се поставя в периода на късната бронзова епоха (Koukouli – Chrysantaki 1982, 242), докато през същия период в южните райони на Източна Македония и о-в Тасос погребенията чрез трупоизгаряне са изключение. Според изследователите погребенията чрез трупоизгаряне принадлежат към континенталния културен кръг на полетата с урни (Koukouli – Chrysantaki 1982, 231). В равнината на север от Западните Родопи този начин на погребване е регистриран само в две могили от късната бронзова епоха. Единични погребения чрез трупоизгаряне в урни под могилен насип са открити в подножието на Джендем тепе в Пловдив (Цончев, 1938, с.23) и землището на Стрелча, където урната е захлупена с каменна плоча (Детев 1960, с.149).

Погребенията чрез трупоизгаряне в урни са ново явление и за територията на Северозападна България, Югозападна Румъния и Североизточна Югославия през късната бронзова епоха. Значително различие от подобните погребения в Югозападна Тракия се явява липсата на могилни насипи и използването на култови антропоморфни и зооморфни фигури в погребалния обред (Бонев 1988, с.41).

На този етап от археологическите проучвания в Западните Родопи погребението, извършено чрез трупополагане в мог. № 85 край с. Борино, представлява изключение от общоприетия начин на погребване в периода на късната бронзова епоха. През този период трупополагането е масова практика за южните области на Източна Македония, о-в Тасос и Гърция, където мъртвите са полагани в широки гробни камери, изградени и покрити с плочи, близки до микенските шахтови гробове (Koukouli - Chrysantaki 1982, 231). Полагането на гръб с изпънати крайници, заедно с хокерната поза е характерно за погребенията в Гърция през цялата бронзова епоха (Koukouli – Chrysantaki 1971, с.74). Инхумацията е основен начин на погребване през бронзовата епоха и на север от Родопите (Панайотов 1989, с.36). Появата на трупополагането като начин на погребване в Западните Родопи, както и в Източна Македония, вероятно е резултат от влиянието на Микенската култура на север (Kurtz, Boardman 1971, 356).

Сходство между могилите от късната бронзова епоха в Родопите и тези в Гърция се наблюдава също и в използваните видове допълнителни култови съоръжения, между които най-голямо разпространение заемат пръстените от камъни. Този вид съоръжения не са задължителен елемент в изграждането на могилите от бронзовата епоха в Гърция. Тяхното изграждане също е извършено в повечето случаи от необработени камъни, но има открити могили в Декада, където пръстените са оформени като двулицев зид с пълнеж от камъни и пръст (Pelon 1976, 121). Изграждането на този вид допълнителни съоръжения в Егейските могили се свързва от повече то изследователи с тяхната практическа функция на предпазване могилните насипи от свличане, като не се изключва, в някои случаи и ритуалното им предназначение. Повечето археолози са склонни да приемат практическата функция на пръстените от камъни, включително и тези, открити в Микена – гробничен кръг В и А, където също ограждали могилните насипи, предпазвайки ги от свличане (Mylonas 1967, 79). В проучените могили от късната бронзова епоха в Родопите пръстените от камъни най-вероятно са изпълнявали различни функции. Тяхното изграждане в различните категории култови обекти се свързва с обозначаването и маркирането на свещената площ, върху която са извършвани отделните обреди (Domaradzki 1994, 72). Такова е и тяхното предназначение в могилите от Западните Родопи. Това предположение се подкрепя от липсата на следи от обредни действия около могилите, върху площта извън пръстените, както и от еднoредовата им конструкция, която практически не може да задържи насипната пръст.

В разкопаните могили от късната бронзова епоха в Западните Родопи функцията на гробни съоръжения, съхраняващи останките на мъртвите, се изпълнява от глинени съдове, изработени и предназначени за урни. Най-разпространеният и често използван вид урни са съдовете със сферично тяло, конусовидно устие, високо конкавно дъно и стени, покрити с графит. Тези съдове намират близки териториални паралели по форма, дъно и графитна украса в скалните светилища до Църнча (Домарадски 1986, с.10-24) и Босилково (Кисьов 1993; Кисьов 2002). Подобни съдове, използвани като урни, са открити в мог. № 84 до Суеани (Vulpe, Stratan 1978, 40), някои съдове от керамичната група Виртоп (Hansel 1976, 232, t. 21-23), Кослоджени, Теи IV (Chidiosan 1980, 89), селищната могила край Русе (Георгиев, Ангелов 1957, с.47, обр. 96) и Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960, с.131). На юг от Родопите тези вид съдове се откриват в Източна Македония, където също са използвани като урни в могилите от късната бронзова епоха (Grammenos 1979, 26-69). По-голяма част от тях са украсени с графит или инкрустирани с бяла паста геометрични фигури. Графитната украса, често използвана върху съдовете, предназначени за култови цели в Източна Македония и Западните Родопи, изчезва в края на култура Гумелница (Koukouli – Chrysantaki 1982, 119) и отново се появява, но в друг вид през късната бронзова епоха (Домарадски 1986, с.10-24; Кисьов 1989, с.15).

В три от могилите, проучени досега в Родопите, заедно с урните са изградени глинени площадки, върху които са положени костите на мъртвите. Тяхното използване в погребалния обред вероятно е резултат на влияние от юг. В Микена, гробничен кръг – В, в някои гробове мъртвите са полагани върху глинени площадки с различна форма и размери (Mylonas 1972, 134). Подобни глинени площадки, но с друго предназначение, са открити край Драгодан, Кюстендилско (Теодосиев 1991, с.89). Те са датирани в периода на ранната бронзова епоха, разположен също под могилен насип, но не са свързани с култа към мъртвите, защото липсва пряка връзка с останки от погребения. Върху тези глинени площадки вероятно са извършвани обреди, обслужващ други култове.

Глинени площадки с кръгла форма са използувани като олтари в скалните светилища от късната бронзова епоха (Домарадски 1986, с.25; Кисьов 1990, с.74), но в проучените могили от късната бронзова епоха в Родопите до сега не са открити глинени площадки, изпълняващи тази функция.

При извършването на погребенията през разглеждания период в Родопите са практикувани няколко допълнителни обреди, следи от които са открити във всички разкопани могили. Масово е практикувано разхвърлянето на керамични фрагменти от предварително счупени съдове, както и поставянето на цели съдове. Тези обреди са извършвани през цялото I хил. пр.Хр. в скалните светилища (Кисьов 1990, с.68).

Регистрираният в две от могилите обред на полагане части от човешки крайници върху насипите може да се свърже с извършването на жертвоприношение в чест на мъртвите, но на този етап от проучванията съвременната интерпретация може да се сведе до констатацията за съществуването на практика да се разчленяват телата на мъртвите през разглеждания хронологически период в Западните Родопи. Археологически данни за извършването на човешки жертвоприношения, свързани с култа към мъртвите не са открити и в могилите от късната бронзова епоха в Гърция (Wunsch, Deubner 1915, 59).

В повечето проучени могили от късната бронзова епоха в Родопите урните са затрупани и покрити с камъни, докато в някои могили са изграждани други видове каменни съоръжения около урните. Тези допълнителни съоръжения от камъни явно имат чисто практическа фуккция. Трябва да се има предвид, че подобни съоръжения от камъни са използувани масово в некрополите от бронзовата епоха в Централна и Западна Европа, където урните също са оградени с пръстени от камъни, шахтовидни камери и други (Moosleither 1991, 9-46).

Друг масово практикуван обред в могилите през разглеждания период е поставянето на гробни предмети при извършването на погребенията. Основна част от тях заемат глинените съдове, при които се наблюдава разнообразие и сходство във формите и украсата. Глинените чаши със сферично тяло, конусовидно устие и високо конкавно дъно са предпочитан тип съдове, използувани като гробни дарове. Те намират паралели със съдове, използувани също като гробни дарове в могилите от късната бронзова епоха в Централна и Източна Македония (Grammenos 1982, 89; Koukouli – Chrysantaki 1982, 119).

Използуваните съдове в могилните гробове в Западните Родопи притежават много общи елементи, характерни за керамичното производство през късната бронзова епоха в Тракия, но по-голяма част от съдовете са по-близки до керамичните групи, открити в могилите от посочения период в Източна Македония (Кисьов 1993; Кисьов 2002).

Културната близост на Западните Родопи с Източна Македония най-добре се проследява в гробните керамични комплекси. Основно място заемат урните и съдовете със сферична форма на тялото, конусовидно устие и конкавно дъно, които са най-масово използуваната култова форма в погребалния обред. През късната бронзова епоха тази керамична форма е малко позната на север от Стара планина. В Западна Панония тези съдове са разпространени в Ногранишка група На В и в Доленишка група – На С и Д (Кисьов 1993; Кисьов 2002). В Румъния масовото разпространение на този тип съдове се поставя след VI в. пр.Хр. (Teodor 1974, 151). Най-ранните съдове, притежаващи комплекса от елементи, характерни за разгледания тип култови съдове, използувани в могилите и светилищата през късната бронзова епоха в Западните Родопи, се откриват в гробните дарове на Микенските некрополи (Mylonas 1967, 234).

Сходството в практикуването на отделните погребални обреди и еднаквостта на използуваните съдове в Западните Родопи и северните райони на Източна Македония показва, че през късната бронзова епоха тук са живели сродни племенни групи, носители на еднаква култура, характерна за тази част на Тракия.

Един от интересните, но неизяснени аспекти на погребалния обичай в Родопите е свързан с издигането на “празни” могили в непосредствена близост с надгробните могили. Този обред досега е констатиран само в района на с. Борино, но вероятно това е резултат от непълните проучвания. Практиката да се издигат могили-кенотафи е позната в Егейския свят още през средната бронзова епоха (Pelon 1976, 78). Интересен паралел представляват три от проучените до Палеокутела (Кипър) могили, разположени близко една до друга. В тях не са извършени погребения, но върху скалата са запазени следи от култова дейност – ями с различна форма и животински кости. Тези могили и извършените в тях обреди се свързват от проучвателя с могилите от Западна Азия (Pelon 1976, 123).

Могилите в Родопите през късната бронзова епоха, както и тези в Егейския свят възникват като гробна конструкция с точно определени характеристики. Те са издигани върху важен гроб или по-често върху няколко гроба, имащи семейна или социална връзка. При анализа на надгробните могили не може да се прави точен паралел между тези в Родопите и могилите в Гърция, но между тях има много общи елементи, особено в практикуването на различните видове допълнителни обреди и съоръжения. Тяхното използване в по-късен период, през последната фаза на бронзовата епоха в Родопите, вероятно е резултат на влиянието на Егейската култура върху развитието на северните народи. Следите от това културно влияние според повечето археолози се откриват и в Скандинавските държави, където появата и разпространението на определени находки и култови съоръжения в некрополите от бронзовата епоха се обясняват с влиянието от юг (Schauer 1985, 123-194). Според проучвателите егейското влияние в Скандинавския север се изразява освен в отделни предмети (накити, сечива, керамика), също и в изграждането на пръстените от камъни, ограждащи някои от надгробните могили в Швеция (Forssander 1942, 293). Тяхната поява проучвателят обяснява, като влияние от строителната техника и пръстените от камъни в Месара или от куполните гробници в Микена.

Изграждането на пръстени от камъни и практикуването на голяма част от допълнителните погребални обреди се проследява и през периода на I хил. пр.Хр. в Родопите.

ГЛАВА ВТОРА

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА

(XI – VI В. ПР.ХР.)

I. Могилните некрополи през ранната желязна епоха

През разглеждания период продължава практиката от късната бронзова епоха да се издигат надгробни могили, които оформят групата на могилните некрополи. Едновременно с тях в Източните Родопи се появяват безмогилни, скални некрополи. Обособяването в две големи групи на некрополите, съществували през ранната желязна епоха в Родопите, се базира на липсата или наличието на могилен насип върху гробовете.

В резултат на теренни обхождания, сондажни и цялостни разкопки на територията на Родопите са регистрирани и проучени общо 35 могилни некрополи. От тях осем са разположени върху територията на Източните Родопи, като по-голямо струпване на некрополи от ранната желязна епоха е регистрирано в района на Еврос в Гърция (Алб. № 22), където не са извършени цялостни проучвания, съпроводени с обобщаващи публикации (Кат. № 37).

Могилните некрополи от ранната желязна епоха, намиращи се в българските части на Източните Родопи, са открити в землищата на селата, разположени върху североизточните склонове на планината – Г. Брестово (Кат. № 19), Книжовник (№ 44), Любеново (№ 52/ 1-1; 2-1), Мезек (№ 57), Харманли (№ 96). При тези могилни некрополи не са извършвани редовни археологически разкопки, а, сведенията за тях са резултат на случайни открития. В това отношение изключение представлява проучването на единствения могилен некропол, открит до сега във вътрешността на планината, край с. Черничево (Кат. № 99). Различно е състоянието на проучванията в Западните Родопи, където са открити 27 могилни некрополи от ранната желязна епоха, от които чрез редовни археологически разкопки са проучени 14 некропола, а останалите се датират въз основа на случайни находки. Те са разположени в землищата на селата: Батак (Кат. № 4/ 1-1, 2};7-3; Беден (№ 6/1); Богутево (№ 8); Борино (№ 9/1-2, 3, 4, 5; 2-1; 3-78, 82; 4-10, 11; 5-1, 2, 3); Гела (№ 17/5, 8, 10) Грохотно (№ 24/1-1, 2, 3, 4; 2-1, 2); Девин (№ 25); Добралък (№ 29); Кочан (№ 43/1, 2, 3, 8, 10, 11, Чилова могила; Кутела (№ 47); Лъкавица (№ 51); Любча (№ 53/1, 2, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12); Павелско (№ 67/1, 11, IV, V, VI); Пампорово (№ 68/1-3, 4); Проглед (№ 76/1, II, 1, 2, 3, 4); Рибново (№ 81); Скобелево (№ 87); Триград (№ 95/1-1); Чепеларе (№ 98/3-1; 5-1); Ягодина (№ 102/1, 4).

Една част от некрополите съдържат от 1 до 5 могили, групирани на малка площ. В тези могили не са открити по-ранни или по-късни гробове от ранната желязна епоха. Този вид некрополи са регистрирани в землищата на Богутево, Борино (Кат. № 9/5-1, 2, 3); Грохотно, Девин, Чепеларе (Кат. № 98/3-1), Черничево и Ягодина. В землищата на посочените съвременни селища се намират значителни находища на желязна руда, обстоятелство, което позволява да се търси връзка между рудодобива и появата на тези могилни некрополи. За съжаление досега не са открити следи от прилежащите към тях селища от ранната желязна епоха.

Друга част от могилите, издигани през ранната желязна епоха са групирани и представляват част от по-ранно възникналите некрополи през късната бронзова епоха, като някои от погребенията от ранната желязна епоха са извършени върху насипите на по-ранните могили. Могилни некрополи от този вид са открити и проучени в околностите на Борино (Кат. № 9/3-78, 82); Гела, Любча и Ягодина.

Могилните некрополи през ранната желязна епоха са издигани върху различни геоморфологични форми, без някаква закономерност. По-голяма част от некрополите са разположени върху високите продълговати била, докато друга част от могилите се намират върху обширните планински тераси и склонове с различна ориентация и изложение. По отношение разположението на некрополите от ранната желязна епоха върху геоморфологичните, теренни форми се констатира повтаряемост с могилните некрополи от късната бронзова епоха.

Сходство и повторяемост се констатира и по отношение на заеманата площ, и разстоянията между отделните могили. В цялостно разкопаните и проучени некрополи от ранната желязна епоха могилите са разположени на близко разстояние една от друга, от 2 до 100 м. Общата площ на тези некрополи се помества в границите 900-1500 м (Кат. № 8; № 9/5; № 98 и № 9/1). Към тази площ се причислява и теренът между и около отделните могили, върху който са запазени следи от обреди, свързани с погребенията.

От общия брой регистрирани могилни некрополи от ранната желязна епоха само при два (Кат. № 24/1-1, 2, 3 и № 98/5) е установена връзка с разположените на близо селища от същата епоха. Това обстоятелство вероятно се дължи на частичните и непълни проучвания, свързани с археологическата карта на Родопите. Въпреки комплексните теренни проучвания, съпроводени със сондажи в районите около някои могилни некрополи в Борино и Чепеларе, не е установена връзка между надгробните могили и светилищата от ранната желязна епоха. Проблемът, свързан с причините за появата на могилните некрополи през ранната желязна епоха и тяхното съсредоточаване предимно в централните части на Родопите, богати на железни рудни находища, се намифа в начален стадий на проучване. Многобройните метални образци, открити в некрополите, носят белези на развита и усъвършенствувана технология на металообработване, обстоятелство, което хвърля известна светлина върху причините за голямата заселеност на планината през ранната желязна епоха.

1. Надгробни могили

Насипи

Подобно на могилите от късната бронзова епоха насипите от ранната желязна епоха имат кръгла или елипсовидна форма, която е в пряка зависимост от броя на гробовете и времето на извършваните в тях погребения. По-голяма част от насипите имат полусферична форма, в които са извършвани единични или колективни погребения. В тези случаи насипите са натрупани еднократно. Размерите на полусферичните насипи варират в диаметър от 3 до 10 м, а височината от 0,70 до 2 м.

По-малка част от могилните насипи имат форма на елиптичен параболоид, при които основата е придобила елипсовидна форма в резултат на вторичните насипи, покриващи гробове с различна стратиграфия и хоризонтално разположение спрямо първичния гроб. Погребенията в тези могили са извършвани през ранната желязна епоха, но през кратки интервали от време (Кат. № 9/3-78; № 43/ 2, 8; № 68/4).

В някои могили (Кат. № 98/3-1) въпреки многобройните гробове, изграждани през ранната желязна епоха с различно стратиграфско разположение, насипите имат полусферична форма. При тях вероятно самите вторични гробове не са били засипвани с големи насипи, а били покривани с малко количество пръст.

Трябва да се отбележи, че могилните насипи, издигани през ранната желязна епоха, имат значително по-големи размери в сравнение с тези от късната бронзова епоха. Скалният терен на планината определя състава и структурата на могилните насипи, които се състоят от камъни, примесени с пръст. С течение на времето при насипите, разположени в карстовите райони, под влияние на атмосферните условия пръстта се свлича и просмуква в долните пластове, за да остане днес само каменното струпване (Алб. № 23/2). В районите, където преобладава дървесната растителност, могилите са покрити с дебел чимов пласт (Алб. № 23/1).

Издигането на могилните насипи през ранната желязна епоха аналогично на тези от късната бронзова епоха, било съпроводено с извършването на различни обредни действия, които също се повтарят. В разкопаните 80 от общо регистрираните 222 могили от ранната желязна епоха в Родопите са открити следи и останки от допълнителни обреди с различно хоризонтално и вертикално разположение.

От проучените чрез разкопки 80 могили, 72 са издигнати върху гробове, съдържащи останки от погребения, извършени по различни начини.

В насипите на всички надгробни могили са открити струпвания на керамични фрагменти, които представляват следи от обредно разхвърляне на предварително счупени съдове. Керамичните фрагменти се откриват на различна дълбочина в насипите, в центъра или в техните периферии. За извършването на този обред са използувани различни съдове, но за разлика от късната бронзова епоха украсените съдове са значително по-малко. Тази констатация се отнася и за общия брой на използуваните глинени съдове в погребалния обред през ранната желязна епоха, когато се увеличава производството на метални образци и те заместват количествено глинените съдове.

Едновременно с обредното разхвърляне на фрагменти от предварително счупени съдове в някои насипи са открити фрагменти от глинени съдове, счупени на място (Кат. № 53/4; № 17/10).

В някои могилни насипи освен разгледаните два допълнителни обреда е практикувано разхвърлянето на въглени, които се откриват на различна дълбочина (Казг. № 9/1-2, 4; № 76/1; № 43/8).

През ранната желязна епоха продължава и обредното поставяне на месо като храна в могилните насипи. Животинските кости с откриват в малко количество (от 3 до 5 фрагмента) с различни размери, разположени на купчинки или разпръснати (Кат. № 9/1-2, 4; 3-82; 4-10, 11; № 24/1-2).

В насипите на някои могили от ранната желязна епоха са запазени обгорени петна с размери от 0,50 до 1,50 м, които са резултат от опалвания. Огнищата са разположени предимно в перифериите на могилите край Борино (Кат. № 9/5-1, 2), Проглед (№ 76 I) и Кочан (№ 43/8). В обгорелия пласт се откриват само въглени и керамични фрагменти в много ограничено количество.

За разлика от късната бронзова епоха в някои от могилите от втората фаза на ранната желязна епоха е практикуван нов обред, свързан с издигането на насипите. В две от проучените могили до Борино (Кат. № 9/1-2, 4) част от гробните предмети са използувани при допълнителните обреди, поради което те са разположени в могклните насипи или върху тях.

В могила № 2 част от гробните предмети били поставени на три етапа в процеса на издигане на могилния насип. След полагането на урната върху терена около нея са поставени керамични фрагменти, украсени с щамповани кръгчета, бронзова едноспирална фибула с голям правоъгълен иглодържател и глинен прешлен за вретено. Урната и изброените предмети са покрити с един пласт от камъни и пръст. Върху този малък насип са открити втората група предмети, нахвърляни без определен порядък върху камъните.

Тази група предмети представлява комплект от накити – бронзов пръстен, гривна, сребърна обеца, пет едноспирални фибули и бронзов амулет. Заедно с тях са открити и няколко животински кости. Втората група предмети са покрити с втори пласт от камъни и пръст. Върху този пласт са били поставени третата група предмети – каменно точило, тежест за вретено и желязно лезвие на нож. Те също са били покрити с камъни и пръст, оформящи последния пласт на могилния насип (Алб. № 31). Същата последователност на обредно заравяне на предмети е констатирано и в насипа на съседната надгробна могила № 4 (Алб. № 26). Част от гробните предмети – две фибули, пенсета и глинена чашка, са открити на различна дълбочина, разположени в два пласта (Алб. № 29)

Сходството на погребалните практики през късната бронзова и ранната желязна епоха се проследява и при изграждането на различните видове допълнителни съоръжения, свързани с обредите, извършвани в могилните насипи.

Най-голямо разпространение в насипите от ранната желязна епоха имат псевдогробните конструкции, които са сходни с някои гробни съоръжения, но не изпълняват техните функции. Псевдогробните конструкции се откриват в периферните части на насипите или на различна дълбочина в техните централни части. В някои могили псевдогробните конструкции са изградени под формата, на четириъгълни площадки от необработени каменни плочи, докато в други насипи псевдогробните конструкции представляват малки по размери ограждания от камъни, подредени в кръг около по-голям плочест камък (Кат. № 43/8). Върху псевдогробните конструкции се откриват предимно единични фрагменти от съдове и въглени.

Конусовидните ями представляват друг вид допълнителни култови съоръжения, изграждани през ранната желязна епоха в могилните насипи. Такива съоръжения са открити в североизточната периферия на насипа в могила № 8 до Кочан (Кат. № 43). Ямите имат форма на обърнат с върха надолу конус с малки размери, запълнени с малки камъчета, пръст и въглени.

За разлика от могилите през късната бронзова епоха, в които глинените площадки са изпълнявали функцията на гробни съоръжения, съхраняващи останките на мъртвите, то в някои могили от ранната желязна епоха глинените площадки са изграждани в насипите (Кат. № 24, 3; № 44, № 43/2). Глинените площадки имат кръгла форма с малки размери (с диаметър до 0,50-0,70 м), разположени в северните периферии, като глината е измазана върху подложка, от малки камъни. Върху съоръженията са запазени следи от обредни действия, свързани с огъня. Тяхната повърхност е силно обгоряла, но освен въглени, пепел и малко количество керамични фрагменти, върху тях не се откриват следи и останки от храна или жертвоприношения. Най-вероятно в процеса на издигане на насипите върху глинените площадки еднократно са извършвани обредни действия свързани с възлияния. В този смисъл може да се приеме, че те са изпълнявали функцията на олтари в могилните насипи през ранната желязна епоха.

Гробове

През ранната желязна епоха в Родопите продължава практиката от късната бронзова епоха в една могила да се погребват по няколко индивида. В проучените 72 надгробни могили са открити и разкопани 102 гроба от ранната желязна епоха, ситуирани по различен начин спрямо насипите и материка.

Повечето могилни насипи, на брой 59, покриват единични гробове, които съдържат останките на единични или колективни погребения. Насипите върху единичните гробове са издигнати равномерно, поради което последните се откриват в центъра на могилите (Кат. № 4/1-1; 7-3 ; № 9/1-2, 4, 5; 2-1; 3-78, 82; 5-1, 2; № 17/5, 8, 10; № 24/1-1, 3; 2-1; № 43/1, 3, 10, 11; № 47; № 53/4, 12; № 57; № 67/I, II, IV, V, VI; № 68/1-3, 4; № 7б/ II, 1; № 99; № 102/5).

Останалата част, 13 от проучените могили, съдържат различен брой гробове (от 2 до 5), изградени в кратки интервали от време – (Кат. № 4/1-2; № 9/4-10, 11; № 37; № 43/2, 8; Чилова чука; № 76/I, 2; № 98/3-1; № 99; № 102/1, 4). Във вертикален план гробовете се ситуират на различна дълбочина в насипите и материка. Всяко погребение е свързано с отделно гробно съоръжение, което е покривано с малък насип. В друга част от гробовете са извършвани колективни погребения. При колективните погребения мъртвите са полагани едновременно, поради което техните останки са разположени на еднаква дълбочина в могилите.

В хоризонтален план мъртвите се откриват в гробни съоръжения, изградени еднократно. Погребаните едновременно мъртъвци са разположени в непосредствена близост или един върху друг. При тези случаи костите на различните скелети не са разделени от насипана пръст.

В някои от разкопаните могили са извършвани погребения на двама мъртъвци, полагани едновременно един до друг, независимо от практикувания погребален обред на трупоизгаряне или трупополагане (Кат. 1 4/1-2; № 9/4-10, гроб 1; № 24/1-3; № 43/2 – гроб 2, гроб 5, 3; № 67/VI; № 68/4 – гроб 2).

В пет от могилите, датирани в периода VIII-VI в. пр.Хр. са извършени погребения на повече от двама мъртъвци с различен пол и възраст, като броят на мъртъвците варира от 3 до 13 (Кат. № 9/3-78; № 17/8; № 43/2 – гроб 4; № 98/3-1; № 102/5).

От проучените двойни гробове само при един е използуван обредът на трупоизгарянето (Кат. № 4/1-2), докато във всички останали случаи мъртвите са полагани. Въпреки непълните проучвания може да се посочи, че от разкопаните 8 двойни гроба в 5 са извършени погребения на жени (Кат. № 9/4-10, гроб 1; № 24/1-3; № 43/2 – гроб 2, гроб 5, 3). За разлика от двойните погребения в гробовете, съдържащи повече от двама мъртъвци, са погребвани едновременно мъже, жени и деца. Констатираното различие между двойните и масовите погребения вероятно се дължи на различните причини за тяхното извършване. В литературата някои колективни погребения се интерпретират като жертвоприношения (Гергова 1990, с.21.) Тази интерпретация е приемлива за двойните женски погребения, извършвани в могилите от ранната желязна епоха. Всички останали колективни гробове съдържат останките на различни по пол и възраст индивиди, чиято смърт вероятно е естествена. Резултатите от разкопките на могила № 78 до Борино (Кат. № 9/3-78) потвърждават изказаното предположение за този вид погребения. Под могилния насип с височина 1 м е извършено погребение на седем индивида, положени върху предварително изградена площадка от плочи. Мъртвите са полагани плътно един до друг. Един от седемте скелета (№ 7) се откри плътно прилепнал върху скелет № 6, което показва, че двамата мъртъвци били поставени един върху друг (Алб. № 33). Интерес представлява фактът, че върху погребение 6, което принадлежи на мъж, е положена жена. В случая е налице погребение на мъж и жена, положени в легнало положение един върху друг. От общия брой погребани два от скелетите принадлежат на мъже, три на жени и две на деца до 15-16 години. Детските погребения се отличават с малките размери на скелетите и липсата на гробен инвентар до тях. Ориентацията при два от скелетите е с глава на изток, а при другите пет с глава на запад. Гробните предмети се обособяват в три групи – оръжия (върхове на копия, стрели, ножове), накити (фибули и гривни) и предмети от бита (глинени тежести за вретено), които датират гробовете в периода IX-VIII в. пр.Хр.

Разположението на мъртвите, еднократно изградената площадка и натрупан могилен насип с марки размери, са доказателство за едновременното извършване на погребенията. Вероятно в могилата са погребани членовете на една фамилия, чиято смърт не е резултат от обредни действия. Функционалната принадлежност на гробните предмети сочи, че основните стопански дейности на мъртвите били свързани с лова.

През ранната желязна епоха в Родопите продължава практикуването на биритуалния начин на погребване, регистриран както в отделните гробове и могили, така и в рамките на цялостно проучените некрополи. В проучените гробове от ранната желязна епоха, 71 от погребенията са извършени чрез трупополагане и 17 чрез трупоизгаряне. Резултатите от проведените досега проучвания сочат известно различие при използувания начин на погребване през двете фази на ранната желязна епоха в Родопите.

От първата фаза на ранната желязна епоха XI-IX в. пр.Хр. са проучени три надгробни могили (Кат. № 9/5-1, 2; № 47). Погребенията в тях са извършени чрез трупоизгаряне, като останките на мъртвите са поставени непосредствено върху скалния терен или в урни. Използуваният обред е характерен за късната бронзова епоха в Западните Родопи и явно неговото практикуване продължава през първата фаза на ранната желязна епоха. Малкият брой открити и проучени могили от този период обаче не дава възможност за търсене на закономерности в погребалните практики и определянето на трупоизгарянето като основен обред през първата фаза на ранната желязна епоха.

Трупоизгарянето като начин на погребване продължава и през втората фаза на ранната желязна епоха VIII-VI в. пр.Хр. (Кат. № 4/1-1, 2; 7- 3; № 9/1-2, 4, 5; № 43/8, 11; № 52/1-1; 2-1; № 57; № 67/I; № 76/I, 2). В повечето случаи изгарянето на мъртвите е извършвано извън периметъра на могилите. Според проучвателите на две от могилите край Кутела и Батак, трупоизгарянето било извършено на място, но в публикациите не са посочени достатъчно аргументи за това. Само в един от проучените могилни некрополи е открито мястото, предназначено за извършване на кремацията (Кат. № 9/1-3). Кладата е разположена в рамките на некропола, в непосредствена близост с надгробните могили (Алб. № 26). Мястото за кремацията представлява клада с елипсовидна форма и размери 3x2 м. Обгорелият глинесто-песъчлив пласт е наситен с голямо количество въглени, калцирани кости, стопени метални предмети и обгорели керамични фрагменти. След извършването на всички погребения в некропола мястото за кремация е покрито с могилен насип, чието еднократно натрупване показва, че огнището е стояло открито. В резултат на трикратното последователно изместване мястото на кладата в източна посока огнището е получило елипсовидна форма (Алб. № 26 и № 27). В Родопите през ранната желязна епоха мъртвите вероятно били изгаряни заедно с дрехите и някои лични предмети, поради което заедно с калцираните кости, в гробните съоръжения се откриват останки от стопени метални предмети.

Според резултатите от проведените досега археологически разкопки на територията на Родопите трупополагането не е практикувано като начин на погребване през първата фаза на ранната желязна епоха, докато през втората фаза на посочения хронологически период трупополагането е основният начин на погребване, използуван едновременно с трупоизгарянето. От проучените общо 88 гроба в 71 случая мъртвите са погребани чрез трупополагане (Алб. № 24). При погребенията, извършени чрез трупополагане, са констатирани два различни варианта. В повечето гробове е практикувано цялостното трупополагане, при което телата на мъртвите са поставяни цели в гробните съоръжения. При археологическите проучвания техните скелети се откриват в антропологически порядък (Кат. № 9/2-1; № 9/3-78, 82; № 17/5, 8, 10; № 24/1-3; 2-1; № 37; № 43/1, 2, 3, 8, 10, 11; № 53/4, 12; № 67/II, IV, V, VI; № 68/3, 4; № 76/I, II, 1, 2; № 87/ 1, 2; № 96; № 98/3-1; № 102/1, 4, 5).

Мъртвите са поставяни в шест различни пози в гробните съоръжения (Алб. № 32). Най-разпространената поза на цялостно трупополагане през ранната желязна епоха е полагането на мъртвите по гръб с изпънати долни и горни крайници край тялото. От регистрираните общо 68 погребения, извършени чрез цялостно трупополагане, 51 от мъртвите са положени в тази поза (Алб. № 32).

Втората поза на трупополагане е регистрирана в могила № 78/ гроб 3 край Борино, където мъртвият е погребан по гръб с изпънати долни крайници и ръце събрани в коремната област. В същата могила № 78/ гроб 4 един от мъртвите е погребан в друга сходна поза по гръб с изпънати долни крайници и ръце, събрани под таза (Алб. № 32). Практиката да се поставят ръцете на мъртвите събрани в коремната област или под таза е характерна за повечето по-късни плоски некрополи в Родопите, от периода III-IV в. сл.Хр. (Ваклинова 1972, с.141).

При погребенията, извършвани през втората фаза на ранната желязна епоха в Родопите е използувана и четвърта поза на трупополагане. В две от могилите мъртвите са погребани в хокерно положение (Кат. № 17/10 и № 67/V). При извършването на тези погребения също се наблюдават някои различия. Мъртвият в могила № V до Павелско е положен на дясната си страна с глава на изток, докато погребаният в могила №10 до Гела е положен на лявата си страна с глава на юг. Тази поза на тялото е маркирана чрез врязване и върху бронзовия пръстен, украсяващ ръката на мъртвия в мог. № 10. Изображението представя легнал наляво човек със силно прегънати към коремната област крака, и ръце свити пред гърдите (Алб. № 44). Откритите сребърни обеци, кехлибарени мъниста и глинени тежести за вретено сочат, че скелетът принадлежи на жена, погребана в края на VI-V в. пр.Хр.

При погребенията, извършени чрез трупополагане през втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи, е използувана друг вид поза, регистрирана в могила № 78/гроб 1 до Борино (Кат. № 9/3-78; Алб.№ 32). Мъртвият е положен по гръб с глава на северозапад, изпънати край тялото ръце и свити долни крайници, поставени надясно. Антропологическите характеристики на скелета и откритите до него железни оръжия (връх от копие и нож) определят погребението като мъжко.

Последната, шеста поза на трупополагане при погребенията, извършвани в края на втората фаза на ранната желязна епоха, е регистрирана само в една от проучените могили (Кат. № 17/8). Около централното погребение в тази могила в кръг са били погребани едновременно 12 индивида, поставени в клекнало положение. При тяхното разкопаване и разчистване черепите на повечето мъртъвци са открити върху бедрените кости. Погребаните около централния гроб мъртъвци са от различен пол и възраст, положени с дрехите и прилежащите към тях накити. Последните са представени от голям брой бронзови и железни фибули, между които преобладават едноспиралните и очилати образци. Това уникално масово погребение, чието възприемане подлежи на съмнение поради липсата на научна публикация, може да бъде интерпретирано като жертвоприношение в чест на погребания в центъра на могилата мъртвец.

Проучените скелети в могилите от ранната желязна епоха имат различни размери в зависимост от тяхната полова, и възрастова принадлежност. При мъжете дължината на скелетите варира от 1,70 до 1,90 м, а при жените от 1,50 до 1,70 м. Откритите скелети на деца имат дължина 1,30-1,50 м. Независимо от позата мъртвите били ориентирани в различна посока в момента на тяхното полагане. Найчесто (в 11 гроба) мъртвите са положени с глава на изток, докато 9 от погребаните са ориентирани в посока северозапад-югоизток, с малки отклонения (Алб. № 35).

При извършването на погребенията през втората фаза на ранната желязна епоха в Родопите е практикуван и друг вариант на трупополагане, при който телата на мъртвите предварително са разчленявани и отделни части от тях били погребвани. Обредът на частично трупополагане е регистриран в три некропола (Кат. № 9/4-10; № 24/1-1 и № 43/2). В литературата съществува сведение за погребение на няколко черепа в долмен, разположен край Харманли (Кат. № 96), но краткото и непълно описание не позволява неговото безрезервно приемане. Могилите, в които са извършени погребения чрез частично трупополагане, са разположени на територията на Западните Родопи. В тях са погребани различни антропологически части. В могилата до Борино е погребан череп, принадлежащ на жена, украсен с наниз от бронзови салталеони и кехлибарени зърна. До лявата страна на черепа са поставени гробните дарове, костена щампа за украса на съдове и глинена чаша. В другите две могили са погребани части от долни крайници и зъби, положени между каменни плочи (Кисьов 2006). Почесто практикуване на този обред е регистрирано в некрополите от късната желязна епоха в Родопите (Кисьов 1989, 15).

В проучените могилни некрополи от ранната желязна епоха, заедно с основните масово практикувани начини на погребване – трупоизгаряне и трупополагане, бил използуван и трети обред, който може да бъде определен като частично трупоизгаряне. Този начин на погребване е регистриран в един от могилните некрополи край Борино (Кат. № 9/4-10). Мъртвият е положен върху скалния терен по гръб с глава на запад. Разположението на долните крайници в антропологически порядък върху нивото на терена показва, че кладата е издигната, върху мъртвия, след което е изгорена само горната част на тялото. В процеса на изгарянето частично са обгорели горните ябълковидни краища на бедрените кости (Алб. № 38). Мъртвият е изгорен с дрехите и накитите върху тях, част от които са запазени, но носят белезите от силно обгаряне. При извършването на погребенията през ранната желязна епоха в Родопите били изграждани различни видове гробни съоръжения. Независимо от практикувания в могилите начин на погребване, трупоизгаряне или трупополагане, в отделните гробове са използувани еднакви гробни конструкции. Въз основа на тяхното ситуиране спрямо древния терен гробните съоръжения могат да се класифицират в две групи – вкопани и надземни. Трябва да се отбележи, че броят на вкопаните гробове е незначителен, а самото вкопаване в извършвано на малка дълбочина, дотолкова, че да се укрепят каменните конструкции (Кат. № 17/10; № 37; № 43; № 67 и № 76).

Според плана на конструкциите гробните съоръжения, изграждани в могилите, се обособяват в седем групи.

Теренните, естествени образувания, открити в някои могили, представляват най-простият вид гробни конструкции, използувани през ранната желязна епоха (Кат. № 17/5 и № 9/5-1, 2). Мъртвите или техните останки са полагани в скални пукнатини (кари) с пирамидално сечение, характерни за карстовите терени или в скални естествени ями (вдлъбнатини). В някои случаи, гроб 5 до Гела, карите или вдлъбнатините са покривани след извършването на погребението с каменни плочи, лягащи в предварително оформени жлебове.

Пръстените от камъни оформят втората група гробни съоръжения, използувани в могилите от ранната желязна епоха в Родопите независимо от практикувания начин на погребение. В могилите, където е използуван обредът на трупоизгаряне, пръстените с диаметър до 1 м ограждат останките на мъртвите, положени върху скалния терен (Кат. № 9/1, 2). Камъните имат малки размери, поставени плътно един до друг (Алб. № 28). Пръстени от камъни са използувани и в могилите, в които мъртвите са полагани непосредствено върху основния терен. В повечето могили оградданията имат елипсовидна форма и представляват подредени в един ред необработени камъни със средни размери, поставяни плътно или близко един до друг (Кат. № 9/4-10; № 17/8; № 43/ 3, 8; № 67/V, VI; № 76/1). Само в една от проучените могили до село Павелско, около мъртвия е оформено съоръжение с правоъгълна форма, изградено от обработени каменни квадри, поставени върху терена в един ред. Размерите и ориентацията на този вид гробни съоръжения зависят от размерите и положението на мъртвите. В някои случаи пръстените, ограждащи мъртвите, са покрити с каменни плочи (Алб. № 43).

През ранната желязна епоха продължава характерната за късната бронзова епоха практика част от останките след кремацията да се погребват в урни. Урните могат да се третират като третия, найразпространен вид гробно съоръжение, използувано при погребенията, извършени чрез трупоизгаряне (Кат. № 4/1-1, 2; № 9/1-2, 5; № 43/8, 11; № 47; № 52/1-1; 2-1; № 57; № 67/I; № 76/I, 2). Те се откриват предимно под централните части на могилните насипи, положени върху древния терен. За разлика от погребалния обред през късната бронзова епоха, където е практикувано полагането на урните в ями, през ранната желязна епоха такъв гроб не е открит. Урните са полагани върху древния терен, в някои случаи с подложка от каменна плоча. За полагане на кремираните кости били използувани различни съдове, работени на ръка от лошо пречистена глина, конична форма и две хоризонтално разположени дръжки. В други случаи са използувани дълбоки купи с плоско дъно или три крачета. В могилите от ранната желязна епоха значително място заемат, като гробни съоръжения, площадките от плочести камъни. Тяхното масово изграждане е констатирано в могилите от втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи (Кат. № 9/4-11; 3-78, 82; № 24/1-3, 2-1; № 43/1, 2; № 98/3-1; № 102/1, 4, 5). Площадките имат неправилна четириъгълна форма и размери, съобразени с броя на мъртвите и тяхната големина. Съоръженията са изградени от един ред хоризонтално наредени плочести камъни или каменни плочи, между които не е използувана спойка (Алб. № 42). Площадките от каменни плочи били предназначени за извършването на единични или колективни погребения, обстоятелство, което е определяло и техните размери. Ориентацията на площадките, върху които са извършвани единични погребения, е еднаква с тази на мъртвите. Разкопаните масови гробове от ранната желязна епоха в Западните Родопи, в които мъртвите били поставяни в различни посоки, представляват доказателство относно липсата на закономерност и връзка между ориентацията на гробните съоръжения и ориентацията на погребаните. В първичните гробове площадките са изградени върху основния терен в централната част на подмогилната площ. Гробните съоръжения от този вид, използувани при вторичните гробове от ранната желязна епоха, са ситуирани по различен начин в насипите. Те се откриват, без определена закономерност, във всички сектори на могилите. Петият вид гробни съоръжения, изграждани в могилите от ранната желязна епоха в Родопите, се представя от цистовите конструкции. Тяхното използуване в погребалния обред е сравнително рядко. В зависимост от своето разположение спрямо основния терен цистовите гробове могат да се разделят в две групи.

Първата група включва вкопаните в терена цистови конструкции. Те представляват полувкопани на малка дълбочина в земята ями с правоъгълна форма, чиито стени са облицовани с каменни плочи. При някои гробове дъното е покрито с плочи, а при други с трамбована глина или пръст. Максималната дълбочина на цистите достига до 0,50 м и по този начин 1/3 от горните части на вертикалните облицовъчни плочи изстърчат над терена (Кат. № 43/3; № 37; № 17/10). Покритието на цистовите камери е извършвано чрез хоризонтално поставени малки плочи или с една цяла голяма плоча. Този вид гробни съоръжения са използувани при извършването на единични погребения чрез трупополагане. Ориентацията на конструкциите е еднаква с тази на мъртвите в тях.

Най-внушителният цистов гроб на територията на Западните Родопи е открит и проучен в мог. № 10 до Гела (Кат. № 17). Гробът представлява полувкопана в терена яма с правоъгълна форма и дълбочина 0,30 м. Камерата е оформена от вертикално поставени дълги мраморни плочи и къси плочи, изсечени от пясъчник. Те имат форма на правоъгълни блокове с остри ръбове. Върху вътрешните страни на дългите странични плочи са оформени отвесни жлебове, предназначени за вмъкване на късите страничии плочи. Подът на гроба е застлан с малки четириъгълни плочи, като страничните плочи лягат върху подовата настилка. Покритието на камерата е извършено посредством хоризонтално поставени по надлъжната ос дървени греди, чиято външна повърхност е измазана с глина (дебел 3 см) след извършването на погребението. Външните стени на конструкцията също били измазани с глина, след което изграденият по този начин гроб е украсен с врязани геометрични линии (Алб. № 44). Втората група цистови гробове, изграждани в могилите от втората фаза на ранната желязна епоха, са открити в землищата на Чепеларе (Кат. № 98/3-1) и Ягодина (Кат. № 102/1, 5). Тяхната конструкция е изградена върху нивото на терена от малки каменни плочи, поставени вертикално на дългите си страни. Гробовете имат правоъгълен план и малки размери, като покритието било извършвано с помощта на каменни плочи, поставени хоризонтално (Алб. № 45) Дъната на цистовите гробове били покривани с каменни плочи или трамбована пръст. В проучените два гроба от този вид са извършени погребения чрез трупополагане по гръб, с изпънати крайници и ориентация югоизток-северозапад.

Зиданите гробове представляват шестият вид гробни съоръжения, изграждани в могилите от ранната желязна епоха в Родопите (Кат. № 37; 67/11, IV; № 76/I, II, 1). Във всички открити гробове от този вид били извършени погребения чрез трупополагане. Съоръженията имат правоъгълен план и приблизително еднакви размери, които се определят от размерите на мъртвите. Тяхната дължина се изменя в рамките на 1,80-1,90 м, широчина от 0,60-0,80 м и дълбочина 0,30-0,40 м. Зиданите гробни конструкции са ситуирани на нивото на древния терен, изградени от плочести или овални камъни без спойка между тях. Покритието на камерите е извършено с помощта на няколко плочести камъни, поставени хоризонтално. По същия начин са оформени и дъната на съоръженията. Тяхната ориентация се определя и е в пряка зависимост от ориентацията на мъртвите, която в повечето случаи е изток-запад.

Долмените представляват най-монументалните гробни съоръжения, изграждани под могилните насипи от ранната желязна епоха. Този вид гробни съоръжения са открити само в могилите, разположени на територията. на Източните Родопи (Алб. № 50).

В археологическата литература съществуват сведения за наличието на долмени в землището на с. Г. Брестово (Кат. № 19), но според описанията кръговете от камъни не могат да се приемат като долмени. Авторът не посочва конкретен план и конструкция на съоръженията, както и наличието на археологически материали.

Подобно е положението и със сведенията за съществуването на некропол от долмени върху източните склонове на връх Свобода (Енихан тепе), разположен в землищата на селата Давидково и Босилково (Здравкова 1982, с.195). Авторът на статията определя естествени скални образувания като еднокамерни долмени от II хил. пр.Хр., без да са открити и публикувани дори керамични фрагменти. Твърденията, свързани със съществуването на долмени в тази част на Западните Родопи са плод на повърхностни проучвания, свързани единствено с визуални впечатления от скалните образувания в околностите на с. Босилково. Дългогодишните обхождания и проучвания в землищата на Катраница, Босилково и Давидково установиха наличието на различни гробни съоръжения, но не и на долмени (Ваклинова 1969, с.25; Кисьов 1988, с.50). Определените като долмени скални кухини и кръгове представляват естествени образувания, характерни за карстовите терени в Западните Родопи. В разкопаните надгробни могили от ранната желязна епоха на запад от трасето Пилашево–Загражден–Баните–Златоград не са открити долмени. Най-рано регистрираните долмени са тези, намиращи се в околностите на селата Иваново, Остър камък. Брегово и Любимец, които са разположени върху един от северните планински ридове, достигащи до р. Марица (Кат. № 96). В посочения район са регистрирани около 25 съдържащи долмени. Съоръженията са класифицирани в три групи – еднокамерни, еднокамерни с коридор и двукамерни с коридор (Шкорпил 1925, с.45). По-късно през 1936-1938 г. в околностите на с. Любеново, Хасковско е разкопана могила, покриваща еднокамерен долмен (Кат. № 52/1-1).

Вторият район в Източните Родопи, където са открити и проучени долмени, включва югозападните планински ридове, намиращи се в Гърция, северозападно от р. Димотика (Алб. № 50). Върху високите планински места са открити и регистрирани над сто долмена, разположени под могилни насипи. В някои могили били открити и разкопани по няколко долмена (Кат. № 37). Според някои от проучвателите долмените в посочения район се обособяват в два основни типа според техните конструкции (Triandaphyllos 1983, с.145).

Първият тип е представен от същинските долмени, изградени от големи каменни блокове с четириъгълна камера и отвор, обърнат на изток или югоизток. Тяхната конструкция е изградена върху нивото на терена, като страничните вертикални плочи лягат върху подова хоризонтална плоча. За разлика от долмените, проучени в Сакар и Странджа, при тези долмени рядко са използвани входове. Отворите са оформени от лицеви блокове, но винаги встрани (Алб. № 39).

Вторият тип съоръжения в посочения район се представят от долменоподобните цисти с правоъглен план на гробната камера, която е вкопана в естествения терен (Алб. № 40). Стените на ямата са облицовани с големи каменни плочи, които изстърчат над нивото на терена. Дългите странични блокове на този тип гробни съоръжения изстърчат по оста (Τριανταφυλλοσ 1980, 61).

Третият район, в който са открити надгробни могили, съдържащи долмени, обхваща горното течение на р. Крумовица в землището на с. Черничево, Крумовградско (Кат. № 99). Тук са регистрирани и проучени около десет еднокамерни долмени, почти всички унищожени от местното население. Проведените проучвания на някои от полузапазените долмени показват, че върху тях били издигани малки могилни насипи, състоящи се от камъни, примесени с пръст. Гробните съоръжения са изградени от големи каменни плочи с вход, разположен странично върху предните лицеви страни. Долмените от Черничево конструктивно намират сходство с долмените, разположени в Североизточна Гърция, но според проучвателя керамичните фрагменти датират долмените от Черничево по-късно, в периода VIII-V в. пр.Хр. (Кулов, 1992). Проучените в Източните Родопи долмени се различават от тези, изграждани в Сакар и Странджа по малките си размери и липсата на вход при някои от тях, което е показател за тяхното еднократно използуване. Повечето от долмените са ситуирани в периферните части на могилите, като до отвора в предната плоча е бил осигурен достъп посредством малък открит коридор (Алб. № 39). Тези долмени са по-близки до конструкциите на долмените, разпространени в Сакар, Странджа, Средна гора и Източна Стара планина, които са предназначени за многократно използуване (Делев 1982, с.398).

Въпреки частичните проучвания на полуразрушените долмени може да се допусне и приеме практикуването на двата начина на погребване в тези гробни съоръжения, В някои от долмените са открити останки от погребения, извършени чрез трупоизгаряне (Кат. № 52/2), докато в други са извършени погребения чрез трупополагане (Кат. № 96).

В надгробните могили от ранната желязна епоха, независимо от практикувания начин на погребване, били извършвани разнообразни допълнителни обреди, свързани с гробните съоръжения и култа към мъртвите. По-голяма част от допълнителните обреди, са напълно еднакви с тези, практикувани в надгробните могили през късната бронзова епоха в Западните Родопи.

Един от масово извършваните обреди е свързан с изграждането на допълнителни култови съоръжения, между които особено широко разпространение заемат пръстените от камъни. С пръстени от камъни са ограждани някои от урните, открити в могилите край Мезек (Кат. № 57) и Борино № 9/1-2, 5), както и някои от мъртвите, погребвани чрез трупополагане (Кат. № 43/1, 3, 10). В други могили пръстените от камъни ограждат и маркират гробната площ, която се заема от насипа и в която са извършвани обредни действия. В повечето случаи пръстените са оформени от поставени на еднакво разстояние необработени камъни (Алб. № 30). Само в една от проучените могили в Родопите, ограждането на култовата площ е извършено с помощта на каменни квадри, подреждани плътно един до друг (Алб. № 49).

Вторият, по-малко разпространен вид култови съоръжения, свързани с допълнителните обреди, представляват ямите (Кат. № 43/3, 8). Те са вкопани в основния терен, в близост с гробните съоръжения. Ямите имат форма на конус, обърнат с върха надолу, диаметър на отвора 70 см и дълбочина 50 см. Някои от ямите били запълнени с горяла пръст, малки камъни, въглени и керамични фрагменти, докато в други се откриват птичи кости, примесени с пръст.

В много от могилите, в близост с гробните съоръжения, са открити обгорени петна, които представляват следи от краткотрайни опалвания. Опалванията били извършвани както до гробове, съдържаше погребения чрез трупоизгаряне, така и до положените мъртъвци. Огнищата имат малки размери и тънък обгорял пласт, като откритите в тях находки се състоят от въглени, пепел и керамични фрагменти.

При извършването на допълнителните обреди, свързани с гробовете в могилите от ранната желязна епоха, се констатираха съществени различия в сравнение с обредите, имащи пряка връзка с гробовете от късната бронзова епоха в Родопите. Разликата се състои в появата на допълнителни обредни действия, извършвани преди акта на погребение, свързани с подготовката на терена – гробната площ, върху която са извършвани самите погребения. Следи от такива предварителни обредни действия са регистрирани досега само в могили, съдържащи погребения, извършени чрез трупоизгаряне (Кат. № 9/1-2, 4). Преди извършването на погребенията в тези могили върху основния скалист терен били оформяни плитки ями с дълбочина 30 см и диаметър 1,50-3 м. Ямите били засипвани с чиста пръст, примесена с въглени и керамични фрагменти, след което пръстта е трамбована. Върху така подготвения терен били извършени опалвания, в резултат на което гробната площ придобила формата на силно обгорени петна. Вероятно по този начин гробната площ, предназначена за поставяне на урните, била пречиствана със силата на огъня (Алб. № 29). Около повечето гробове от ранната, желязна епоха са открити струпвания на керамични фрагменти, които представляват останки от практикуването на обредно разхвърляне на фрагменти от съдове. Този обред е извършван в различните гробове, независимо от начина на погребване. Използувани са части от предварително счупени съдове, работени на ръка или на грънчарско колело.

В повечето гробове от ранната желязна епоха са открити животински кости, разположени на купчинки или разпръснати в гробните съоръжения или извън тях (Кат. № 9/3-82; 4-10; № 17/10; № 102/5). Вероятно животинските кости представляват останки от храна, предназначена за мъртвите, част от която била поставяна в гроба, а друга част от нея е поставяна извън гробното съоръжение.

Заедно с животинските кости в гробовете от ранната желязна епоха са открити разпръснати или поставени на куп въглени. Както животинските кости, въглените са открити в гробните съоръжения или до тях (Кат. № 9/1-2, 4, 5; 3-82; 4-10; № 17/10; № 43/8; № 102/5).

Един по-рядко практикуван обред в гробовете, съдържащи погребения, извършени чрез трупополагане на жени, е регистриран в некрополите край Пампорово (Кат. № 68/1-4), Гела (Кат. № 17/10) и Ягодина (Кат. № 102/1). До десните долни крайници на скелетите са открити дълги бронзови игли за шев, които са прилепнали плътно към бедрените кости, с върхове към ходилата. Може да се приеме вероятността, иглите да са били забити в бедрата на мъртвите като резултат от обредно убождане, познато и до днес в много райони на България (Генчев 1968, с.169), или като средство за прихващане на дрехи или тъкани, обвиващи мъртъвците.

В две от проучените могили от ранната желязна епоха в Родопите, където е използуван обредът на трупополагане, е регистриран интересен обред, свързан с култа към мъртвите (Кат. № 17/8 и № 24/1-1), чието практикуване през посочения период не е характерно за останалите райони на планината. Колективното погребение на 12 индивида с различен пол и възраст, разположени в клекнало положение около централния гроб, вероятно представлява жертвоприношение в чест на мъртвия. Липсата на достатъчно изчерпателна информация и документация обаче не позволява безрезервното възприемане и интерпретиране на погребенията в могила № 8 до Гела. Човешко жертвоприношение вероятно било извършено в колективния гроб на мъж и жена край с. Грохотно. В коремната област на един от скелетите е открита долна челюст на трети индивид. Поставянето на човешка челюст до погребаните заедно с други гробни предмети може да се възприеме като жертвоприношение, извършено в чест на мъртвите.

Поставянето на гробни предмети при извършването на погребенията е един от основните обреди, практикуван в гробовете от ранната желязна епоха независимо от начина на погребване. Гробните предмети могат да се разгледат според тяхното ситуиране спрямо гробните съоръжения и спрямо мъртвите. В гробовете, съдържащи погребения чрез трупоизгаряне, гробните дарове са открити в урните заедно с калцираните кости или поставени до тях. В гробовете, където мъртвите са полагани, отделните предмети са разположени върху отделните части на скелетите в зависимост от тяхната функционална принадлежност. В тези гробове също е констатирана практиката част от гробните дарове да се поставят извън гробните камери, в близост до гробните съоръжения. Тази практика най-добре е регистрирана в могила № 10 край Гела (Кат. № 17), където е извършено хокерно погребение на жена. В гроба, до мъртвия, са поставени част от глинен съд, сребърна обеца, част от кехлибарен наниз и тежест за вретено. Извън гроба, до страничните плочи, били поставени останалата част от съда, втора сребърна обеца и останалата част от кехлибарения наниз. Очевидно в някои гробове даровете били предварително разделяни на предмети, съпътствуващи самия акт на погребване, и предмети, съпътствуващи обредите, извършвани след полагането на мъртвите. В повечето гробове, съдържащи погребения чрез трупополагане, предметите се откриват в определен порядък, върху отделните части на скелетите. Вероятно в тези гробове мъртвите били полагани с личните си вещи и накити върху дрехите (Кат. № 17/5,8; № 24/1-3, 2-1; № 67/II, IV, V, VI; № 76/II; № 98/3-1; № 102/1, 4).

Според своята функционална принадлежност откритите гробни предмети могат да се обособят в няколко групи. За разлика от могилите от късната бронзова епоха, където глинените съдове са основен гробен дар, в погребалния обред през ранната желязна епоха, глинените съдове са използувани рядко. Такива са открити в няколко от гробовете, но винаги по единично, а не като част от сервизи (Кат. № 4/1; № 9/1-2, 4; 4-10; № 47; № 53/4; № 98/3-1; № 102/1). Голяма част от съдовете, открити в комплекс с метални образци, притежават елементи, характерни за керамичното производство в Западните Родопи през периода на късната бронзова епоха (Кисьов 1993).

Втората група предмети, открити в гробовете от ранната желязна епоха, независимо от практикувания начин на погребване, включва металните образци. Според своята функционална принадлежност тези гробни дарове могат да се обособят в три групи – накити, оръжия и култови предмети. Накитите заемат най-голям процент от откритите гробни предмети. В могилите, където погребенията са извършени чрез трупоизгаряне, различните типове накити са открити до самите гробни съоръжения или в урните (Кат. № 9/1-2, 4; № 43/8; № 57; № 76/I, 2). В могилите, където погребенията са извършвани чрез трупополагане, е констатирана друга ситуация. Фибулите като един от масово разпространените накити през IX-VI в. пр.Хр., в повечето случаи са открити върху лявата или дясната ключица на мъртвите (Кат. № 9/3-78; 4-11; № 17/5, 8, 10; № 24/3; № 67/II, IV, V, VI; № 98/3-1; № 102/1, 5). Тяхното разположение може да се обясни с функцията им като безопасни игли, предназначени за прихващане на дрехите.

Огърлиците представляват вторият тип накити, открити в гробовете от ранната желязна епоха, съдържащи погребения чрез трупополагане. Най-голямо разпространение имат огърлиците-салталеони, чийто първообраз представляват огърлиците от Карпато-Дунавския ареал, датирани в периода на II хил. пр.Хр. (Гергова 1980, с.107). Тяхното разпространение на територията на Родопите засега е регистрирано в периода на втората фаза на ранната желязна епоха (Кисьов 1988, с.23). Почти всички салталеони са изработени от бронзови или железни пластини, но са открити единични образци от сребро. Заедно със спираловидните огърлици в някои от гробовете са открити огърлици от кехлибарени зърна с различна форма (Кат. № 9/4-10, 11; № 17; № 53; № 76/1; № 98/3-1).

В проучените гробове и двата вида огърлици са открити предимно върху черепите, шийните прешлени и гръдните кости. Вероятно в тези случаи бронзовите и кехлибарените нанизи представляват част от личните накити, с които са погребани мъртвите.

Тези погребения принадлежат на жени. В някои гробове, съдържащи погребения на мъже, също са открити голямо количество бронзови салталеони и кехлибаени нанизи, но те не са разположени върху отделни антропологически части (Кат. № 9/4-11). Накитите са открити във фрагментиран вид, разположени на две групи, до таза и между костите на ходилата. Вероятно в тези случаи цели огърлици или части от тях били поставяни до мъртвите като гробни дарове.

Третият вид накити, открити в гробовете от периода IX-VI в. пр.Хр., се представят от два типа гривни. Най-често използваните гривни имат кръгла форма. Те са изработени от бронзови пластини с елипсовидно сечение, чиито краища се доближават. Кръглите гривни са открити върху китките на левите или десните ръце, а в някои случаи върху средната част на предмишницата (Кат. № 9/3-78). Вторият тип гривни са открити в могилите край Скобелево и Любча (Кат. № 53 и № 87).

Многоспиралните гривни са изработени от бронзови пластини с елипсовидно сечение. Те се откриват върху горните крайници на мъртвите и имат еднакъв диаметър при двата отвора, докато многоспиралните гривни, използвани за украса на краката, имат конусовидна форма.

Пръстените представляват четвъртият, най-слабо разпространен вид накити, открити в гробовете от втората фаза на ранната желязна епоха. Те са разположени върху пръстите на горните крайници или до тях. Една част от пръстените са изработени от бронз, чрез изливане и имат елипсовидни плочки със или без изображения върху тях (Кат. № 17/10). Друга част от пръстените са изработени от спирално навита обла тел, чиито краища завършват също с няколко спирали (Кат. № 9/11; № 53; № 102/1).

Втората голяма група метални образци, открити в гробовете от целия период на ранната желязна епоха, независимо от начина на погребване, се представя от различните типове оръжия. В проучените гробове, съхраняваше премираните останки на мъртвите, оръжията са открити до урните (Кат. № 9/5-1, 2; № 43/8 – гроб 2; № 67/I – гроб 1). Тези погребения принадлежат на мъже, докато в гробовете, съдържащи женски погребения, извършени чрез трупоизгаряне, оръжия не са открити. В някои от могилите, насипвани върху женски гробове, заедно с типичния женски инвентар – накити и тежести за вретено, в урните са открити малки железни ножчета с дължина до 8 см, които вероятно са служили за оръдия на труда в битовия живот (Кат. № 9/1-2, 4).

Металните образци са изковани от желязо и могат да бъдат причислени към нападателния тип оръжия – мечове, върхове на копия и стрели.

Единственият меч, прегънат на две, е открит в една от ранните могили, съдържащи погребение чрез трупоизгаряне (Кисьов 1991, 5).

Копията са основният вид оръжие, използувано в Западните Родопи през целия период на ранната желязна епоха. Върхове от копия са открити в повечето от проучените гробове, независимо от начина на погребване (Кат. № 9/2-1; 3-78, 82; 5-2; № 17; № 43/8; № 67/I; № 76; № 98/3-1). Копията били полагани вероятно успоредно до мъртвите, поради което върховете се откриват до черепите, вляво или вдясно. Лъковете представляват друг вид оръжие, използувано през втората фаза на ранната желязна, епоха в Родопите. Върховете от стрели са открити в гробовете, съдържащи погребения, извършени чрез трупополагане (Кат. № 9/3-78; № 17/5, 18; № 98/3-1; 5-1). Както копията, така и стрелите били поставяни успоредно до тялото, поради което техните върхове се откриват до черепите или до раменните кости на мъртвите. Друг масово използуван вид оръжие през разглеждания хронологически период са дългите и къси ножове, открити в повечето мъжки погребения, извършени чрез трупополагане. В почти всички случаи дългите ножове са открити до бедрените кости на мъртвите, с върхове, обърнати към ходилата, докато повечето къси ножове са разположени в коремните области.

Групата на металните образци, открити в гробовете от ранната желязна епоха, се допълва от малкото на брой култови предмети. Тяхното разпространение е регистрирано в Западните Родопи през периода VII-VI в. пр.Хр. (Кисьов 1988, с.27). Те са представени от четири двойни брадвички, открити върху гръдните части на мъртвите (Кат. № 17/8; № 102/4). Предметите имат малък отвор по средата, предназначен вероятно за пришиваме на брадвичките към дрехите или за тяхното окачване на връв.

2. Могили-кенотафи

В Западните Родопи през втората фаза на ранната желязна епоха продължава традицията от късната бронзова епоха, заедно с надгробните могили да се издигат могилни насипи, които не покриват мъртъвци. Количеството на могилите-кенотафи през разглеждания период е значително по-малко в сравнение с периода на късната бронзова епоха, обстоятелство, което може да се дължи на състоянието на проучванията. От проучените общо 80 могили, в осем не са открити останки от погребения на човешки индивиди (Кат. № 24/1-1; № 53/1, 2, 5, 6, 7 и № 7б/3, 4). Могилите-кенотафи са разположени в непосредствена близост между надгробните могили в некрополите и представляват част от тях. Техните насипи не се различават по форма, размери и структура, от насипите на надгробните могили. Всички имат полусферична форма с дължина на диаметъра от 7 до 12 м и височина от 0,70 до 1,50 м. Насипите са изградени от камъни и пръст, между които преобладават първите.

Могила № 2 край Грохотно представлява част от четиримогилен некропол, възникнал през втората фаза на ранната желязна епоха (Алб. № 46). Три от могилите съдържат погребения, извършени чрез трупополагане (Кат. № 24). Могилата-кенотаф е насипана върху малко скално възвишение. В една от плитките скални ями са положени 15 бронзови и железни двуспирални фибули, с три или четири пръстена върху лъка и големи триъгълни иглодържатели, 2 бронзови очилати фибули, бронзова омеговидна обеца, част от бронзова статуетка и две железни леко извити ножчета (Алб. № 47). Предметите са открити на купчинка, плътно прилепнали, без пръст между тях. Вероятно накитите са били поставени в торбичка от нетраен материал или са били обвити в плат.

Голям интерес представляват и могилите-кенотафи, открити в некропола край Любча (Кат. № 53) и Проглед (Кат. № 76/3, 4), които също са издигнати в непосредствена близост с надгробните могили. В некропола край Любча най-малките по размери могили-кенотафи не съдържат съоръжения и цели предмети (Кат. № 53/2, 7). Единствените находки, открити на различна дълбочина в техните насипи, са представени от няколко керамични фрагменти (Алб. № 48/1).

При друга част от могилите-кенотафи също не са изградени землени или каменни съоръжения, но на различна дълбочина в техните насипи са открити предмети, характерни за надгробните могили – фибули от различни типове, кехлибарени зърна от нанизи, глинени съдове, тежести за вретено и керамични фрагменти (Кат. № 53/1, 6 и № 76/4). В две от проучените могили-кенотафи са открити следи от други обреди, също характерни за надгробните могили. В източните и северозападните периферии на техните насипи били извършени опалвания, огнищата от които имат диаметър до 1 м (Кат. № 53/5 и № 76/3). След изгасването на огъня, в обгорялото петно, били поставени глинени съдове и комплекти от накити – фибули, гривни, нанизи и кехлибар (Алб. № 48/3).

Издигането на могилите-кенотафи през ранната желязна епоха вероятно също е свързано с култа към мъртвите. Показател за това е тяхното разположение в общия план на некрополите и следите от извършените в тях обредни действия, характерни за надгробните могили. Тази практика в Родопите продължава и при издигането на могилите през късната желязна епоха.

II. Скалните (безмогилни) некрополи през ранната желязна епоха

Резултатите от проведените досега археологически разкопки и проучвания на територията на Родопите сочат появата и разпространението през периода на ранната желязна епоха на нов вид некрополи – безмогилните. Тяхното разположение върху скалните масиви на Източните Родопи е основната причина в археологическата литература некрополите да бъдат определени като скални. В археологически аспект това определение не може да се възприеме без резерви, защото голяма част от гробните съоръжения от същата епоха в Западните Родопи също са издълбани или изградени в основния скалист терен, който обаче има различен геологически състав и хумусно покритие. В този смисъл критерият за характеризирането на некрополите в Източните Родопи като “скални” е липсата на надгробен паметник, какъвто представляват могилните насипи в Западните Родопи.

Приемането на понятието плосък гроб или некропол при интерпретацията на този вид некрополи също не е удачно, защото при някои гробове отворът е хоризонтален спрямо древния терен, но при останалата, по-голяма част от гробовете и гробниците, отворът е разположен вертикално спрямо нивото на терена. Въпреки изказаните резерви, при разглеждането на този вид некрополи в дисертацията, ще се използува масово възприетият термин скални гробници и ниши.

През последните години се проведоха значителни по обхват теренни обхождания и проучвания, в резултат на което се установи териториалната граница на разпространение на скалните некрополи (Делев 1982, с.398; Нехризов, Кулов, Величков 1990, с.72; Кисьов, Дамянов 1991, с.65). Тяхното разпространение в Източните Родопи съвпада с териториалното разпространение на долмените, които са могилни гробове. На запад скалните некрополи, както и долмените са разположени до границата, обособена от землищата на селата Пилашево–Рибен дол–Заграждeн–М.Крушево–Сливка–Баните–Златоград (Алб. № 51).

Почти всички регистрирани съоръжения в миналото са били обект на разрушаване от местното население, поради което резултатите от извършените върху тях проучвания са частични и непълни. Това обстоятелство принуждава техните проучватели да класифицират отделните съоръжения въз основа на конструктивните елементи. На тази база, при липсата на разкопки върху цялостно запазен обект и неясна археологическа карта на районите, наситени със скални некрополи, съоръженията в Източните Родопи, използувани през ранната желязна епоха, са обособени в две големи групи – скални гробници и ниши (Миков 1955, с.15; Венедиков 1976, с.82; Делев 1984, с.17).

1. Скални гробници

На територията на Източните Родопи са регистрирани 58 скални гробници, чиито конструкции се обособяват в няколко групи според плана и напречното сечение на гробните камери, наличието или липсата на предверия и местоположението на входовете (Нехризов 1994; Кулов 2002).

Най-голямо разпространение имат гробниците с четириъгълен план на камерата и трапецовидно напречно сечение, с остри ръбове. Входовете при тях са разположени в страничните стени или отгоре, като твърде често страничните отвори са трапецовидни. Отделните входове били затваряни с каменни плочи, които са лягали в специално изсечени жлебове. Гробниците от този вид включват и малки предверия (Кат. № 12/2; № 30; № 18; № 73 и № 28). Някои скални гробници от този тип се различават по липсата на вход откъм тавана и наличието на издължен коридор вместо предверие (№ 65; № 83; № 77/1; № 14; № 27).Тяхното разпространение е констатирано предимно в ареала на север и на юг от р. Арда.

Друга част от скалните гробници са изсечени с четириъгълен план на камерата, полукръгло напречно сечение и заоблени ръбове н основата. При този тип гробници липсва предверие, а входът е един разположен върху страничната стена. Затварянето също е било извършвано с помощта на каменна плоча, лягаща в жлебове. Разпространението на този тип гробници е регистрирано главно в района на горното течение на р. Върбица (Кат. № 20; № 60/1; № 72; № 101).

Скалните гробници с кръгъл план и полукръгло напречно сечение на камерата и куполовидно покритие представляват друг тип съоръжения. Те имат заоблени ръбове, предверие и входове, разположени в страни (Кат. № 65). Този тип гробници са открити досега само в района на Джебел, докато гробници със същия план, но без предверие, са открити в района на Равен (Кат. № 79).

Четвъртият тип скални гробници имат камери, оформени като ниши, предхождани от предверие с полукръгло напречно сечение (Кат. № 65, № 27). Като разновидност на този тип гробници може да се посочат съоръженията с гробна камера под формата на саркофаг.

Те имат четириъгълен план и таван, наподобяващ свод. Затварянето на тези гробници е извършвано с помощта на каменни плочи (Кат. № 90 и № 94).

Друга част от скалните гробници имат правоъгълен или квадратен план на камерата с четириъгълно напречно и надлъжно сечение. Входовете при тези съоръжения са разположени отгоре, като са затваряни с каменна плоча, лягаща в жлебове (Кат. № 5; № 101; № 100).

Седемнадесет от проучените гробници имат камера с формата на трапец, четириъгълно напречно и надлъжно сечение. При тях също входовете са разположени отгоре и са затваряни с каменна плоча (Кат. № 2; № 14; № 22; № 94 и № 101).

При повечето скални гробници, независимо от техния план, входовете са ориентирани предимно на юг или югозапад. В някои от тях били оформени каменни легла, а върху стените са издялани ниши с различни размери. Липсата на археологически материали и останки от погребения в откритите съоръжения не позволяват цялостна възстановка на обредите, извършвани в тях. Независимо от големия брой регистрирани скални гробници само в три от тях са открити останки от погребения.

В двете гробници до Широко поле, Кърджалийско, били извършени погребения чрез трупополагане и трупоизгаряне в урни. Откритите керамични материали и главно бронзовата едноспирална фибула датират тези съоръжения в периода VII-VI в. пр.Хр. (Миков 1955, с.29).

За изясняване функцията и датировката на някои от скалните гробници особен принос и значение имат проучванията край с. Пчелари, Хасковско, където в гроб № 3 са открити останки от погребение чрез трупополагане. Гробните предмети са били разположени около останките от скелета и се състоят от желязна едноспирална фибула, прешлен за вретено и държател за коса, които датират погребението в периода VII-VI в. пр.Хр. (Нехризов 1994). Вероятно една част от скалните гробници били предназначени за извършването на единични погребения, докато в друга част от съоръженията са полагани по няколко погребения.

На този етап от проучванията на скалните гробници в Източните Родопи все още остава открит въпросът относно началната дата на тяхното изграждане и използуване, както и тяхната връзка с могилните гробни съоръжения, долмените.

2. Скални ниши

Втората голяма група скални съоръжения, чието изграждане се свързва с погребалните практики в Източните Родопи през ранната желязна епоха, се представя от трапецовидните ниши. Според резултатите от проведените досега проучвания техният общ брой варира от 1050 до 1100. Този вид скални съоръжения са разпространени върху цялата територия на Източните Родопи, като техните най-западни представители са разположени в землищата на селата Ардино–Безводно–Пилашево (Алб. № 53). Те са разположени в комплекси със скалните гробници, на групи или единично върху високи скали с добра видимост. Според наблюденията на някои изследователи нишите са изсичани предимно върху скални китки, разположени до речни басейни (Колев 1965, с.205). Те имат източно, южно или западно изложение.

За разлика от скалните гробници при нишите се наблюдава еднаквост на конструкциите, като доминира един основен тип. При тях камерата има сложна форма и стеснен трапецовиден отвор. Основата е очертана от ръбовете на отвора, двете странични и задната стена. Размерите на отворите варират във височина от 0,80 до 1 м, широчина на долния ръб от 0,40 до 0,45 м, а на горния ръб от 0,20 до 0,35 м. Дълбочината на камерите при основата е от 0,40 до 0,45 м, а широчината достига от 0,70 до 0,75 м. При много от тези ниши върху горната им част са оформени козирки, които ги предпазват от атмосферни влияния. Според някои сведения върху дъната на нишите край Сеноклас са оформени легла за поставяне на урни (Кулов 1993). От общо проучените 1100 ниши само при две има оформени жлебове, служещи за затварянето им с каменни плочи (Кат. № 2/1 и № 36).

Друга по-малка част от скалните ниши имат средни размери и трапецовидна форма. При тях височината на отвора варира от 0,50 до 0,60 м, широчината на долния ръб от 0,30 до 0,35 м, а на горния ръб до 0,20 м. Общият брой на този тип скални ниши е няколко десетки (Кат. № 2/1; № 14; № 27 и № 60).

Една част от разгледаните скални ниши имат дъговидно извити задни стени, което позволява поставянето на урни в тях, но по-голяма част от нишите имат малки размери. Те представляват плитки изсичания в скалите с трапецовидна форма. Тяхната височина достига до 0,40 м, дължината на долния ръб до 0,30 м, дължината на горния ръб до 0,15 м, а дълбочината им не надвишава границата 0,05-0,08 м, което ги прави практически неизползваеми (Кат. № 2; № 27; № 14; № 36; № 34; № 65 и № 100).

В повечето археологически изследвания и публикации трапецовидните ниши са определени като съоръжения, съхраняващи урни (Миков 1955, с.134; Делев 1982, с.398). При проведените досега археологически проучвания обаче в нишите не са открити урни и костни останки от погребения. Сведенията за съществуването на такива са случайни и несигурни. Същото се отнася и за сведението относно наличието на костни останки в две от $500^{\text{-те}}$ ниши в района на с. Пилашево (Кат. № 70). Извършените проби за наличието на калциев фосфат в тях не дават отговор на въпроса, тъй като костите биха могли да имат и животински произход. Откритите от проучвателя керамични фрагменти и тежести за вретено били разположени в подножието на скалата, върху която са изсечени нишите. На този етап от проучванията изказаното предположение за гробната функция на нишите до Пилашево, в които кремираните останки на мъртвите са положени направо върху скалата, не може да се възприеме (Чапъров 1980, с.64).

Конструктивните характеристики на скалните ниши позволяват поставянето в тях на урни, както и на тяхното добро закрепване. В този смисъл е трудно да се възприеме култовото предназначение за всички видове ниши (Велков 1940, бр. 448).

Все още не е изяснен и проблемът за хронологическото разпространение на скалните ниши, тъй като голяма част от тях са разположени в непосредствена близост със селища, светилища и крепости от различни епохи. В някои райони около Перперек, Вранско и Устра скалните ниши се намират в близост със селища от неолитната и енеолитна епоха. В други части на Източните Родопи, като Мезек и Ардино, нишите са разположени до селища от късната желязна и антична епоха.

Пълното и цялостно проучване на един такъв комплекс ще разреши част от проблемите, свързани с хронологията на този вид скални съоръжения.

През разглеждания хронологически период на ранната желязна епоха в Родопите се отбелязва появата на нов вид некрополи, върху които не са издигани могилни насипи. Тяхното изграждане и използуване според проведените досега археологически проучвания било извършвано едновременно с изграждането на могилните некрополи, практика широко разпространена през късната бронзова епоха в Западните Родопи. Топографията на могилните некрополи в планината е коренно различна от тази през късната бронзова епоха. Проучените могилни некрополи са разположени неравномерно върху картата на Родопите, като най-малко на брой са могилите в източните части на планината, намиращи се на българска територия. Възникването на могилни некрополи около по-ранни могили от късната бронзова епоха или в незаселени по-рано райони вероятно се дължи и е в пряка връзка с морфологичните и климатични условия в планината, които обособяват отделни микрорайони, подходящи за живот, особено тези, съдържащи богати, леснодостъпни рудни находища. Това предположение се подкрепя от разположението на повечето некрополи около големите находища на желязна руда. В повечето проучени скални светилища в Западните Родопи най-слабо застъпен е периодът на ранната желязна епоха, като обредните действия от този период се изчерпват с еднократни възлияния и чупенето на глинени съдове. Около тези скални светилища не са открити значителни могилни некрополи от ранната желязна епоха (Кисьов 1990, с.64).

Могилните насипи през разглежданата епоха са напълно еднакви с тези, издигани в периода на късната бронзова епоха в западните Родопи, както по форма, така и по структура. Различие се наблюдава единствено в по-големите размери на насипите от ранната желязна епоха.

Сходство между могилите от двата хронологически периода се констатира и при различните обреди, извършвани в гробовете и насипите, в процеса на тяхното издигане. За разлика от късната бронзова епоха в могилите от I и II фаза на ранната желязна епоха се откриват значително по-малко количество керамични фрагменти или цели съдове, които вероятно са служили за пиене и угощения по време на погребалните церемонии. Само в някои от проучените могили са открити керамични фрагменти от други съдове, които обаче са счупени предварително извън периметъра на могилите. Най-вероятно керамичните фрагменти и целите съдове в отделните могили от ранната желязна епоха представляват част от сервизи, предназначени за угощения по време на погребалните церемонии. Тази практика е установена и в халщатските некрополи, където в мъжките гробове са открити комплекти от метални и глинени съдове за разбъркване на вино, черпаци за загребване, цедки, през които се налива виното, и купи за пиене (Kossack 1964, 96).

Подобно на могилите от късната бронзова епоха в голяма част от проучените могили от ранната желязна епоха са открити животински кости, независимо от начина, по който са извършени погребенията. Костите са разположени на купчинки или единично, както в могилните насипи, така и в гробните съоръжения. Вероятно разливането на напитки по време на погребалните церемонии в могилите било съпроводено от угощения с месо. Като показател в това отношение може да се приеме липсата на цели животински скелети или големи части от тях в могилите, както и малките размери на откритите фрагменти от кости, с дължина до 15 см, без следи от вторична намеса.

Нов елемент в погребалния обред, практикуван през ранната желязна епоха, който липсва в могилите от късната бронзова епоха, е предварителното опалване на гробната площ. Този обред е регистриран в могилите от края на втората фаза на ранната желязна епоха VII-VI в. пр.Хр., в които са извършени погребения чрез трупоизгаряне. В разкопаните могили, където погребенията били извършени чрез трупополагане, този обред не е практикуван.

Друг нов елемент в могилите от ранната желязна епоха е обредът на предварително разделяне и поставяне на част от предметите, използувани в погребалните церемонии в насипите, а друга част от тях в гробните съоръжения, до мъртвите. Извънгробните предмети са поставяни в повечето случаи непосредствено до гробните съоръжения независимо от техните конструкции. Този обред е практикуван в некрополите от VII-VI в. пр.Хр. по южното поречие на р. Вардар, като извънгробните предмети били поставяни до страничните плочи на гробовете, близо до черепите на погребаните (Георгиев 1980, с.37).

Сходство в погребалните практики през късната бронзова и ранната желязна епоха се констатира също при различните видове допълнителни съоръжения, изграждани в могилните насипи. Повторяемост се наблюдава главно в изграждането на ями и глинени площадки. Една част от ямите са разположени около гробните съоръжения и вероятно имат пряка връзка с обредите, съпътствуващи самия акт на погребение. Друга част от тях са изграждани в могилните насипи, в процеса на тяхното издигане и са свързани с обредите, извършвани след акта на погребване. Независимо от разположението на този вид допълнителни култови съоръжения всички те са открити запълнени с еднакви материали – пръст, камъни, въглени и керамични фрагменти, които представляват останки от извършваните в ямите обреди.

Ямите с различна форма имат широко разпространение в могилните некрополи в Тракия през II и I хил. пр.Хр. (Георгиева 1991, с.1). Подобни ями с конусовидна форма, свързани с култа към мъртвите, са открити в архаичния некропол на Орхоменос и о-в Самотраки, където са определени като жертвени съоръжения (Pfuhl 1903, 143). Две малки конусовидни ями, издълбани с върховете надолу, са открити и в могила В край Вергина. Ямите са издълбани в могилния насип, непосредствено до гроба и са датирани с метални образци в периода IX-VIII в. пр.Хр. (Ανδρονικοσ 1969, 135).

Глинените площадки в могилите от ранната желязна епоха, за разлика от късната бронзова епоха, са открити само в насипите, без да имат пряка връзка с останките на мъртвите. Върху повърхността на глинените площадки са открити малко количество въглени, пепел и керамични фрагменти, но не и животински кости. Разположението на глинените площадки в насипите, тяхната обгоряла до черно повърхност и липсата на животински кости са резултат от еднократно извършвани обреди при издигането на насипите, свързани с огъня. В този смисъл вероятно глинените площадки са изпълнявали функцията на олтари в могилите от ранната желязна епоха в Родопите.

През разглеждания период в Родопите продължава практиката, позната от късната бронзова епоха, в една могила да се погребват по няколко индивида, през близки интервали от време. По-голяма част от могилите съдържат гробове, в които са извършвани единични погребения. Нов елемент в погребалните практики през ранната желязна епоха е появата на колективните погребения. В могилите от късната бронзова епоха също са извършвани голям брой погребения, но не едновременно, докато след IX в. пр.Хр. в Западните Родопи една част от погребенията са извършвани едновременно, независимо от броя на мъртвите. В някои от проучените могили са открити двойни погребения на мъж и жена, положени едновременно, докато в други могили са открити двойни женски погребения. В две от могилите от ранната желязна епоха в Западните Родопи се констатира и трети вариант на едновременно погребване на различни по пол и възраст индивиди. При интерпретацията на колективните погребения би трябвало да се подхожда диференцирано за отделните случаи. Ако двойните женски погребения и едновременните погребения на мъж и жена предполагат човешки жертвоприношения (Гергова 1990, с.17), то колективните погребения на различни по пол и възраст индивиди могат да са резултат от естествена смърт.

Разглежданите масови гробове представляват един от сложните проблеми на погребалния обред през ранната желязна епоха в Западните Родопи, който на този етап от проучванията не може да се изясни главно поради наличието само на два масови гроба в общо проучените 72 надгробни могили. Обяснението на тези погребения в голяма степен ще зависи от конкретните наблюдения и прецизния начин на разкопаване, защото разположението на скелетите в колективния гроб в могила № 78 до Борино позволява да се допусне и друга интерпретация, която теоретически е възможна. Не е изключено погребенията в тази могила да не са извършени едновременно. Възможно е отделните индивиди да са погребани през кратки интервали от време в периода IX-VIII в. пр.Хр. Те са били положени върху предварително изградената от каменни плочи площадка, като върху отделните мъртъвци не са издигани могилни насипи, а просто са покривани с пръст дотолкова, че да се предпазят от набезите на хищниците. Всяко следващо погребение е извършвано непосредствено до предишното, но на същото хоризонтално ниво върху площадката, поради което днес скелетите се откриват в голяма близост.

Една такава трактовка би обяснила и различната ориентация на мъртвите.

В този случай могилният насип, чиято структура показва неговото еднократно натрупване, е издигнат след извършването на последното погребение. В подкрепа на изказаното предположение трябва да се обърне внимание на обстоятелството, че в проучения могилен некропол в м. Църквището край Борино, само две могили са издигнати в периода IX-VIII в. пр.Хр. и вероятно в тях са погребани членовете на една фамилия. Подобна ситуация е констатирана и в района на Чепеларе, където в периода VII-VI в. пр.Хр. са издигнати две могили, съдържащи погребения на една фамилия (Кисьов 1991). Независимо от категоризирането на този вид гробове на колективни или единични, което е въпрос на бъдещите проучвания, трудно могат да се търсят причини от религиозно естество за извършването на тези погребения.

През периода на ранната желязна епоха продължава и практиката, позната от късната бронзова епоха, на биритуалния начин на погребване. Трябва да се отбележи, че през I фаза на ранната желязна епоха в проучените могили е практикуван само обредът на трупоизгаряне извън периметъра на могилите, докато след IX в. пр.Хр. по-голяма част от погребенията са извършени чрез трупополагане.

През разглеждания период продължава и практиката на цялостно и частично трупополагане, регистрирана в някои райони на Западните Родопи, където този обред е практикуван и през късната бронзова епоха. В случаите на погребения чрез цялостно трупополагане мъртвите са полагани в различни пози. Най-разпространената поза, използувана и през късната бронзова епоха, е полагането по гръб с изпънати крайници. Масовото използуване на тази поза при погребенията чрез трупополагане през ранната желязна епоха, както на север, така и на юг от Родопите, е трайна и продължителна традиция в погребалния обред. Нейното практикуване се проследява през ранната бронзова епоха в могилите в Северна България (Панайотов 1989, с.50). Масовото използуване на тази поза е регистрирано и в некропола на Микена, както и некрополите от субмикенския период, проучени в Атика (Kurtz, Boardman 1971, 246). През протогеометричния период, геометричния и архаичния в континентална Гърция тази традиция продължава, но вече мъртвите са разположени под могилни насипи (Kurtz, Boardman 1971, 345). На север от Стара планина, в могилите от ранната желязна епоха, между които преобладават тези от втората фаза, трупополагането по гръб с изпънати крайници е най-често използуваната поза (Гергова 1989, 231). През последните години погребения, извършени в тази поза, са проучени и в могилния некропол край Свещари (Стоянов 1987, с.98) и Нови Пазар (Китов 1991, с.78), датирани в периода на ранната желязна епоха. Тази поза при погребенията, извършвани през втората фаза на ранната желязна епоха, е практикувана и в районите на Югозападна България, както и в югоизточните части на Тракия, където са разпространени мегалитните гробни съоръжения. На юг от Родопите тази поза при погребенията от ранната желязна епоха също е регистрирана в много от гробовете. В некропола край Вергина, чрез трупополагане по гръб с изпънати крайници, са погребани мъртвите в могила А и Д (Ανδρονικοσ 1969, 234). Такива погребения са проучени и на островите Самотраки (Moutsopoulos 1984, 246) и Тасос (Koukouli – Chrysantaki 1982, 119). Проведените разкопки на могилните некрополи от периода VIII-VI в. пр.Хр. в околностите на Драма, Адриани и Потами, установяват също така масовото практикуване на тази поза при погребенията чрез трупополагане (Koukouli – Chrysantaki 1982 A, 240).

Друга разпространена поза на трупополагане през ранната желязна епоха в някои могили в Родопите е по гръб с изпънати долни крайници и ръце, събрани под таза. Този начин на погребване е практикуван в Гърция през цялата бронзова епоха (Mylonas 1967, 67). На територията на Западните Родопи практиката да се поставят ръцете на мъртвите събрани в коремната област или под таза е констатирана в повечето проучени плоски некрополи от III-IV в. сл.Хр.

В две от проучените могили от ранната желязна епоха мъртвите са погребани в хокерна поза. Според някои изследвания, имащи предвид бронзовата едноспирална фибула с малък иглодържател, оформен от самия лък, хокерното погребение от Павелско се датира през първата фаза на ранната желязна епоха (Гергова 1986, с.11; Гергова 1989, с.231). Откритите по-късно бронзови фибули от този тип в комплекс с железни двуспирални фибули, характерни за периода IX-VIII в. пр.Хр., позволяват по-късната датировка на това хокерно погребение (Кисьов 1991). Двете хокерни погребения са единствени за територията на Родопите, поради което би трябвало да се разглеждат като елемент в рамките на съответните некрополи.

По-голяма част от могилите намиращи се в близост с гробове съдържащи хокерни погребения са проучени. В тях мъртвите са полагани в различни пози, но предимно по гръб с изпънати крайници. Независимо от това, различие в количеството и многообразието на гробните предмети между отделните гробове не се констатира. Такова различие се наблюдава единствено в конструкциите на гробните съоръжения. При хокерните погребения са използувани каменни квадри за изграждането на гробовете, което предполага повече вложен труд и внимание за изграждането на конструкциите, съхраняващи останр:ите на мъртвите, положени в хокерна поза. Като се има предвид малките размери на скелета може да се допусне, че погребението край Павелско, както и хокерното погребение до Гела, принадлежат на жени. В този смисъл може да се търси връзка между избора на поза и общественото положение, което са заемали двете жени в живота на съответното селище.

Полагането на мъртвите в хокерно положение е характерен погребален обред за ранните етапи от развитието на човешката цивилизация. Неговото използуване е регистрирано при повечето европейски култури. Най-ранните хокерни погребения в България са открити в плоските некрополи от неолитната епоха и енеолитните гробове край Караново, Казанлък, Русе, Девня, Варна и други (Катинчаров 1980, с.167). Използването на този обред продължава и при могилните погребения от ранната и средна бронзова епоха (Панайотов 1989, с.70). На юг от Родопите, в Гърция през II хил. пр.н.е. също се практикува полагането на мъртвите в хокерна поза, наляво или надясно (Mylonas 1967, с.234). Практикуването на хокерното погребване в Тракия продължава и през късната бронзова епоха. Такива погребения са проучени в надгробните могили край Казанлък (Гетов 1965, с.210), Сокол (Бацова, Кънчев 1974, с.50) и Н. Загора (Кънчев, Кънчева 1985, с.65). Хокерите от късната бронзова епоха в Гърция се откриват предимно в обикновените, цистови гробове, но тази поза е практикувана и при някои толосни гробници край Дервени (Kurtz, Boardman 1971, 356). През следващата ранножелязна епоха хокерният начин на погребване се запазва в Коринт, Арголида и о-в Родос, като преобладаващата поза обаче е по гръб с изпънати крайници (Daux 1958, 123).

В края на ранната желязна.епоха, когато са извършени хокерните погребения до Павелско и Гела, са били извършени и хокерните погребения край Александрово (Миков 1930-1931, с.153) и гроб 1 и 14 край Созопол (Цанева 1976, с.38).

На север от р. Дунав, в териториите, населени от северотракийските племена, обредът на хокерно трупополагане се практикува също през периода IV-II в. пр.Хр. (Никулице 1977, с.78). Хокери, положени надясно или наляво, ориентирани в посока север-юг, оа открити в некрополите Ханска Лутерия, Ханска I и Пояна. Тяхната поява през ранноелинистическата епоха се обяснява с влияние и наследство на по-ранни погребални обичаи, практикувани в некрополите от Стойкани, Шолданешти и други (Никулице 1987, с.89).

Обясненията за използуването на тази поза са различни. Според някои изследователи хокерната поза на мъртвите се свързва с позата на човешкия индивид в утробата на майката преди неговото раждане (Миков 1929, с.35). Тя представлява също така естествената поза на спящ човек. Въпреки голямото количество проучени хокерни погребения все още отговор за причините относно използуването на тази поза не е даден. Тази поза се практикува както в рамките на отделните некрополи, така и в рамките на отделните могили, паралелно с другите известни пози. Откритите в Тракия и Гърция хокери принадлежат на индивиди с различна възраст. По този начин са погребвани както деца, така и възрастни. Половата принадлежност също няма определящо значение при практикуването на хокерната поза, защото откритите скелети принадлежат на жени и на мъже. Хокерните погребения не са били придружавани също така с богат гробен инвентар, за да се търси в социалната диференциация факторът, определящ избора на позата, въпреки че според някои археолози различните начини на полагане са признак за различие в социалното положение. Очевидно през различните епохи, в отделните културни области причините за практикуването на различните пози са от различно естество.

Откритото в една от могилите погребение чрез трупополагане по гръб, с изпънати край тялото ръце и свити долни крайници, положени надясно, е масово практикувана поза в могилите от ранната бронзова епоха в Северна и Южна България, сред носителите на ямната култура (Панайотов 1989, с.50). Тази поза на трупополагане е масова практика в Гърция през ранната и средната бронзова епоха. В повечето шахтови гробове този начин на погребване е използуван паралелно с хокерните (Kurtz, Boardman 1971, 345). Същата поза е практикувана и от северотракийските племена в края на ранната желязна епоха (Vulpe 1952, 339).

Трупополагането в клекнало положение е регистрирано в една от проучените могили от ранната желязна епоха в Родопите. През следващата, късножелязна епоха в планината този начин на погребване не е констатиран в разкопаните некрополи. През периода IV-III в. пр.Хр. погребения в седящо положение са били извършени в гробницата край Розовец (Шкорпил 1898, с.129) и в една от могилите край с. Джурилово, до Бяла Слатина, където е открит скелет в седящо положение с глинена чаша в едната ръка (Шкорпил 1898, с.129). Тази поза на трупополагане също е практикувана в някои могили от Южна Русия, в които аналогично на погребението от Гела, гробовете са колективни, с много беден инвентар (Лебок 1876, с.129).

Особен интерес от проучените гробове от ранната желязна епоха в Родопите предизвикват погребенията, извършени чрез частично трупополагане, практика, известна в централните части на планината от периода на късната бронзова епоха. В проучените могилни гробове са погребани части от крайници и черепи. Тези гробове представляват самостоятелни гробни комплекси в рамките на некрополите.

Практикуването на този погребален обред в Тракия се проследява от ранната бронзова епоха. На север от Стара планина частичното трупополагане, което е съпроводено с предварително разчленяване на трупа, е регистрирано в могилите край Калугерица (Миков 1936, с.3), Ендже (Попов 1930-1931, с.53) и Горна Слатина (Панайотов 1989, с.50). Като частично погребение от ранната бронзова епоха би трябвало да се определи и погребението на горна част от труп, извършено в Кукува могила край Дуванлий. Доводи в това отношение представляват гробните предмети, състоящи се от съдове, подредени на 1 м от мъртвия, както и следите от извършените около него обреди (Филов 1934, с.78). Погребението, извършено в края на ранната желязна епоха в гроб 15 до Равна, също е свързано с предварителното разчленяване на трупа.

В този случай черепът е бил отделен от тялото преди неговото кремиране, след това е поставен върху урната (Мирчев 1962, с.92).

В Южна Русия този обред е практикуван паралелно с погребенията чрез цялостно трупополагане още през неолитната епоха. В проучените гробове липсват отделни части от скелетите, което според проучвателя е доказателство за предварителното осакатяване на мъртвия. Според Городцов мъртвите са стоели непогребани, докато разлагането на плътта позволи отделянето на части от тялото (Vries 1978, 210).

Обредът на предварително осакатяване на мъртвите е регистриран също и в некрополите от VI в. пр.Хр. край Тапиошеле, където някои от гробовете са определени като скитски. В някои от тях отделните части на мъртвите са погребани заедно с тялото, докато в други гробове мъртвите са полагани без някои от своите части (Parducz 1966, 78).

Другият практикуван начин на погребване в Родопите през ранната желязна епоха, чрез частично трупоизгаряне, е известен през разглежданата епоха на север от Стара планина. Този обред е регистриран в могила 3 край Свещари, където мъртвият също така е положен по гръб в изпънато положение, след което е кремирана горната половина на тялото (Стоянов 1987, с.98).

Основните различия между погребалните обреди, извършвани през късната бронзова и ранната желязна епоха, са изразяват главно в появата на нови видове гробни конструкции, съхраняващи останките на погребаните.

На територията на Западните Родопи, до IX в. пр.Хр., не са изграждани гробни конструкции със сложен план, докато през втората фаза на ранната желязна епоха с разпространението на трупополагането започва изграждането на различни гробни конструкции. Всички те имат правоъгълен план и малки размери. Най-усложнените типове гробни съоръжения в проучените могили се представят от зиданите гробове и цистовите камери. При изграждането на цистовите гробове от обработвани квадри били полагани значителни разходи и внимание, особено в случаите, когато външните стени са измазвани с глина. Този тип цистов гроб е открит само в една от проучените могили край Гела и вероятно неговото изграждане е свързано с общественото положение на погребания. Подобни гробни конструкции от V-IV в. пр.Хр. са открити също в могилите край Дуванлий (Филов 1934, с.78). Изграждането на цистови гробове в Родопите през ранната желязна епоха вероятно е резултат на влиянието от юг, където този тип гробове имат масово разпространение през II и I хил. пр.Хр. (Kurtz, Boardman 1971, 234). Аналогична ситуация се констатира и при зиданите гробове с правоъгълен план и плоско покритие, които намират широко разпространение в Източна Македония и о-в Тасос през ранната желязна епоха (Koukouli – Chrysantaki 1982 A, 177).

Съвсем различно е положението на територията на Източните Родопи, където през ранната желязна епоха в могилните некрополи са открити предимно монументални гробни съоръжения, долмени с различен план и конструкции. Съществената разлика между тях и гробните съоръжения в Западните

Родопи се състои в постоянния достъп до останките на мъртвите. Откритите и проучени долмени на територията на Източните Родопи по размери и план са еднакви с тези, открити на о-в Самотраки, където последните са изградени също от големи каменни плочи, а не от блокове (Moutsopoulos 1984, 246). Според някои от изказаните предположения този тип могилни съоръжения били използвани като семейни гробници от тракийската племенна аристокрация (Делев 1982, с.396).

През периода на разглежданата епоха в Източните Родопи паралелно с могилните гробове, се изграждат и използват безмогилни скални съоръжения за погребване на мъртвите. Безмогилните гробници и ниши са разположени в близост с могилните некрополи, съдържащи долмени. Относно функцията и хронологическата принадлежност на тези скални съоръжения са изказани различни мнения и предположения. Някои гробници в района на Татул са поставени в границите на късната желязна епоха. Тяхната поява се свързва с появата на нова религиозна доктрина през този период, която скъсва с издигането на могили. Според тази теза скалните гробници представляват нов тип гробни съоръжения, характерни за Източните Родопи (Венедиков, Виходцевски 1972, с.23; Венедиков, Герасимов 1973, с.23). Други автори възприемат долмените и скалните гробници като гробни съоръжения, съществували едновременно в периода XI-VI в. пр.Хр., като е изказано мнението, че скалните гробници са замислени като семейни, а тяхната планова конструкция е взаимствувана от долмените (Венедиков 1976, с.63). Долмените и скалните гробници в Източните Родопи и Източна Стара планина са интерпретирани и като съоръжения, предназначени за аристокрацията. Според проучвателя тяхната поява не е внезапна, защото това би означавало наличието на силна миграционна вълна в края на късната бронзова епоха (Фол 1976, с.13). Според други проучватели на мегалитните паметници скалните гробници и ниши представляват основните погребални съоръжения на тракийското население в Източните Родопи през ранната желязна епоха (Делев 1984, с.17). Последните теренни обхождания и проучвания потвърждават изказаното предположение, тъй като констатираха липсата на могилни и плоски некрополи от I хил. пр.Хр. в някои райони на Източните Родопи (Нехризов 1994). Новите проучвания отхвърлят твърдението за гробниците с четириъгълен план, трапецовидно сечение и отвор на тавана като преходен тип между долмените и скалните гробници с кръгъл план, тъй като в различните видове гробници се откриват еднакви археологически материали. Според автора на проучването различните типове скални гробници са използувани едновременно, като отражение на социалната и религиозна диференциация (Нехризов 1994).

Въпреки изказаните мнения и предположения за хронологическата и функционална принадлежност на скалните съоръжения в Източните Родопи, все още не може да се даде пълна характеристика на погребалните обреди, практикувани през ранната желязна епоха в тази част на Тракия. Вероятно през тази епоха в Източните Родопи наред с могилните некрополи и долмените били изграждани и използвани плоски некрополи. Това предположение се подкрепя от сведенията за съществуването на гробни ями около яз. Студен кладенец до Кърджали (Милчев 1961, с.417) и на плоски гробове, в които са открити глинени съдове и фибули от ранната желязна епоха (Велков 1933, с.149).

Извършването на погребения чрез трупоизгаряне и трупополагане в отделните видове гробни съоръжения през ранната желязна епоха в Родопите сочи липсата на връзка между избора на гробно съоръжение и предпочитания начин на погребване.

Сходство между късната бронзова и ранната желязна епоха в Родопите се констатира и в практиката да се издигат могили-кенотафи, разположени в рамките на отделните некрополи. Тяхното издигане през ранната желязна епоха също е в пряка връзка с култа към мъртвите представлява част от сложните погребални обреди, свързани с този култ. Доказателство в това отношение представляват множеството елементи в могилите-кенотафи, характерни за надгробните могили, като наличието на могилни насипи и следи от обреди.

Издигането на могили-кенотафи през ранната желязна епоха е позната практика сред тракийските племена на север от Стара планина. В една от могилите край Столът, Севлиевско, са погребани 30 бронзови гривни, характерни за периода VII-VI в. пр.Хр. (Милчев 1956, с.479). Символично погребване на група накити, поставени в кожена торбичка, е извършено в една от могилите от ранната желязна епоха край с. Гумущник, Ловешко (Гергова 1986, с.11).

Практиката да се издигат могили върху отделни предмети е регистрирана и в района на М. Брестница. В три от проучените могили са открити съответно железен нож, желязно копие и три бронзови гривни от края на ранната желязна епоха (Миков 1930-1931, с.153). В. Миков интерпретира тези случаи като погребения на предмети, притежавани приживе от мъртвите, положени в съседните могили. Изказаната теза се потвърждава от проучванията на могилите-кенотафи в некрополите край Грохотно и Любча, където в съседните могили, изграждащи некрополите, са извършени погребения на човешки индивиди. Откритите единични предмети или групи предмети в могилите-кенотафи не могат да се интерпретират като обредни заравяния, свързани с определено божество, тъй като предметите се откриват на нивото на терена или в насипите. Освен това те не са заровени в земята, а са затрупани с могилни насипи, което е съществено различие спрямо по-късните групи от предмети, депонирани в ями, издълбани под нивото на терена. Тази практика, на погребване отделни предмети под могилни насипи е регистрирана и в некропола от ранната желязна епоха край Вергина, където в могила В – гроб Е1, могила Н – гроб № V, VII, IX и X, могила О I и могила Р III са заровени глинени съдове и отделни метални образци (Ανδρονικος 1969, 176).

За разлика от късната бронзова епоха в могилите от ранната желязна епоха се открива значително по-голямо количество гробни предмети, между които преобладават металните образци. Използваните гробни дарове при погребенията чрез трупоизгаряне са еднотипни с тези, открити до мъртвите, погребани чрез трупополагане. По-голяма част от оръжията са открити в гробовете, съдържащи останките на мъжки погребения, докато характерни за женските погребения предмети са накитите и тежестите за вретено. Върхове от железни ножчета или копия са открити в някои от женските гробове, но тази практика е позната и сред другите европейски народи. В Германия са проучени гробове на жени от късната бронзова и желязна епоха, в които са открити както накити, така и оръжия, което според проучвателя е показател за високото обществено положение, заемано от жените (Dieterlich, Wunsch 1915, 59).

Типологическото сходство между многобройните гробни находки, използвани в погребалните обреди през ранната желязна епоха, показва културната близост на Западните Родопи с Източна Македония, която се проследява от епохата на късния бронз. Положението с находките от Източните Родопи е съвсем различно. Незначителният брой метални образци, представени от няколко фибули, са сходни с тези от Западните Родопи и Източна Македония. Съществено различие се наблюдава при керамичното производство. В Източните Родопи е разпространена характерната за Североизточна и Югоизточна Тракия керамика с излъскана черна повърхност и украса от канелюри и щамповани кръгчета, свързани с тангенти. Този тип керамика не е открита в проучените досега могили и светилища в Западните Родопи. Културната близост на Източните Родопи през ранната желязна епоха с районите на Сакар, Странджа и Източна Стара планина се проследява не само при гробните предмети, но и в изграждането на долмените и скалните гробници като основни гробни съоръжения.

ГЛАВА ТРЕТА

ПОГРЕБАЛНИ ПРАКТИКИ В РОДОПИТЕ ПРЕЗ КЪСНАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА

(V – I В. ПР.ХР.)

I. Могилните некрополи през късната желязна епоха

През разглеждания период в Родопите продължава установената през ранната желязна епоха практика на изграждане и използуване на двата вида некрополи, различаващи се по наличието или липсата на насипи върху гробовете – могилни и безмогилни (плоски). Съществено различие се наблюдава в териториалното разпространение на плоските некрополи, както и изчезването на долмените, скалните гробници и ниши след VI-V в. пр.Хр. Общото количество на регистрираните и проучени могилни некрополи, в сравнение с тези от късната бронзова и ранна желязна епоха, е значително по-малко, обстоятелство, което може да се дължи на непълните проучвания в отделните райони на Родопите. На територията на Родопите са регистрирани общо 26 могилни некрополи, от които частично чрез разкопки или чрез теренни обхождания са проучени 20 некропола, а цялостно са проучени 6 некропола (Кат. № 1/2; № 4/2-1; 3; 4; 5; 6-2 3; 7-4; № 10/2-1, 2; № 13; № 26/1; № 31; № 35; № 39/2-1; 43/4, 5, 6, 12, Чилова круша; № 46; № 42/3; № 53/3; № 54/1, 2; № 55/2-1, 2; № 57/2, Мал Тепе, Курт кале, 1, Ени Джумала, Каук дере, Милкова могила, Червената пръст, Капините; № 67/Ш, VII; № 68/1-4, гроб 1; № 71/2, 4; № 76/III; № 78; № 80/1, II, IV, VI, VIII, X, IX; № 88; № 89/1, 2; № 93/1. 2; № 98/4).

В Източните Родопи могилните некрополи са значително по-малко, като тяхното разпространение е регистрирано в районите, където са разположени могилите от ранната желязна епоха (Алб. № 54).

Неравномерно разпространение на могилните некрополи от късната желязна епоха се наблюдава и на територията на Западните Родопи, където откритите могили са групирани предимно във вътрешността на планината и върху нейните западни склонове (Алб. № 54).

Някои от могилните некрополи, издигани през късната желязна епоха, представляват част от големи некрополи, възникнали и съществували през периода на късната бронзова и ранна желязна епоха. Могилите в този вид некрополи са разположени в близост или между по-ранните могилни гробове (Кат. № 4; № 43; № 53; № 57; № 67; № 68; № 76). Друга част от могилните некрополи са разположени в райони, където не са открити следи от по-ранни култури (Кат. № 10; № 13; № 31; № 54; № 55; № 71; № 78; № 80; № 89; № 98). Някои от тези некрополи се намират в непосредствена близост с прилежащите към тях селища (Кат. № 39; № 54; № 57; № 78 и № 98).

Могилните некрополи от късната желязна епоха във вътрешността на планината заемат площ около 5 декара, докато тези, разположени върху северните и източните склонове, обхващат значително по-голяма площ. Некрополите са издигани върху места с добра видимост, независимо от теренната форма, било, склон или тераса. При някои могилни некрополи, освен връзката с прилежащите към тях селища, е констатирана и връзка със скално светилище (Кисьов 1990, с.64), но тази зависимост се отнася главно за територията на Западните Родопи.

Проучените могили от късната желязна епоха, както тези от по-ранните периоди в Родопите, могат да се обособят в две групи според наличието или липсата на човешки погребения в тях. Първата група включва могилите, които съдържат останките на едно или няколко погребения, а втората група е представена от празните могили кенотафи.

1. Надгробни могили

Насипи

Подобно на могилите от късната бронзова и ранната желязна епоха проучените могили имат кръгла или елипсовидна основа. Формата на насипите, издигани през късната желязна епоха, също е в пряка зависимост от броя на погребенията в тях, времето на извършване и допълнителните обреди и съоръжения, изграждани при натрупването на насипите. По-голяма част от насипите имат полусферична форма, в които са открити единични или колективни погребения. В тези случаи насипите са натрупани еднократно.

Размерите на полусферичните насипи варират в диаметър от 3 до 90 м, а височина от 0,70 до 15 м.

По-малка част от могилите имат форма на елиптичен параболоид, при които основата е придобила елипсовидна форма в резултат на вторичните насипи, покриващи гробове с различна стратиграфия и хоризонтално разположение спрямо първичния гроб. Погребенията в тези могили са извършвани през късната желязна епоха, но в близки интервали от време (Кат. № 43/4, 5; № 68/1-4).

Скалният терен на планината определя състава и структурата на могилните насипи, които се състоят от камъни, примесени с пръст. За разлика от по-ранните могили през късната желязна епоха някои насипи били издигани само от чиста пръст без примеси (Кулов, 1976, с.27). Такива могилни насипи са регистрирани в някои райони на планинския дял Дъбраш, Благоевградско.

В някои некрополи могилните насипи са оформени в два пласта. Първоначално върху гробовете са издигнати ниски насипи от камъни, които били покривани с втори пласт от пръст, примесена с камъни (Кат. № 4). Тази практика е традиция, установена в по-ранните некрополи. По същия начин били издигнати и могилните насипи, покриващи куполните гробници, чиито конструкции се поддържат с помощта на пласт от подреждани камъни, върху който е натрупван вторият пласт от пръст примесена с по-малки камъни.

Издигането на могилните насипи през късната желязна епоха, аналогично на тези от късната бронзова и ранна желязна епоха, било съпроводено с извършването на различни обредни, действия, които също се повтарят.

В насипите на почти всички проучени могили от късната желязна епоха са открити струпвания на керамични фрагменти от предварително счупени съдове. Те са разположени на различна дълбочина в насипите, в центъра или в техните периферии. За разлика от по-ранните могили в насипите от V-III в. пр.Хр. се откриват фрагменти както от съдове местно производство, така и фрагменти от амфори и други вносни съдове. Тази закономерност се отнася предимно за насипите, покриващи гробовете и гробниците, съдържащи останки от богати погребения.

В някои могилни насипи заедно с керамичните фрагменти са открити и въглени, разхвърляни на различна дълбочина.

През късната желязна епоха продължава и обредното поставяне на животинска храна в могилните насипи. Животинските кости, принадлежащи на преживни и пернати, са открити на малки купчинки или разпръснати (Кат. № 39/2-1; № 43/5; № 55/2-1; № 57/2; № 78). В насипите на някои могили от късната желязна епоха са запазени обгорени петна с размери от 0,50 до 1 м, които са резултат от опалвания, извършвани в процеса на натрупване (Кат. № 43 и № 55). В огнищата са открити фрагменти от глинени съдове и накити.

През късната желязна епоха продължава масовото практикуване на един от обредите, чиято поява е регистрирана в Родопите през втората фаза на ранната желязна епоха. Този обред е свързан с предварителното разделяне на гробните предмети и поставянето на част от тях в насипа, при неговото насипване. В проучените могилни насипи са открити значително количество глинени съдове, прешлени за вретено, накити, фрагменти или цели оръжия, монети и култови предмети, разположени в различните части на могилите на различна дълбочина (Кат. № 4/3, 4; 6-2, 3; 7-4; № 10; № 43/4,5; № 55/2-1; № 57; № 67).

Сходство между погребалните практики, извършвани през късната желязна епоха и тези през по-ранните периоди, се проследява и в изграждането на различни видове допълнителни култови съоръжения, свързани с обредите, извършвани в могилните насипи. В някои от тях са открити псевдогробни конструкции, масово изграждани в могилите от по-ранните епохи в западните Родопи. Те представляват пръстени от необработени камъни или правоъгълни площадки с малки размери, в дължина до 1 м (Кат. № 34/4, 5).

Практиката да се изграждат пръстени от камъни около могилните насипи продължава и в могилите от късната желязна епоха. В някои случаи пръстените представляват подредени в един ред необработени камъни, които маркират площта на отделните могили. Крепида от големи обработени квадри е открита само в една от могилите край Мезек (Кат. № 57/2 – Мал Тепе).

Конусовидните ями представляват друг вид допълнителни култови съоръжения, изграждани в могилните насипи от късната желязна епоха, практика, също позната от по-ранните периоди в Родопите. Ямите са разположени в северозападните или североизточните периферии на насипите, запълнени с пръст, пепел, въглени и фрагменти от съдове (Кат. № 43/5).

В някои могилни насипи от късната желязна епоха в Западните Родопи продължава използването на глинените площадки (Кат. № 43/4, 5; № 10/2-1). Те са оформени върху подложка от малки камъни или направо върху камъните от насипа. Съоръженията имат кръгла форма, с диаметър 0,50-0,60 м и дебелина на глината 2-4 см. Единствените останки, открити върху техните повърхности, представляват малко количество въглени, пепел и единични керамични фрагменти. Вероятно глинените площадки са изпълнявали функцията на олтари, чието изграждане има пряка връзка с обредите, свързани с огъня.

В някои могили, издигани в Западните Родопи през късната желязна епоха, са открити останки от продължителни обредни действия, извършвани върху насипите (Кат. № 43/4). Върху могилата след извършването на погребението и натрупването на могилния насип в дълъг период от време били извършвани допълнителни обреди, свързани с почитането на мъртвия, обред неизвестен в по-ранните периоди (Гергова 1980, с.32). Според проучвателя дългото почитане на конкретната могила е свързано с хероизирането на погребания и превръщането на могилата в култов център (Гергова 1989, с.231).

Това обяснение е приемливо за могилите, съдържащи по едно погребение, след което върху насипа са извършвани допълнителни обреди, но в същия хронологически период, поради което и откритите предмети трябва да съответстват хронологически на предметите, поставени в гроба. Подобна ситуация е установена в могилния некропол край с. Борино, където в насипите на две от могилите, № 10 и № 11, съдържащи погребения от ранната желязна и късната желязна епоха, са открити по-късни предмети и монети от 351-361 г. сл.Хр., но не и гробове от този период (Кат. № 9/10, 11). Тези обреди не могат да се свържат с хероизирането на мъртвите, а с почитането на гробните места. Откриването на предмети, по-късни хронологически от погребенията, извършени в съответната могила, вероятно е свързано с обреди, имащи отношение към вярата в задгробния живот (Домарадски 1990, с.29).

Гробове

В могилите от късната желязна епоха продължава практиката, известна от по-ранните периоди, да се погребват няколко индивида в една надгробна могила. В повечето могили са извършени единични погребения, докато друга част от могилите съдържат по няколко погребения, извършени в кратки интервали от време. За разлика обаче от по-ранните епохи при проведените досега проучвания в Родопите не са открити могили от късната желязна епоха, съдържащи останки от няколко погребения, извършени едновременно. В общо проучените чрез разкопки 45 могили от късната желязна епоха са открити 67 гроба. В тридесет и една от могилите са открити по един гроб, докато в четири са извършени различен брой единични погребения. В стратиграфски план гробовете се ситуират на различна дълбочина в насипите и материка. Тази практика е констатирана в некрополите край Кочан (Кат. № 43/4, 5) и Маджарово (Кат. № 55/2-1), в които са изградени от 3 до 16 гроба през кратки интервали от време.

През късната желязна епоха продължава практикуването на би-ритуалния начин на погребване, регистриран както в отделните гробове и могили, така и в рамките на цялостно проучените некрополи. В проучените общо 67 гроба, 21 от погребенията са извършени чрез трупоизгаряне (Кат. № 4/3, 4; 6-2; 3; 4; № 39/2-1; № 43/5 – гроб 1, *2,* 4, 9, 12 и 14; 12; № 57/2 – Ени джумала; № 67/III, VII; № 80/ VIII, X; № 81; № 89). Едновременно с този начин на погребване в 22 гроба мъртвите са погребани чрез трупополагане (Кат. № 10/2-1; № 13; № 35; № 43/4, 5; № 57/2-1; № 68/1-4; № 76/3; № 78; № 81; № 55/2-1).

В някои от могилите, съдържащи останки на погребения чрез трупоизгаряне, кремацията е извършена на място. Тази практика е констатирана само в некропола край Батак, но аргументите за това, предоставени в публикацията, не са достатъчни (Кат. № 4). Кладите, чийто диаметър е равен на 2 м, заемат централните части на подмогилната площ. Другата част от проучените погребения са извършени чрез трупоизгаряне извън периметъра на могилните насипи, но в разкопаните некрополи не е установено местото, предназначено за изгарянето на мъртвите.

Различия се наблюдават и при погребенията, извършени чрез трупополагане, където са констатирани два различни варианта, аналогично на могилите от ранната желязна епоха. В повечето гробове е практикувано цялостното трупополагане, при което телата на мъртвите са поставяни в гробните съоръжения и техните скелети се откриват в антропологически порядък. От общия брой проучени погребения, извършени чрез трупополагане, 14 са извършени чрез цялостно трупополагане и 8 чрез частично трупополагане.

За разлика от ранната желязна епоха в гробовете, съдържащи останките на мъртвите от късната желязна епоха, не са констатирани различия при цялостното трупополагане. Всички погребения са извършени по гръб с изпънати край тялото горни крайници, като в повечето случаи са ориентирани с главите на североизток или северозапад. Откритите скелети принадлежат на възрастни индивиди, чиято дължина варира от 1,70 до 1,80 м.

В три от проучените могили от късната желязна епоха са открити осем погребения извършени чрез частично трупополагане (Кат. № 43/ 4 – гроб 2, 3, 5; 5 – гроб 3, 10, 15 и № 55/2-1). Едновременното практикуване на двата варианта трупополагане е регистрирано само в една от могилите край Кочан (Кат. № 43/5). Практикуването на частично трупополагане е свързано с предварителното разчленяване на мъртвите и погребването само на отделни части от тялото. В литературата съществуват сведения за откриването на черепи в насипите на някои могили край Мезек (Кат. № 57/2 – Курт кале) и Войводово (Кат. № 13), но нарушената археологическа ситуация в резултат на многобройните вторични изкопи не позволява интерпретирането на тези находки като частично трупополагане.

В могилите от късната желязна епоха, за разлика от по-ранните, отделните антропологически части са разположени в насипите и се явяват вторични спрямо централните гробове. След тяхното полагане вероятно не са издигани отделни могилни насипи, а отделните части и съоръжения, в които са положени, били засипвани с малко количество пръст.

В осемте гробове са погребани различни антропологически части между които преобладават частите или целите черепи (Кочан, мог. № 4 – гроб 2, 5; мог. № 5 – гроб 15 и могила № 1 край Маджарово). В другите гробове, открити в посочените могили, са извършени погребения на части от долни и горни крайници (Кат. № 43/4 – гроб 2, 3; 5 – гроб 3, 10). Само в един от гробовете, в могила № 4 край Кочан, са открити положени на куп кости от крайници с поставен върху тях череп (Кат. № 43/4 – гроб 5). В този случай погребението може да се интерпретира и като препогребване на мощи.

Обредът на частично трупополагане през късната желязна епоха се практикува и в другите области на Тракия. Погребение на череп и фрагменти от крайници са открити в могила № 1 и гробница III край Янково, Шуменско (Дремсизова 1955, с.6). Подобна ситуация се констатира и в гробница III край Враца (Николов 1967, с.11). Погребения на човешки черепи и бедрени кости са открити в могила № 12 и 13 край Свещари (Гергова 1989, с.37). След определен подбор частите от тялото са полагани, пред входа на гробниците или в техните камери. Костите принадлежат на няколко индивиди с различен пол и възраст (Гергова 1990, с.46). Обредът на предварително разчленяване на тялото и погребване на отделни негови части е регистриран в могилния некропол от късната желязна епоха край Дойренци, Ловешко (Китов, Павлов 1985, с.90).

В южните райони на Тракия този обред е практикуван в могилите от V-III в. пр.Хр.

Погребение на череп, в комплекс със счупени глинени съдове, е открито в могила № 5 до Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934, с.245). Частично трупополагане е използувано и в друга могила край Дуванлий (Мушовица), където е извършено погребение на мъртвец, чиито горни крайници предварително са отделени (Филов, Велков, Миков 1934, с.82-83). Обредът на частично трупополагане вероятно е използуван и в гробницата край Опълченец, където са открити фрагменти от човешки череп и бедрени кости (Дякович 1930, с.187-193).

При извършването на погребенията през късната желязна епоха, преди издигането на могилните насипи, в Родопите били изграждани различни видове гробни съоръжения. За разлика от гробните съоръжения през ранната желязна епоха, част от които са вкопавани в терена, всички конструкции, изграждани през периода на късната желязна епоха, са разположени над нивото на древния терен. Според плана на конструкциите гробните съоръжения, изграждани в могилите през късната желязна епоха, се обособяват в осем групи.

Глинените съдове – урни, могат да се възприемат като най-разпространения вид гробни съоръжения при погребенията чрез трупоизгаряне. За тази цел са използувани съдове, изработени на ръка или грънчарско колело, обикновено с биконична форма. Една част от урните са полагани направо върху терена, след което са засипвани с могилен насип (Кат. № 43/5 – гроб 1, 2; 12;12; № 89/1). Друга част от урните са открити положени върху нивото на терена, но оградени с необоаботени камъни или каменни плочи, поставяни плътно около тях (Кат. № 39/2-1; № 43/5 – гроб 9, 14; № 67/III). В една от проучените могили край Батак, урната, съдържаща част от останките на мъртвия, е открита в железен съд (Кат. № 4/6-3).

Пръстените от камъни оформят втора група гробни съоръжения, изграждани в могилите от късната желязна епоха в Родопите, независимо от практикувания начин на погребване.

В могилите, където е практикуван обредът на трупоизгарянето на място, пръстените от необработени камъни или забити вертикално в терена плочи, ограждат огнища с диаметър 6-6,50 м. Височината на тези пръстени варира от 0,50 до 0,80 м (Кат. № 4/3; 6-2; 7-4; № 80/III, VIII, X).

Същите пръстени от поставени един до друг камъни, ограждат в някои могили отделни антропологически части (Кат. № 43/4 гроб 5, 5 – гроб 3). В тези случаи пръстените са покрити с каменни плочи, захлупващи погребаните кости.

Обредът на трупоизгарянето преобладава в проучените могили от V-III в. пр.Хр. в Тракия. В тях най-често, като гробни съоръжения са използувани урните, оградени с каменни плочи (Чичикова 1969, с.365-373).

Площадките от плочести камъни представляват третият вид гробни съоръжения, изграждани в могилите от късната желязна епоха. Те са използувани в случаите, когато мъртвите са погребвани чрез трупополагане. Площадките имат правоъгълна или елипсовидна форма, изградени съобразно размерите на мъртвите, като максималната им дължина достига до 1,60-1,90 м, а максималната широчина е 0,50-1 м. Площадки от плочести камъни са използувани както при погребенията чрез цялостно трупополагане (Кат. № 43/4 – гроб 1, 4; 5 – гроб 5; № 68/1-4), така и в случаите на частично трупополагане (Кат. № 43/ 4 – гроб 2; 5 – гроб 10, 15).

Изграждането на цистовите гробове с правоъгълна форма, чието начало се поставя през втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи, продължава и през периода на късната желязна епоха. Трябва да се отбележи обстоятелството, че този вид гробни съоръжения са открити предимно в насипите на могилите и много малка част от тях са ситуирани върху древния терен. Цистовите гробове представляват правоъгълни ями с малка дълбочина, чиито стени са облицовани с каменни плочи и покрити с такива. В случаите на цялостно трупополагане съоръженията имат размерите и ориентацията на мъртвите (Кат. № 43/5 – гроб 13, 16). Интерес представлява все още неизясненото обстоятелство, свързано с изграждането на цистови гробове и в случаите на частично трупополагане, когато са погребвани само отделни части от тялото. Въпреки това конструкциите в тези случаи също имат размерите на конструкциите, предназначени за цялостно полагане на мъртвите (Кат. № 43/4 – гроб 3). От проучените могили, съдържащи цистови гробове, само в една е използувана скална кара. Теренното образувание е оформено като циста с правоъгълна форма и ориентация изток-запад. За дълги страни на конструкцията е използувана скалата, докато за къси страни са поставени вертикално каменни плочи с дебелина 10 см. В скалата са издълбани жлебове, предназначени за вмъкването на плочите (Алб. № 58, Кат. № 35). Покритието на гробната камера е извършено чрез хоризонтално поставени по надлъжната ос каменни плочи. Едната половина на дъното на гроба по надлъжната ос е оформена като легло с къс и дълъг, нисък перваз (Алб. № 58). Повърхността на леглото е изгладена чрез триене с твърд предмет. Останки от погребение в гроба не са открити, но според устните сведения на местните жители погребението било извършено чрез трупополагане. В гробната камера и по повърхността около нея се откриват многобройни керамични фрагменти от съдове, характерни за керамичното производство в Родопите през V-III в. пр.Хр. (Алб. № 59).

През периода на късната желязна епоха продължава изграждането и използуването на зиданите гробове, чиято конструкция е ситуирана върху нивото на терена (Кат. № 10/2-2; № 55/2-1). Те имат правоъгълен или квадратен план, но за разлика от цистовите конструкции стените са изградени от необработени камъни или квадри. Някои от гробовете са покрити чрез засводяване, което завършва с хоризонтално поставени плочи (Кат. № 10/2-2). Квадрите са закрепвани с помощта на железни скоби без спойка между тях. Много често в литературата гробовете, изградени от квадри по предварително замислен план се определят като гробници, но същественото в случая е свързано с еднократността на погребалния обред, която предполагат тези конструкции. Тази особеност ги различава, от гробниците независимо от техния план. Ориентацията на гробовете, чиито стени са изградени от камъни, в повечето случаи е изток-запад по надлъжната ос. Дъната на този вид конструкции са застлани с каменни плочи.

В околностите на Татарево, под могилен насип е открит друг вид съоръжение, което в литературата е определено като гробно (Кат. № 93/2). Съоръжението е ситуирано в южната периферия на насипа с вход на югоизток. Конструкцията се състои от гробна камера с четириъгълен план, коридор и предкамера. Тя е изградена от квадри, подреждани без спойка или скоби, като покритието е оформено чрез двускатен фалшив свод с пресечено било. Конструкцията на това съоръжение позволява постоянен достъп до гробната камера и повтаряемост на обредите в нея.

През периода IV-III в. пр.Хр. в Родопите, както в цяла Тракия, се изграждат монументални съоръжения със сложен план и конструкции, които в литературата са определени като гробници (Миков 1955, с.15). За съжаление всички те са открити и частично разкопани от иманяри, в резултат на което е нарушена конкретната археологическа ситуация, въз основа на която е възможно възстановяването на извършваните в миналото обредни действия. В този смисъл не може да се твърди, а още по-малко докаже какъв начин на погребване е практикуван в тези съоръжения.

Гробниците са разположени върху северните склонове на планината или във вътрешността. Върху тях са натрупани могилни насипи, състоящи се от два пласта. Първият пласт представлява каменен кожух, покриващ и поддържащ гробните конструкции, докато вторият пласт съдържа, пръст, примесена с камъни.

Изключение представлява една от куполните гробници край Равногор, която според проучвателя не е била покрита с кожух от камъни. Поради тази причина зидовете на гробницата били оформени двустранно със значителна дебелина (Китов 1988, с.121).

Според формата на гробната камера този вид гробни съоръжения могат да се обособят и разгледат в две големи групи – гробници с кръгъл план и гробници с четириъгълен план. Между отделните гробници в съответната група също има различия, които се свеждат до начина на покритие и техниката на изпълнение.

Общият брой на откритите в Родопите гробници с кръгла камера е осем, два пъти по-голям от броя на гробниците с четириъгълен план на гробната камера (Кат. № 46; № 54/1, 2; № 57/2-1; № 78; № 80/I, IX). Всички гробници с кръгъл план на камерата имат куполовидно покритие, коридор или предверие. При гробниците край Мезек входовете са ориентирани на югозапад, докато входовете на тези край Равногор са ориентирани на югоизток. Коридорите на съоръженията, осигуряващи постоянен достъп до гробните камери, в някои случаи са покрити двускатно (Кат. № 46; № 57/1, 2; № 78; № 80/IX), докато в други случаи авторите допускат, че коридорите са изграждани без покритие (Кат. № 80/I). Подовете на коридорите и самите камери на гробниците с кръгъл план са покрити при някои с правоъгълни каменни плочи (Кат. № 46; № 57; № 78; № 80/I) или с трамбована глина върху настилка от чакъл (Кат. № 78; № 80/IX). При три от проучените куполни гробници с четириъгълен план на гробните камери е установен начинът на тяхното затваряне. Тези край Мезек са затваряни с помощта на каменна плоча и бронзова двукрила врата, докато гробниците до Първенец и Равногор с двукрила каменна или дървена врата. Различие между куполните гробници с кръгли камери се наблюдава и в начина на изграждане на отделните конструкции. Тези край Куртолен, Мезек и Първенец са изградени от каменни квадри, скрепени с железни скоби, докато съоръженията край Лясково и Равногор са изградени с каменни плочи, характерни за скалния местен терен, споени с калов разтвор.

Втората група гробници с четириъгълен план, са открити и проучени в същите райони на Родопите, където са били изграждани и гробниците с кръгли камери (Кат. № 10/2-1; № 46; № 55/2-1; № 57/2-№1). Гробниците от тази група се различават главно по формата и начина на изграждане на покритието върху гробните камери. Съоръжението край Мезек (Кат. № 57/2-№1) има правоъгълен план и покритие с формата на цилиндричен свод, изградено от каменни квадри. Втората гробница в същия район, до Куртолен, с четириъгълна камера, е покрита двускатно, докато гробницата край Маджарово също има четириъгълен план на камерата, но засводяването е извършено четирискатно. При последната е изграден коридор с под от трамбована глина върху чакъл и вход на югоизток (Кат. № 55/2-1).

Откритата край Брестовица уникална гробница със своята конструкция също може да се причисли към групата на гробниците с четириъгълен план на камерата (Кат. № 10/2-1). Въпреки квадратната форма на камерата нейното покритие е подобно на куполните гробници с кръгли камери. Стените на камерата са изградени на височина до 1,40 м, след което в ъглите са оформени пандантиви, чрез които е извършен преходът от четириъгълен план към изграждането на фалшив купол (Алб №57). Подът на камерата и на коридора са покрити с трамбована глина върху чакъл, а входът е ориентиран на изток и вероятно е затварян с дървена врата. Три от проучените гробници с четириъгълен план са изградени с помощта на каменни квадри, докато тази край Брестовица е изградена от ломени камъни и необработвани блокове, споени с калов разтвор.

Независимо от вида на отделните гробници, плана на гробните камери и тяхното покритие, в съоръженията са извършвани сходни обреди. При три от проучените гробници са установени по два строителни периода в изграждането на коридорите – Мезек (Кат. № 57/2 – Мал тепе), Маджарово (Кат. № 55/2-1) и Брестовица (Кат. № 10/2-1). Първият период на построяване и използуване на трите съоръжения се поставя в средата на IV в. пр.Хр. Трябва да се отбележи, че от този период не са открити останки от погребения в гробниците. Вторият строителен период, когато е извършено удължаване на коридорите, се поставя в III в. пр.Хр. От този период са запазени следи от погребения в гробниците край Мезек (Кат. № 57/2 – Мал тепе и № 1) и Маджарово (Кат. № 55/2-1). Останките от погребение в гробницата в Мал тепе са открити между двете подови нива на едно от предверията, като погребенията са извършени чрез трупоизгаряне. Проучвателят на гробницата не дава информация относно кремацията, но според описанията и допълнителните сведения, които са дадени в публикацията на Г. Баласчев е видно, че изгарянето на мъртвите е извършено извън гробницата (Баласчев 1933, с.17). Погребенията представляват положени върху първичния под останки от горели кости, като и в двата случая са използувани фрагменти от черепи и зъби. Заедно с тях са положени като гробни дарове златни накити и по една сребърна драхма на Александър III (336-323). За разлика от накитите монетите носят следи от силно обгаряне, което показва, че ценните предмети, притежание на мъртвите, не са били върху тялото при кремацията. Върху така извършените погребения е насипана пръст с дебелина 5 см, след което върху нея са поставени каменни плочи, които са част от втория под, започващ от входа на гробницата. За разлика от втория под, първичният започва от първото предверие, на 26 см пред неговия вход (Филов 1937, с.78). Според проучвателя на гробницата останките от първичните погребения, извършени в гробната камера, са препогребани в предверията от по-късните посетители на гробницата, с които е свързан вторият строителен период (Филов 1937, с.105). При това положение остава без отговор въпросът относно погребенията на по-късните посетители, които не са използували каменното легло и коритата. С по-късните посетители Б. Филов свързва и обяснява констатираното безредие в гробницата, като не приема вероятността за нейното ограбване (Филов 1937, с.98). Това не обяснява обаче липсата на останки от погребения, свързани с първия строителен период и установения безпорядък. Трябва да се обърне особено внимание на обстоятелството, че златните накити и останалите предмети от гробните дарове не са взети от хората, използували по-късно гробницата.

Останки от вторично погребение са открити и в насипа на разрушената гробница в могила № 1 до Мезек (Кат. № 57/2-№1).

Вторичните погребения на черепи в гробницата край Маджарово също са извършени през III в. пр.Хр. пред входа на съоръжението, в коридора и в насипа на различна дълбочина (Кат. № 55/2-1).

Същото вертикално и хоризонтално разположение имат останките от допълнителни обреди, извършени в насипите и в гробниците през двата периода на тяхното изграждане и използуване. В коридорите, както и в насипите пред входовете на камерите на гробниците до Мезек, Мал тепе, Маджарово, Брестовица и Първенец, на различна дълбочина са открити разнообразни предмети. Заедно с тях са разчистени огнища от опалвания с диаметър 1,10-1,30 м, наситени с въглени, керамични фрагменти и животински кости. Следи от опалвания и различни предмети са открити върху и под подовото ниво на коридорите и камерите. В някои гробници – край Мезек, Брестовица и Първенец, в камерите или в коридорите са открити поставени в нормално положение или обърнати с дъната нагоре глинени съдове местно производство и вносни съдове. Останалите групи от предмети – накити, оръжия, части от конски амуниции и монети, също са открити на различни места в насипите, гробните камери и коридорите.

При разглеждането на видовете гробници е необходимо е да се обърне внимание и на допълнителните култови съоръжения, имащи връзка с тях.

От проучените гробници само при тази в Мал тепе е открита крепида, изградена от каменни квадри. Според наблюденията, направени при разкопките на гробницата, крепидата обхваща цялата периферия на могилния насип. При това положение остава открит въпросът за времето на издигане на могилния насип и неговата връзка с един от двата строителни периода. Ако се възприеме без резерви твърдението, че крепидата обхваща цялата периферия на могилния насип, то неговото еднократно натрупване трябва да се свърже с втория строителен период, когато е удължен коридорът на гробницата. Това обстоятелство сочи, че постройката, свързана с първия строителен период, не е била покрита с насип, което е в противоречие с факта на удължаване коридорите и при трите гробници край Мезек, Маджарово и Брестовица.

В гробните съоръжения съдържащи останките на мъртвите, независимо от начина на погребване, са открити следи от допълнителни обредни действия, напълно сходни с тези, извършвани в монументалните гробници.

Разхвърлянето на керамични фрагменти от предварително счупени съдове е най-масово практикуваният обред. Фрагментите са открити в самите гробни съоръжения или около тях.

Друг масово практикуван обред е поставянето на гробни предмети до мъртвите или до техните останки. В някои гробни конструкции са открити глинени съдове, обърнати с дъната нагоре (Кат. № 43/5 – гроб 14). В гробовете, където погребенията са извършени чрез трупоизгаряне, предметите са открити в кладите или в урните, без следи от обгаряне върху тях (Кат. № 4/3, 4 и № 67/ III, VII). В проучените гробове, съдържащи погребения чрез цялостно трупополагане, като гробни дарове са използувани предимно накити и малко количество глинени съдове. Накитите се откриват в различни области на скелетите, в зависимост от тяхното предназначение. Те са представени от бронзови фибули, няколко пръстена и гердани, открити в гробовете край Павелско, Преглед и Кочан. Сред този беден инвентар, преобладаващ в гробовете от късната желязна епоха в Родопите, изключение представляват гробните предмети, открити край Любеново (Кат. № 52/3), Скребатно (№ 88) и Дебрен (№ 26/1), където са открити нагръдник и гривни, изработени от злато, както и части от колесница. В централните части на планината подобно изключение представлява погребението на жена в могилния гроб край Пампорово (Кат. № 68/1-4, гроб 1), където до мъртвия са открити сребърен нагръдник, сребърна гривна и висулка.

Един от масово извършваните обреди е свързан с изграждането на допълнителните култови съоръжения, между които особено широко разпространение заемат пръстените от необработени камъни, подреждани около урните, кладите или около мъртвите (Кат. № 4/6-3 ,7-4; № 43/5 – гроб 9, № 68/1-4).

Вторият вид съоръжения, свързани с допълнителните обреди, извършвани около гробовете, се представя от малките по размери ями. Те са оформяни върху дъната на някои цистови гробове или до техните странични плочи. Някои ями са открити пълни с пръст и птичи кости, докато други са запълнени с малки камъни, пръст и въглени (Кат. № 43/4 – гроб 3; и 12).

Глинените площадки представляват третият вид култови съоръжения, изграждани непосредствено до цистовите гробове в някои могили (Кат. № 43/5 – гроб 3, гроб 4). Площадките имат кръгла форма, изградени от измазана глина върху подложка от камъни. Те са разположени непосредствено до страничните плочи на гробовете, като са обслужвали обредите, имащи пряка връзка с погребаните.

2. Могили-кенотафи

През периода на късната желязна епоха в Родопите продължава традицията от по-ранните епохи заедно с надгробните могили да се издигат насипи, които не покриват гробове. Количеството на могилите-кенотафи през разглеждания период е значително по-голямо в сравнение с периода на късната бронзова и ранната желязна епоха. От проучените общо 45 могили, в 10 не са открити останки от погребения на човешки индивиди (Кат. № 4/2-1; 5; № 43/6; № 53/3; № 57/2, Каук дере, Милкова могила, Червената пръст, Капините; № 80/II, VI). Могилите-кенотафи са разположени в непосредствена близост между надгробните могили в некрополите до Батак, Кочан, Любча, Мезек, Равногор и представляват част от тях. Техните насипи не се различават по форма, размери и структура от насипите на надгробните могили. Всички имат полусферична форма с дължина на диаметъра от 5 до 10 м и височина от 0,50 до 3 м. По-голяма част от насипите са еднопластови, изградени от камъни и пръст. Заедно с тях са издигани и двупластови насипи, обред, регистриран и в по-ранните могили. Първоначално е насипвана малка могила от камъни, покрита след това с втори пласт от пръст (Кат. № 57/ Каук дере).

Проучените могили-кенотафи от късната желязна епоха в Родопите могат да се разгледат и обособят в две групи според наличието на култови съоръжения и следите от обреди, извършени в тях.

Първата група включва могилите-кенотафи, съдържащи отделни предмети, характерни за надгробните могили, без в тях да са изграждани землени или каменни съоръжения. В могилите от тази група са открити на различна дълбочина в насипите керамични фрагменти от предварително счупени съдове (Кат. № 4/2-1, № 53/3). В една от могилите край Мезек са открити фрагменти от амфори и съдове местно производство, в комплекс с кости от конски скелет (Кат. № 57/Каук дере), докато в други две могили от същия некропол са открити глинени съдове и въглени около тях (Кат. № 57/Милкова могила; Голямата могила). Отделните предмети са разположени на различна дълбочина в насипите, в техните централни или периферни части.

При втората група могили-кенотафи, в насипите и под тях, едновременно с различните предмети са открити и съоръжения, подобни на тези, изграждани в надгробните могили. В някои могили-кенотафи от некропола край Батак керамичните фрагменти от предварително счупени съдове са разположени на различна дълбочина в насипа, както и пръстените от камъни, ограждащи огнища (Кат. № 4/5). В други случаи могилите съдържат конструкции, използвани в надгробните могили. Те имат същата правоъгълна форма и размери, съответстващи на човешки ръст. Ямите са разположени в насипите на различна дълбочина, като в някои случаи те са облицовани с каменни плочи и имат облика на цистовите гробни конструкции. Някои от тези конструкции са били запълнени с пръст, малки камъни, въглени и керамика, а до тях са поставени глинени съдове, обърнати с дъната нагоре (Кат. № 43/5 – гроб б, гроб 7, гроб 8 и гроб 11). Открити са и цистови конструкции, в които са поставени част от предметите, използувани при обредите, докато другата част от тях били поставени в насипа (Кат. № 80/VI). От проучените могили-кенотафи, които могат да бъдат отнесени към втората група, голям интерес предизвикват две от находките, открити в некрополите край Мезек и Равногор.

В една от могилите край Равногор са открити заровени в земята на две групи предмети от конска амуниция, състоящи се от сребърни апликации. Върху тях е извършено опалване, след което е издигнат могилният насип (Кат. № 80/11). Същата практика на заравяне група предмети под могилен насип е констатирана и в рамките на некропола край Мезек.

В една от могилите-кенотафи с нисък насип са открити група предмети, заровени в яма, които представляват комбинация от трапезен сервиз, част от въоръжение и конска амуниция (Кат. № 57/2 – Червената пръст).

Обредът на заравяне групи от предмети в близост с надгробни могили също е практикуван в некропола край Мезек. На 20 м северно от Милкова могила, в плитка яма, са открити две амфори в изправено положение, паница и чернофирнисов кратер, поставени с дъната нагоре. Около тях проучвателят на некропола не е регистрирал останки от обреди. Характерното в този случай е липсата на могилен насип върху заровените в земята предмети, но е възможно те също да са били покрити с нисък насип, унищожен при обработката на почвата (Кат. № 57/2 – Милкова могила).

Издигането на могили-кенотафи е практика, широко разпространена през късната желязна епоха в Тракия. Такива могили са проучени в Ловешко, където под насипи са открити оръжия и глинени съдове (Миков 1930-1931, с.153). В някои могили край Крушуна са открити тракийски тип фибули и обеци (Джамбазов 1962, с.52). Заровени под насипи предмети и следи от обреди са проучени в могила № 3 и № 4 до Борово (Иванов 1978, с.54) и Къпиново, В. Търновско (Гергова, Писарев 1988, с.64).

Издигането на могили-кенотафи е широко използувана практика и в некрополите от късната желязна епоха на юг от Стара планина. В могила № 4 край Дуванлий е открита керамика от V-IV в. пр.Хр., разпръсната на различна дълбочина в насипа (Филов, Велков, Миков 1934, с.245). Подобна практика е установена във Вълчева могила до Брезово, където могилният насип покрива клада с размери 7 х 7 м. Кладата е насипана с многобройни фрагменти от счупени глинени съдове, характерни за V-IV в. пр.Хр. В насипа на могилата са открити голямо количество животински кости и фрагменти от гръцка керамика (Велков 1938, с.27). Заравянето на предмети, съпътствувано с различни обреди, е констатирано и в някои могилили-кенотафи край Сърневец, Чирпанско (Цончев 1940-1942, с.50-67) и могила № 2 край Монгуево (Петков 1939, с.313). Интерес представлява и могила № 1 край с. Сокол, Нова Загора, в която е открито огнище с малки размери и положена до него амфора, характерна за V в. пр.Хр. (Бацова, Кънчев 1971, с.50).

Практиката да се заравят скъпоценни предмети в земята в периода от бронзовата епоха до края на желязна епоха, позната в Карпато-Дунавските земи, подробно е разгледана в нашата литература (Гергова 1987, с.53-73). През всички исторически периоди са съществували достатъчно основания за депонирането на различни ценни предмети, които в археологическата литература се интерпретират като “скрити” и “култови” (Pauli 1985, 198). Относно обяснението на заровените в земята скъпоценни предмети на територията на Тракия в литературата съществуват две «ритуални» хипотези, базиращи се както на археологическите находки, така и на писмената традиция и тълкуването на митологията. Според някои автори заровените в земята предмети се обособяват в три групи, според тяхното функционално предназначение и представляват свещени дарове, имащи връзка с хиперборейството като идеологическа основа на тракийския орфизъм (Гергова 1987, с.53-73).

Други проучватели на тракийската религия обясняват заравянето на някои съкровища като обредна практика, свързана с царската идеология. Според тях тази практика е прилагана при узаконяване собствеността на владетеля над новоприсъединените територии или при цикличното обновяване на царската институция (Фол 1980, с.68, Маразов 1988, с.27).

Някои проучватели на могилните некрополи от късната желязна епоха интерпретират заровените в земята скъпи предмети край Равногор като обредно скриване, нямащо връзка с култа към мъртвите (Китов 1988, с.28). В подкрепа на изказаната теза е привлечен подобен обред, регистриран в некропола край Стрелча, където в две отделни ями били открити скъпоценни предмети. Авторът посочва като аналогичен случая със заравянето на свещени дарове край Букьовци и Рогозен, които са интерпретирани като символични погребения (Китов 1979, с.76; Китов 1988, с.47-48). Подобен случай представлява според някои проучватели и находката край Казичене, Софийско, които интерпретират предметите като символично погребение на вожд (Фол, 1975, с.11-13).

Други археолози, разглеждайки заровените предмети край Мезек и Борово в своя археологически контекст, възприемат идеята за техния култов характер и връзката им с погребалните практики

(Домарадски 1988, с.80). Според проучвателя двата комплекса от предмети, открити в рамките на могилния некропол край Мезек, представляват следи от обреди, извършени преди построяването на куполните гробници, върху култовата територия, предназначена за издигането на надгробните могили и извършването на погребенията (Домарадски 1988, с.78-86).

Всички подобни находки, разгледани в най-общ аспект, без да бъде съобразена конкретната археологическа ситуация, в която са открити, могат да бъдат интерпретирани като обредно заровени в земята съкровища, предмети или дарове в зависимост от съответната възприета хипотеза. Между отделните находки обаче съществуват значителни различия. При проведените досега проучвания няма регистриран случай на могила-кенотаф, издигната отделно, без връзка с некропол, което означава без връзка с култа към мъртвите. По-голяма част от обредно заровените предмети са разположени в близост или в рамките на могилните некрополи. Една част от тях, като тези край Равногор и Мезек, се намират под могилни насипи. Могилните насипи от своя страна представляват съоръжение, което маркира наличието на погребение или прокарва идеята за наличието на такова, практика, разпространена в целия Средиземноморски свят. Същевременно при издигането на могилите-кенотафи са извършвани обреди, характерни и задължителни за надгробните могили, издигани в периода от ранната бронзова епоха до късната античност.

Втората група предмети, заровени в земята, нямат пряка връзка с могилни насипи. Върху тях не са извършвани допълнителни обреди като опалвания, разхвърляне на керамика и други. Предметите от тази втора група се откриват на малка дълбочина, до 50 см, в терена. Върху тях не са открити могилни насипи, което може да е резултат от недобросъвестно проучване или дълго обработване на почвата, но независимо от това обстоятелство те имат косвена връзка с култа към мъртвите, защото се намират в близост с надгробни могили, обикновено най-големите или в рамките на некрополите. Сребърното съкровище от Борово е открито на дълбочина 40-50 см в основния терен, на 200 м северно от най-голямата в некропола могила, “Сиври кая” (Иванов, 1975, с.14). Сребърните съдове са поставени в яма заедно с недобре изпечени глинени съдове (Иванов 1976, с.35). Аналогична ситуация се наблюдава и при съкровищата от Букьовци (Попов 1922-1925, с.7), Якимово (Милчев 1973, с.13) и сребърните съдове край Рогозен, открити на дълбочина 50 см в близост с могилен некропол (Шкорпил 1898, с.54; Иванов 1986, с.5). Заровените скъпоценни предмети край Стрелча също са открити в близост до една от надгробните могили (Китов 1979, с.27). Интерес представлява и археологическата ситуация, при която е открит сребърният колан край Ловец, Стара Загора (Велков 1934, с.18). Коланът е открит на дълбочина 40 см, покрит с няколко фрагмента от керемиди, без следи от обреди около него. Самото място е разположено на 70-80 м от надгробните могили.

При търсенето на причините, предизвикали заравянето на отделните комплекси от предмети, трябва да се има предвид показателите за тяхното определяне като култови находки или скрити предмети. От съвременна гледна, точка особено важно е характеризирането на археологическия комплекс, в който са открити предметите и тяхната връзка с околните обекти, съществували през съответната епоха. В този смисъл наличието на могилни насипи върху една част от заровените в земята ценни предмети и ситуирането на втората група находки в близост до надгробните могили край Мезек и Равногор позволява тяхното интерпретиране като обредни заравяния, свързани с погребалните практики. В подкрепа на изказаното становище трябва да се подчертае фактът, че този обред през късната бронзова епоха е практикуван в планинските райони при погребенията на обикновените членове на фамилиите (Кисьов 2002, с.143).

Разгледаните могили-кенотафи, разположени в рамките на проучените некрополи в Родопите, имат пряка връзка с погребалните обреди. Заравянето на отделни предмети или съоръжения под тях преставлява само част от сложните погребални церемонии, извършвани в рамките на некрополите в периодите на тяхното функциониране.

II. Плоски (безмогилни) некрополи

Резултатите от проведените досега теренни обхождания и археологически разкопки на територията на Родопите сочат съществуването на друг вид некрополи – безмогилните. За разлика от могилните некрополи разпространението на плоските некрополи, до сега, е регистрано само на територията на Западните Родопи, където са открити 18 некропола от този вид (Алб. № 61). От тях цялостно е разкопан един от некрополите (Кат. № 91), докато при всички останали са проучени единични гробове (Кат. № 9/4-11, гроб 3; № 10/1, № 11; № 15/2; № 21/4, б; № 26/2; № 40/1, 2; № 42; № 45; № 48; № 58;

№ 63; № 68/2; № 71/1, 3, 5, 6; № 85; № 91, Алб. № 1/1).

За разлика от могилните некрополи, плоските некрополи регистрирани в Родопите, са съществували и използувани в периода IV-I в. пр.Хр.

1. Характеристика на безмогилните (плоски) некрополи

Проучените гробове и некрополи са разположени предимно върху планинските склонове, но такива са открити и върху високите била. Закономерност не се открива и при тяхната ориентация спрямо посоките на света. Някои некрополи са разположени върху теренни форми с южно или източно изложение, докато други имат северна или западна ориентация. Интерес със своето изложение и разположение представлява некрополът край с. Стойките, където гробовете са изградени върху планински склон със северно изложение и голям наклон от 30° (Кат. № 91), ситуация, коренно различна от тази, констатирана при могилните некрополи.

Поради частичните проучвания не може да се посочи приблизителната площ, която заемат плоските некрополи. Изключение представляват некрополите край Върбово и Стойките, които заемат площ съответно от 300 м^2 и 1000 м^2. Извършените досега наблюдения сочат, че гробовете са разположени непосредствено един до друг или на близко разстояние, от 5-10 м. Само един от проучените безмогилни некрополи е изграден по предварително замислен план. Гробовете в този некропол са групирани в четири сектора, разделени с пътеки, имащи дължина 6 м и широчина 0,80 м, следващи наклона на терена, като някои неравности са заличавани с каменни плочи (Кат. № 91; Алб. № 78а).

Една част от плоските некрополи са разположени в рамките на могилни некрополи от късната бронзова и ранна желязна епоха, като някои гробове от късната желязна епоха са открити в насипите на по-ранните могили (Кат. № 9/4 – гроб 3, № 10/1; № 63; № 71/6). Върху тези гробове не са насипвани могилни насипи, а просто са зарити с пръст.

По-голяма част от известните плоски некрополи от IV-II пр.Хр. са разположени в райони, където не са открити по-ранни могилни гробове от късната желязна епоха: (Кат. № 15/2; № 16; № 21/4, 6; № 26/2; № 40/1, 2; № 42; № 45; № 48; № 58; № 68/2; № 91).

Въпреки че тези некрополи са свързани с нововъзникнали селища, разположени на нови незаселени по-рано места, те се намират недалеч от по-ранно съществували селища некрополи. В повечето случаи безмогилните некрополи се намират на близко разстояние от прилежащото към тях селище или на места, имащи добра визуална връзка с тях (Домарадски 2001).

Все още не е изяснен въпросът за връзката на отделните плоски некрополи с другите култови места, съществували през същия период в планината. Изключение представлява районът на с. Стойките, където през III-II в. пр.Хр е оформен комплекс от селище, некропол и светилище (Кат. № 91). Проучванията в този район установиха, че селището е разположено на 100 м западно от некропола. На 12 южно от него, върху висок скален връх – ”Св. Неделя”, е разположено светилището, чийто теменос е ограден с масивен каменен зид.

2. Гробове

В регистрираните плоски некрополи от IV-II в. пр.Хр. на територията на Западните Родопи са проучени общо 50 гроба, които аналогично на могилните гробове от по-ранните периоди, могат да се особят в две групи. Критерий за това деление е наличието или липсата на останки от погребения в тях.

Гробове съдържащи останки от погребения.

От проучените 50 гроба в 45 са открити останки от погребения извършени по различен начин. Всички проучени гробове са вкопани в основния терен или в по-ранните насипи и се намират под тяхното ниво. Изключение представляват гробовете от некропола край Стойките, чиито конструкции са полувкопани и са разположени над нивото на древния терен (Кат. № 91, Алб. № 78 б).

За разлика от по-ранните могилни гробове, в плоските гробове не са открити колективни погребения. Всички те съдържат останките само на единични погребения. Изключение представлява един от плоските гробове край Върбово, който съдържа останките на два индивида, но положени в отделни урни, които вероятно са погребани през кратки интервали от време в периода III-II в. пр.Хр. (Кат. № 15/2 – гроб Е).

През периода IV-II в. пр.Хр. в плоските некрополи погребенията били извършвани по два начина, чрез трупополагане и чрез трупоизгаряне. В някои некрополи е констатирано едновременното практикуване на двата начина на погребване (Кат. № 15/2; № 71/5; № 91), докато в други некрополи погребенията са извършвани само чрез трупополагане (Кат. № 16; № 26/2; № 40/1, 2; № 42; № 63) или само чрез трупоизгаряне (Кат. № 58; № 68/2). В общо проучените 45 гроба, 25 от погребенията са извършени чрез трупополагане и 20 чрез трупоизгаряне.

В плоските гробове, аналогично на по-ранните некрополи, се констатират две разновидности при трупополагането, пълно и частично. Цялостното трупополагане е практикувано в по-голяма част от плоските гробове (Кат. № 1/1; № 9/4-11, гроб 3; № 10; № 16; № 40/1, 2; № 71/3, 5). Тяхното териториално разположение и разпространение се проследява предимно в най-западните части на Родопите (Алб. № 83). Трябва да се отбележи, че няма все още цялостно проучен некропол в посочените райони, за да може да се твърди, че обредът на цялостно трупополагане е практикуван във всички гробове или този обред е използуван едновременно с частичното трупополагане в рамките на един некропол.

Във всички проучени гробове мъртвите са полагани в една и съща поза, по гръб с изпънати край тялото ръце и изпънати долни крайници. В някои гробове под главите на мъртвите била натрупвана глинеста пръст, поради което черепите се откриват в почти отвесно положение (Кат. № 9/4-11, гроб 3). Мъртвите имат ориентация, съобразена с ориентацията на предварително изграденото гробно съоръжение която в повечето случаи е с глава на изток, но друга част от мъртвите са погребвани с глава на запад (Кат. № 40 и № 48) или на север (Кат. № 21/4, 6 и № 71/3, 5).

От общо регистрираните и проучени 18 плоски некрополи от IV-II в. пр.Хр. само в два са открити останки от практикуването на частичното трупополагане (Кат. № 15/2 и № 91). В некрополите до Върбово и Стойките са разкопани общо 30 гроба, 9 от които съдържат останки от погребения, извършени чрез частично трупополагане. В тях са открити отделни антропологически части, положени в различно положение.

В три от гробовете били извършени погребения на черепи (Кат. № 15/2, гроб 4 и № 91/гроб 1 и 10). В гроб № 10 от некропола край Стойките черепът е открит в ъгъла на гробната камера, обърнат с лице към нейната вътрешност (Алб. № 73/2). Погребаните черепи край Върбово в гроб № 4 са положени в различно положение. Единият от черепите, принадлежащ на 5-7-годишно дете, е поставен в малка глинена купичка, която не е изпечена, а само изсушена на слънце (Алб. № 70). До тази купичка е открита горната теменна половина на втори череп, принадлежащ на по-голямо дете. До него също е открита теменна половина на 7-10-годишно дете, но положена с темето надолу. До трите черепа е открита и купчинка пълна с 12 ставни кости от детска китка. Може да се допусне, че черепите заедно с гробните предмети били обвити в плат или поставени в торба, защото са открити на куп в питос, без пръст между тях (Алб. № 69/2).

Част от погребан череп е открит и в гроб № 1 край Стойките, където поради глинестата почва и голямата дълбочина на заравяне е запазена част от кичур коса. В другите шест гроба са извършени погребения на лакътни кости (Кат. № 15/2 – гроб 3; № 91/ гроб 5, 16, 17, 21, 22). В някои от посочените гробове лакътните кости са погребани едновременно с различен брой зъби (Кат. № 91/гроб 17, 22), докато в други гробове лакътните кости са положени самостоятелно (Кат. № 91/5, 16, 21 и № 15/2 – гроб 3).

Особен интерес предизвикват гробовете № 1 и № 22, в които заедно с отделните антропологически части са открити и останки от кремирани кости (Кат. № 91). Лакътните кости били положени цели, със запазена задна ставна част, в която влиза ябълковидният край на раменната кост (Алб. № 68). Нарушената цялост на костите на позволява да се направят наблюдения за следи от нарези или отсичане върху тях.

Откритите горни и долни зъби, шест в гроб № 17 и тридесет в гроб № 22, имат различна степен на износеност и вероятно са принадлежали на възрастни индивиди.

Отделните антропологически части, погребани в некропола край Стойките, са полагани върху дървени подложки или върху каменни плочи (Алб. № 68).

Обредът на частично трупополагане през елинистическата епоха е практикуван и в други части на Тракия. Погребение на части от детски череп и четиридесет и два зъба от пет индивида, различни по пол и възраст, е извършено в могила № 1 край Копринка (Жуглев 1952, с.217). Подобен обред е констатиран в некрополите на гетите и даките от II-I в. пр.Хр. (Sirbu 1986, 91).

В плоските некрополи от IV-II в. пр.Хр., проучени на територията на Западните Родопи, едновременно с обреда на трупополагането, е практикуван и обредът на трупоизгаряне. Според статистиката в разкопаните общо 45 гроба, 20 от погребенията са извършени чрез трупоизгаряне. Практикуването на този обред обаче е регистрирано в рамките само на некрополите, където част от погребенията са извършени чрез частично трупополагане, но не и в некрополите, съдържащи останки от погребения, извършени чрез цялостно трупополагане (Кат. № 11; № 15; № 58; № 68/2; № 71/5; № 91). Изгарянето на мъртвите в посочените некрополи било извършвано извън тяхната територия, на място, предназначено за тази цел. В местността Стойченска павля край Стойките местото за кремация е разположено на 60 м извън рамките на некропола (Кат. № 91). Изграденото за тази цел съоръжение представлява кръг от вертикално забити в терена големи каменни плочи. Всяка плоча застъпва и поддържа предишната. Някои каменни плочи са поставени в хоризонтално положение, споени с калов разтвор. В средата на кръга са запазени следи от кладите, от които са открити огнища, наситени с кости и въглени (Алб. №79).

В някои гробове от некропола край Стойките останките от мъртвите, след тяхната кремация, били поставяни в определен порядък. В гробовете са открити кости от всички части на тялото, като първоначално са полагани фрагменти от черепа. Върху тях последователно били полагани зъби, части от ребра, ключици, тазови кости, долни и горни крайници. Обредът е завършвал с посипването на пепел и пръст от кладата върху костите.

При извършването на погребенията през периода на елинистическата епоха в плоските некрополи били изграждани различни видове гробни съоръжения. Във основа на тяхното ситуиране спрямо нивото н терена гробните съоръжения могат да се разделят на вкопани и надземни. Според плана на конструкциите гробните съоръжения, изграждани в плоските некрополи, са еднотипни. Всички те имат правоъгълна или квадратна форма, с приблизително еднакви размери.

Цистовите гробове представляват най-разпространеният вид гробни съоръжения, открити в почти всички проучени некрополи.

В гробовете, съдържащи останки от погребения, извършени чрез цялостно трупополагане, били изграждани конструкции с размерите на мъртвите. В терена били вкопани ями с правоъгълна форма, чиито стени и дъна са покрити с каменни плочи. Тяхното покритие е извършвано чрез хоризонтално поставени плочи с различни размери. В някои случаи били използувани домени камъни за оформяне на цистовите гробове и за тяхното покриване (Алб. № 84). Размерите на цистовите конструкции, съдържащи телата на мъртвите, не надвишават в дължина 2 м, широчина 1 м и в дълбочина 0,50 м.

Цистови конструкции през III-II в. пр.Хр. били използувани също при извършването на погребения чрез частично трупополагане (Кат. № 15/3 и № 91/гроб 10, 17). Въпреки погребването на отделни антропологически части с малки размери цистовите съоръжения имат размери, близки до размерите на човешкото тяло (Алб. № 73/2). Стените и дъната на плитките ями, вкопани в терена, са облицовани с каменни плочи. Тяхното покритие също е извършено с каменни плочи, които лягат върху хоризонтално поставени по надлъжната ос дървени греди.

Цистови конструкции били изграждани и в случаите на погребения чрез трупоизгаряне. Една част от урните, съдържащи останките на мъртвите, били поставени в малки по размери ями, облицовани с по една или няколко каменни плочи. Някои ями предварително са опалвани, след което техните стени са покривани с плочи (Алб. №67). Размерите на този вид цистови съоръжения са различни в зависимост от броя на положените в тях урни. В повечето случаи съоръженията съдържат по една урна, поради което техните размери варират в границите 0,50х0,40х0,40 м (Алб. № 67), (Кат. № 15/гроб 2; № 91/ гроб 20). По-рядко са използувани цистовите съоръжения, съдържащи по няколко урни (Кат. № 15/2). Гробът представлява вкопана в терена яма с правоъгълен план, чиито стени са оформени с вертикално поставени каменни плоски блокове с дължина 2,20 м и широчина 1 м. Подът на съоръжението е покрит с малки каменни плочи, а покритието е извършено с помощта на голям каменен блок, двустранно обработен и положен върху страничните плочи. Трябва да се отбележи, че този цистов гроб е открит под чимов пласт с дебелина 10 см, което показва, че неговата покривна плоча не е била засипана с пръст.

Всички проучени цистови гробни съоръжения имат различна ориентация по надлъжната си ос, но преобладава посоката изток-запад с малки отклонения.

В плоските некрополи от III-II в. пр.Хр., където преобладава практиката мъртвите да се погребват чрез трупоизгаряне, най-често за съхраняване останките на мъртвите били използувани урните (Кат. № 11; № 15/гроб 1, 2; № 58; № 68/2; № 71/5 и № 91). Както беше отбелязано, една част от урните са поставяни в цистови съоръжения, докато друга част от урните са открити положени в ями, издълбани в основния терен с размери, близки до тези на съдовете, поставяни в тях. Много често вътрешността на ямите и площта около тях била опалвана преди полагането на урните (Алб. № 65).

За урни са използувани предимно големи съдове със сферична или биконична форма на тялото, широки устиета, плоски дъна и хоризонтално разположени дъговидни дръжки. Стените на съдовете имат тъмнокафяв, светлокафяв и по-рядко сив цвят. Тяхната външна и вътрешна повърхност в повечето случаи е добре огладена с размита глина, след което съдовете са украсявани с излъскан графит или ангоба. Всички съдове, предназначени за урни, са изработени на ръка от лошо пречистена глина (Алб. № 62). Една част от тях, след полагането им върху терена или в ямите били покривани с каменни плочи (Кат. № 15/2- гроб 2; № 91/гроб 3, 12. 14, 15, 20 и 25), (Алб. № 63), докато друга част от тях били покрити и захлупени с глинени съдове (Алб. № 64), (Кат. № 91/гроб 8, 11, 18).

Цистови гробове, съдържащи по няколко урни, са открити и в северотракийските некрополи от IV-I в. пр.Хр. в Днестро-Карпатските райони (Никулице 1977, с.79). В тях също е практикуван обредът на подреждане на калцираните кости в анатомичен порядък. В урните от тези некрополи са полагани най-напред черепните кости, а накрая костите от долните крайници (Никулице 1987, с.196). Този обред е практикуван и в някои скитски гробове от VI в. пр.Хр., открити в некрополите до Билке и Тюкеншфалу в Унгария (Parducz 1966, 76).

При извършването на погребенията чрез частично трупополагане в некрополите край Върбово и Стойките били изграждани едновременно с цистовите съоръжения и урните, още два вида гробни съоръжения. Четири от погребенията са извършени в правоъгълни плитки ями, издълбани в скалистия терен на дълбочина 0,20-0,40 м (Кат. № 91/гроб 1, 5, 6, 21). След полагането на костите върху тях били натрупани и подредени в един или два реда плочести камъни (Алб. № 72).

От проучените 18 плоски некрополи само в един е открит питос, използуван като гробно съоръжение (Кат. № 15/2 – гроб 4). Питосът е открит в легнало положение с отвор на запад, захлупен с каменна плоча, стърчаща над повърхността на терена (Алб. № 74). Съдът е поставен в предварително изкопана в терена яма с дълбочина 0,70 м. След полагането на детските черепи в него направеният отвор е покрит с голям фрагмент от друг голям съд, украсен с яйцевиден релефен орнамент. Върху него са подредени фрагменти от предварително счупения питос.

Питоси, използувани като гробни съоръжения, са открити в някои могили от IV-III в. пр.Хр. в районите на Мадара (Попов 1934, с.240), Правенци (Китов, Атанасов, Странджев 1989 с.48) и Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934, с.152).

Независимо от практикувания начин на погребване в отделните плоски гробове са открити следи от еднакви допълнителни обреди, извършвани върху тях.

В повечето проучени гробове са открити отделни фрагменти или петна от керамични струпвания, които принадлежат на предварително счупени съдове. Фрагментите се откриват до скелетите на мъртвите, до отделните антропологически части, както и около урните. В много гробове частите от счупените съдове са открити в разпръснато състояние на повърхността, около гробните съоръжения. Части от съдове и въглени са открити и върху покривните плочи на някои цистови гробове.

Изграждането на допълнителни култови съоръжения върху гробовете в някои плоски некрополи представлява продължение на традицията от периода на късната бронзова и ранна желязна епоха. Трябва да се отбележи, че в проучените некрополи, съдържащи цистови гробове и останки от погребения, извършени чрез цялостно трупополагане, не са изграждани допълнителни култови съоръжения. Такива са открити само в некропола край с. Стойките, където тяхното изграждане явно е било задължително, независимо от начина на погребване в съответния гроб.

Най-разпространеният вид съоръжения, изграждани около и върху урните в некропола, имат формата на правоъгълен паралелепипед (Алб. № 66), (Кат. № 91/гроб 3, 11, 12). Тези съоръжения са изграждани върху предварително опаления терен, около урните. Изграждането е извършено с помощта на плочести камъни, подреждани в еднолицев зид на височина до 0,40 м. Стените имат външно лице и дебелина до 0,30 м, като спойката между камъните е извършена с калов разтвор. Вътрешността на камерите, около урните, е била запълнена с каменни плочи, поставяни в хоризонтални редове, без спойка. Най-горният ред от камъни се намира на едно ниво с плочите, захлупващи урните (Алб. № 66). При някои съоръжения е оформено малко отделение, предназначено за поставяне на гробните дарове. Размерите на този вид допълнителни съоръжения са различни, но дължините на техните стени не надвиша два метра. Подобни култови съоръжения, ограждащи урните, са открити в плоския некропол от III в. пр.Хр. в Бургас, кв. "Победа" (Балабанов, Дражева 1985, с.12).

При други пет гроба в некропола край Стойките, съдържащи останките от частично трупополагане, са изградени допълнителни съоръжения от друг вид (Кат. № 91/гроб 16, 19, 21, 22, 24). Те се състоят от няколко редуващи се пласта от пръст и плочести камъни, оградени от вертикално поставени каменни плочи (Алб. № 75). Върху оформените камери, съхраняващи отделни антропологически части е насипан пласт от чиста песъчлива пръст с дебелина 0,10 м, съдържащ керамични фрагменти. Върху него е подреден хоризонтален ред от каменни плочи с малки размери. Над този пласт от камъни е натрупан втори пласт от пресята чиста пръст с дебелина 0,10 м, в който са поставени гробните дарове. Върху втория землен насип е оформен втори пласт от хоризонтално поставени каменни плочи. При всяко насипване и оформяне на съответния пласт по външните страни са подреждани в една редица каменни плочи. Така поставените плочи поддържат от свличане землените и каменни пластове. Този вид допълнителни съоръжения имат правоъгълна форма и различни размери, като при някои височината достига до 1,50 м.

Върху два от гробовете в некропола били издигнати друг вид допълнителни култови съоръжения (Кат. № 91/5, 6). Те заемат централно място в рамките на некропола и имат най-големи размери, като между тях са оформени пътеки (Алб. №76). Съоръженията имат форма на квадратни кули със страна 5 м и височина 1,70 м, изградени от дванадесет пласта хоризонтално подредени каменни плочи. Крайните редове на всеки пласт са еднолицеви и оформят правите ъгли на кулите, които имат три фасади. Отделните редове от камъни са спояване с калов разтвор, изграждани хоризонтално спрямо силно наклонения терен (Алб. № 78), поради което височината на съоръженията в южния край е по-малка.

Подобни съоръжения, но с друг план, изградени от хоризонтално подредени каменни плочи или речни камъни, споени с кал, са открити в някои надгробни могили от IV-III в. пр.Хр. край Торос (Велков 1938, с.415) и Браничево (Дремсизова 1958, с.445). Гробни конструкции с форма на правоъгълни кули – peribolos, били използувани в гръцката погребална практика в периода VIII-II в. пр.Хр. Тези съоръжения са изградени върху отделните гробове, без да бъдат покрити със землен насип, като по този начин маркирали наличието на погребения (Kurtz, Boardman 1971, 367).

Последният вид допълнителни култови съоръжения, изграждани около гробовете, съдържащи останки от частично трупополагане, са открити също в некропола край Стойките (Кат. № 91/гроб 10, 17). Съоръженията представляват пръстени от вертикално поставени каменни плочи, които се застъпват взаимно и се поддържат. В долната, северна част пръстените са оформени чрез подзиждане в три реда от плочести камъни, споени с калов разтвор. Подзиждането вероятно е извършено с цел да се спре свличането на пръстта около гробните камери (Алб. № 77).

Всички видове допълнителни гробни съоръжения, изграждани върху гробовете от III-II в. пр.Хр. в некропола край Стойките, са маркирани с вертикално поставени каменни плочи с големи размери или с дъговидни натрупвания от необработени камъни (Алб. № 73/1). В посочения период, когато некрополът е използуван, тези съоръжения, маркиращи наличието на гробове, са стоели открити. Подобно дъговидно натрупване, регистриращо обредна дейност, е използувано пред входа на гробницата, открита в могила № 12 до Свещари (Гергова, Вълчева 1990, с.46-49).

Освен изграждането на допълнителни култови съоръжения при изваряването на погребенията чрез трупоизгаряне и чрез частично трупополагане са практикувани обреди, свързани с предварителното обработване и подготвяне на гробната площ. При повечето гробове теренът предварително е опалван, след което върху обгорелите петна с диаметър до 0,30-0,40 м са извършвани погребенията (Кат. № 15/гроб 3; № 91/гроб 1, 10, 17, 19 и 22).

Опалвания, но с друга цел, са извършвани извън гробните съоръжения (Кат. № 91/гроб 6, 10, 19). Останките от огнищата са откри в близост с гробните конструкции. Те имат диаметър, равен на 1 м като в обгорелия землен пласт заедно с въглените са открити и керамични фрагменти.

Един от допълнителните обреди, практикувани в два от плоските некрополи, е свързан с обвиването на някои антропологически части в платно, заедно с част от гробните предмети (Кат. № 15/2 гроб 4, № 91/гроб 1 и 22). Погребенията в гробове № 1 и № 22 край Стойките са извършени на дълбочина 3,70 м в глинестата почва, която е консервирала отлично част от тъканта, с която са били обвити черепните кости, зъбите и гробните предмети (Алб. № 71). Покрова е бил оцветен във виолетово, като в резултат на гниенето на тъканта, патината на сребърните накити и монетите е придобила същия цвят.

Обредът да се обвиват останките на мъртвите в скъпа материя е регистриран при проучването на погребението в Голямата могила край Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934, с.245). Практикуването на този обред е констатирано и в някои могили от IV-III в. пр.Хр. край Вергина, където калцираните кости на мъртвите са обвити с пурпурен плащ, след което са положени в урните (Andronicos 1978, 41). Според проф. Андроникос пурпурният плащ свидетелствува за една много ранна погребална традиция, известна от Омировата Илиада при погребенията на царе. Този погребален обред в Гърция се появява през геометричната епоха, но неговото масово практикуване се проследява в периода на класическата и елинистическата епоха (Kurtz, Boardman 1971, 380).

Подобно на по-ранните могилни некрополи най-масово практикуваният обред в плоските гробове от IV-II в. пр.Хр. е поставянето на гробни предмети. За разлика от по-ранните периоди те са открити предимно в гробните съоръжения до останките от мъртвите. В много редки случаи част от предметите са открити извън гробните конструкции (Кат. № 9/4 – гроб 3). При сравняване отделните групи гробни предмети, открити в гробовете съдържащи останки от погребения извършени по различен начин, се констатират някои различия.

В цистовите гробове, където погребенията са извършени чрез цялостно трупополагане, са открити групи от предмети, функционално еднакви. Те са представени от нападателни и отбранителни оръжия, накити и сервизи от глинени съдове, които вероятно били лично притежание на мъртвите. Предметите са открити в цистовите камери, където една част от оръжията и накитите са разположени върху самите скелети, а другата част от оръжията и съдовете са открити до черепите на мъртвите или в долната част на долните крайници.

Между предметите, открити в тези гробове, съдържащи останките на цялостно погребаните мъртъвци, преобладава групата на оръжията, представени от кръгли щитове, наколенници, шлемове, мечове, копия и стрели (Кат. № 21/6; № 26/2; № 42 ; № 71/3). В повечето гробове пълните комплекти въоръжение са открити в комплекс със сервизи от глинени съдове и по-рядко с накити (Кат. № 10/1; № 16; № 40/1, 2; № 85). Сервизите се състоят от малки кани, купички и панички местно производство, работени на ръка или на грънчарско колело, с кафяв или сив цвят.

В другите видове гробове, съдържащи погребения на отделни антропологически части, предметите са открити до човешките останки или върху тях. В гроб № 22 край Стойките, върху погребаната лакътна кост, били нанизани две кухи бронзови гривни, докато в други два гроба предметите са поставени върху дървени подложки (Алб. № 68) За разлика от гробовете с цялостно трупополагане, в плоските некрополи край Стойките и Върбово, където погребенията са извършени чрез частично трупополагане и трупоизгаряне, не са открити комплекти от въоръжение. Гробните предмети в тези некрополи се обособяват в три групи – оръжия, накити и глинени съдове, равномерно представени в отделните гробове. В тях не са били поставяни сервизи, а отделни съдове. По-голяма част от съдовете са изработени на ръка от лошо пречистена глина, с формата на купи, канички и чаши. Стените на някои от тях са украсени с графит. В два от гробовете са открити и глинени чаши-фиали, работени на грънчарско колело (Кат. № 91/гроб 16 и 22). Те имат оранжев цвят и стени, покрити с ангоба. Чашите-фиали са напълно сходни с тези, открити в надгробните могили и селищните центрове от края на IV-III в. пр.Хр. във вътрешността на Тракия (Чичикова 1984, с.18).

От проучените плоски гробове, съдържащи отделни антропологически части, само в три са открити единични оръжия (Кат. № 91/гроб 1, 16, 22). Те са представени от два железни меча, две листовидни копия с дълги втулки и желязна едноостра брадва (Кисьов 1989, с.16).

В разглежданите гробове най-многобройни са откритите различни видове метални накити, които могат да се обособят в две групи – бронзови фибули и сребърни торкви (Кат. № 91/гроб 1, 16 и 22). Първата група се състои от 10 бронзови фибули "тракийски" тип, характерни за III в. пр.Хр. (Миков 1930-1931, с.171), както и от три фибули със същата форма, но с билатерални спирали, характерни за II в. пр.Хр. (Домарадски 1984, с.115). Една от фибулите е напълно еднаква с образците, характерни за келтското производство в централна Европа, открити в некропола Шлезвиг Холщайн (Dechelette 1927, 430, fig. 390-13).

Сребърните торкви, открити в два от гробовете, представляват част от комбинация между сребърни конуси, окачени върху тях. Торквите се различават съществено по форма, начин на изработка и функционално предназначение от бронзовите торкви, характерни за погребенията чрез цялостно трупополагане, където те са част от въоръжението. Сребърните торкви от Стойките са част от накит, намиращ близки паралели с торквите от Асеновград (Иванов 1948, с.99), Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934, с.234), както и с торквите от съкровището, открито до Колдау и Слимник в Румъния, даттирано в периода на III в. пр.Хр. (Miclea, Florescu 1980, 78).

В два от проучените плоски гробове, съдържащи погребения на лакътни кости заедно с глинените съдове, накитите и оръжията, са открити сребърни хемидрахми, сечени в Парион и Тракийския Херсонес. Горната граница при практикуването на този обред в Тракия се поставя в края на IV в. пр.Хр. (Домарадски 1987, с.14-16). Поставянето на монети в гробовете е масова практика в Гърция, Ю. Италия и Сицилия през елинистическата епоха. Монетите са открити в устните кухини на мъртвите или в ръцете им, както и до гробните съоръжения. В някои гробове монетите били замествани с имитации (Kurtz, Boardman 1971, 456). Откритите монети в гроб № 1 и № 22 до Стойките представляват най-ранното проявление на този обред в западните Родопи.

Гробните предмети, използувани при погребенията чрез трупоизгаряне, също се различават значително от тези, открити в гробовете, съдържащи останки от погребения чрез цялостно и частично трупополагане. В повечето случаи предметите се откриват в урните заедно с калцираните кости или до тях. Предметите, открити в урните край Стойките, могат да се разделят в две основни групи. Първата група включва няколко грубо изработени на ръка глинени съда с малки размери (Кат. № 91/гроб 8, 23), докато втората група включва метални накити, изработени от бронз и желязо. В урните са открити само фибули “тракийски” тип, железни торкви, гривни и пръстени. Особен интерес представляват железните двуредови колани, открити в някои урни (Кат. № 91/гроб 7, 8), които не са разпространени в тракийската култура преди III в. пр.Хр. Най-ранните образци от Тракия произхождат от Севтополис, Стара Загора, Михайловградско и Панагюрище (Домарадски 1984, с.141). Железни колани, подобни на тези от Стойките, изработени от звена с формата на осморки, са характерни за късните фази на Латенската култура ЛТ-Ц и ЛТ-Д. Тяхното широко разпространение е констатирано в германската култура в Централна Европа (Домарадски 1984, с.143). Според някои проучватели тяхното присъствие в Тракия може да се свърже с влиянието или пребиваването на някои от германските племенни групи до границите или в самата Тракия през II-I в. пр.Хр. (Димитрова, Гиздова, 1975, с.39).

Гробове-кенотафи

През периода на късната желязна епоха в Родопите, както в могилните, така и в плоските некрополи продължава практиката на изграждане празни гробове, в които не са извършвани човешки погребения. В плоските некрополи обаче техният брой е значително по-малък в сравнение с тези, изграждани в по-ранните некрополи. От проучените общо 50 плоски гроба, в четири не са открити останки от погребения (Кат. № 71/1; № 91/гроб 6, 9, 13). Поради липсата на пълни и цялостни разкопки при повечето безмогилни некрополи може със сигурност да се твърди, че гробовете-кенотафи са заемали определено място при извършването на погребалните обреди, само за некропола край Стойките. Трябва да се отбележи, че празните гробове са разположени до гробовете, съдържащи останки от погребения.

Гробовете-кенотафи са оформени като вкопани в терена ями с правоъгълна форма и облицовани с каменни плочи стени. Цистовите конструкции били покрити също с каменни плочи, а при някои и дъната. Размерите на съоръженията са различни. Някои имат размери близки до тези на съоръженията, съдържащи урни – 0,50x0,35x0,30 м, като други имат размери, близки до съоръженията, съдържащи тела на мъртвите – 2,50x1,10x0,40 м (Алб. № 78/1 и № 85). Ориентацията на празните цистови гробове също е извършвана по надлъжната ос и съвпада с тази на същинските гробове, северозапад-югоизток.

Откритите следи от допълнителни обреди, извършвани върху същинските гробове, се откриват и върху кенотафите в рамките на същите некрополи.

Във всички празни гробове, или около тях, са открити фрагменти от предварително счупени съдове и въглени с различни размери. До два от гробовете били извършени опалвания, от които са запазени огнища с диаметър 1 м (Кат. № 91/гроб 6 и 13), съдържащи керамични фрагменти, птичи кости и силно обгорели малки бронзови предмети.

Трябва да се отбележи едно много важно обстоятелство, констатирано и при четирите празни гробове. Техните конструкции се намират непосредствено до урни, съдържащи останки от погребения, като в два от случаите урните са прилепени до една от външните стени на празните камери (Алб. № 85). Подобна ситуация е констатирана в могила № 5 край Кочан, което позволява на някои проучватели да стигнат извода, че цистовите гробове били придружавани от погребения, извършвани в урни и поставени в ями (Домарадски 1990, с.37). Такава зависимост обаче между урни и гробове, съдържащи останки от погребения в рамките на некропола край Стойките, не е установена. Същата констатация се отнася и за другите плоски некрополи от III-II в. пр.Хр. в Западните Родопи.

През разглеждания период на късната желязна епоха в Родопите са изграждани два вида некрополи, могилни и безмогилни, неравномерно разположени върху територията на планината. В източните части на Родопите са регистрирани и проучени могилни некрополи, чието изграждане се поставя в периода IV-III в. пр.Хр. Издигането на надгробни могили се практикува през същия период и в западните райони на планината. Отделните некрополи са разположени върху разнообразни геоморфологични форми с различна ориентация. Същата констатация се отнася и за проучените плоски (безмогилни) некрополи, чието разпространение за сега е регистрирано само в западните части на

Родопите. За разлика от могилните некрополи разпространението на плоските некрополи се поставя в периода III-II в. пр.Хр. Някои от тях са разположени в близост или в рамките на могилните некрополи от IV-III в. пр.Хр.

При някои от проучените могилни и плоски некрополи е констатирана връзка с прилежащите към тях селища и светилища, разположени в близост. Една част от селищата и некрополите в централните части на планината се намират в непосредствена близост с находищата на желязна руда. За съжаление все още проблемите, свързани с експлоатацията на тези находища през късната желязна епоха не са изяснени.

Издиганите могилни насипи през разглеждания период в Родопите намират пълно сходство с тези от по-ранните епохи както по форма, така и по структура. Същото сходство се наблюдава между отделните могилни насипи от късната желязна епоха, издигани в различните части на планината. В повечето насипи преобладават камъните, особено в районите, където основният терен е скалист.

В повечето случаи могилите са издигани върху естествени възвишения, практика позната от по-ранните периоди. В това отношение особен интерес представлява разположението на надгробните могили, издигани върху северните и източните склонове на първия планински пояс край Мезек, Брестовица и Първенец. В тези райони могилите не са издигани в равнината или върху склоновете, а върху върховете, разположени в околностите около равнинните селища. Такава закономерност при разположението на плоските гробове не се констатира. Те са открити както върху склонове и била, така и върху планински тераси.

Сходство между отделните могилни насипи, издигани в източните и западните райони на Родопите, се констатира и в разнообразието от допълнителни обреди, извършвани в тях независимо от големината на насипите, вида на гробните съоръжения или използувания начин на погребване.

Един от масово практикуваните обреди в процеса на натрупване на насипите е разхвърлянето на фрагменти от предварително счупени съдове и поставянето на цели съдове. Количеството на глинените съдове и фрагменти в могилните насипи с по-малки размери е значително по-малко. За разлика от тях в могилните насипи, които покриват гробни съоръжения със сложни конструкции и особено куполни гробници, са открити голямо количество фрагменти от различни по форма и предназначение съдове. В тези насипи са хвърляни части не само от съдове, но и амфорна тара. Вероятно фрагментите и целите съдове, открити в насипите, представляват част от сервизи, принадлежали приживе на погребаните и използувани за угощения по време на погребалните церемонии и след тях. Същото се отнася и за сервизите от глинени или метални съдове, открити в отделните могилни и плоски гробове, разположени до мъртвите. Голямото количество глинени и метални съдове, открити в богатите могилни гробове край Мезек, както и тези обредно заровени до могилите, сочат, че сервизите са заемали особено място в живота на тракийската аристокрация. Тази констатация се отнася и за погребаните в плоските некрополи. През Латенския период вносът на южно вино и бронзови съдове за Средна Европа е отбелязано, както в писмените извори, така и в някои некрополи (Kossack 1964, 95; Kimmig 1962-1963, 98). Откритите многобройни петна от керамични фрагменти в обсега на могилите и плоските гробове представляват доказателство за важното място, което са заемали сервизите в погребалните обреди.

В повечето от проучените могилни насипи, особено в тези, покриващи зиданите гробници, заедно с керамичните фрагменти са открити животински кости. Последните са разположени на купчинки или единично, както в насипите, така и във вътрешността на гробовете. Присъствието на животински кости може да се обясни като останки от храната, използувана при угощенията по време на погребалната церемония. В проучените плоски гробове не са открити животински кости, което може да се дължи на частичните разкопки, но в цялостно разкопания некропол край Стойките останки от такива не са открити.

Опалването на гробната площ преди извършването на погребението, чиято поява в Родопите е регистрирана в могилите от втората фаза на ранната желязна епоха, продължава да се практикува и през периода на късната желязна епоха. Следи от този обред са открити в некропола край Стойките, докато в другите плоски некрополи опалванията са извършвани извън гробните камери.

През разглеждания период в могилите продължава практиката част от гробните предмети да се поставят в насипите, а останалата част от тях в гробните конструкции. Този обред, на предварително разделяне гробните предмети в плоските некрополи, не е практикуван, защото комплектите от оръжие и сервизи са открити в гробните камери, до скелетите на мъртвите или в урните.

Сходство между могилите от късната желязна и ранната желязна епоха се констатира и при изграждането на различните видове допълнителни култови съоръжения в насипите и около гробните съоръжения. Повторяемост се наблюдава главно в изграждането на ями и глинени площадки.

Ямите са разположени около гробните съоръжения в могилните насипи или върху дъната на гробните камери. Независимо от тях разположение и големина всички са запълнени с еднакви материали. Изграждането на този вид допълнителни култови съоръжения в могилите от късната желязна епоха е масова практика в Тракия (Георгиева 1991, с.1-3). Ямите, открити в могилите на север и на юг от Стара планина, имат формата на конус, обърнат с върха надолу. Ями с подобна форма са открити и в някои некрополи на гетите в Днестро-Карпатските земи, където проучвателите свързват тяхното изграждане с погребалните обреди (Никулице 1977, с.79). Подобни по форма ями са открити и в някои скитски могили, запълнени с пръст, въглени, керамика и животински кости. Според техните проучватели в съоръженията били извършени обреди, обслужващи култа към мъртвите (Хахеу 1990, с.21).

Изграждането на другия вид култови съоръжения, глинени площадки непосредствено до гробовете в могилите също е широко рапространена практика в Тракия през късната желязна епоха. Откритите глинени площадки в могилните некрополи от късната желязна епоха в Родопите, както тези от по-ранните могили, са изпълнявали функцията на олтари. Глинени площадки, но с по-големи размери и четириъгълна форма, са открити в могила № 2 край Свещари (Фехер 1910, с.155) в две от надгробните могили край Борово и в могилния некропол край Г. Извор, Разградско (Чичикова 1970, с.178). Практиката да се изграждат глинени площадки и ями до гробните съоръжения или в тях, не е констатирана в проучените плоски некрополи в Родопите.

Същата констатация се отнася и за изграждането на пръстените от камъни около могилните насипи и гробните съоръжения. Този вид култови съоръжения присъстват в повечето могили от разглеждания период, но в плоските некрополи такива не са открити. Изключение представляват пръстените от каменни плочи, ограждащи само два от общо 25 гроба в некропола край Стойките.

През късната желязна епоха в Западните Родопи продължава практиката, позната от периода на късната бронзова епоха, в една могила да се погребват по няколко индивида. Тази ситуация е констатирана в някои плоски гробове, съдържащи урни. Вероятно така са погребвани индивиди с близка родствена връзка. За разлика от могилите от ранната желязна епоха в некрополите от късната желязна епоха не са открити следи от колективни погребения. Същото се отнася и за плоските некрополи от IV-III в. пр.Хр., съдържащи скелети и комплекти от оръжие и сервизи. Изключение представляват откритите в един от плоските гробове край Върбово три детски скелета, но това погребение не може със сигурност да се интерпретира като колективно, защото в питоса са поставени само отделни части, които могат да се възприемат и като препогребване на мощи.

В некрополите от късната желязна епоха в Родопите са практикувани различни начини на погребване, независимо от вида на гробовете и техните конструкции. Основните начини на погребване са напълно сходни с тези, практикувани през по-ранните периоди в планината.

Цялостното трупополагане е най-масово разпространеният начин на погребване, както в могилните, така и в плоските некрополи. Мъртвите са полагани по един и същ начин, по гръб с изпънати долни и горни крайници.

Особен интерес представлява обредът на частично трупополагане. Погребването на отделни антропологически части в Родопите през IV-II в. пр.Хр. било извършвано в могилните и в плоските гробове. Некрополите, съдържащи останки от такива погребения, са разположени в районите на Западните Родопи, където този обред е практика и в по-ранните могили. Сходство с по-ранните погребения се констатира и при сравняването вида на погребаните антропологически части при чийто избор вероятно е съществувала закономерност. Погребани са черепи, части от черепи и части от крайници. На този етап от археологическите проучвания не е възможно да се даде отговор на въпроса, свързан с начина на разчленяването на мъртвите преди тяхното погребване. Самото разчленяване обаче е факт и при двата вида некрополи. Особено ценна информация във връзка с обяснението на този погребален обред предоставя некрополът край Стойките, където всеки гроб, съдържащ погребение на отделни антропологически части, е открита по една урна, положена в непосредствена близост. Изключение в рамките на некропола представлява гроб № 1 и № 22, до който не са открити урни, но при тях погребаните кости са положени, но с част от изгорените и калцирани човешки кости. В тази връзка може да се допусне възможността за отделяне на части от мъртвия и изгарянето на останалата част от тялото, след което отделните части са били погребвани под каменни конструкции, а до тях или върху тях са положени урните, съдържащи изгорените останки на съ мъртъвци. Напълно аналогична ситуация е констатирана и в куполната гробница Мал тепе край Мезек. Двете вторични погребения, извършени в предверието на гробницата, също могат да се причислят към категорията на частично трупополагане, защото са погребани зъби и части от черепи, положени заедно с част от калцираните кости и част от гробните предмети. Тези погребения не са извършени под отделен могилен насип, а под плоско покритие на пода. Частите от погребален венец, открити заедно с човешките останки, типологически и хронологически също са сходни и близки с тези, открити край Стойките и се датират началото на III в. пр.Хр. Тази датировка се потвърждава от откритите в гробовете край Мезек и Стойките монети на Парион, Тракийския Херсонес и Александър III.

В проучените могилни некрополи от късната желязна епоха в Родопите се наблюдава повторяемост и в изграждането на различни по план и конструкции гробни съоръжения. Най-опростените съоръжения, като оградданията с камъни, площадките от плочи, урните и цистовите камери са наследство от по-ранните периоди. Те се откриват предимно в могилите с по-малки размери, разположени в различни райони на планината.

Нов елемент в погребалния обичай, практикуван през късната желязна епоха в могилните некрополи, е появата на монументалните зидани гробници с различен план и покритие. Тяхното разпространение е регистрирано в по-голяма част от Тракия. На територията на Родопите, на този етап от проучванията, се обособяват пет района, в които този вид съоръжения са открити обособени на групи.

Относно функцията на монументалните зидани съоръжения са изказани различни мнения. Някои от археолозите определят съоръженията край Мезек като гробница (Филов, 1937, с.112), докато други проучватели, имайки предвид липсата на останки от първични погребения в съоръжението в Мал тепе и размерите на мраморната поставка върху която е била поставена бронзовата фигура на глигана, интерпретират съоръжението като светилище на Бендида (Баласчев 1982 с.17). Според проучвателя, по-късно дошлите не изповядвали този култ и използуват коридора като място за извършване на погребения.

→само едното!

Липсата на каменен кожух върху съоръженията, открити край Равногор и дебелината на двулицевите зидове до 2,50 м позволяват на техния проучвател да допусне планирането и изграждането им като открити, безмогилни светилища, построени в края на IV – началото на III в. пр.Хр. и по-късно преизползувани (Китов 1938, с.122). Според него построяването и използуването на тези съоръжения има връзка с обожествяването на погребаните в тях владетели (Китов 1988, с.40). Такава функция са изпълнявали и гробниците-светилища край Мезек и Стрелча, а по-късното им покриванене с могилен насип е свързано с обреда на “запечатване на светите места”, които след дълго почитане били заравяни (Китов 1989, с.28-40; Китов 1990, с.47).

Според други проучватели куполната гробница в Мал тепе край Мезек е изградена и използувана в продължение на 100 години, след което е била пристроена през втората половина на III в. пр.Хр. Косвен отговор относно нейната функция дава гробницата край Стрелча, която е била обект на дългогодишно посещаване, до нейното окончателно засипване и е изпълнявала функцията на храм (Domaradzki 1994, 80).

При опита за интерпретация на този вид монументални гробни съоръжения, открити в могилите от късната желязна епоха в Родопите, трябва да се има предвид тяхната връзка с другите гробни комплекси, изградени в рамките на съответния некропол. Проучените гробници в Родопите представляват част от могила некрополи, изградени в периода IV-III в. пр. н.е.

В близост с някои могилни некрополи, съдържащи зидани гробници, са открити плоски некрополи с цялостно трупополагане и комплекти от въоръжение.

Трябва да се отбележи, че в рамките на отделните некрополи били изграждани както гробници с четириъгълен план така и гробници с кръгъл план, което сочи второстепенното значение на конструктивните елементи в комплекса от погребални обреди.

Сходство между гробниците в Родопите се констатира и при начините за тяхното изграждане. Всички са разположени в периферните части на могилните насипи, като при някои, Мезек – могила № I, се предполага наличието на открит вход. Това ситуиране е свързано с необходимостта коридорите на съоръженията да осигуряват постоянен достъп до гробните камери (Китов, 1987, с.35). Градежите при всички съоръжения имат вътрешно лице, но не всички имат външни лица. Изключение представляват гробниците край Равногор и Първенец, чиито зидове имат две лица.

Посочените гробници представляват изключение и по отношение липсата на каменен кожух върху тях, които при останалите гробници поддържат конструкциите и поемат тежестта на могилните насипи. Посочените елементи, както и констатираното удължаване на коридорите при някои гробници сочат, че върху тях са издигани могилни насипи непосредствено след построяването им. Тази констатация се подкрепя и от многобройните следи от обредни действия, извършвани в насипите на различна дълбочина, напълно сходни с обредите, практикувани при всички останали могили, съдържащи други видове гробни съоръжения.

В проучените тракийски могили и некрополи практикуваните комплекси от обреди обслужват култа към мъртвите, поради което при археологическите проучвания не е регистриран случай по-късно погребение да се извърши в по-ранно гробно съоръжение, след отстраняване останките от първичното погребение. В този смисъл може да се спомене, че в елинските обичаи култът към мъртвите не е изповядван, поради което в един и същ гроб са извършвани погребения в дълъг период от време, след като останките от по-ранните погребения са обвивани в платно и отстранявани (Kurtz, Boardman 1971, 354). Култът към мъртвите бил строго съблюдаван обред в тракийските могили и некрополи в Родопите. В повечето могили, съдържащи по няколко еднофамилни погребения, не е регистриран случай на разрушаване на по-стар гроб. В този смисъл гробниците край Мезек и Маджарово представляват изключение, защото и в двата случая са открити вторични погребения, извършени извън гробната камера. Според проучвателите на тези гробници следи от по-ранни погребения не са открити. Изказаното от Б. Филов предположение, че по-късните посетители на гробницата в Мал тепе са препогребали в коридора останките от първичното погребение, противоречи на основния погребален култ към мъртвите. Възприемането на изказаното предположение означава, че по-късните посетители на гробницата, с които се свързва вторият строителен период, не принадлежат към тракийските племена. Тази констатация обаче се отхвърля от доказания в археологическата литература тракийски произход на гробния инвентар, използуван при извършването на двете погребения (Домарадски 1983, с.41; Домарадски 1984, с.115). Една част от гробните предмети, открити в гробниците край Мезек, Маджарово и Брестовица, се поставят в средата на IV в. пр.Хр., когато са изградени според проучвателите самите постройки, докато от критите в тях погребения са извършени по-късно, в хронологическите рамки на едно поколение. Тази обща констатация подкрепя в определена степен вече изказаната хипотеза относно първоначалната функция на архитектурните вьоръжения край Мезек, Маджарово, Брестовица, Лясково и Равногор като гробници-светилища, свързани с обожествения владетел (Китов 1990, с.45-50). От друга страна ситуацията, констатирана в гробницата край Стрелча, където пред входа са открити четириколка, три конски скелета, 9 урни и следи от многобройно използуване на вратата, насочва мисленето в друга насока. Липсата на останки от погребения в камерата и разположението на урните сочи, че изграждането на тези архитектурни съоръжения и. обредите, извършвани в тях, не са свързани с култа към обожествения владетел.

Съществен принос представлява констатацията за различната хронологическа принадлежност на заровените в земята предмети и тези, открити, в гробниците край Мезек (Домарадски 1988, с.78-85). Комплектите от скъпи предмети, заровени в земята преди построяването на монументалните съоръжения край Мезек, представляват следи от обреди, извършвани върху култова територия, определена за некропол. Тази ситуация е регистрирана и в некрополите край Стрелча и Борово, Русенско, където заравянето на скъпите предмети е свързано също с погребалните обреди (Domaradzki 1994, 85).

Като се има в предвид описаната археологическа ситуация, в която са открити монументалните архитектурните съоръжения, техният голям брой, разпространението им в области с различни култури и комплексът от еднакви обреди, извършвани в тях, може да се допусне тяхното изграждане във връзка със свещените места и култа към мъртвите. Вероятно в тях са погребвани най-богатите представители на племенната аристокрация. Все още остава неразрешен въпросът относно причините, довели до констатирания “безпорядък” в повечето гробници, открити в Родопите. Вероятно липсата на останки от погребения в гробните камери има пряка връзка с удължаването на коридорите и установения “безпорядък”.

През разглеждания период в Родопите едновременно със зиданите могилни гробници били изграждани плоски гробове с различен план и форма. Тяхното разпространение за сега е регистрирано само в западните части на планината. Между отделните плоски некрополи се наблюдават съществени различия, които се изразяват в комплекса от гробно съоръжение, начин на погребване и гробни предмети. Различените видове гробни комплекси имат различно териториално разпространение върху картата на Западните Родопи.

Границите на цистовите гробове от плочи, съдържащи цялостно положени мъртъвци с пълно въоръжение, накити и сервизи, са определени от долното течение на р. Канина, Сатовча, през района на Чепеларе до Асеновград и Брестовица. В посочената област досега не са открити големи светилища и селищни центрове (Домарадски 1990, с.37). Въпреки многобройните предмети, открити в тези гробове, те не могат да се причислят към категорията на богатите гробове, открити в Тракия (Домарадски 1988, с.78-86).

Едновременно с разпространението на този вид плоски гробове били изграждани съвсем различни гробни комплекси, при които гробните съоръжения имат различни конструкции, а основните начини на погребване са частичното трупополагане и трупоизгарянето в урни. Броят на проучените гробове от този вид е по-голям, но тяхното използване е регистрирано в рамките само на два некропола, разположени в землищата на съседните села Стойките и Върбово. Между отделните групи гробове са оформяни пътеки, които позволяват придвижване в рамките на некропола и постоянен достъп до всеки един от гробовете. Зиданите гробни съоръжения и питосите, използвани като гробни камери, представляват новост в погребалния обред, практикуван в Западните Родопи през късната желязна епоха. Използването на питосите като гробни съоръжения е практика, характерна за гръцките погребални обичаи (Чичикова, 1969, с.368). Зиданите гробове с правоъгълен или квадратен план, открити в некропола край Стойките, също са сходни на някои видове гробни съоръжения, открити в Гърция. (Kurtz, Boardman 1971, 234).

Значително различие между гробните комплекси край Стойките и цистовите гробове с цялостно трупополагане се наблюдава и в типовете гробни предмети. Докато в цистовите гробове са открити еднакви комплекти от оръжие и сервизи, характерни за тракийската култура през разглеждания период, то в некропола край Стойките част от предметите не са типични за известните досега тракийски накити. Другата част от накитите, открити в гробовете край Стойките, като позлатените мъниста от погребални венци, са характерни за тракийските богати погребения от третия хоризонт (Домарадски 1988, с.78). Чашите-фиали, тракийският тип фибули и омеговидните висулки намират пълни аналогии с предметите, открити в Севтополис и прилежащите към него могили (Чичикова 1984, с.18). Значителна част от гробните предмети, близки до Латенските образци, за които трудно може да се допусне местен произход, не са характерни за тракийската култура. Откритите фибули с голям брой билатерални спирали, както и железните колани, теоретически могат да се възприемат като резултат от силното влияние на латенската култура, което от своя страна предполага и интензивни контакти. Металните образци от некропола край Стойките, намиращи точни паралели единствено в латенските некрополи в Западна Европа, по-скоро сочат присъствието на смесена етническа група в централните части на Родопите, аналогично с некропола край Панагюрски колони, където се допуска присъствието на германски групи (Димитрова, Гиздова 1975, с.39-87). На този етап от нашите знания за древната култура в Тракия през елинистическата епоха е трудно да посочим и обясним причините за трайно присъствие на германски или келтски групи във вътрешността на Централните Родопи и Средна гора. Бъдещите проучвания на некрополите и особено на селищата от периода III-II в. пр.Хр. ще потвърдят или отхвърлят някои от тези предположения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Независимо от дългогодишните проучвания, провеждани в Родопите, археологическата карта на планината не може да претендира за изчерпателност. Това обстоятелство се дължи главно на липсата на общоприети методи за изследване и регистрация на отделните археологически обекти. На този етап от проучванията сравнително пълна регистрация на некрополите е извършена в няколко селищни района, поради което констатациите, касаещи тяхното териториално разпространение върху картата на Родопите, в голяма степен ще бъдат относителни.

Некрополи

През разглеждания период, края на II-I хил. пр.Хр., в Родопите се практикува изграждането на два вида некрополи – могилни и плоски (безмогилни), като тяхното разпространение през отделните епохи е различно.

Броят на регистрираните и проучени могилни некрополи е значително по-голям. Практиката да се издигат могилни некрополи в Родопите, според резултатите от археологическите проучвания, се появява през втората половина на II хил. пр.Хр. и продължава през цялото I хил. пр.Хр. до IV-V в. сл.Хр. На този етап от археологическите проучвания не е възможно да се обясни липсата на могилни некрополи от късната бронзова епоха на територията на Източните Родопи, разположени в българска територия, както и голямата концентрация на могили от посочения период в западните райони на планината.

През периода на ранната желязна епоха в топографията на некрополите се наблюдава значително изменение. Могилни некрополи са издигани не само в западните, но и в източните райони на Родопите, като по-голяма част от проучените могили са разположени в югоизточните райони, намиращи се на територията на Гърция. В Западните Родопи, където броят на могилните некрополи продължава да бъде значителен, могилите от ранната желязна епоха са съсредоточени предимно в централните райони, около богатите на желязна руда находища.

На територията на Родопите са открити и проучени значително по-малък брой могилни некрополи от късната желязна епоха, но тяхното разположение върху картата на планината е сравнително равномерно. Малкият брой известни могили от тази епоха вероятно се дължи на недостатъчни проучвания. По-голяма концентрация се наблюдава в източните и северните райони на планината, включващи землищата на Мезек, Хасково, Брестовица, Лясково и Равногор, докато във вътрешността на планината са проучени отделни могили от V-III в. пр.Хр.

Могилните некрополи в Родопите, разгледани като отделни комплекси, представляват сбор от елементи, които се повтарят през целия период на II и I хил. пр.Хр. Всички проучени некрополи от посочения период са разположени върху високите, доминиращи в дадения район теренни форми, които имат различна ориентация по посоките на света. Тази закономерност е установена не само в Тракия, но и при разположението на могилите в Гърция, издигани в периода II-I хил. пр.Хр. (Pelon 1976, 125).

Могилните некрополи в Родопите се обособяват в две групи според тяхната големина, изразена в броя на могилите и хронологическото им развитие. По-голяма част от проучените некрополи се състоят от малък брой могили, от 3 до 10, издигнати през един и същ хронологически период. Този вид некрополи заемат площ от 1 до 3 декара.

Втората група се обособява от големите некрополи, изграждани в продължение на едно хилядолетие, поради което значителният брой могили заемат площ до 5 кв. км.

Въпреки недостатъчните археологически проучвания, свързани със селищната структура в Родопите през разглеждания период, може да се допусне, че появата, разположението и големината на могилните некрополи, изграждани в кратък интервал от време, в рамките на едно или две поколения, имат връзка с интензивността на живот в отделните планински райони. Появата на тези могилни некрополи вероятно е резултат на усвояване на територии, богати на рудни или други суровини.

Значително по-сложен е проблемът за причините относно появата и развитието на големите могилни некрополи, създавани в продължение на дълъг период от време. Некрополите, състоящи се от голям брой могили, над 100, заемат площ до 5 кв. км. Наличието на останки от селища около тях показва, че през II-I хил. пр.Хр. в западните Родопи е съществувала практиката да се създават култови места, свързани с погребалните традиции и почитта към мъртвите. Тази практика в посочените области е съществувала до късната античност (Кисьов 1998 А, с.35).

Особено показателен факт в това отношение представляват следите от допълнителни обредни действия, извършвани през посочения период, IV-V в. сл.Хр., върху могили, издигани през ранната и късна желязна епоха (Кисьов 1998 А, с.32). Заедно с това трябва да се отбележи обстоятелството, че върху по-ранните могили не са извършвани погребения от периода I-IV в. Гробове от този период са открити в непосредствена близост до ранните могили или между тях.

В рамките на повечето некрополи, изграждани през късната бронзова епоха, върху една част от могилите са извършвани вторични погребения от периода IX-VI в. пр.Хр., но без да се разрушават първичните гробове. Тази закономерност вероятно се дължи също на силно развития култ към мъртвите при тракийските племена в Западните Родопи, докато в Гърция по-ранните гробове са използувани за извършването на вторични погребения. Останките на първоначално погребаните мъртъвци били отстранявани и обвивани в плат, а гробните съоръжения използувани вторично (Kurtz, Boardman 1971, 273).

Съществуването на големи могилни некрополи в някои райони на Западните Родопи (Гела–Борино–Кочан) може да се възприеме като показател за протичането на интензивен живот в тези райони през целия период на II-I хил. пр.Хр., включително до късната античност. Въпреки, че в посочените райони не е изяснена напълно селищната структура през посочения период, резултатите от теренните обхождания позволяват търсенето на връзка между могилните некрополи и разположените около тях селища.

При търсене причините за появата и развитието на големите могилни некрополи доста хипотетична интерпретация може да се допусне относно съществуването на могилния некропол край с. Борино, където не са открити следи от селища, изграждани в периода преди II-I хил. пр.Хр. (Кисьов 1988, с.55). Възможно е тези селища да се намират върху териториите, покрити с гори, но този проблем е свързан с бъдещите археологически проучвания.

През периода на I хил. пр.Хр. в Родопите е практикувано изграждането на друга категория некрополи, изсечени в скалите. Характерно за тях е липсата на могилни насипи, издигани върху отделните гробни съоръжения. За разлика от могилните некрополи, скалните са разположени върху територията на Източните Родопи, като на запад от трасето Пилашево–Заграseverжден–Златоград тяхното разпространение не е регистрирано.

Заслужава внимание едновременната поява на скалните безмогилни некрополи и надгробните могили в Източните Родопи, в началото на ранната желязна епоха. В някои райони скалните гробници и ниши са разположени в близост с могили от ранната желязна епоха, което може да се обясни е тяхното едновременно изграждане в периода XI-VI в. пр.Хр.

Подобно на могилните некрополи, скалните също са разположени по високите части на различни теренни форми, имащи добра видимост.

На този етап от проучванията на скалните и могилните некрополи в източните части на Родопите не е възможно изясняване причините за тяхното паралелно съществуване, въпреки че някои археолози търсят обяснение в социалната и религиозна диференциация (Г. Нехризов. А., под печат).

Практиката да се изграждат безмогилни, плоски некрополи едновременно с могилните продължава в Родопите, както през късната желязна епоха, така и в периода III-IV в. пр.Хр. (Кисьов 1998 А, с.35).

По-голяма част от откритите плоски некрополи са разположени върху територията на Западните Родопи, предимно на запад от р. Чепеларска (Чая). Хронологически тези некрополи възникват и функционират в периода IV – края на II в. пр.Хр. За разлика от могилните некрополи от късната, желязна епоха, чието изграждане продължава да се извършва върху високите планински части, хребети и върхове, то при разположението на плоските некрополи не се установява закономерност. Те са изграждани както върху била, така и върху склонове с различно изложение.

Друга съществена разлика между двете категории некрополи през късната желязна епоха е значително по-малката площ, която заемат плоските некрополи, обстоятелство, което се дължи на по-малкото разстояние между отделните гробове. Частичните разкопки при повечето от тези некрополи не позволяват категоричност относно цифровия израз на тяхната площ. Като се имат пред вид размерите на цялостно проучените плоски некрополи край Стойките и Върбово, може да се посочи, че площта на плоските некрополи не надвишава 1500-2500 м².

Някои от тях, като тези до Брестовица и Лясково, се намират в близост с могилни некрополи, изградени през същия период, IV-III в. пр.Хр. или в същите райони. При една част от плоските некрополи, изградени през късната желязна епоха, е констатирана връзка със съществували през същия период селища и скални светилища, но техните проучвания тепърва предстоят.

Могили

Повторяемост и еднаквост се наблюдава не само при сравняване на некрополите като гробни комплекси, но също при сравняване на отделните могили и елементите, които ги характеризират.

При всички могили се наблюдават еднакви характеристики, особено при сравняване на насипите. Независимо от хронологическата принадлежност проучените могилни насипи имат две основни форми, запазени върху съвременния терен – куполовидни с кръгла основа и такива с елипсовидна основа. Формата, като елемент на могилните насипи, представлява съвременна категория, която няма пряко отношение към погребалните обреди, практикувани в миналото, но като археологически показател формата на отделните насипи има пряка връзка с погребалните практики. Различните форми на могилите са резултат от броя и хоризонталната стратиграфия на вторичните гробове.

Съществени различия между отделните могилни насипи се констатират при сравняването на техните съвременни размери. Насипите, издигани през периода на късната желязна епоха, имат значително по-големи размери в сравнение с тези от периода н късната бронзова и ранножелязна епоха.

В рамките на отделните некрополи от един и същ период също се наблюдават различия в размерите на отделните могили, обстоятелство, което предполага различие в количеството вложен труд за издигането им и различно внимание и почит към отделните мъртъвци, дължащо се най-вероятно на тяхното социално положение.

Всички проучени могилни насипи, независимо от тяхната хронология, имат еднаква структура, състояща се от примесени камъни и пръст, като количественото съотношение между тях съответства на структурата на околния терен. В тази връзка не може да се търси съзнателен, обреден смисъл в строежа и състава на могилните насипи.

В някои могили от късната бронзова епоха са регистрирани два пласта, изграждащи насипите. Първоначално върху гробовете е оформена ниска могила от камъни, покрита след това със землен насип. Тази последователност в структурата на могилните насипи е констатирана в могили от различни периоди, както на север от Родопите така и на юг в Гърция (Pelon 1976, 125).

Друга основна характеристика на проучените могилни насипи в Родопите е свързана с наличието в тях на следи от различни обреди. Обредните действия, свързани пряко с насипите, са извършвани в процеса на тяхното издигане. Откритите на различна дълбочина в могилните насипи огнища, въглени и глинени площадки-олтари представляват следи от обреди, свързани с вярата в очистителната сила на огъня. Тяхното практикуване е закономерност, констатирана във всички проучени могили от края на II и цялото I хил. пр.Хр. на територията на Западните Родопи. Силният консерватизъм при практикуването на допълнителните погребални обреди, свързани с огъня, се проследява и в тракийските некрополи от периода III-IV в. сл.Хр. (Кисьов 1998 А, с.37).

Друга част от допълнителните обреди, съпътстващи издигането на могилните насипи, са свързани с пиршествата, устройвани в чест на мъртвите. Като такива могат да се интерпретират следите от чупенето на съдове и поставянето на животинска храна.

Наблюденията и статистиката на керамичните фрагменти, откривани в могилните насипи, сочат, че при тези обреди отделните предмети предварително са били чупени.

В проучените насипи от края на II-I хил. пр.Хр. не са открити комплекти от съдове, накити или оръжия, а само отделни фрагменти от такива. Липсващите части от предмети в някои насипи, особено в тези от втората фаза на ранната желязна епоха, са открити в гробните съоръжения, до останките на мъртвите. В този смисъл може да се твърди, че един от широко практикуваните погребални обреди през разглеждания период в Родопите е свързан с предварителното разчленяване на гробните предмети.

Глинобитните съоръжения (площадки) и пръстените от камъни също представляват останки от допълнителните обреди, извършвани след акта на погребване. Тяхното изграждане обаче е практикувано различна степен при отделните некрополи. Различие се наблюдава и при тяхното териториално разпространение, обхващащо предимно Западните Родопи. Изграждането на пръстени от камъни около могилните насипи и гробовете е констатирано в почти всички могили от края на II-I хил. пр.Хр., включително и в някои от плоските некрополи от II в. пр.Хр. Практиката да се изграждат пръстени от камъни като елемент от погребалните обреди в Родопите продължава през целия период на римската епоха, независимо от наличието или липсата на могилни насипи върху гробовете (Алб. № 80 и Алб. № 81) (Кисьов 1998 А). Изграждането на пръстени от камъни около могилните насипи или гробовете е широко разпространена пратика не само в Тракия, но и в некрополите от II-I хил. пр.Хр. в Гърция

(Kurtz, Boardman 1971, 235; Pelon 1976, 187).

Изграждането на този вид съоръжения, както в могилните, така и в плоските некрополи, е свързано с тяхната култова функция на маркиране и ограждане свещената гробна площ. Същата култова функция са изпълнявали и пръстените от камъни, ограждащи теменоса при скалните светилища, независимо от конструкциите на съоръженията (Домарадски 1986, с.97).

В сравнение с пръстените от камъни вторият вид допълнителни култови съоръжения, глинените площадки, са открити в значително по-малко некрополи. Независимо от това тяхното изграждане във връзка с погребалните обреди се проследява от късната бронзова епоха до IV в. сл.Хр. Териториалното разпространение на глинените площадки, за разлика от другите видове допълнителни съоръжения, се очертава в районите на Западните Родопи (Кисьов 1998 А). Трябва да се отбележи, че глинените площадки-олтари са изграждани в насипите през късната бронзова, ранната желязна и късна желязна епоха, но не във всички могили, оформящи даден некропол. Съоръженията, открити в могилните насипи, независимо от хронологията на последните, са разположени на малка дълбочина от повърхността и то в периферните части. В плоските, безмогилни некрополи от III-IV в. сл.Хр. глинените площадки-олтари са разположени в близост с гробовете.

Изграждането на глинените площадки-олтари е масова практика в Тракия през периода на късната желязна епоха (Makiewicz 1987, 10-125). Те са открити в различни видове археологически обекти (селища, светилища и некрополи), но независимо от това са изпълнявали култови функции. Глинени площадки-олтари от късната бронзова епоха са открити в Румъния (Horedt 1960, 31-44), ранноскитските селища край Жаботин (Покровская 1962, с.73), тракийските градове Кабиле и Севтополис (Димитров 1957, с.208), както и в селищата на северотракийските племена от II-I в. пр.Хр. (Vulpe 1959, с.308). Глинени площадки са изграждани също и в скалните светилища, разположени в западните части на Родопите, където са изпълнявали функцията на олтари (Домарадски 2001; Кисьов 1990, с.64).

Според някои проучватели разпространението на този вид култови съоръжения е резултат от влиянието на критомикенската култура на север и съхраняването на нейните традиции в Тракия до елинистическата епоха (Чичикова 1975, с.178; Бонев 1988, с.81). Възприемането на тази хипотеза е неприемливо и означава, че това влияние в Западните Родопи е запазено до IV-V в. сл.Хр., където с монети на Констанций II (351-361) се датират най-късните глинени площадки-олтари, открити в могилните и плоски некрополи (Кисьов 1998 А).

Други археолози свързват разпространението на есхарите и глинените олтари в Тракия с почитането на Хестия, като символ на дома, който е един от основните култове в Гърция (Domaradzki 1994). Изграждането на глинените площадки-олтари в некрополите и селищата в Западните Родопи от късната бронзова епоха до IV в потвърждава до известна степен изказаното предположение за масовото почитане на Хестия и в Тракия (М. Домарадски; В, под печат).

Едновременно с разгледаните два вида допълнителни съоръжения в могилните насипи са използувани различни по форма и размери ями. Тяхното разпространение е констатирано само при отделни могили от късната бронзова и ранножелязна епоха. Независимо от размерите и формата ямите са запълвани с еднакви предмети, като животински кости, керамични фрагменти, въглени, пръст и малки камъни. Изграждането на ямите в рамките на отделните некрополи в Западните Родопи се проследява като практика и през периода III-IV в. сл.Хр. (Кисьов 1998).

Особено ценна информация предоставя култовият комплекс от гробове, ями и глинена площадка-олтар, проучен в околностите на Барутин (Дамянов, Кисьов 1987, с.188). Ямите са издълбани в основния терен, до гробовете, на дълбочина до 0,40 м, запълнени с пръст, примесена с малки камъни, въглени и керамични фрагменти (Алб. № 60). След извършените в ямите обреди, те са били запечатвани с кръгли каменни плочи. Керамичните фрагменти, открити в ямите, принадлежат на предварително счупени съдове, които типологически и хронологически са еднакви с тези, открити в гробове, чиято датировка се базира на голямо количество монети от IV в. сл.Хр. След окончателното използуване на некропола гробовете и ямите са засипани с пръст.

Изграждането на ями със сравнително еднакви размери в некрополите е практикувано през цялото I хил. пр.Хр. не само в Тракия, но и в Гърция (Kurtz, Boardman 1971, 345). Според някои проучватели в могилите, където е установен комплекс от ями и гробове, ямите са изпълнявали функцията на «прозорец» към другия свят и чрез тях е осъществявана връзката между мъртви и живи (Георгиева 1991, с.3). Откритите материали, особено обгорените животински кости от пернати в могилите от Западните Родопи, позволяват да се свърже изграждането на някои ями с жертвоприношения на животни.

При обобщеното разглеждане елементите на могилните насипи, издигани през II и I хил. пр.Хр., трябва да се обърне внимание на следното обстоятелство. В една част от тях е констатирано наличието на вторични гробове с различна хоризонтална и вертикална стратиграфия, които хронологически са еднакви с първичния гроб или гробове. Тази закономерност се установява при могилните насипи с елипсовидна форма на основата. В някои райони на Западните Родопи, м. “Турлата” до Борино, некрополът се състои от една могила, съдържаща 11 погребения от късната бронзова епоха, но извършени през кратки интервали от време. Обредът да се погребват в една могила няколко индивида е констатиран и в некрополи, състоящи се от две или три могили, но съдържащи по-голям брой гробове. Практикуването на този обред продължава и през периода IX-VI в. пр.Хр. в Западните Родопи, като в някои некрополи, състоящи се от три могили, едната съдържа 12 гроба, а останалите по един (Кисьов 1991). Разглежданият погребален обред се практикува през целия период на II-I хил. пр.Хр., независимо от начина на погребване, като неговото разпространение засега е констатирано в Западните Родопи. Вероятно в могилите, съдържащи няколко гроба от един и същ период, били погребвани индивиди, между които е съществувала родствена връзка. В рамките на някои некрополи, до фамилните могили са издигани могилни насипи, покриващи единични гробове, обстоятелство, което може да се дължи на социално-йерархически различия.

Издигането и превръщането на отделни могили във фамилни е практика известна в Тракия от периода на ранната бронзова епоха (Панайотов 1989, с.36). Тази погребална практика е позната през разглеждания период и в континентална Гърция, където в голяма част от могилите са погребвани хора от едно поколение, поради което е положено усилие по-ранните гробове да не се разрушават (Kurtz, Boardman 1971, 425).

Гробове

Тракийските племена в Родопите през периода II-I хил. пр.Хр. са извършвали различни обреди, имащи пряко отношение и връзка с мъртвите. Следите от тези обреди се откриват в гробните съоръжения или върху площта около тях.

Повечето от обредите са извършвани след самия акт на погребване, но някои от тях, като опалването на гробната площ, са извършвани преди полагането на мъртвите и представляват част от погребалната церемония. Резултатите от проведените археологически проучвания показват еднаквост между видовете допълнителни обреди, предхождащи и съпътстващи акта на погребване и тези, практикувани при издигането на могилните насипи.

Една обща закономерност при проучените некрополи от разглеждания период в Родопите е свързана със ситуирането и разположението на гробните съоръжения спрямо древния терен. Те са изграждани под нивото на терена или са вкопавани, но винаги на малка дълбочина, до 50 см. Тази погребална практика при изграждането на гробовете продължава в Родопите и през периода III-IV в. сл.Хр.

Изключение представляват гробовете край с. Стойките, чиито конструкции са изградени над нивото на терена и известно време са стояли на открито, практика, характерна за някои гробове от елинистическата епоха в Гърция (Kurtz, Boardman 1971, 187).

От общия брой проучени могилни и плоски некрополи само в рамките на тези край Павелско, Гела и Любча някои от гробните конструкции са изградени от каменни квадри, за чието изработване е вложено значително повече труд и внимание.

Проучените гробове, независимо от начина, по който са погребани мъртвите в тях, са изградени с четириъгълен или кръгъл план. Процентно преобладават гробните конструкции с четириъгълен план, докато гробовете с кръгъл план са значително по-малко. Разнообразието на тези конструкции и едновременното изграждане на двата типа се проследява от късната бронзова до края на елинистическата епоха.

По-голяма част от гробовете са предназначени за еднократна употреба, без възможност за постоянен достъп до тях. Конструкциите на тези гробове, като пръстените от камъни, площадките от плочи и ямите имат опростени планове, примитивно изпълнени. Към тази група трябва да се отнесат съдовете и питосите, използвани като урни. При разглеждането на гробните съоръжения от тази група най-ясно се откроява консерватизмът на погребалните практики в Родопите. Той се проявява също и в масовото използване на опростените гробни конструкции в почти всички проучени некрополи от III-IV в. сл.Хр. (Кисьов 1998 А).

Сравнително по-сложен план имат цистовите конструкции с четириъгълен план, чието изграждане и използуване в Родопите датира от края на ранната желязна епоха. Тяхната поява е регистрирана в могилите от VI-V в. пр.Хр., разположени в районите на Западните Родопи. Изграждането на цистовите гробове в посочените райони на планината се проследява до II в. пр.Хр., главно в плоските некрополи. Този вид гробни конструкции и питосите са характерни гробни съоръжения за могилните и плоски некрополи в континентална Гърция, където тяхното изграждане се проследява от времето на ранната бронзова епоха (Pelon 1976, 127).

През втората половина на I хил. пр.Хр. едновременно с простите гробни конструкции в могилните некрополи са изграждани сложна по план архитектурни съоръжения, позволяващи многократно използуване и извършването на няколко погребения в тях. Трябва да се отбележи, че в плоските некрополи такива гробни конструкции, позволяващи многократна обредна дейност, не са открити.

Към разглежданата категория гробни съоръжения със сложен архитектурен план, коридор и вход, осигуряващи възможност за многократна употреба, се причисляват долмените и скалните гробници. Тяхната поява и разпространение обхваща територията на Източните Родопи в периода на ранната желязна епоха, като на запад от трасето Пилашево–Загражден–Златоград този вид гробни съоръжения не са открити.

Изграждането на гробници, предназначени за многократно използуване, архитектурно сходни с гробниците от бронзовата епоха в Гърция и долмените от ранната желязна епоха, продължава в Родопите и през периода на късната желязна епоха. Трудно допустимо е причините за появата и разпространението на долмените и скалните гробници върху една определена територия и регион, да се търсят в икономическите и социално-обществени различия между тракийските племена, населявали източните и западните части на Родопите. Като се имат пред вид природните дадености и ресурси в източните и западните части на планината, не може да се допусне съществено различие в степента на социалната диференциация сред тракийските племена през ранножелязната епоха в посочените региони. В този смисъл монументалните гробници се появяват в периоди, когато в обществото настъпва силно социално разслоение и се обособява аристократична прослойка. Тези процеси в Тракия настъпват в периода V-III в. пр.Хр., докато в Гърция тяхното развитие се извършва едно хилядолетие по-рано, когато в Тракия няма трайно уседнал и развит икономически живот. Поради тази причина през периода на късната бронзова и ранножелязна епоха в Тракия не са изграждани големи селища от градски тип, с монументална архитектура (Press 1984, 13). Тази констатация се отнася с още поголяма сила за тракийската култура в Родопите, където най-ранните крепости и богати гробове се появяват след V в. пр.н.е. (Домарадски 2001).

Възприемането на монументалните гробници като отражение на обществено-икономическото развитие и социалното разслоение означава липсата на съществени различия в протичането на тези процеси в планинските и равнинни части на Тракия. Липсата обаче на големи, икономически силни селищни центрове в Родопите, подобни на тези по поречието на реките Марица и Тунджа, както и цялостния облик на материалната култура, позволяват гробниците да се възприемат като резултат от различното обществено-икономическо развитие на отделните тракийските племена и тяхната връзка с одриските царе.

По-голямата част от проучените могилни и плоски гробове в Родопите от края на II-I хил. пр.Хр. съдържат останки от единични погребения, принадлежащи на различни по пол и възраст индивиди. Колективните погребения представляват изключение, констатирано в някои могили от втората фаза на ранната желязна епоха в Западните Родопи. Малкият брой на откритите колективни гробове не дава възможност за сравнително вярна интерпретация относно причините за тяхната поява.

Двойните погребения, независимо от пола на мъртвите, трудно могат да се възприемат като жертвоприношения (Гергова 1989, с 231), тъй като гробовете съдържащи техните останки, са открити в насипите на фамилни могили. По-вероятно регистрираните досега масови погребения в определен период и територия, да са резултат от въоръжени стълкновения или природни бедствия. Практиката да се погребват в един гроб двама или повече мъртъвци е регистрирана и в некрополите от III-V в. сл.Хр., също на територията на Западните Родопи (Дамянов, Кисьов, 1988, с.188).

През разглеждания период края на II-I хил. пр.Хр., независимо от вида на гробовете, могилни или плоски, мъртвите в Родопите са погребвани чрез трупоизгаряне или чрез трупополагане.

В края на II хил. пр.Хр. обредът на трупоизгаряне е практикуван масово, като самото изгаряне на мъртвите било извършвано извън площта на могилните насипи, на определено за целта място. Тази закономерност се проследява, както в могилните некрополи от късната бронзова, ранната желязна и късна желязна епоха, така и в плоските некрополи от елинистическата епоха. Другият основен начин на погребване, трупополагането, също се практикува в периода на късната бронзова епоха, но много рядко. Неговото масово практикуване в Родопите започва през втората фаза на ранната желязна епоха и се проследява до края на елинистическата епоха.

Трябва да се отбележи обстоятелството, че едновременното практикуване на двата основни начина на погребване не е регистрирано в рамките на цялостно проучените некрополи. Закономерността в рамките на един некропол да се практикува само един от начините на погребване се проследява и в некрополите от III-IV в. сл.Хр. (Кисьов 1999).

В някои некрополи, разположени на територията на Западните Родопи, са регистрирани погребения, извършени чрез частично трупополагане. Този начин на погребване е практикуван едновременно с обреда на трупоизгаряне или пълно трупополагане, в рамките на отделните некрополи, но не и самостоятелно. Резултатите от проучванията сочат, че в някои от могилните и плоски некрополи в Западните Родопи от края на II-I хил. пр.Хр., независимо от използувания начин на погребване – цялостно трупополагане или трупоизгаряне, в някои от гробовете се откриват отделни антропологически части. Тази констатация води до извода, че обредът на предварително разчленяване телата на мъртвите, преди тяхното погребване е практикуван в Западните Родопи през целия разглеждан период.

Във връзка с интерпретацията на този обред е необходимо да се подчертае следното обстоятелство. В проучените гробове не са открити мъртъвци в антропологически порядък, до които са положени части от други индивиди. От своя страна тази констатация отхвърля възможността за извършването на човешки жертвоприношения.

При интерпретацията на този вид погребения в Западните Родопи трябва да се обърне особено внимание на отделните гробни комплекси в рамките на проучените некрополи, независимо от наличие или липсата на могилни насипи върху гробовете.

В могила № 84 до Борино, издигната през късната бронзова епоха, е установен кома между погребения в урни и положени в насипа до урните части от долни крайници. Същата комбинация между урни н отделни антропологически части е установена и в плоските некрополи от III-I в. пр.Хр. до Върбово и Стойките. Всяка от урните в тези два некропола се намира непосредствено до или върху конструкцията, съдържаща останките от различни антропологически части, в некропола край Стойка са проучени 13 такива комплекси, от урни и каменни конструкции, издигнати върху антропологически части. Вероятно някои части на мъртвите били отделяни от телата, които след това са изгаряни, а останалите поставяни в урни. Отделните части били погребвани в предварително изградени конструкции заедно с част от гробните предмети, след което върху или до гробните конструкции са полагани урните.

Друга особеност при практикуването на частичното трупополагане през II-I хил. пр.Хр. се констатира по отношение различните антропологически части, отделяни от мъртвите. Погребвани са предимно черепи, зъби, лакътни кости и части от долни крайници.

Обредът на разчленяване телата на мъртвите е практикуван в Тракия от началото на II хил. пр.Хр. до крал на I хил. пр.Хр. (Гергова 1989, с.831). В по-голяма част от могилите, особено тези от II хил. пр.Хр., разчленяването на мъртвите е извършвано преди тяхното погребване, след което отделните части (ръце, крака или черепи) са поставяни близо до тялото.

Във втората група могили от II-I хил. пр.Хр., която е по-малобройна, са открити само отделни антропологичеоки части, без да е извършено погребение на цялото тяло.

Разчленявянето на тялото и погребването на отделните антропологически части според някои проучватели са свързани с вярата в безсмъртието на душата и орфическите традиции (Китов 1987, с.53; Гергова, 1989, с.240).

Силният консерватизъм на погребалните практики в Родопите през II-I хил. пр.Хр. се проявява и по отношение различните видове допълнителни обреди, съпътстващи погребенията. Независимо че през отделните периоди настъпват някои различия, изразяващи се в появата на нови, неизвестни за по-ранните епохи допълнителни обреди, по-голяма част от тях присъстват като основни елементи в погребалните практики на тракийските племена през разглеждания период. Една част от допълнителните погребални обреди са характерни за цялата територия на планината, докато друга част от тях са практикувани в отделни райони.

Към масово практикуваните допълнителни обреди се числят чупенето на съдове, разхвърлянето на керамични фрагменти и въглени, както и поставянето на гробни предмети. Последните се обособяват в четири големи групи, според функционалната им принадлежност – накити, оръжия, сервизи и култови предмети.

По-голяма част от гробните предмети са били лично притежание на мъртвите, докато някои от предметите вероятно са поставяни като гробни дарове. Разположението на различните типове накити до отделните антропологически части в гробовете сочи, че мъртвите са погребвани с дрехите. Същото се констатира и при разположението на оръжията в гробовете, които също са поставяни до мъртвите според своето предназначение.

Върховете на копия са открити до черепите, дългите ножове до бедрените кости, а по-късите ножове в коремната област.

Глинените или метални съдове са поставяни в гроба до главата или до ходилата на мъртвите. Присъствието на фрагменти от съдове или на сервизи вероятно е свързано с угощенията, съпътстващи погребенията. Поради липсата на специални проучвания не може да се определи за какви напитки били предназначени тези сервизи, но е логично те да са използвани за съхраняване, разливане и пиене на вино, тъй като плодовото пресоване е известно още от периода на късната бронзова епоха. В тази връзка според някои проучватели бронзовите съдове в Карпатския басейн се свързват с търговията на вино (Kaus 1980, 37).

Един от масово практикуваните обреди – в могилните и плоските гробове, е свързано с предварителното “убиване” на някои гробни предмети, преди тяхното поставяне до мъртвите. Някои върхове на мечове и копия са прегъвани на две, докато при глинените съдове са отчупвани части от устиетата и дъната. Обредното “убиване” на части от гробните предмети е масова практика не само в Тракия, но и в некрополите от I хил. пр.Хр. в Гърция (Kurtz, Boardman 1971, 167).

Едновременно с масово практикуваните допълнителни обреди в могилните и плоски гробове са регистрирани следи от допълнителни обреди, чиято поява и практикуване са характерни за определен период и територия. Трябва да се отбележи, че в периода от края на II хил. до VI-V в. пр.Хр. не се наблюдават съществени изменения в практикуваните допълнителни обреди. Настъпването на съществени промени в разнообразието от допълнителни обреди се констатира в плоските некрополи от елинистическата епоха, разположени в Западните Родопи. В някои от гробовете, съдържащи останките на мъртъвци, погребани чрез трупоизгаряне, костите били поставяни в определен антропологически порядък, обред, неизвестен в по-ранните погребални практики.

Нов елемент в погребалните практики представлява обредното обвиване с плат на част от кремираните останки на мъртвите заедно с ценните гробни предмети. Този обред е разпространен в Гърция в дълъг период от време, като най-ранните следи от неговото практикуване са открити в могилите от геометричния период, но масовото му извършване се проследява през класическата и ранноелинистическата епоха (Kurtz, Boardman 1971, 188).

Поставянето на монети в гробовете представлява друг характерен за елинистическата епоха допълнителен обред, извършван както в могилите, така и в плоските некрополи. Практикуването на обреда е характерно също за погребалните практики в Гърция през посочения период, като в някои случаи монетите били замествани с имитации.

Откритите в могилите и гробовете от разглеждания период останки от допълнителни обреди, като ями, огнища, площадки, следи от угощения и други, могат да се свържат с хероизацията на погребани (Домарадски 1988, с.86). Откриването на следи от тези обреди в почти всички некрополи от II-I хил. пр.Хр. по-вероятно се дължи на силно развития култ към мъртвите сред тракийските племена, поради което по-голяма част от разгледаните допълнителни обреди са практикувани и в по-късните могилни и плоски некрополи от римската епоха (Кисьов 1998 А).

Повтаряемостта на погребалните практики в Родопите и същевременно тяхното сходство с погребалните обреди в Гърция се констатира също в практиката да се издигат едновременно с надгробните могили и могили-кенотафи. Всички те, независимо от вида и времето на тяхното издигане, имат еднакви характеристики. Проучените кенотафи са разположени в рамките на некрополите, като техните насипи имат еднакви размери и структура с тези на надгробните могили. Сходство се констатира също и във видовете обреди, извършвани в тях.

Посочените обстоятелства позволяват кенотафите да се възприеме като част от сложните погребални обреди, свързани с култа към мъртвите.

Общият преглед на регистрираните погребални обреди, практикувани през втората половина на II-I хил. пр.Хр., очертава някои от закономерностите и особеностите в развитието на тракийската култура в Родопите.

Практикуваните погребални обреди през разглеждания период се характеризират с многообразие и традиционност. Консерватизмът на тези обреди се изразява в многократното повторение на определени действия в продължение на цялото хилядолетие, включително и в периода до късната античност. Териториалното повторение на определени погребални обреди и тяхната хронологическа устойчивост могат да се възприемат като показател за наличието на отделни микрорайони и локални центрове.

Спецификите на погребалните практики очертават границите н две големи области в Родопите, между които съществуват значителни различия. Резултатите от проведените досега проучвания очертават трасето Пилашево–Загражден–Златоград като граница между двете области, условно възприети като Източни и Западни Родопи. Различията в погребалните обреди, практикувани от тракийските плевена в посочените области, се проследяват през целия разглеждан период. Тези различия особено силно се проявяват през късната бронзова и ранната желязна епоха по отношение вида на некрополите и гробните съоръжения.

Издигането на надгробни могили върху цялата територия на Родопите и изграждането на еднотипни гробни съоръжения през късната желязна епоха са показател за унифицирането на тракийските погребални практики през посочения период. През късната желязна епоха различията между двете области се проследяват главно в разпространението на плоските некрополи, състоящи се от цистови гробове и погребения с богато въоръжение, чието териториално разположение е регистрирано на запад от р. Чепеларска.

Сходството между част от погребалните обреди, практикувани в западните и източните части на Родопите, може да се възприеме като показател за еднаквата етническа принадлежност на племената, населявали двете области. Същата интерпретация може да се приложи и по отношение на голямото сходство на погребалните обреди в Родопите и тези, практикувани в северните територии на Тракия.

В този смисъл трябва да се обърне особено внимание на голямото сходство, което се наблюдава както между отделните елементи, така и между цели комплекси от погребални обреди, извършвани през разглеждания период в Родопите и Гърция. Основният проблем в случая е свързан с интерпретацията на констатирания факт. Тази близост и еднаквост може да се възприеме като резултат на влияние от юг, но влиянието на една култура върху друга се проявява в сходството на отделни елементи, в определени хронологически периоди, докато сходството между Родопите и северните части на Гърция се проявява при повечето погребални обреди, практикувани в продължение на близо две хилядолетия.

В този смисъл Родопите могат да се възприемат не като контактна зона, а като част от една културна област, чиито различия са свързани с природните дадености и икономическата характеристика на отделните райони в нея. Това твърдение се потвърждава при сравняване гробните комплекси в Родопите и тези от северните части на Гърция. Основните различия между тях се изразяват главно в многообразието и качеството на предметите, открити в гробовете, обстоятелство пряко свързано с различния икономически потенциал на населението в разглежданите области.

Според някои проучватели границите на север от Гърция, в Македония и Тракия, по-скоро могат да се определят като лингвистични, а не между отделни култури (Kurtz, Boardman 1971, 330-333).

Проучените некрополи и гробове в Родопите от периода края на II-I хил. пр.Хр. хвърлят светлина главно върху религиозните вярвания на тракийските племена в планината. За съжаление изучаването на погребалните практики не предоставя достатъчно възможности за определяне критериите, изясняващи племенна идентификация на погребаните индивиди и тяхната етническа принадлежност. Бъдещите археологически проучвания на селищата и прилежащите към тях некрополи, предимно от периода V-I в. пр.Хр. ще представляват съществен принос за изясняване на тези критерии.

Проблемите, свързани с тракийската култура в Родопите през периода II-I хил. пр.Хр., контактите и степента на влияние на съседните народи, особено на елинската и древните западноевропейски култури в тази част на Тракия тепърва ще бъдат обект на проучване.

ЕПИЛОГ

Археологическите проучвания на некрополите разшириха нашите познания за погребалните обичаи и митичния свят на тракийските племена населявали Родопите и попълниха колекцията на Историческия музей в Смолян с много нови произведения на древното изкуство. Преживяното по време на разкопките не може никога да се забрави от нас, облагодетелствуваните да вземем участие в разкриването на един загадъчен свят. Многобройните предмети изработвани преди столетия, оръжията които са осигурявали победа на техните притежатели, съдовете които са съдържали храна и напитки и заедно с това костите, на тези които са ги употребявали, предизвикват вълнение и многобройни въпроси. Кои са били тези хора? Какво са мислили? Какви са били техните преживявания, вълнения и подвизи?

Ние се почувствувахме безпомощни в света на сенките и диалозите на Лукиян в неговото произведение “Диалозите на мъртвия“ придобиха ново значение за нас, които имахме възможност да се вгледаме в глъбините на гробовете и отговорите на Хермес отправени към Менипос, станаха наши отговори:

Менипос: Къде са всичките красавици, Хермес? Разведи ме, аз съм новодошъл.

Хермес: Погледни ей там, в дясно, и ще видиш Нарцис, Ахил, Елена, Леда, всички красавици и красавци от едно време.

Менипос: Аз виждам само кости и оголени черепи. Повечето от тях са направо противни. Покажи ми хубавата Елена, аз никога не ще имам възможност да я видя.

Хермес: Този череп е на Елена.

Менипос: И за него хиляди кораби са карали войници от всички краища на Гърция, гръцки и варварски кланета и обезлюдени градове?

Ние погледнахме увехналите, изсъхнали цветя, чийто багри ги нямаше вече и как може да ги наречем, освен противни. Все пак през времето на техния цъфтеж, тези отблъскващи неща са били красиви

Лукиян. Диалози на мъртвия, XIX.

ЛИТЕРАТУРА

КИРИЛИЦА

Аладжов 1965: Д.Аладжов. Археологически вести.– ГНМХ,1965, I, с.251

Аладжов 1966: Д.Аладжов. Тракийска гробница в с. Войводово. – Археология, 1966, 4, с.52-57

Аладжов, Балабанян, 1984: Д.Аладжов, Д.Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. – THRACIA, 1984, VI, с.223-231.

Алекшин 1986: В.Алекшин. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. Ленинград. 1986. 6-10.

Андрейчин 1973: А.Андрейчин. Езикови тревоги. София, 1973, с.212.

Атанасова, Кичашки 1965: Й.Атанасова, П.Кичашки. Гробни находки от с. Градец, Видинско. – Археология, 1965, 3, с.52-58.

Балабанов, Дражева 1985: П.Балабанов, Ц.Дражева. Тракийски некрополи в кв. "Победа" в Бургас. - ИМЮИБ, VIII, с.12-18.

Баласчев 1933: Г.Баласчев. Старотракийски светилища и божества. София, 1933, с.17.

Балкански 1978: И.Балкански. Тракийски скални гробници. – Сб. Ахрида, 1978, с.60.

Бацова, Кънчева 1974: Е.Бацова, М.Кънчева. Новооткрити могилни погребения в Новозагорско. – Археология, 1974, 1, с.50-57.

Бонев, Александров 1986: А.Бонев, Г.Александров. Разкопки в м. Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг. – Археология, 1986, 3, с.49-58.

Бонев 1988: А.Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хил.пр.н.е. – РП, 1988, XX, с.1-90.

Бромлей 1976: Ю.Бромлей. Етнос и етнография. София. 1976, с.97.

Ваклинова 1969: М.Ваклинова. В околностите на Босилково. – Родопи, 1969, V, 2, с.25-27.

Ваклинова 1972: М.Ваклинова . Късноантичен некропол край с. Беден, Смолянски окръг. – Родопски сборник, 1972, 3, с.141-146.

Велков 1932: И.Велков. Из гънките на Родопите. – Българска Мисъл, 1932, с.410.

Велков 1933: И.Велков. Няколко крепости и стари селища по Средна Арда. – ИБГД, 1933, I, с.149-150.

Велков 1934: И.Велков. Сребърен колан от с. Ловеч, Старозагорско. – ИБАИ, 1934, с.18-25.

Велков 1937: И.Велков. Разкопки около Мезек и Свиленград – ИАИ, 1937, XI, св. 1 и 2, с.127-134.

Велков 1938: И.Велков. Могилна гробна находка при Торос. – ИБАИ, 1938, XII, с.415-418

Велков 1938 А: И.Велков. Могилни гробни находки от Брезово. – ИБАИ, 1938, XII, с.173.

Велков 1940: И.Велков. Тракийско светилище при с. Ардино. – в-к. Арденска дума, 1940, бр. 448.

Велков 1940 А: И.Велков. Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна Арда. – ИИД, 1940, XVI-XVII, с.74-75

Велков 1972: И.Велков. Рудодобиване и минно дело в древна Тракия. – ГНПМ, 1972, II, с.23.

Венедиков, Виходцевски 1972: И.Венедиков, Н.Виходцевски. Две неизвестни гробници в земите на одрисите. – ИБИД, 1972, XXVIII, с.5-23.

Венедиков, Герасимов 1973: И.Венедиков, Т.Герасимов. Тракийското изкуство. – София, 1973

Вълчанова 1984: Хр.Вълчанова. Къснобронзово могилно погребение от средните Родопи. – ИМЮБ, 1984, X, с.43-55.

Герасимова, Русева, Кисьов 1992: В.Герасимова, М.Русева, К.Кисьов. Непубликувани тракийски паметници от землищата на селата Брестовица и Първенец, Пловдивско. – ИМЮБ, XVIII, 1992, 63-78.

Гергова, Ангелова 1975: Д.Гергова, Ц.Ангелова. Археологически проучвания край Кочан и Сатовча. - Родопи, 1975, кн. 6, 38-39.

Гергова, Кулов 1976: Д.Гергова , Г.Кулов. Разкопки на могилния некропол край с. Кочан, Благоевградски окръг. – НАК, XXI, Смолян, 1976, 35.

Гергова 1977: Д.Гергова. Развитие на фибулите в Тракия през старожелязната епоха. – Векове, 1977, 1, 47-57.

Гергова 1985: Д.Гергова. Постижения и проблеми в проучването на ранната желязна епоха в Тракия. Археология, 1986, XXVII, кн.3, 16-23.

Гергова 1987: Д.Гергова. Съкровищата в Тракия и хиперборейският мит. – Сб. Българските земи в древността. Втори международен конгрес по българистика. София. 1987, т. 6, 53-73.

Гергова 1987 А: Д.Гергова. За сакралния характер на находката от Рогозен. – 1987, 3, 4-10.

Гергова, Писарев 1988: Д.Гергова, Ат.Писарев. Спасителни разкопки на тракийска могила при с.Къпиново, Велико Търновско. – АОР през 1987 г., Благоевград.1988, 64.

Гергова 1989: Д.Гергова. Археологически проучвания в с. Сборяново. – Археологически открития и разкопки през 1988, Кърджали, 1989, с.37.

Гергова, Вълчева 1990: Д.Гергова, Д.Вълчева. Археологическите проучвания в "Сборяново". – Археологически открития и разкопки през 1989, Кюстендил, 1990, с.46-49.

Гергова 1990: Д.Гергова. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България – проучвания и проблеми. – Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.17-29.

Георгиев, Ангелов 1957: Г.Георгиев , Н.Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 г. – ИАИ, 1957, XXI, с.47.

Георгиев 1978: Г.Георгиев. Старата железодобивна индустрия в България. София, 1978.

Георгиев 1980: З.Георгиев. Вонгробните наоди од ужноповардарските некрополи од железно време. – MACEDONIAE ACTA ARCHAEOLOGICA, 1980, б, 37-53.

Георгиева 1976: Р.Георгиева. Отчет на експедиция "Ком 76". – RHODOPICA, 1976, I, 41-43.

Георгиева 1985: Р.Георгиева. Селище от късната бронзова епоха край с. Плазище, Кърджалийски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен, 1985, с.66.

Георгиева 1991: Р.Георгиева. Обредни ями в Тракия (края на II-I хил.пр.н.е.). – Археология, 1991, 1, с.1-10

Георгиева 1965: С.Георгиева. Средновековни некрополи в Родопите. – Родопски сборник, 1965, I, с.29-168.

Генчев 1968: С.Генчев. Към проучването на различията между обичаите при погребение от двете страни на ятовата говорна граница в Северна България. – ИЕИМ, 1968, XI, с.169-199.

Гетов 1965: Л.Гетов. Могилни погребения при с. Д.Сахране, Старозагорско. – ИАИ, 1965, XXVIII, с.210-235.

Дамянов, Кисьов 1988: Н.Дамянов, К.Кисьов. Раннохристиянска базилика и некропол в м."Долна Бартина", община Доспат, Пловдивска област. – Археологически открития и разкопки през 1987, Благоевград, 1988, с.188.

Дамянов 1990: Н.Дамянов. Погребалният обичай през късната античност в Западните Родопи – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. – Смолян, 1990, с.92-98.

Делев 1982: П.Делев. Проблеми на тракийските мегалитни паметници. – Мегалитите в Тракия. София, 1982, 2, с.398

Дейвис 1937: О.Дейвис. Най-ранната железодобивна индустрия в България. – ИБАИ, 1937, XI, с.297.

Детев 1960: П.Детев. Праисторически селища и находки от Южна България. – ГНМ, 1960, III, с. 349-357.

Детев 1969: П.Детев. Преглед на праисторическите проучвания в северните склонове на Родопите. – Родопски сборник, 1969, II, с.259-271.

Дечев 1928: В.Дечев. Миналото на Чепеларе. – София, 1928.

Деянова, Найденова 1969: М.Деянова, В.Найденова. Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг. – Родопски сборник, 1969, 2, с.227-241.

Джамбазов 1962: Н.Джамбазов. Гробни находки от с. Крушуна, Ловешко. – Археология, 1962, IV, кн.1, 56-58.

Димитров 1957: Д.Димитров. Севтополь – фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района. – СА, 1957, 1, с.201

Димитрова, Гиздова 1975: А.Димитрова, Н.Гиздова. Тракийски могилни некрополи в Панагюрските колонии при гр. Панагюрище. – ИМЮБ, 1975, I, с.39-87.

Домарадски, Георгиева, Кулов 1976: М.Домарадски, Р.Георгиева, И.Кулов. Археологически проучвания в Западните Родопи. – RHODOPICA, 1976, I, 15-16.

Домарадски, Кулов 1978: М.Домарадски, И.Кулов. Експедиция "Места 77". – Археологически открития и разкопки през 1977. София, 1978, с.55.

Домарадски 1983: М.Домарадски. Келти и траки. – Изкуство, 1983, 4, с.41-48.

Домарадски 1984: М.Домарадски. Келтите на Балканския полуостров.София,1984, с.201

Домарадски 1986: М.Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. – Археология, 1986, 2, 10-24.

Домарадски 1987: М.Домарадски. Мястото на нумизматичните данни в проучванията на тракийската култура от късножелязната епоха. – Нумизматика, 1987, 4, 14-16.

Домарадски 1988: М.Домарадски. Тракийски богати погребения. – TERRA ANTIQUA BALCANICA, 1988, 78-86.

Домарадски 1990: М.Домарадски. Тракийската култура през късножелязната епоха в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, 29-45.

Домарадски, Димитрова, Гоцев 1990: М.Домарадски, М.Димитрова, А.Гоцев. Разкопки на тракийското светилище в м. "Бабяшка могила" при с. Бабяк, община Белица. – АОР през 1989, Кюстендил, 1990, 37-38.

Домарадски (под печат): М.Домарадски. Материали за археологията на средна Струма.

Домарадски (под печат): М.Домарадски. Тракийската култура в долините на р. Марица и р.Тунджа (IV в.пр.н.е. – I в.)

Дремсизова 1958: Ц.Дремсизова. Надгробна могила при с. Браничево. – Изследвания в чест на Д.Дечев. София, 1958, с.440-449.

Дякович 1909: Б.Дякович. Стар гроб над с. Извор. – ПСп, 1909, XXI, с.156-157.

Дякович 1921: Б.Дякович. Халщатски и латенски фибули. – ИАИ, 1921, с.30-35.

Жуглев 1952: К.Жуглев. Разкопки и проучвания на Могила No1 – Копринка. – ГФИФ, 1952, XLVII, с.232-246.

Иванов 1975: Д.Иванов. Сребърното съкровище от с. Борово. – Изкуство, 1975, 3-4, с.14-17.

Иванов 1976: Д.Иванов. Разкопки при с. Борово, Русенски окръг. – XXI, НАК, Смолян, 1976, с.35.

Иванов 1939: Н.Иванов. Село Старово (Горно Коджаюмер). – в. Арденска Дума, Кърджали, 1939, бр. 423, 18.06.1939.

Иванов 1943: Н.Иванов. Старинна находка в Крумовградска околия. – в. Арденска дума, Кърджали, бр. 553, 22.05.1943.

Иванов 1986: П.Иванов. Откриването на тракийското съкровище от Рогозен. – Изкуство, 1986, 6, с.5-17.

Иванов 1945: Т.Иванов. Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград. – РП, 1948, I, с.99-125.

Катинчаров 1974: Р.Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. – Археология, 1974, 1, с.1-24

Кисьов 1985: К.Кисьов. Некрополите от старожелязната епоха в Родопите. – Векове, 1985, 2, с.52-57.

Кисьов 1988: К.Кисьов. Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи. – Археология, 1988, 4, с.23.

Кисьов 1988 А: К.Кисьов. Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи. – ИМЮБ, 1988, XIV, с.55-57.

Кисьов 1989: К.Кисьов. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. – Археология, 1989, 4, с.13-17.

Кисьов 1990: К.Кисьов. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, 1990, с.41-53.

Кисьов 1990 А: К.Кисьов. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.64-75.

Кисьов 1991: К.Кисьов. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. – Археология, 1991, кн. 4, с.1-8.

Кисьов 1993: К.Кисьов. Керамиката от късната бронзова епоха гробните комплекси от Централните Родопи. – Археология, 1993, XXXV, 2, с.1-12.

Кисьов 1994: К.Кисьов. Обредът διασπαρασσω (ανατεμνω) в погребалните практики на тракийските племена в Родопите през втората половина на II-I хил. пр.Хр. – Годишник Департамент Археология – НБУ, т. I, 1994, 174-177.

Кисьов 1998: К.Кисьов. Традициите в тракийския погребален обичай, представени в късноантичните некрополи в Западните Родопи. – Сб. в чест на д-р Ив.Велков (предадена за печат през 1998 г.).

Кисьов 1998 А: К.Кисьов. Археологически свидетелства свързани с тракийските култови места и практики в западните Родопи в периода края на II-I хил. пр.Хр. – Rhodopica, 1998, кн.1, 31-39.

Кисьов 1999: К.Кисьов. Тракийски некрополи от IV-V в. край с.Борино, Пловдивска област. – Археология, 1999, 1-2, 45-54.

Кисьов 2002: К.Кисьов. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино, Пловдивска Област. – ГАМП, 2002, IX/1, с.137-156.

Китов 1979: Г.Китов. Тракийските могили край Стрелча. София, 1979.

Китов 1979 А: Г.Китов. Скифосът от Стрелча. – Изкуство, 1979, 5, с.27-31.

Китов, Павлов 1985: Г.Китов, П.Павлов. Тракийски могили край Дорейци и Смочан в Ловешки окръг – Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен, 1985, с.90.

Китов 1987: Г.Китов. Проучванията на тракийските надгробни могили в България. – Векове, 1987, 5, 35-43.

Китов 1987 А: Г.Китов. Тракийските могили от III-II в. пр.н.е. край с. Дорейци, Ловешки окръг. – Българските земи в древността. Втори конгрес по българистика. 1987, с.53-73.

Китов 1988: Г.Китов. Свидетелства за тракийската култура край Равногор – Векове, 1988, 4, с.24-30.

Китов 1989: Г.Китов. Куполните гробници при Равногор в Родопите. – Археология, 1989, 3, с.28-40.

Китов, Атанасов, Странджев 1989: Г.Китов, Г.Атанасов, З.Странджев. Тракийски могили край с. Правенци, Новопазарско. – Археологически открития и разкопки през 1988, Кърджали, 1989, с.48.

Китов 1990: Г.Китов. Надгробните могили в Родопите и горните течения на Марица, Места и Струма – Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.45-56.

Китов 1991: Г.Китов. Могилен некропол край с. Главан, Гълъбовско. – Археологически открития и разкопки през 1990, Ловеч, 1991, с.58-62.

Колев 1965: Б.Колев. Скални гробници край с. Д. Черковище, Хасковско. – ВНМХ, I, с.205-209.

Колев 1984: Б.Колев. Още няколко неизвестни скални гробници в Източните Родопи. – ИМЮИБ, 1984, VII, с.53-68.

Коняров 1958: Г.Коняров. Принос към историята на рудодобива и металургията в България. – ИТИ, 1958, с.112-121

Кулов 1993: Г.Кулов. Некропол от долмени при с. Черничево, Крумовградско. – ИМЮБ, 1993, XVIII, 47-62.

Кулов (под печат): Г.Кулов. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи.

Кулов 1976: И.Кулов. Надгробните могили между р. Бистрица и средното течение на р. Доспат. – RHODOPICA, Смолян, 1976, 1, с.27-28.

Кънчев, Кънчева 1985: М.Кънчев, Т.Кънчева. Разкопки на къснобронзов некропол източно от Н.Загора. – Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен, 1985, с.65-66.

Лебок 1876: М.Лебок. Доисторические времена. Москва, 1876, с.129-147.

Левада, Дробницки 1967: Ю.Левада, О.Дробницки. Философская энциклопедия. Москва, 1967, т. 4, с.512-513.

Леонова, Смирнова 1977: Н.Леонова, Ю.Смирнова. Погребение как объект формального анализа. – КС, 1977, 148, с.16-23.

Маразов 1988: И.Маразов. Защо е било заровено съкровището от Рогозен. – Проблеми на културата, 1988, 2, с.27-30.

Мизов 1980: Н.Мизов. Празници, обреди, ритуали. София, 1980, с.39-55.

Миков 1925: В.Миков. Един шлем от гроб в с. Ковачевица. – ГНБПл., 1925, с.181.

Миков 1929: В.Миков. Могилите в България. – БИБ, 1929, V, 246.

Миков 1930-1931: В.Миков. Тракийски тип фибули. – ИБАИ, 1930-1931, VI, с.171-180.

Миков 1933: В.Миков. Предисторически селища и находки в България. София, 1933, с.108.

Миков 1937: В.Миков. Гробна находка от Горняни, Неврокопско. – ИБАИ, 1937, XI, с.207-213.

Миков 1938: В.Миков. Халщатски находки от Държавица, Видинско и Рибново, Неврокопско. – ИБАИ, 1938, XII, с.341-348.

Миков 1940-1941: В.Миков. Разкопки из Родопите. – ГПНБМ, 1940-1941, с.19-118.

Миков 1950: В.Миков. Тракийски накитни предмети от V-IV в. пр.н.е. – ИАИ, 1950, XVII, с.146-150.

Миков 1955: В.Миков. Произход на куполните гробници в Тракия. – ИАИ, 1955, XIX, с.15-48.

Миков, Джамбазов1960: В.Миков, Н.Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960, с.131.

Милчев 1956: А.Милчев. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. – ГСУ, 1956, т. I, с.479.

Милчев 1961: А.Милчев. Археологическо проучване в околностите на с. Марково, Пирдопско. – Изследване в чест на Карел Шкорпил. София, 1961, с.417.

Милчев 1973: А.Милчев. Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово, Михайловградско. – Археология, 1973, 1 с.1-14.

Мирчев 1962: М.Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. – ИАИ, 1962, XXV, с.92.

Мирчев 1976: В.Мирчев. Разкопки на тракийския могилен некропол при с. Проглед, Смолянско. – XXX, НАК, Смолян, 1976, с.57.

Найденова 1970: В.Найденова. Тракийски некропол край с. Гела. – Родопи, 1970, 11, с.30.

Найденова 1971: В.Найденова. Тракийските могили. – Родопи, 1971, 3, с.32.

Нехризов, Кулов, Величков 1990: Г.Нехризов, Г.Кулов, Ж.Величков. Теренни обхождания и сондажи в община Стамболово, Хасковско. – АОР през 1989 г., Кюстендил, 1990, с.180.

Нехризов 1990: Г.Нехризов. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Източните Родопи. – Сб. “Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма”, Смолян, 1990, с.9-15.

Нехризов (под печат): Г.Нехризов. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи.

Нехризов 1994: Г.Нехризов. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. – Минало, I, 1994, кн. 2, 5-11.

Нехризов 1999: Г.Нехризов. Погребални практики в Източните Родопи през първото хилядолетие пр.Хр. – Rhodopica, II, 1999, 1, 21-34.

Николов 1967: Б.Николов. Гробница III от Могиланската могила във Враца. – Археология, 1967, I, с.11-47.

Никулицэ 1977: И.Никулицэ. Геты IV-III в. до н.э. в Днестровско – Карпатских землях. Кишинев. 1977, с.66-68.

Никулицэ 1987: И.Никулицэ. Северные фракийцы в VI – I вв. до н.э. Кишинев. 1987.

Панайотов 1975: И.Панайотов. За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. – ИПр., 6, 1975, 24-46.

Панайотов, Гиздова, Мирчев, Чапъров 1977: И.Панайотов, Н.Гиздова, В.Мирчев, Б.Чапъров.- Експедиция “Бесика“. – АОР през 1976. София. 1977, 55.

Панайотов 1989: И.Панайотов. Ямната култура в българските земи. – РП, 1989, XXI, 36-47.

Петков1937: Н.Петков. Могилни некрополи в Софийско и Троянско. – ИБАИ, 1939, XIII, с.309-315.

Петрова, Кисьов 1983: Н.Петрова, К.Кисьов. Проучване на тракийския могилен некропол при с. Грохотно и Борино, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982, Плевен, 1983, с.37-38.

Покровская 1962: Е.Покровская. Жертвеник раннескифского времени у с. Жаботин. – Краткие сообщения, 1962, 12, с.73.

Попов 1921-1922: Р.Попов. Некрополът при с. Байлово, Софийско. – ИБАИ, 1921-1922, I, с.68-85.

Попов 1934: Р.Попов. Могила No 1. – Мадара, 1934, I, с.240.

Серафимова-Стоянова 1975: Д.Серафимова-Стоянова. Въоръжение на тракиец от с. Плетена, Благоевградски окръг. – Археология, 1975, 4, с.41-53.

Серафимова-Стоянова 1977: Д.Серафимова-Стоянова. Фракийские фибулы с кельтских влиянием из с. Абланица, Благоевградского округа. – SPARTACUS, 1981, 206-212.

Стоянов 1987: Т.Стоянов. Некропол от старожелязната епоха при с. Свещари, Разградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1986, Разград, 1987, с.98.

Теодосиев 1991: П.Теодосиев. Археологически проучвания край с. Драгодан, Кюстендилско. – Археологически открития и разкопки през 1990, Ловеч, 1991, с.78.

Узунов 1930: К.Узунов. Държавни сребро-оловни, цинкови и медни мини при с. Лъкавица. – Родопски напредък, 1930, 1, кн. 5-6, с.122-160.

Угринович 1980: Д.Угринович. Обряды, за и против. Москва, 1975, с.43.

Фехер 1910: Г.Фехер. Могилни находки от Мумджилар. – ИБАД, 1910, I, с.155-167.

Филов, Велков, Миков 1934: Б.Филов, И.Велков, В.Миков. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934.

Филов 1937: Б.Филов. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, 1937, XI, св. 1 и 2, с.11-125.

Фол 1976: А.Фол. Паметници и племена. Историческо въведение. – Мегалитите в Тракия, 1976, т. I, с.13.

Фол 1976 А: А.Фол. Символично погребение от Казичене, Софийско. – Изкуство, 1975, 3-4, с.11-13.

Фол 1980: А.Фол. INTERPRETATIO THRACICA. – Помощни исторически дисциплини, 1980, т. 2, с.68-69.

Хахеу 1990: В.Хахеу. Исследование скифских курганов у с. Тирасполя в 1983. – Археологические исследования молодых ученых Молдавии. Кишинев, 1990, с.21-130.

Цанева 1976: М.Цанева. Разкопки в некропола на Аполония Понтика. – XXI НАК, Смолян, 1976, с.38.

Цончев 1937-1939: Д.Цончев. Старините около Хасковските топли Минерални извори. – ГПНБМ, 1937-1939, с.86-90.

Цончев 1938: Д.Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. София, 1938, с.23.

Цончев 1940-1942: Д.Цончев. Антична могилна гробница при Сърневец. – ИБАИ, 1940-1942, XIV, с.60-68.

Цончев 1950: Д.Цончев. Антични паметници от България. – ИАИ, 17, 1950, с.235

Цончев 1960: Д.Цончев. Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха. – Археология,1960, 3, 59-54.

Цончев, Милчев 1970: Д.Цончев, А.Милчев. Разкопки в чашата на язовир "Батак". – ИАИ, 1970, XXXII, 150-202.

Чапъров 1978: Б.Чапъров. В Родопите – неизвестни тракийски гробници. – в. Отечествен глас, № 10293, 13.VI. 1978.

Чапъров 1985: Б.Чапъров. Маджаровската гробница. – МПК, 1985, XXV, 4, 24-31.

Чачева 1970: В.Чачева. Находки от некропола в с. Абланица, Благоевградски окръг. – ИАИ, 1970, XXXII, 298-302.

Челебиев 1928: С.Челебиев. Среднородопската орудена област. – сп. Родопа, 1928, 5, с.7.

Черных 1978: Е.Черных. Горное дело и металургия в древнейшей Болгарии. София, 1978, с.54.

Чичикова 1975: М.Чичикова. Жертвеники элинистической эпохи в Фракии. – Studia Thracica, 1975, I, 178-185.

Чичикова 1984: М.Чичикова. Севтополис. 1984, т. I, с.18.

Шкорпил 1898: К. И Х.Шкорпил. Могили. Пловдив. 1898, с.54.

Шкорпил 1925: К.Шкорпил. Мегалитни паметници и могилища. Старини в черноморската област. София,1925, с.45.

Шопова 1990: А.Шопова. Глинен съд със закодирана информация за бесите. – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на р. Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.81.

ЛАТИНИЦА

Alexandrescu 1974: A.Alexandrescu . Autour des fouilles de Zimnicea. La nekropole datee du bronze tardif de Zimnicea. – Tracia, 1974, p.47.

Andronicos 1978: M.Andronicos. Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City. 1984.

Archibald 1983: Z.Archibald. Greek imports: Some aspects of the Hellenic impact on Thrace. – Ancient Bulgaria. Nottingham, part 1, 1983, 304-321.

Bonev 1984: A.Bonev. Datierung des goldschatzes von Valgitran. – Studia Praehistorica, 1984, 7, p.169.

Bontsceff 1896: St.Bonscheff. Correspondenz – Blatt – der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. – Munchen, 1896.

Velkov 1938: I.Velkov. Dolmen gravesin in Bulgaria. – Antiquity, 1938, p.483.

Velkov 1952: I.Velkov. Der Fels im kultus der Thraker. – Feststschrift fur RV Egger, I, Klagenfurt, 1952, 28-36.

Vries 1978: N.Vries. Three Tuin Catacommb Graves. – PULPUDEVA, 1978, 2, 210.

Vulpe 1952: R.Vulpe. Santierul Poiana. – SCIV, 1952, III, p.194.

Vulpe 1959: R.Vulpe. Santierul arhaologic Popesti. – Mteriale zi cercetari arheologice, 1959, 339.

Vulpe, Stratan 1978: R.Vulpe, I.Stratan. Der Hugel von Susani. – PZ, 1978, 52, p.40.

Wunsch, Deubner 1915: R.Wunsch, L.Deubner. Religionsgeschichtliche versuche und vorarbeiten. Vien, 1915, XV, Heft 3, 59-165.

Gergova 1980: D.Gergova. Genesis and development of the metal ornaments in the Thracian lands during the early iron age (XI-VI th. centry b.c.). – St. P., 3, 97-112.

Gergova 1989: D.Gergova. Thracian burial rites of late bronze and earli iron agev i Thracians and Mycenaeans. - E.Brill, 1989, 231-240.

Grammenos 1979: D.Grammenos. LBE tombs and other antiquies in the region of Nevrokopi (noιne Drama). - ΑΡΧΑΙΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΕ, 1979, 56.

Grammenos 1982: D.Grammenos. Bronzezeitliche forschungen in Ostmakedonien. – Praistorische Archaeologie in Sudost – Europa. Berlin. 1982, 89-179.

Daux 1958: G.Daux. Chronique des fouilles et de couvertes archeologiques en Grete en 1958. – BCH, 1958, 57.

Delev 1984: P.Delev. Megalithc Tracian tombs in south – eastern Bulgaria. – Anatolica, 1984, XI, 17-75.

Dechelette 1927: Y.Dechelette. Manuel d archeologie prehistorique. Paris. 1927, III, 117-135.

Dieterlich, Wunsch 1915: A.Dieterlich, R.Wunsch. Religionsgeschichtliche versuche und vorarbeiten. 1915, band XV, heft 3, 59-168

Domaradzki 1986: M.Domaradzki. Sanctuaires Thraces du II-I millenaire av. n.e. – Acta Archaeologica Carpathica, 1986, XXV, 97-101.

Domaradzki 1994: M.Domaradzki. Les lieux de culte Thraces (deuxieme moitlie du II-I mill. av. J.-C.) – Хелис, 1994, III, част I, с.69-108

Zdravkova 1982: Zl.Zdravkova. Some newly megalithic monuments on the Rhodope mountains. – Pulpudeva, 1982, 5, 193

Katincarov 1980: R.Katincarov. Les funerailles pendant l age du bronze en Bulgarie. – Thracia, 1980, 5, 167

Kaus 1980 : K.Kaus. Trinkgeschirr und weingenuss in der Eisenzait. – Forschungsberichte zur ur – und Fruhgeschichts. Wien. 1980, nr. II, p. 37-46. = (Eisenzeit in Mitteleuropa, Osterreichische arbeitsgemeinschaft fur ur – und fruhgeschichte veranstalteten tagung von 4-8.VI. 1980).

Kimmig 1962-1963: W.Kimmig. Bronzesitulen aus Rheinischen gebirge Hunsruck – Eifel – Westerwald. BRGK, 1962-1963, 43-44, s.98

Kossack 1964: G.Kossack. Trinkgeschirr als kultgerat der Hallstattzeit. Veria Arch. 16 (Festschrift Unverzagt). Berlin, 1964, s.96

Koukouli-Chrysantaki 1982: H.Koukouli – Chrysantaki. Die eisenzeit auf Thasos. – PAS, 1982, I, 119

Koukouli-Chrysantaki 1982 A: H.Koukouli – Chrysantaki. Late bronze Age in Eastern Macedonia. – 1982, 30, 242

Kurtz, Boardman 1971: D.Kurtz, J.Boardman. Greek burial customs. London, 1971

Makiewicz 1987: T.Makiewicz. Zestawienie glinianych oltarzy i palenisk ornamentowanych z terenu Europy (Epoka Zelaza). Poznan. 1987, 10-127.

Miclea, Florescu 1980: I.Miclea, R.Florescu. Preistoria Daciei. 1980, 78.

Mylonas 1957: G.Mylonas. Ancient Mycenae. London. 1957, 134.

Moosleither 1991: F.Moosleither. Bronzezeit im Saalfeldener Beken. – Archaelogie in Salzburg, band I, 1991, 9-46

Moutsopoulos 1984: N.Moutsopoulos. Tournes an Rhodope du sud eta Samothrace. Thracians and Mycenaeans. Faurth International Congress of Thracology. Rotterdam. 1984, 246-257.

Naidenova 1972: V.Naidenova. Une necropole Thrace de l époque romaine dans les Rodopes. – Thracia, 1972, 145.

Parducz 1966: M.Parducz. The Scythian Age cemetery at Tapioszeie. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1966, 53, pl. XI.

Pauli 1985: L.Pauli. Einige anmerkungen zum problem der Hortfunde. – Archaeologischen Korrespondenzblatt, 1985, 195.

Pelon 1976: O.Pelon. Toloi, Tumuli et cercles funeraires recherches sur les monuments fune – raires de plan circulaire dans l egee de l age du bronze (III-II millenaire av.n.e.). = (Bibliothegue des Ecoles Francaise d Athenes et de Rome, fsc. 229). Paris – Athenesq, 1976.

Press 1984: L.Press. Contacte between Thrace and the Aegean in the bronze Age. – Dritter Internationaler Thrakologiscer Kongress, 1984, BD II, 13-22.

Prendi 1982: F.Prendi. Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanie. – PAS, 1982, I, p.316.

Pfuhl 1903: E.Pfuhl. Der Archaiche friedhof am stadtberge von Thera. – Athen. Mitt., 1903, XXVIII, p.143.

Sirbu 1986: V.Sirbu. Rituels et pratigues funeraires des Geto – Dacia. – Dacia, 1986, I, p.91-108.

Teodor 1974: S.Teodor. Le commencement de la tene dans lenord est de la Roumenie. – Thracia, 1974, III, p.151.

Triandaphyllos 1983: D.Triandaphyllos. Les mounuments megalithigues en Thrace occidentale. – Pulpudeva, 1983, 4, p.145-173.

Forssander 1942: J.Forssander. Steinzeitliches Hugelgrab mit Ringmauer. – Acta Arch. 1942, 13, 293.

Hansel 1976: B.Hansel. Beitrage zur regionalen und chronologischen gliederung der alteren Hallstattzeit an der unteren Donau. – Bonn, 1976.

Hansel 1982: B.Hansel. Siedlungskontinuitat im Spatbronzezeitlichen und Fruheisenzeitlichen nord Griechenland. – Pulpudeva, 1982, 3, p.237.

Horedt 1960: K.Hored. Siebenburgen und Mykena. Nouvelles etudes d histoire. Bucarest, 1960, II, p.31-44.

Hochstetter 1984: A.Hochstetter. Kastanas. Berlin. 1984, p.36.

Chidiosan 1980: N.Chidiosan. Contributii la istoria Tracilor din nord – vestul Romaniel. – Muzeul Taru Crisurilor. Orades, 1980, II – 35.

Cicikova 1969: M.Cicikova. La Thrace a l époque Homerioue et Geometriqus. – Actes du X congres d Arheologie Classique. Ankara, 1975, 113.

Cicikova 1975: M.Cicikova. Nouvelles fouilles et recherches de necropolis Thraces du V-III s. av. N. ere en Bulgarie. – Actes des Studes Balcanickus, 1969, II, 365

Schauer 1985: P.Schauer. Spuren orientalischen und agaischen einfflusses im Bronzezeitlichen nordischen kreis. – Jahrbuch des Romisch – Germanischen zentralmuseum Mainz, 1985, BD. 32, s. 123-194.

ГРЪЦКИ

Ανδρονικοσ 1969: Μ.Ανδρονικοσ. Βεργινα Ι. Αυηναίσ. 1969, 135.

Vikers 1973: M.Vikers. Αρχαία Μακεδονία ΙΙ, 1973, 31 εικ. 5. 3. – Δεύτερο Αιετυες Συμπόσιο. θεσσαλονίκη. 1973.

Mylonas 1967: G.Mylonas. Ο ταφικος κυκλος Β τον Μυκενον. ATHEN. 1972, 134.

Τριανταφυλλοσ 1980: Δ.Τριανταφυλλοσ. Τα μεγαλιτικα μνημεία τησ δυτικησ Θρακησ. Θρακικά χρονικά. Ξαντη, 1980-1981, 36.

Τριανταφηλλοσ 1990: Δ.Τριανταφηλλοσ. Οχυρωματικοί περίβολοι στην ενδυχωρα τησ αιγαιακησ θρακησ. – Μνήμη Δ. Λαζαριδη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνέδριον. Καβαλά – 1986, θεσσαλονίκη. 1990, 687.

ИЗПОЛЗУВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

БИБ –	Българска историческа библиотека
ГАМП –	Годишник на Археологически музей Пловдив
ГНПМ –	Годишник на Националния Политехнически музей
ГНМ –	Годишник на Народния музей
ГНМХ –	Годишник на Народния музей в Хасково
ГНБПл –	Годишник на Народната библиотека в Пловдив
ГПНБМ –	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ –	Годишник на Софийския Университет
ИАИ –	Известия на Археологическия Институт
ИБАИ –	Известия на Българския археологически институт
ИБГД –	Известия на Българското географско дружество
ИБИД –	Известия на Българското историческо дружество
ИЕИМ –	Известия на Етнографския институт и музей
ИИД –	Известия на Историческото дружество
ИМЮБ –	Известия на Музеите от южна България
ИМЮИБ –	Известия на Музеите от югоизточна България
КС –	Краткие Сообщения
МПК –	Музеи и паметници на културата
ПСп –	Периодично списание
РП –	Разкопки и Проучвания
ВСН –	Bulletin de correspondence hellenique
PZ –	Prahistorische Zeitschrift

КАТАЛОГ

НА НЕКРОПОЛИТЕ И ГРОБОВЕТЕ
В РОДОПИТЕ

(КРАЯ НА II – I ХИЛ. ПР.ХР.)

УВОД

Структурата на каталога, представящ броя и основните характеристики на некрополите и гробовете в Родопите през късната бронзова епоха и първото хилядолетие преди Христа, е еднаква с използвания в дисертацията начин на описание, обобщаване и интерпретиране на погребалните практики.

Каталогът съдържа информация за землищата на 110 села, където досега са регистрирани и проучени 320 могили, съдържащи 380 гроба, 18 безмогилни некрополи, от които частично или цялостно са разкопани 60 гроба, както и публикуваните около 1500 скални ниши и 65 скални гробници.

СЕЛИЩАТА, в чиито землища са разположени надгробните паметници, са представени по азбучен ред, заедно с областните центрове, към които принадлежат. Най-често около селата се намират няколко надгробни обекти от разглеждания хронологичен период, поради което в каталога са посочени наименованията на местностите, като всеки отделен обект (некропол, могила или гроб) притежава съответната номерация. Отделните обекти са локализирани въз основа посоката и разстоянието до съответното селище, в чието землище се намират.

В каталога всеки НЕКРОПОЛ се разглежда като отделен обект с неговите основни характеристики. Посочен е вида, към който принадлежи съответния некропол – могилен или безмогилен (плосък). Броят на гробовете, които оформят даден некропол е изразен чрез цифра, поставена в скоби. След тези два елемента е посочена геоморфологическата форма, върху която е разположен съответния некропол и нейното изложение (ориентация) спрямо посоките на света. Заедно с това е посочена площта, която се заема от некропола и разстоянието между отделните гробове. За селищата, в чиито землища са провеждани комплексни археологически проучвания, чрез прилагане метода на регистрация на различните видове археологически обекти, е посочена културната среда на некрополите, изразена в наличието и връзката със селища, крепости или култови обекти от същия хронологически период.

При представянето на могилните некрополи всяка отделна МОГИЛА е разгледана самостоятелно, с нейните основни характеристики и номерация, получена от съответния проучвател. Външната, съвременна форма на всеки могилен насип, е определена според формата на основата (хоризонталното сечение), която е в пряка връзка и зависимост от броя на вторичните насипи, тяхното хоризонтално ситуиране и размери. Въз основа на този признак проучените досега могилни насипи в Родопите се обособяват в две групи – могили с полусферична форма, чиято основа е кръгла и могили с форма на елиптичен параболоид, чиято основа е елипсовидна. Размерите на могилните насипи са посочени в зависимост от тяхната форма. При първата група могилни насипи е посочена дължината на диаметъра и височината, докато при втората група насипи са посочени, заедно с височината, и двете дължини на основата.

Структурата на могилните насипи като една от техните характеристики е определена в зависимост от количеството и съотношението на пръстта и камъните, които ги изграждат. Въз основа на този признак могилните насипи са обособени в три категории – земни (от хомогенна пръст, в която се откриват единични камъни с малки размери), каменни (от натрупани под формата на конус камъни със значителни размери) и земно-каменни (в които съотношението и приблизително еднакво).

След определянето на структурната категория на съответния могилен насип, чрез изброяване са посочени видовете допълнителни обреди, извършени в насипите. Останките от тези обреди са разгледани обобщено в две групи – останки от гробни предмети и останки от храна, като е посочена дълбочината, на която се откриват и тяхното хоризонтално ситуиране. Към допълнителните обреди извършвани в насипите са причислени и вторичните гробове, като са посочени техните основни елементи, ситуиране и датировка. Когато вторичният гроб хронологически не е свързан с първичното погребение, в каталога се посочва само неговото хоризонтално и вертикално ситуиране и датировка.

Като елемент от могилните насипи се разглеждат и посочват допълнителните съоръжения, които не обслужват пряко култа към мъртвите, а са свързани с допълнителните обреди, извършвани при издигането на насипите. Съоръженията са представени чрез кратко описание на тяхното вертикално и хоризонтално разположение, форма, размери и ориентация. При разглеждането на допълнителните обреди и съоръжения в насипите, които хронологически са по-късни от първичните гробове и нямат връзка с тях, е посочена тяхната датировка.

След разглеждането на основните характеристики на могилните насипи са посочени главните елементи на първичните гробове. При всеки ГРОБ е дадена неговата вертикална и хоризонтална стратиграфия, изразена с цифри. Отделните гробове са представени с кратко описание на конструкциите, техните размери и ориентация. Като елемент на гроба е разгледан и съответния начин на погребване. При погребенията извършени чрез трупоизгаряне е посочен използвания вариант – на място или извън могилата. По същия начин е подходено при разглеждането на погребенията извършени чрез трупополагане, където разновидностите също са две – пълно или частично. В случаите, когато погребението е извършено чрез частично трупополагане се посочва каква част от тялото е погребана. При гробовете, в които е практикувано пълно трупополагане са посочени позата на мъртвия, неговата възраст, пол, ориентация и размери на скелета.

Като елемент на гроба са разгледани и допълнителните обреди, обслужващи култа към мъртвия и имащи пряка връзка с него. Посочени са останките от тези обреди и тяхното ситуиране спрямо гробната конструкция. Гробните предмети са разгледани в две групи, според тяхното вероятно предназначение – лични предмети (оръжия, накити, сервизи, култови и символични предмети) и останки от храна.

Останките и конструкциите на допълнителните култови съоръжения, обслужващи обредите свързани пряко с мъртвите (клади, огнища, пръстени от камъни и други) са представени чрез тяхното описание, форма, размери и ориентация.

След представените характеристики на отделните гробове е посочена тяхната датировка, както и първичните публикации, касаещи конкретния некропол, могила или гроб. При разглеждането на гробните комплекси, които не са публикувани, се посочват архивните номера на използваната научна документация (полеви дневници и полеви инвентарни книги) или ръкописи, както и мястото на тяхното съхраняване.

Използваният начин на цитиране на отделните гробни комплекси в каталога се възпроизвежда в следната схема:

Кат. № СЕЛИЩЕ (област)

Обект №, местност; НЕКРОПОЛ – вид (брой гробове), разположение, изложение, площ, връзка с друг обект;

МОГИЛА №: Насип – форма, размери, структура, останки от допълнителни обреди, допълнителни култови съоръжения, вторичен гроб;

ГРОБ – ситуиране, конструкция, начин на погребване (поза, размери, ориентация, възраст, пол), останки от допълнителни обреди, допълнителни култови съоръжения;

ДАТИРОВКА; ЛИТЕРАТУРА.

Кат. № 1. АБЛАНИЦА (Благоевградско).

Обект 1 – м. Дрежно на 5 км южно; Плосък некропол, от който частично са проучени два гроба (не се съобщава за наличието на могилни насипи), ориентирани в посока изток-запад. В гробовете и около тях са открити „тракийски" тип фибули, фибули с билатерална спирала, глинени и стъклени съдове; IV-III в. пр.Хр.;

(Чачева, В. Находки от некрополи в с. Абланица, Благоевградски окръг. – ИАИ, XXXII, 1970, с.300-302, обр. 6 а; Стоянова-Серафимова, Д. Фракийские фибулы с келтским влиянием из с. Абланица, Благоевградского округа. – Spartacus, 1981, 206–212).

Обект 2 – м. Шапраня на 3 км северно от селото. Върху планинско било са разположени четири могили с полусферична форма, 15-25 x 1 м; непроучени; около тях се откриват керамични фрагменти от късната желязна епоха;

(Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. София, 2001).

Кат. № 2. АНГЕЛ ВОЙВОДА (Хасковско).

Обект 1 – м. Хисар; 55 скални ниши с трапецовидно сечение на отвора; в близост се намират скално светилище и крепост;

(Чапъров, Б. Сондажни разкопки и теренни проучвания в северните Родопи. – Археологически открития и разкопки през 1979 г., София, 1980, с.66; Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-122).

Обект 2 – Скална гробница изсечена върху пирамидално оформена скала, камерата има трапецовиден план и четириъгълно напречно сечение, входът се затваря хоризонтално с помощта на каменна плоча;

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-120).

Кат. № 3. АРДИНО (Кърджалийско).

Над 50 ниши с трапецовидна форма, изсечени върху скалните китки и единични скали;

(Велков, И. Тракийско светилище при Ардино. – в. Арденска дума, Кърджали, бр. 443, 1940).

Кат. № 4. БАТАК (Велинградско).

В района на Баташката котловина с надморска височина 1088 м са регистрирани 97 могили, от които 35 са проучени. Проучвателите обособяват могилите в 11 некрополи, въз основа на разстоянията между отделните могилни насипи. Като некрополи са посочени: м. Средното бърдо (2 могили), м. Св. Димитър (2), м. Св. Илия (2), м. Св. Богородица (1), м. Тумбата (2), м. Мирчовица (1), м. Хамбарите (1), м. Суватя (1), м. Пирамидата (1), м. Тумбите (2), м. Тодоров Камък (2), м. Дъното (4), м. Балабанова бърчина (1), м. Южния некропол (7), м. Мерите (4), м. Студенец (1), м. Деловете (4), м. Коилото (2), м. Нещерова къща (2), м. Северен некропол (4);

(Цончев, Д. Археологически разкопки в чашата на язовир „Батак". – Археология, № 3-4, 1959, 83-89; Цончев, Д., А. Милчев. Разкопки в чашата на язовир „Батак". – ИАИ, XXXII, 1970, 149-205).

Обект 1 – м. Дъното; Могилен некропол (4), издигнати върху склон на разстояние 10 м и 45 м до четвъртата; Проучени са три могили.

Могила № 1: – Насип – полусферична форма, 18 x 3, в южната част до повърхността са извършени четири вторични погребения; в югоизточната част е извършено вторично погребение чрез трупоизгаряне IV в.; Първичен гроб – ситуиран върху нивото на терена на 3 м под централната част на насипа, трупоизгаряне на место – следи от огнище с диам. 5 м, глинени съдове открити в огнището; VI-V в. пр.Хр.

Могила № 2: Насип – полусферична форма, 16 x 1,80 м, земно-каменен издигнат в два пласта (насип от необработени камъни с вис. 0,30 м, покрит с пръст); Гроб – две урни, разположени на 3 м една от друга, трупоизгаряне извън могилата; края на ранната желязна епоха.

Обект 2 – м. Тумбите (2),

Могила № 1 – Насип – полусферична форма, 15 x 0,50 м, на различна дълбочина са открити керамични фрагменти; Гроб – кенотаф, V-IV в. пр.Хр.

Обект 3 – м. Студенец, Могила (1) – Насип – полусферична форма 11 x 0,50 м, земно-каменен; Гроб – огнище с диам. 3 м, трупоизгаряне на место, пръстен от камъни около огнището с диам. 6,50 м и вис. 0,80 м, фрагменти от глинени съдове местно производство и чернофирнисов килик, открити в и около огнището; V-IV в. пр.Хр.

Обект 4 – м. Църнат, Могили (1): Насип – полусферичен, 12 х 1 м, земно-каменен (могилка от необработени камъни – 8 х 0,80 м, покрита със земен насип), керамични фрагменти; Гроб – огнище с диам. 4 м, трупоизгаряне на место, железен връх от копие; V-IV в. пр.Хр.

Обект 5 – м. Деловете, Могилен некропол (4);

Могила № 1: Насип – полусферичен, 30 х 3,50 м, разпръснати керамични фрагменти, пръстен от камъни с диам. 20 м; Гроб – на дълб. 1,20 м останки от огнище с диам. 1,50-2 м, липсват останки от погребение; V-IV в. пр.Хр.

Обект 6 – м. Коилото, Могилен некропол (2);

Могила № 2: Насип – полусферична форма, 26 х 1,80 м, счупен на место глинен съд и прешлен за вретено; Гроб – огнище с диам. 5 м, трупоизгаряне на место V-IV в. пр.Хр.

Могила № 3: Насип – полусферична форма, 15 х 0,50 м; Гроб – огнище с диам. 2 м, трупоизгаряне на место, след което останките на мъртвия са положени в урна (чернофирнисово ойнохое), поставено в железен съд; V-IV в. пр.Хр.

Обект 7 – м. Нещерова къшла, Могилен некропол (2)

Могила № 3: Насип – полусферична форма, 10 х 0,50 м, земно-каменен; Гроб – огнище, трупоизгаряне на место, седем глинени съда открити в огнището, някои поставени с дъната нагоре; ранна желязна епоха.

Могила № 4: Насип – полусферична форма, 8,50 х 0,50 м, земно-каменен, глинен съд със сив цвят; Гроб – огнище с диам. 3,50 м, оградено с пръстен от вертикално поставени камъни, два глинени съда положени в огнището с дъната нагоре; V в. пр.Хр.

Кат. № 5. БАЩИНО (Кърджалийско).

Скална гробница, камера с правоъгълен план и четириъгълно напречно сечение, затварянето на входа се извършва хоризонтално с помощта на каменна плоча, лягаща в предварително оформени жлебове.

(Балкански, И. Кърджали, археологически паметници. С., 1978, 23; Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-100).

Кат. № 6. БЕДЕН (Смолянско)

М. Калевище на 3 км северно от селото, Могилен некропол (5), разположен върху планинско било, на 1 км южно от некропола се намира селище от ранната желязна епоха;

Могила № 1: Насип – полусферична форма, (разрушен при оран), 5 х 1,50 м, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти; Гроб – разрушен, няма данни за начина на погребване, открити са две бронзови едноспирални фибули с малки триъгълни иглодържатели; VII-VI в. пр.Хр.;

(Архивна единица № I / 5 – Исторически музей – Смолян).

Кат. № 7. БЕЗВОДНО (Кърджалийско).

Скални ниши с трапецовидна форма (не са посочени техните размери и брой);

(Мегалитите в Тракия, ч. 2, Тракия Понтика, С., 1982, с.413).

Кат. № 8. БОГУТЕВО (Смолянско).

М. Колибите на 3 км северозападно от селото, Могилен некропол (3) върху склон с южно изложение, непроучен, една от могилите е разрушена от иманяри открили две бронзови фибули с една спирала и триъгълни иглодържатели; VII-VI в. пр.Хр.;

(архивна единица № I-4 – Музей по спелеология и родопския карст в гр. Чепеларе.)

Кат. № 9. БОРИНО (Смолянско).

Обект 1 – м. Турлата (Батак) на 4 км източно от селото, Могилен некропол (5), разположен върху склон с източно изложение на площ 1100 кв. м и разстояние между могилите от 20 до 100 м, на 70 м западно от некропола се намира селище от късната бронзова епоха; № 26

Могила № 1: Насип (алб. № 3/1) – с форма на елиптичен параболоид, 7 х 5 х 1,50 м, земно-каменен двупластов (насип от камъни, образуващи малка могилка с вис. 0,60 м, покрит с пръст), на различна дълбочина в цялата площ на могилата са открити керамични фрагменти от предварително счупени съдове, в северозападната част на дълб. 0,45 м е открит счупен на место глинен съд, върху централната част на повърхността на насипа е оформен пръстен от камъни с диам. 0,70 м (алб. № 17); Гроб (алб. № 3/2) – урни (11) с различно вертикално и хоризонтално разположение, трупоизгаряне извън могилата:

гроб 1 – урна положена върху площадка от камъни, дълб. 1,10 м, не съдържа гробни предмети.

гроб 2 – урна положена до урна 1 на дълб. 1,10 м в югоизточния сектор, не съдържа гробни предмети.

гроб 3 – урна положена в югозападния сектор, дълб. 1,20 м, на 1 м от урна 1, до гроба са поставени два малки глинени съда.

гроб 4 – урна положена в югоизточния сектор до урни 1 и 2, дълб. 1,10 м, не съдържа гробни предмети.

гроб 5 – урна положена в източния сектор на дълб. 1,20 м и на 0,70 м от урна 1, глинен прешлен поставен в урната.

гроб 6 – урна положена в централната част на площадката от камъни, дълб. 1,15 м на 0,45 м от урна 1, не съдържа гробни предмети.

гроб 7 – урна положена до гроб 6 на дълб. 1,15 м, покрита с широк разлат съд, глинен прешлен поставен в урната.

гроб 8 – урна положена върху продължение на площадката от камъни на дълб. 1,05 м и на 1,60 м северно от урна 7, не съдържа гробни предмети.

гроб 9 – урна положена върху продължението на площадката от камъни на дълб. 1,05 м и на 0,95 м северно от гроб 8, не съдържа гробни предмети.

гроб 10 – урна положена в стерилния глинест терен под площадката от камъни, дълб. 1,40 м, в северната периферия под гроб 9, не съдържа гробни предмети.

гроб 11 – урна положена в стерилния глинест терен под площадката от камъни, дълб. 1,50 м, в югоизточния сектор под групата гробове 1, 2, 4, 6 и 7, малка глинена каничка до урната; площадка от необработени камъни оформена върху глинестия терен първоначално с кръгла форма (диам. 5 м), а в последствие удължена на север (6x5 м); късна бронзова епоха;

(Петрова, Н., К. Кисьов. Тракийски могилен некропол край с. Борино. – Археологически открития и разкопки през 1982 г., Плевен 1983, с.37; Кисьов, К. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, XVI, 1990, 41).

Могила № 2 – разположена на 100 м източно от могила № 1, Насип – полусферична форма, 5x1,60 м, земно-каменен, на дълб. 0,60 м върху цялата площ на насипа са открити керамични фрагменти и една бронзова фибула с една спирала, на дълб. 0,90 м са открити върху цялата площ на насипа керамични фрагменти – накити (сребърна обеца, бронзови едноспирални фибули с пръстени върху лъка (4), двуспирална желязна фибула с три пръстена върху лъка, бронзова гривна, амулети (птица, излята от бронз предназначена за окачване, малка змия от бронз представена в свито положение), останки от храна – животински кости, желязно ножче, каменно точило, прешлен за вретено, фрагменти от предварително счупен съд украсен с щамповани кръгове;

Гроб – урна положена върху нивото на терена на дълб. 1,60 м, трупоизгаряне извън могилата, гробни предмети около урната и в нея не са поставени; преди полагането на урната в основния терен е изкопана яма (диам. 1-1,50 м и дълб. 0,30 м) в последствие силно опалена и запълнена с жълтеникава трамбована пръст, ямата и поставената върху трамбованата пръст урна са оградени с пръстен от необработени камъни;

VII-VI в. пр.Хр.;

(Петрова, Н., К. Кисьов. Тракийски могилен некропол край с. Борино. – Археологически открития и разкопки през 1982 г., Плевен 1983, с.37; Алб. № 31).

Могила № 3 – разположена на 8 м западно от могила № 2, Насип – полусферична форма, 5 x 0,50 м, земно-каменен, на различна дълбочина върху цялата площ се откриват въглени и керамични фрагменти, на дълб. 0,45-0,50 м се откриха останки от огнище (место за кремация) с диам. 2x3 м и дебелина на обгорелия пласт 0,15-0,20 м наситен с въглени, пепел, горели кости (предимно ставни) и керамика; VII-VI в. пр.Хр.;

(Полеви дневник на археологическите проучвания провеждани през 1983 г. от Н. Петрова и К. Кисьов – архивна единица № I 5 в Исторически музей – Смолян; алб. № 26 и 27).

Могила № 4 – разположена на 15 м югозападно от могила № 2, Насип – полусферичен, 10x1,50 м, земно-каменен, на дълбочина 0,20-0,25 м в насипа са открити две бронзови двуспирални фибули с триъгълен иглодържател, на дълб. 0,60 м върху цялата площ на насипа са открити въглени, керамични фрагменти, бронзова пенсета и глинена чаша поставена с дъното нагоре; Гроб – урна, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, гробни предмети в и около урната не са поставени, преди поставянето на урната в стерилния терен е изкопана яма с диам. 3 м и дълб. 0,30 м силно опалена; VII-VI в. пр.Хр.;

(Исторически музей в Смолян – арх. ед. № I 5; Алб. № 29).

Могила № 5 – разположена на 30 м източно от могила № 1, Насип – полусферичен, 3 x 0,60 м, земно-каменен, на различна дълбочина се откриват керамични фрагменти; Гроб – урна положена върху основната скала, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, гробни предмети не са открити; VI-V в. пр.Хр.;

(Полеви инвентарен дневник на спасителни проучвания провеждани от К. Кисьов през 1985 г. – арх. ед. № 40 в Исторически музей – Смолян).

Обект 2 – Тепе Баир на 3км югоизточно от селото, Могилен некропол (3) (проучена една от полуразрушените могили), разположени върху заоблен връх, разстояние между могилите от 10 до 30 м, спасителни проучвания на К. Кисьов през 1985 г.

Могила № 1: многократно разрушавана от иманяри и местните жители празнуващи на това място Илинден, Насип – полусферичен 25 x 2 м, земно-каменен; Гроб – разрушен заедно със скелета на мъртвия, трупополагане, гробни предмети открити около мъртвия (тесалийски тип фибула и железен връх от копие); VI-V в. пр.Хр.;

(Арх. ед. № 40 в Исторически музей – Смолян; алб. № 23 / 1)

Обект 3 – м. Църквището на 6 км североизточно от селото, Могилен некропол (6), разположен върху скалист склон с южно изложение, на площ 800 кв. м и разстояние между могилите от 2 до 30 м.

Всички могили са проучени в периода 1985-1986 г. Първични публикации: (Кисьов, К. Тракийски могилен некропол край с. Борино, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1985 г., В. Търново 1986, с.53; Кисьов, К. Тракийски могилен некропол край с. Борино, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград 1987, с.107).

Могила № 78 : Насип – форма на елиптичен параболоид, 7 x 4 x 1 м, земно-каменен, Вторични гробове (7) на дълб. 0,20-0,25 м. Върху площадка от плочести камъни с правоъгълна форма са извършени погребения на седем индивида чрез трупополагане. Площадката е ориентирана по надлъжната ос север-юг с размери 4x2 м; IX-VIII в. пр. р.; Алб. № 33.

гроб 1 – по гръб с изпънати крайници, дълж. на скелета 1,80 м, глава на запад с 30° отклонение на север, гробните предмети са поставени до тилната част на черепа – комплект въоръжение (железен нож, железни върхове от копия (2) и железен връх от стрела) и амулет от зъб на мечка.

гроб 2 – по гръб с изпънати крайници, дълж. на скелета 1 м (погребение на дете), глава на запад с 30° отклонение на север, не са открити гробни предмети.

гроб 3 – по гръб с изпънати крайници и ръце събрани в коремната област, дълж. 1,80 м, глава на запад с 30° отклонение на север, не са открити гробни предмети.

гроб 4 – по гръб с изпънати крайници, дълж. 1,70 м, глава на запад с 30° отклонение на север, гробни предмети – бронзова триспирална гривна върху лявата китка и бронзови лентести гривни (2) върху дясната китка.

гроб 5 – по гръб с изпънати крайници, дълж. 1,60-1,70 м, глава на запад с 30° отклонение на север, гробните предмети са поставени до теменната част на черепа – биконично мънисто от фибула, част от желязно ножче с право лезвие, част от ножче с извито лезвие и бронзов култов предмет с формата на двойна брадвичка.

гроб 6 – по гръб с изпънати крайници, дълж. 1,80 м, глава на изток с 30° отклонение на юг, върху лявата ключица се откри двуспирална желязна фибула с голям триъгълен иглодържател и пет биконични пръстена върху лъка.

гроб 7 – (мъртвият се намира непосредствено под скелета от гроб 1, алб. № 33), по гръб със събрани в коремната област ръце и свити в колените долни крайници, дълж. 1,70 м, глава на запад с 30° отклонение на юг, гробни предмети – три биконични глинени прешлена до лявата лакътна кост, острие от малък железен нож до лявата бедрена кост и двуспирална желязна фибула с пет биконични пръстена върху лъка до лявата ключица.

Вторичен насип – полусферична форма, 5 x 0,40 м, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти от два предварително счупени съда украсени с графит и инкрустация; Първичен гроб – урна положена върху скалата, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, гробни предмети поставени до урната (две глинени чаши с дъната нагоре и два зъба от див козел; късна бронзова епоха;

(Кисьов, К. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино, Пловдивска област. - ГАМП, IX/1, 2002, 137-156; Кисьов, К. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, XVI, 1991, с.41).

Могила № 79: на 2 м северно от могила № 78, Насип – полусферичен, 3x0,50 м, земно-каменен, на различна дълбочина се откриват въглени и керамични фрагменти с богата украса (алб. № 2); Гроб – гробно съоръжение и останки от погребение не са открити, върху нисък скален издатък е извършено опалване с диам. 1 м и са разпръснати богато украсени керамични фрагменти от различни съдове; късна бронзова епоха;

(Кисьов, К. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино, Пловдивска област. - ГАМП, IX/1, 2002, 137-156); Алб. № 20.

Могила № 82: на 5 км северно от могила № 78, Насип – полусферичен, 3 x 0,50 м, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти; Гроб – правоъгълна площадка с плочести камъни (2x0,50 м) ориентирана изток-запад по надлъжната ос, трупополагане по гръб с изпънати крайници, дълж. 1,80 м, глава на изток, гробни предмети – връх от копие до лявата раменна кост, амулет от зъб на мечка върху гръдните кости; IX-VIII в. пр.Хр.;

(Кисьов, К. Тракийски могилен некропол край с. Борино, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград 1987, с.107) Алб. № 34.

Могила № 83: на 25 м северно от могила № 79, Насип – полусферична форма, 7x1,50 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти и животински кости; Алб. № 2/1; Гроб - гробно съоръжение и останки от погребение не се открити; късна бронзова епоха;

(Кисьов, К. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, XVI, 1990, 41-53).

Могила № 84: на 30 м северно от могила № 83, Насип – форма на елиптичен параболоид, 7x5x1,20 м, земно-каменен, на различна дълбочина разпръснати въглени и керамични фрагменти; вторичен гроб (1) – на дълб. 0,35 м в западната периферия, урна 2, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, гробни предмети – дълбока глинена чаша счупена предварително като част от нея е поставена до урната, а останалите фрагменти в урната заедно с останките от кремацията; късна бронзова епоха; Алб. № 9; Първичен насип – полусферична форма, 5x1, земно-каменен, на различна дълбочина въглени и керамични фрагменти, на дълб. 0,45 м в югоизточния сектор два големи фрагмента от долни крайници с дълж. 0,35м; Първични гробове (3) на дълб. 1,20 м; късна бронзова епоха:

гроб 1 – урна захлупваща останките от кремацията, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, гробни предмети – до урната са поставени два зъба от див козел, глинена площадка с кръгла форма (диам. 2 м и дебелина на пласта 3-4 см) изградена върху подложка от малки речни камъни, (алб. № 11), в северната периферия две конусовидни ями в стерилния терен с дълб. 0,30 м и диам. на отвора 0,20 м пълни с обгорели птичи кости (алб. № 18).

гроб 3 – на 1 м западно от гроб 1, урна положена до половината в яма, около и върху урната са разпръснати керамични фрагменти от различни съдове.

гроб 4 – на 0,40 м западно от гроб 3, урна положена до половината в яма, около нея са разпръснати керамични фрагменти от различни съдове, до урната е поставена голяма глинена чаша.

Могила № 85: на 30 м северно от могила № 84, Насип – форма на елиптичен параболоид, 10x5x1,60 м, земно-каменен на различна дълбочина разпръснати въглени и керамични фрагменти; вторични гробове (3) на дълб. 0,50 м, късна бронзова епоха; Алб. № 10:

гроб 1 – в централната част на първичния насип, урна захлупена с глинен съд, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, гробни предмети – три зъба от див козел до урната и четири глинени тежести вътре в урната.

гроб 3 – урна на дълб. 0,60 м и на 0,50 м северно от урна 1, трупоизгаряне извън могилата, гробни предмети не са открити.

гроб 4 – на дълб. 0,80 м в западната периферия, трупополагане направо върху скалата без използване на специално гробно съоръжение, дължина на скелета 1,50-1,60 м, по гръб с изпънати крайници, глава на югозапад, разпръснати керамични фрагменти около мъртвия, гробни предмети – до дясната теменна част на черепа са поставени четири малки глинени съдчета; Алб. № 4.

Първичен насип – полусферична форма, 5 x 0,80 м, земно-каменен, на различна дълбочина разпръснати въглени и керамични фрагменти;

Първичен – гроб 2 – на дълб. 1,60 м върху скалния терен, урна захлупваща останките на мъртвия положени върху глинена площадка, трупоизгаряне извън могилата, глинената площадка има кръгла форма с диам. 1,20-1,50 м изградена върху подложка от малки речни камъни, гробните предмети са поставени на две групи – под урната заедно с горелите кости (каменна брадвичка) и до урната върху голям камък (два зъба от див козел, бронзово шило-длето и каменна тежест); късна бронзова епоха; Алб. № 11 и № 16.

Място за кремация: на 5 м западно от могила № 84 в подножието на скална височина е издигнат нисък насип с диам. 2,50 м и вис. 0,40 м, който покрива останките от клада с диам. 2 м и дебелина на пласта 0,20 м. Пласта е наситен с големи останки от овъглени обли дървета, пепел, керамични фрагменти, остатъци от бронзови предмети и голямо количество горели кости; късна бронзова епоха; Алб. № 5.

Обект 4 – м. Кабата (алб. № 25) на 1 км северозападно от м. Църквището и гробовете от късната бронзова епоха, Могилен некропол (45), разположен върху разлато било на площ от 90 000 кв. м с разстояние между могилите от 2 до 250 м. В периода 1984-1986 г. са проучени четири от тези могили, две от които (№ 4 и № 6) съдържат гробове от IV в., докато в другите две (№ 10 и № 11) са извършени погребения през ранната желязна епоха;

(Кисьов, К. Тракийски могилен некропол край с. Борино, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1985, В. Търново 1986, с.53).

Могила № 10 – на 300 м северозападно от могила № 85, Насип – полусферична форма, 8 x 1,50 м, земно-каменен, на различна дълбочина в северната част се откриват керамични фрагменти и черупки от малки речни охлюви, глинени кръгли плочки от стени на съдове с диам. от 1 до 5 см (римската епоха), вторични гробове (2) от VIII-VII в. пр.Хр.:

гроб 3 – на дълб. 0,30 м в централната част на насипа, трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на северозапад, (290°), дълж. 1,50 м, възраст 13-15 г., гробни предмети – глинена чаша и костена щампа за украса на съдове са поставени до лявата част на черепа, върху теменната част на черепа е поставена диадема от бронзови салталеони, върху гърдите е открит наниз от кехлибарени зърна.

гроб 1 – на дълб. 0,40 м, в източната периферия е извършено колективно (двойно) погребение, трупополагане, мъртвите са положени плътно един до друг по гръб с изпънати крайници и глави на югозапад (220°), дължина на скелетите 1,70 м, гробни предмети – разпръснати около тях керамични фрагменти и охлюви, желязно ножче до дясната бедрена кост на един от скелетите, мъртвите са оградени с пръстен от камъни с размери 1,50 x 1,90 м.

Първичен насип – полусферична форма, 6 x 0,70 м, земно-каменен;

Първичен – **гроб 2** – на дълб. 1,50 м в централната част, огнище с диам. 2,50 и дебелина на пласта 4 см, частично трупоизгаряне на място. Мъртвият е поставен на кладата по гръб с глава на запад, след което изгарянето е извършено до тазовите кости, така че долните крайници са останали незасегнати от огъня (Алб. № 38), приблизителна дължина на мъртвия 1,80 м, възраст около 40 г., гробни предмети – в огнището са открити част от пирамидална тежест за стан, четири двуспирални фибули с триъгълен иглодържател и малки пръстени върху лъка. Гробните предмети са поставени в огнището след акта на кремация; VIII-VII в. пр.Хр.

Могила № 11: на 20 м източно от могила № 10, Насип – полусферичен, 9 x 1,50 м, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти на различна дълбочина, глинени кръгли плочки от стени на съдове и две бронзови монети на Констанций II (337-361), Вторични гробове (2):

гроб 3 – на дълб. 0,30 м в западната периферия, яма с правоъгълна форма облицована с необработени продълговати камъни и покрит с плочести камъни (дълж. 1,20 м, шир. 0,50 м, дълб. 0,30 м), ориентирана запад-изток по надлъжната ос, трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на запад, дълж. 0,90 м, дете на 1 г.; огнище с диам. 0,40 м извън гробната конструкция до западния ляв ъгъл; гробни предмети – бронзова фибула „тракийски" тип поставена извън гроба до огнището; IV-III в. пр.Хр.; Алб. № 84.

гроб 2 – на дълб. 0,70 м в централната част, правоъгълна площадка от камъни с правоъгълна форма, 2 x 1,10 м, ориентирана по надлъжната ос в посока север-юг, трупополагане по гръб с изпънати крайници, дълж. 1,75 м, глава на североизток (20°), гробни предмети – до черепа бронзови салталеони, а под черепа спираловиден държател за коса.

Първичен насип – полусферична форма, 8 x 0,50-0,60 м, земно-каменен.

Първичен – **гроб 1** – на дълб. 1 – 1,10 м в централната част, площадка от необработени плочести камъни с правоъгълна форма и размери 2 x 1 м, ориентирана по надлъжната ос север-юг, трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на северозапад, дълж. 1,90 м, възрастен индивид, гробни предмети – плътно до лявата бедрена кост (дълъг едноостър железен нож поставен с върха към черепа), между колената (група от много бронзови апликации), между стъпалата (бронзови салталеони, мъниста от биконични кехлибарени зърна, един костен гребен с бронзова апликация), до лявото рамо (бронзова двуспирална фибула с триъгълен иглодържател); VIII-VII в. пр.Хр.

Обект 5 – м. Ловна хижа на 2,5 км северозападно от м. Кабата и на 2 км южно от м. Станилово бърдо, Могилен некропол (3) разположен върху висок планински връх, заема площ от 500 кв. м с разстояние между могилите от 20 до 30 м; XI-X в. пр.Хр.;

(Кисьов, К. Тракийски могилен некропол край с. Борино, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1986 г., Разград 1987, с.80 и 107; Кисьов, К. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. – Археология, 1991, 4, 1-8); Алб. № 25:

Могила № 1: на 2 500 м северозападно от могила № 11; Насип – полусферичен, 6x1,20 м, земно-каменен. Могилата е разрушена при строителни работи през 1981 г. върху основната скала са открити горели кости, керамични фрагменти и огънат на две железен меч; XI-X в. пр.Хр.

Могила № 2: на 30 м южно от могила № 1,

Насип – полусферична форма (издигнат върху малко скално възвишение), 5 x 0,90 м, земно-каменен;

Гроб – на дълб. 0,50 м в централната част е оформен пръстен от камъни с диам. 1,50 м, който огражда останките от мъртвия, трупоизгаряне извън периметъра на могилата; в северозападната периферия на дълб. 0,50 м следи от огнище с диам. 2 наситено с въглени, пепел и няколко керамични фрагмента; гробни предмета – лезвие от прав железен нож поставен с останките на мъртвия върху скалата и железен връх от копие поставен до пръстена от камъни; XI-X в. пр.Хр.;

(Кисьов, К. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. – Археология, 1991, 4, 1-8); Алб. № 28.

Могила № 3: на 20 м северно от могила № 1; Насип – полусферичен, 5x1,20 м, покрит с борови дървета; непроучена.

Кат. № 10. БРЕСТОВИЦА (Пловдивско).

Обект 1 – м. Черковището на 1,5 км източно от селото, плосък (безмогилен) цистов гроб с правоъгълна форма и облицовани с каменни плочи стени, трупополагане; гробни предмети – открити в гробната камера (кръгъл бронзов щит, шлем, три железни ножа, стрели и няколко съда); IV в. пр.Хр.;

(Цончев, Д. Антични паметници от България. – ИАИ, XVII, 1950, 235).

Обект 2 – м. Св. Илия на 6 км югоизточно, Могилен некропол (5) разположен върху продълговато било със северно изложение на площ от 10 000 кв. м, разстояние между могилите от 30 до 250 м. Две от могилите през 1978 г. са разкопани от иманяри с помощта на булдозер. През 1980 г. същите могили са разчистени и частично проучени от Б. Чапъров; IV-III в. пр.Хр.;

(Чапъров, Б. В Родопите – неизвестни тракийски гробници. – в. Отечествен глас, № 10400, 9 септември 1978; Герасимова, В., М. Русева, К. Кисьов. – Непубликувани тракийски паметници от землищата на селата Брестовица и Първенец, Пловдивско. – ИМЮБ, XVIII, 1993, 63-79).

Могила № 1: издигната върху скален връх, Насип – полусферична форма, 15 x 5 м, земно-каменен (двупластов); Гроб – на дълб. 3 м в източния сектор, куполна гробница с четириъгълна гробна камера и дромос, вход на изток затварян вероятно с дървена врата, не са открити останки от погребения, пред входа огнище с няколко съда в него поставени с дъната нагоре, в югозападната част на гробната камера е открита площадка (дълж. 0,60 м, шир. 0,40 м и вис. 0,50 м), коридорът има два строителни периоди – първоначална дълж. 4 м, удължен с 2,85 м; първоначална дебелина на зидовете 0,60 м, а на удълженията 0,85 м; подът покрит с каменна баластра и трамбована глина; останки от погребения и гробни предмети в камерата не са открити; IV в. пр.Хр.; Алб. № 57.

Могила № 2: на 250 м северно от могила № 1, издигната върху естествено скално възвишение; разрушена от иманяри;

Насип – полусферична форма, 5x2 м, земно-каменен (двупластов – насип от камъни с вис. 1,50 м покрит с пръст);

Гроб – според запазените зидове съоръжението е имало куполовидно покритие изградено от речни камъни споени с калов разтвор; трупополагане; открити са в иманярски изкоп керамични фрагменти от съдове работени на ръка и грънчарско колело, характерни за IV в. пр.Хр.

Кат. № 11. ВЕЛИНГРАД (Пазарджишко).

м. Стражата западно от града, Могилен некропол разположен в подножието на хълм. При строителни работи през 1959 г. е открита урна пълна с горели кости; трупоизгаряне, в урната е открито глинено съдче; IV в. пр.Хр.;

(Шопова, А. Глинен съд със закодирана информация за бесите. – Тракийска култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян 1990, 85).

Кат. № 12. ВОДЕНИЧАРСКО (Кърджалийско).

Обект 1 – Скални гробници (2), четириъгълна камера с трапецовидно напречно сечение, страничен вход с предверие и хоризонтално затваряне с каменна плоча, лягаща в специално изсечени жлебове;

(Венедиков, И. Описание на скалните гробници в Източните Родопи. – Мегалитите в Тракия, т. I, 1976, с.82, обр. 140-41, рис. 72-74; обр. 142-143, рис. 75-77).

Обект 2 – Скални трапецовидни ниши изсечени в скални китки, намиращи се в границите на крепост, в която се открива керамика от ранната желязна епоха; не се посочва броя на нишите и техните размери;

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-122).

Кат. № 13. ВОЙВОДОВО (Хасковско).

м. Герен чеир на 2 км югоизточно, Надгробна могила полуразрушена:

Насип – полусферична форма, 20x2 м, липсват данни за структурата;

Гроб – на дълб. 0,40 м еднокамерен гроб изграден върху нивото на терена с форма на саркофаг, правоъгълен план от варовикови квадри, покритието на конструкцията е извършено чрез фалшив свод и пет покривни плочи, поставени напречно на надлъжната ос (дълж. 2,25 м, шир. 1,42 м, вис. 1,18 м), изток-запад, трупополагане, гробни предмети – положени в гроба (три тасоски амфори, златни мъниста, части от погребален венец, апликации, глинена лапма); първата половина на III в. пр.Хр.;

(Аладжов, Д. Тракийска гробница в с. Войводово. – Археология, кн. 4, 1966, 52-56).

Кат. № 14. ВРАНСКО (Кърджалийско).

Обект 1 – Скални гробници (2), камери с четириъгълен план и трапецовидно напречно сечение, вход в страни и отгоре затварящи се с каменна плоча;

(Балкански, И. Тракийски скални гробници. – Сб. Ахрида, I, Кърджали, 1978, 63-66).

Обект 2 – Скални трапецовидни ниши (няколко десетки), имащи размери – (вис. 0,50-0,60 м, шир. на долния ръб 0,35 м, шир. на горния ръб до 0,20 м);

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-122).

Кат. № 15. ВЪРБОВО (Смолянско).

Обект 1 – м. Стоянова колиба на 5 км северно, Могила с малки размери, в която е открито бронзово ножче;

(Детев, П. Праисторически селища и находки в Южна България. – ГМПл, III, 1960, 346).

Обект 2 – м. Капаклиите на 7 км северозападно, Плосък (безмогилен) некропол разположен върху ниско възвишение на площ около 300 м разстояние между визуално различимите гробове от 0,50 до 10 м; на 600 м източно в м. Калевище се намира селище от IV-III в. пр.Хр. и железни рудни находки на дълб. 0,40 м с около 80% съдържание на метал. През 1987 г. са проведени проучвания на четири гроба, два от които са разрушени в миналото от иманяри; края на IV-III в. пр.Хр.;

(Кисьов, К. Тракийски некропол край Чепеларе, Пловдивска област. – Археологически открития и разкопки през 1988 г., Кърджали 1989, с.55):

гроб 1 – разрушен от иманяри, на дълб. 0,30-0,35 м. Яма с правоъгълна форма вкопана в естествения скалист терен. Дългите и късите страни са облицовани с по една голяма каменна плоча. Покритието е извършено чрез хоризонтално поставени две каменни плочи: размери (дълж. 2,10 м, шир. 1 м, дълб. 0,60 м), изток-запад; извършени са две погребения чрез трупоизгаряне извън гроба, като останките са положени в урни; според иманярите гробните предмети били поставени до урните и в тях.

гроб 2 – разрушен от иманяри, на 6 м източно от гроб 1, на дълб. 0,25 м; яма с правоъгълна форма облицована с каменни плочи и покрита с такива, размери (дълж. 1 м, шир. 0,80 м, дълб. 0,50 м), изток-запад по надлъжната ос; трупоизгаряне извън гроба, като останките от мъртвия са положени в урна; няма данни за наличието на гробни предмети.

гроб 3 – разположен на 2 м западно от гроб 2, на дълб. 0,20 м; яма с правоъгълна форма облицована и покрита с каменни плочи, размери (дълж. 0,50 м, шир. 0,30 м, дълб. 0,30 м), изток-запад по надлъжната ос, върху покривната плоча огнище с диам. 0,50-0,70 м, върху гроба разпръснати фрагменти от глинена чаша-фиала със сив цвят; частично трупополагане (в гробната камера се откриха седем кости – фаланги от долни крайници и въглени); гробни предмети не са поставени; Алб. № 85.

гроб 4 – на 10 м северно от гроб 3 на дълб. 0,40-0,50 м; в пръстта покриваща гроба се откриха керамични фрагменти – питос положен в плитка яма с дълб. 0,40 м в легнало положение с отвора на запад, отвора е захлупен с каменна плоча поставена вертикално. Питосът е счупен в горната си част, за да се улесни поставянето в него на останките на мъртвия, след което отворът е затворен с фрагменти от друг голям съд и с тези от питоса; частично трупополагане – череп на дете (7-10 годишно) поставен в малка глинена купичка, до него втори череп (само теменната част) на 10-15 годишно дете, до него трети череп (само теменната част) на 3-4 годишно дете заедно с фаланги от долни крайници поставени на купчинка; около черепите са поставени въглени с големи размери и керамични фрагменти; гробни предмети поставени под черепите и до тях (две малки глинениканички, бронзов пръстен, бронзова гривна, две стъклени мъниста, дъно от чернофирнисов съд); Алб. № 69/2; Алб. № 70 и Алб. № 74.

Кат. № 16. ГАБРИЦА (Смолянско).

м. Керемидчийницата на 3 км северозападно; Плосък некропол, случайно открит гроб описан и разчистен от местен краевед; яма с правоъгълна форма облицована с каменни плочи и покрита с голяма плоча, трупополагане по гръб с изпънати крайници; гробните предмети са открити до черепа - три тетрадрахми на Александър III (336-323 г. пр.Хр.), глинена кана и две паници;

(Арх. ед. – А Ф II оп. 8, а.е. 9, л. 25 – Исторически музей – Смолян).

Кат. № 17. ГЕЛА (Смолянско).

м. Меньов камък и м. Харманлъка на 3 км южно; Могилен некропол (25) разположен върху ниските планински възвишения на площ от 1 500 кв. м, разстояние между могилите от 5 до 150 м; на 6 км южно се намира селище от късната бронзова епоха и крепост, в която се откриват съдове от късната желязна епоха. През 1968-1970 г. са проучени десет надгробни могили – една от късната бронзова епоха, три от ранната желязна епоха и шест от римската епоха;

(Найденова, В. Тракийски некропол край с. Гела. – Родопи, V, 11, 1970, 26-27; Найденова, В. Тракийски могили. – Родопи, VI, 11, 1971, с.32; Найденова, В. Какво разказват могилите. – Родопи, VII, 1972, 3, с.31).

Могила № 5: в м. Меньов камък на 2 км южно от селото; Насип – полусферична форма, 10x1,50 м, земно-каменен; Гроб – естествена пукнатина в скалата (кара) с оформени по ръбовете жлебове предназначени за покривната каменна плоча; дълж. 1,70 м, шир. 0,60 м; трупополагане по гръб с изпънати крайници; пръстен от необработвани камъни ограждат гробното съоръжение; гробните предмети са открити в карата (две фибули и няколко кехлибарени мъниста); VII-VI в. пр.Хр.;

(Научен архив на Исторически музей – Смолян – Ф II, оп. 5 А Е 6, л. 1-51 от 1972 г).

Могила № 7: в м. Меньов камък; Насип – полусферична форма, 5x1,20 м; Гроб – на дълб. 1,30 м, две урни положени в ями до ръба на устиетата, разстояние между двете урни 2 м; до едната урна е открит дълъг бронзов едноостър нож; късна бронзова епоха;

(Научен архив в Исторически музей – Смолян – Ф. II, оп. 5, АЕ 6, л. 1-51 от 1972;) (Кисьов, К. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха. – ИМЮБ, XVI, 1990, с.41-51); Алб. № 6/2.

Могила № 8: в м. Меньов камък; Насип – полусферична форма, 5 x 1,50 м, земно-каменен; керамични фрагменти и пенсета; Гроб (13): пръстен от необработени камъни огражда мъртвият, положен по гръб с изпънати крайници; около него в кръг са положени 12 мъртъвци в седнало положение върху скалните вдлъбнатини; до скелетите са открити накити (бронзови и железни фибули), малки железни ножчета; VII-VI в. пр.Хр.;

(Научен архив в Исторически музей – Смолян – Ф. II, оп. 5, АЕ 6, л. 1-51 от 1972 г.)

Могила № 10: м. Харманкъла; Насип – полусферичен, 7x1,50 м, земно-каменен, на различна дълбочина са открити животински кости, фрагменти от малък съд (каничка), въглени, кехлибарени и стъклени мъниста, черупки от охлюви, сребърна обеца, прешлен за вретено; пръстен от необработени камъни около насипа с диам. 6 м.

Гроб – на дълб. 1,10 м в централната част, цистов гроб с правоъгълна форма полувкопан в терена. Изграден е от вертикално поставени дълги мраморни плочи и къси плочи от пясъчник. Върху дългите плочи са оформени отвесни жлебове, предназначени за вмъкване на късите странични плочи. Дъното на камерата е покрито с тънки правоъгълни плочи. Конструкцията е покрита с надлъжно подредени дървени греди, които заедно със страничните плочи (външните стени) са измазани с жълтеникава глина с деб. 4 см. Замазката е украсена с геометрични врязвания; размери на конструкцията дълж. 1,80 м, шир. 0,60 м, дълб. 0,40 м; север-юг; трупополагане в хокерна поза на лявата страна, глава на юг; гробни предмети – до лицето на мъртвия е поставен предварително счупена каничка и сребърна обеца, до дясната част на черепа са открити животински кости и въглени, върху пръстите на едната ръка е открит пръстен с изображение на хокер, върху гръдните кости и долните крайници били разхвърляни въглени; VI-V в. пр.Хр.;

(Научен архив на Исторически музей – Смолян – Дневник на разкопките и отчет за проведените през 1970 г. проучвания в Гела, Ф. II, оп. 12, АЕ 13, л. 1-15); Алб. № 44.

Кат. № 18. ГОЛЕМАНЦИ (Хасковско).

Скални гробници (2), оформени с предверие и камера с четириъгълен план и трапецовидно напречно сечение, входовете са разположени отгоре и в страни затваряни с помощта на каменни плочи, лягащи в издълбани за това жлебове; в близост се намира селище от късната бронзова и ранната желязна епоха;

(Колев, К. Още две неизвестни скални гробници в Източните Родопи. – ИМЮБ, VII, 1984, 53-68).

Кат. № 19. ГОРНО БРЯСТОВО (Хасковско).

м. Габрака, м. Манда гьол, м. Белгията са проучени осем пръстена от забити в земята необработвани камъни; диам. от 4 до 25 м; разположени на групи върху площ 1 500-2 000 м; Д. Цончев определя пръстените като останки от долмени, но без да посочва наличието или липсата на могилни насипи, план и конструкция;

(Цончев, Д. Старините около Хасковските топло-минерални бани. – ГПНБМ, 1937-1939, с.86-87).

Кат. № 20. ГОРНО ВЕСЛЕЦ (Кърджалийско).

Скална гробница с четириъгълен план (№ 13), полукръгло напречно сечение и заоблени ръбове при основата; входът е в страни, затварян с каменна плоча, лягаща в специално оформени жлебове;

(Венедиков, И. Описание на скалните гробници в Източните Родопи. – Мегалитите в Тракия. т. I, С., 1976, с.95, обр. 181, рис. 99-100).

Кат. № 21. ГОРНО ДРЯНОВО (Благоевградско).

Обект 4 – м. Барата североизточно от селото, Плосък (безмогилен) некропол разположен върху склон с югозападно изложение; Разрушен в миналото гроб, чийто стени били облицовани с каменни плочи, ориентиран по надлъжната ос в посока север-юг; датировката е въз основа на керамичните фрагменти открити по повърхността около гроба – късна желязна епоха;

(Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места. С., 2001).

Обект 6 – м. Жабек южно от селото; Плосък (безмогилен) некропол разположен върху било, спускащо се към р. Канина; два разрушени гроба с ориентация север-юг, гробни предмети – в една от гробните камери е открит бронзов шлем, ризница, тънка сабя и две гривни;

(Жуглев, К. Тракийски шлем от с. Горно Дряново. – Родопи, XII, 1977, кн. 10, с.40; Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места, С., 2001).

Кат. № 22. ГОРНА КРЕПОСТ (Кърджалийско).

Скални гробници (2) с трапецовиден план на камерите, четириъгълно напречно сечение, входовете са в страни затваряни с каменна плоча;

(Балкански, И. Източно – Родопски крепости, С., 1975, с.35).

Кат. № 23. ГОРНО ПОЛЕ (Кърджалийско).

Обект 1 – м. Жълтите скали, Скална гробница, в близост селища от античната и средновековна епоха;

(Чапъров, Б. Проучвания и сондажи в селищната система на гр. Маджарово. – Археологически открития и разкопки през 1983, Смолян 1984, с.59).

Обект 2 – м. Бунара, Скални ниши (44) с трапецовидна форма;

(Чапъров, Б. Проучвания и разкопки в Маджаровска селищна система. – Археологически открития и разкопки през 1984, Сливен 1985, с.102).

Кат. № 24. ГРОХОТНО (Смолянско).

Обект 1 – м. Ягодите на 5 км североизточно; Могилен некропол (4), разположен върху широка тераса в подножието на висок връх на площ 250 кв. м с разстояние между могилите от 10 до 50 на 350 м западно от могилите се намира селище от ранната желязна епоха; три от могилите са проучени при редовни археологически разкопки през 1982 г.;

(Петрова, Н., К. Кисьов. Проучвания на тракийски могилни некрополи при с. Борино и Грохотно, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1982, Плевен 1983, с.37; Кисьов, К. Некрополи от старожелязната епоха в Средните Родопи. – Векове, 1985, № 2, 52-56; Кисьов, К. Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи. – ИМЮБ, XIV, 1988, 55-58); Алб. № 4.

Могила № 1: Насип – полусферична форма, 5х1,50 м, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти; Гроб – частично трупополагане на бедрена кост и два кътника поставени между две каменни плочи, гробни предмети до бедрената кост (керамични фрагменти с богата украса, части от счупени фибули); VI в. пр.Хр.

Могила № 2: разположена на 50 м северно от могила № 1; Насип – полусферичен, 3х1,20 м, земно-каменен, керамични фрагменти на различна дълбочина;

Гроб – (кенотаф), в малка естествена скална яма (дълб. 20 см, диам. 30 см) са открити седемнадесет железни двуспирални фибули с профилирани върху лъка пръстени, бронзова омеговидна обеца, бронзова статуетка припоена върху железен предмет; VII-VI в. пр.Хр.; Алб. № 47.

Могила № 3: разположена на 20 м северозападно от могила № 1; Насип – полусферичен, 10х1,80 м, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти на различна дълбочина, на дълб. 0,50 м в северната периферия е оформена глинена площадка с диам. 0,50 м;

Гроб – правоъгълна площадка от плочести камъни, размери (дълж. 1,90 м, шир. 1 м), ориентирана спрямо надлъжната ос в посока север – юг; трупополагане (колективно погребение) на двама мъртъвци положени плътно един до друг по гръб с изпънати крайници, дължина на скелетите 1,70 м, глави на северозапад, долната челюст на единия мъртвец беше открита в коремната област на другия скелет (антропологическия порядък беше установен и при двата скелета); гробни предмети – две двуспирални фибули с триъгълен иглодържател до долните крайници; VII-VI в. пр.Хр.

Обект 2 – м. Рудниците прозорец II на два км южно от селото и на 3,5 км от обект 1; Могилен некропол (2). През 1982 г. е проучена една могила при редовни археологически разкопки. Могилите са разположени на разстояние 15 м една от друга върху полегат склон със западно изложение; (Кисьов, К. Некрополи от старожелязната епоха в Родопите. – Векове, 1985, № 2, с.54).

Могила № 1: Насип – полусферичен, 4х0,50 м, земно-каменен; Гроб – правоъгълна площадка от плочести камъни, размери (дълж. 1,80 м, шир. 0,80 м), север-юг, трупополагане по гръб с изпънати крайници, дълж. на скелета 1,70 м, глава на северозапад; гробни предмети – върху гръдните кости са открити бронзова двуспирална фибула, фрагменти от предварително счупена фибула и гердан от бронзови салтелеони; VI в. пр.Хр.

Кат. № 25. ДЕВИН (Смолянско).

м. Потреба на 6 км северно, Могилен некропол (3) разположен върху широка тераса с южно изложение, разстояние между могилите от 5 до 10 м. В миналото една от могилите е разрушена, при което се открива бронзова фибула „очилата" със значителни размери. Двете запазени могили имат полусферична форма и размери 5х1,50 м; VIII-VII в. пр.Хр.;

(Кисьов, К. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. – Археология, 1991, 4, 1-8).

Кат. № 26. ДЕБРЕН (Благоевградско).

Обект 1 – м. Драча североизточно от селото, Могилен некропол (10) разположен върху планинска тераса; Насип – полусферична форма, земно-каменен, диам. от 20-25-40 м и вис. от 7-9-15 м, до една от могилите са открити североизточните и югоизточни оградни плочи на цистов гроб ориентиран североизток-югозапад. През 1964-1965 г. при изкопни работи са открити останки от колесница, железни юзди, бронзово умбо от щит, железни ножове и др.; късна желязна епоха;

(Жуглев, К. Колесницата от Дебрен, Гоцеделчевско. – Родопи, V, 1970, кн. 1, с.22; Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места, С., 2001).

Обект 2 – м. Алане, разрушен през 1936 г. гроб от каменни плочи, в който са открити бронзов шлем, „гривни” (торкви ?), глинен съд и „тънка сабя” ?; III-II в. пр.Хр.;

(Жуглев, К. Тракийски шлем от с. Дебрен, Гоцеделчевско. – Родопи, V, 1970, кн. 8-9, с.62).

Кат. № 27. ДЖАНКА (Кърджалийско).

Обект 1 – Скални гробници (2), камери с четириъгълен план, трапецовидно напречно сечение и заоблени ръбове, входовете са оформени в страни и отгоре, като пред страничните входове има предверия;

Обект 2 – Скални ниши (не е посочен брой) със сложна форма на камерата и стеснен спрямо нея трапецовиден отвор, размери вис. 0,50-0,60 м, шир. на долния ръб до 0,35 м, шир. на горния ръб до 0,20 м;

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 100).

Кат. № 28. ДЖЕБЕЛ (Кърджалийско).

м. Хамбар кая, Скални гробници (2). Едната гробница има форма на пресечен конус с размери 2,50x2,50 м и вис. 2 м с вход отгоре затварящ се с каменна плоча. Върху скалата около затварящата плоча са изсечени улеи. Втората гробница има предверие и четириъгълна камера с размери 2,50x2,50 м и вис. 1,60 м;

(Велков, И. Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна Арда. – ИИД, XVI-XVII, 1940, с.75).

Кат. № 29. ДОБРАЛЪК (Асеновградско).

Могилен некропол с неустановен броя могили, част от които са разрушени от иманяри. Открити са едноспирални и двуспирални фибули с профилирани върху лъка пръстени; VIII-VII в. пр.Хр.;

(Миков, В. Принос към предисторическата епоха у нас. – ИАИ, XII, св., 1938, с.392, обр. 173).

Кат. № 30. ДОЛНО ЧЕРКОВИЩЕ (Хасковско).

Обект 1 – м. Хамбар кая, Скални гробници (4), камери с трапецовиден план и предверие, трапецовидно напречно сечение и остри ръбове, входовете са оформени в страничните стени и отгоре затваряни с каменни плочи, лягаща в специално издълбани жлебове;

(Колев, В. Още няколко неизвестни скални гробници в Източните Родопи. – ИМЮБ, VII, 1984, с.53-68).

Обект 2 – м. Кован кая и Саръкая, Скални трапецовидни ниши (над 80);

(Колев, Б. Скална гробница при с. Д. Черковище, Хасковско. – ВНМХ, I, 1965, с.205-209; Аладжов, Д., Д. Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. – THRACIA, VI, 1984, 208).

Кат. № 31. ДОСПАТ (Смолянско).

м. Хисарлъка на 500 м югозападно, Могила в близост със селище от късната желязна епоха, размери 12,5x2,20 м, в насипа са открити керамични фрагменти; гробът – разрушен, ситуиран в южната половина; късна желязна епоха;

(Деянова, М., В. Найденова. Археологически проучвания при с. Доспат, Смолянски окръг. – Родопски сборник, 2, 1969, с.239).

Кат. № 32. ДРАНГОВО (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши (не е посочен брой);

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-120).

Кат. № 33. ДУШКА (Кърджалийско).

Обект 1 – м. Гузгун кая на изток от селото, Скална гробница с коридор (длъж. 4,50 м), вход с вис. 0,90 м и камера с неправилна форма (2x1 м), ориентиран на юг вход.

Обект 2 – на изток от селото, по левия склон на р. Душковица и протежение от 3 км върху скалите са изсечени над 100 ниши.

Обект 3 – по горното течение на р. Харманлийска, група от скални трапецовидни ниши; в съседство се намира селище от ранната желязна епоха и крепост;

(Колев, Б. Още няколко неизвестни скални гробници в Източните Родопи. – ИМЮБ, VII, 1984, с.66).

Кат. № 34. ДЪЖДОВНИЦА (Кърджалийско).

Скални ниши с трапецовиден отвор, размери (вис. до 0,40 м, дълж. на долния ръб до 0,28 м, дълж. на горния ръб до 0,15 м и дълб. до 0,06 м), разположени в близост до трапецовидни ниши с по-големи размери и естествени пещери и образувания;

(Кулев, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни, съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-122).

Кат. № 35. ДРЯНОВЕЦ (Смолянско).

м. Герге на 4 км западно, Могила, чийто насип в по-голямата си част е разрушен; Насип – полусферична форма, 5x1,20 м, земно-каменен; Гроб – вкопан в скалата, правоъгълна форма (дълж. 2,20 м, шир. 1,50 м, дълб. 1,80 м), късите страни представляват каменни плочи с деб. 0,10 м поставени вертикално в оформени в скалата жлебове, покритието на цистовия гроб е извършено чрез хоризонтално положена каменна плоча, лягаща също в специално оформени жлебове, на дъното на гроба е оформено легло с дълж. 2,20 м и шир. 0,70 м, гробът е ориентиран по надлъжната ос в посока изток-запад; около гроба са открити значително количество керамични фрагменти, украсени с релефни ленти характерни за късната желязна епоха в Западните Родопи; трупополагане;

Алб. № 58 и Алб. № 59.

Кат. № 36. ДЮЛИЦА (Кърджалийско).

Махала Бор, Скални ниши (не е посочен брой) с трапецовидна форма, вис. до 0,40 м, дълж. на долния ръб до 0,20 м и дълж. на горния ръб до 0,15 м, дълб. до 0,06 м; пред едната от нишите са запазени изсечени жлебове, в които според проучвателя били поставяни затварящите входа каменни плочи;

(Кулев, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-101).

Кат. № 37. ЕВРОС (департамент в североизточна Гърция).

В района на поречието на Бяла река, десен приток на р. Марица и източните склонове на Родопите заключени между р. Арда и р. Марица; Могилни некрополи (над 100 могили), разположени върху хълмове и ниски върхове, някои са в близост с тракийски крепости от ранната желязна епоха; Насипи – земно-каменни, диаметър от 2 до 15 м, пръстен от камъни по периферията; Гроб – открити и проучени в тези могили са три вида гробни съоръжения:

1. долмени – еднокамерни, от големи каменни блокове, лягащи вертикално върху нивото на древния терен, като дългите блокове винаги изстърчат, отвор на предната страна ориентиран на изток или югоизток; в една могила са отривани по един или няколко долмена.

2. долменоподобни цисти – еднокамерни с правоъгълен план, изградени от големи каменни плочи, облицоващи стените на издълбани в земята ями, покрити с каменна плоча.

3. зидан гроб (гробница ?) – м. Дикела край Руса, с коридор и камера покрита с дълги плочи поставени хоризонтално, ориентация по надлъжната ос вход на юг; края на ранната желязна епоха;

(ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, Δ. Τα μεγαλιτικα μνημεια της δυτικησ Θρκησ. – Θρακικα χρονικα, Ξαυτς, 36, 1980-1981; Triandahyllos, D. Les Mounuments megalithiques en Thrace occidentale Pulpudeva, 1983, 4, p. 145-163; Moutsopoulos, N. Tournee an Rhodope du Sud eta Samothrace. – Thracians and Mycenaens. Leiden. S. 1989, 246-279).

Кат. № 38. ЖЕНДА (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши (не е посочен брой, разположение и размери;

(Кулев, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-100).

Кат. № 39. ЗОРНИЦА (Смолянско).

Обект 1 – м. Хаджиица на 3,5 км югозападно, Могилен некропол (2) разположен върху нисък планински връх, могилите са на разстояние 10 м, на 400 м северно върху склон със северно изложение е разположено селище от късната желязна епоха, а на 1 км северно върху полегат склон с южно изложение се намира селище (непроучено) от късната бронзова епоха.

Могила № 1: полуразрушена от иманяри. Насип – полусферичен, 4 х 0,70 м, земнокаменен. Гроб – яма с цилиндрична форма издълбана в скалист терен с диам. 1 м и дълб. 0,50 м. Стените на ямата са облицовани чрез петредов зид от плочести камъни без спойка, като горните два реда са изградени над нивото на терена, изстърчащи над долните с по 7 см към центъра на камерата. По този начин е изграден примитивен купол, чието затваряне е извършено чрез голяма каменна плоча, върху която не е бил насипан могилен насип; трупоизгаряне извън могилата, като останките от мъртвите били положени в урни (5). Погребенията не са колективни, извършвани са в кратък интервал от време в различни по форма урни; гробни предмети – в урните били открити от иманярите „бронзови предмети" и две глинени тежести за вретено. След изграждането на гробната камера около нея в кръг са изградени в пет реда каменни плочи, поставени отвесно взаимно застъпващи се. По този начин около гроба е оформено съоръжение с форма на конус, което било покрито с нисък могилен насип, който не е покривал каменната плоча, затваряща гробната камера, размерите на допълнителното съоръжение (външен диам. 3,20 м, вътрешен диаметър 1,10 м и дълб. 0,50 м); късна бронзова епоха;

(Кисьов, К. Теренни обхождания и сондажи в Западните Родопи. – Археологически открития и разкопки през 1990 г., Ловеч 1991, с.66); Алб. № 15.

Обект 2 – м. Манастира на 3 км западно, Могилен некропол (5), разположен върху продълговато било на площ 10 000 кв. м с разстояние между могилите от 10 до 500 м, на 350 м южно от некропола се намира селище от късната бронзова епоха:

Могила № 1: разрушена при прокарване на път. Насип – полусферичен, 3 х 1 м, земнокаменен. Гроб – в центъра на могилата на дълб. 1 м, циста с кубична форма изградена от вертикално поставени върху терена плочи с дълж. 0,50 м, които заграждат урна; трупоизгаряне извън периметъра на могилата; желязно леко извито ножче в урната; късна желязна епоха; Непубликувани теренни обхождания на К. Кисьов през 1982 г.

Кат. № 40. ИЗВОР (Пловдивско).

Обект 1 – м. Чучура, Плосък (безмогилен) гроб, в който е извършено погребение чрез трупополагане, глава на запад; гробни предмети – по протежение на скелета от дясната страна (едноостро копие с дълж. 1,17 м), върху гръдните кости (бронзова фибула с билатерална спирала и гривна), до черепа (връх от желязна стрела, желязна торква със спирално навита сребърна тел, кръгли сребърни пластини с конус по средата), до долните крайници (два глинени съда – каничка и чаша без дръжка); III-II в. пр.Хр.;

(Дякович, Б. Стар гроб над село Извор. – ПСп, IXX, 1909, 156).

Обект 2 – м. Васил кьой, Вероятно в гроб били открити 11 бронзови торкви и глинени съдове;

(Миков, В. Праисторически селища и находки в България. Материали за археологическа карта на България, кн. VII, С., 1933, с.138).

Кат. № 41. ИСКРА (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши (не е посочен брой, разположение и размери);

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-101).

Кат. № 42. КОВАЧЕВИЦА (Благоевградско).

Плосък некропол. През 1924 г. в двора на църквата е открит гроб с правоъгълна форма, изграден от каменни плочи. В него са открити бронзов шлем и две бронзови торкви; IV-III в. пр.Хр.;

(Миков, В., Един шлем от гроб в с. Ковачевица. – ГНБПл, 1925, с.181).

Кат. № 43. КОЧАН (Благоевградско).

В землището между селата Кочан и Саточва, Могилен некропол (над 100 могили), от които са проучени 13, разположени върху възвишенията. Некрополът е използван в периода от края на II хил. пр.Хр. до края на римската епоха, в близост са разположени селища от ранната желязна, късната желязна и антична епоха. Археологическите проучвания са извършени от Д. Гергова и М. Домарадски:

Могила № 1: Насип – полусферичен, земно-каменен; Гроб – площадка с четириъгълна форма изградена от плочести камъни и оградена с ломени камъни, размери (дълж. 1,55 м, шир. 0,7 м), изток-запад по надлъжната ос; трупополагане на жена; до гроба е оформена площадка с правоъгълна форма и размери 1,40х0,60 м; гробни предмети – върху покривните плочи две фибули и прешлен за вретено; ранна желязна епоха;

(Гергова, Д., Тракийски могилен некропол край с. Кочан и Сатовча (ръкопис)).

Могила № 2: Насип – с форма на елиптичен параболоид, 20 х 14 х 0,80 м, земно-каменен, на различна дълбочина са открити керамични фрагменти, в северната периферия два глинени съда с пластична украса;

Вторични гробове (4): **гроб 1** – на дълб. 0,20 м са открити силно натрошени кости на два индивида, до тях 5 сребърни обеци и малка сребърна пластина; **гроб 2** – на дълб. 0,40 м, пръстен от камъни, трупополагане на две жени, до тях бронзови фибули и пръстени; **гроб 3** – на дълб. 0,45 м върху каменни плочи, трупополагане на мъж покрит с каменни плочи, до краката е открито желязно копие; **гроб 4** – площадка от каменни плочи (дълж. 5 м, шир. 3 м), около която е оформен пръстен от камъни с диам. 16 м, трупополагане – (колективно погребение) на 6 индивида, жени и деца, някои полагани един върху друг. Върху мъртвите стреховидно са подредени каменни плочи, гробни предмети – открити около скелетите (спирални гривни, пръстен, двуспирални и едноспирални фибули, глинен съд);

Първичен – **гроб 5** – на дълб. 0,80 м върху нивото на терена е изградена площадка от каменни плочи, трупополагане на два индивида (колективно погребение), глави на югоизток, до единия скелет е открито железно ножче; в югозападния сектор останки от огнище с диам. 1 м; VII в. пр.Хр.;

(Гергова, Д., И. Кулов. Разкопки на могилния некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. - XXI Национална Археологическа Конференция, 4-7 юни 1976, Смолян, 1976, с.35-36; Гергова, Д. Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България, проучвания и проблеми. - Тракийска култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с.17-29).

Могила № 3: Насип – полусферичен, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти в голямо количество; Гроб – площадка с елипсовидна форма от камъни, оградена с два концентрични пръстена от камъни поставени на разстояние 1 един от друг, трупополагане на два индивида; около тях керамични фрагменти от съдове работени на ръка и грънчарско колело; в източната периферия на площадката две ями вкопани в скалния терен с конусовидна форма (диам. 0,70 м, дълб. 0,50 м) пълни с горяла пръст, въглени, камъни и керамика; края на ранната желязна епоха;

(Гергова, Д. Тракийски могилен некропол край с. Кочан и Саточва (ръкопис)).

Могила № 4: Насип – с форма на елиптичен параболоид, 15 х 10 х 1,10 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти и прешлен за вретено, накити, монети на Деметрий (239-229 г. пр.Хр.) и Филип V (220-179 г. пр.Хр.), култови предмети; фрагменти от глинена мазилка, в югозападния и югоизточен сектор 5 ями пълни с въглени, пръст и керамика, пръстен от камъни, правоъгълна площадка оградена с вертикално забити каменни плочи с диам. 1,20 м;

Вторични гробове (4): **гроб 1** – в югоизточния сектор, площадка от плоски камъни оградена с необработени камъни, трупополагане по гръб с изпънати крайници, дълж. 1,80 м и шир. 0,60 м; **гроб 2** – върху добре подредени каменни плочи са открити разбъркани кости и фрагменти от череп и челюсти, до тях между камъните два фрагмента от железен меч и връх от желязно копие; **гроб 4** – площадка от плочести камъни, трупополагане по гръб с изпънати крайници, до мъртвия – накити (стъклени мъниста, фрагменти от фибули), върху шийните кости е открита златна тел и желязно копие; **гроб 5** – пръстен от необработени камъни покрит с каменни плочи, северозапад – югоизток, частично трупополагане (събрани на куп кости от крайници и положен върху тях череп), гробни предмети – до костите са поставени бронзов пръстен и фигура на конче;

Първичен – **гроб 3** – на дълб. 1,10 м в основния терен е вкопана циста с правоъгълна форма, чийто стени и под са облицовани с каменни плочи, размери 1,80х1,50х0,50 м, изток-запад по надлъжната ос; частично трупополагане (фрагменти от бедрена кост положени в пръстта при насипването на цистата); в източната част на гроба малка яма пълна с пръст и птичи кости и покрита с плоча; IV-III в. пр.Хр.;

(Гергова, Д. Тракийски могилен некропол край с. Кочан и Сатовча (ръкопис)).

Могила № 5: Насип – форма на елиптичен параболоид, земно-каменен, 15х10х1,30 м, на различна дълбочина са открити и проучени 16 гроба:

гроб 1 – урна покрита с графит в централната част на насипа; **гроб 2** – урна положена в яма оградена по ръба с камъни, останките от горели кости са положени в урната и около нея; гробните предмети са открити до урната („тракийски” тип фибула и паница); **гроб 3** – каменна плоча оградена с пръстен от необработени камъни, частично трупополагане (кости от крайници), до тях са открити глинени съдове – оръжия (копие и ножчета) – фрагменти от мазилка; **гроб 4** – опалена яма пълна с горели кости, керамика и въглени, гробни предмети в ямата (глинени съдове и фибула „тракийски” тип), до ямата е оформена глинена площадка; **гроб 5** – площадка от камъни, трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на североизток; **гроб 6** – циста с правоъгълна форма и стени облицовани с каменни плочи, липсват останки от погребение (кенотаф), в цистата са открити стъклено мънисто и глинен съд; **гроб 7** – циста с правоъгълна форма, облицована по надлъжната ос изток – запад, липсват останки от погребение (кенотаф), гробни предмети не се откриват; **гроб 8** – циста с правоъгълна форма, облицована и покрита с каменни плочи, размери 0,70х0,30х0,30 м, ориентиран по надлъжната ос изток-запад, кенотаф, гробни предмети не са открити; **гроб 9** – урна оградена в кръг с необработени камъни, в урната (сребърна обеца и глинен съд); **гроб 10** – правоъгълна площадка от камъни, частично трупополагане (кости от крайници), желязна фибула; **гроб 11** – яма с правоъгълна форма облицована и покрита с каменни плочи, размери 1,98х0,95х0,65 м, по надлъжната ос изток-запад, липсват останки от погребение, гробни предмети извън гроба (кехлибарени мъниста, връх от копие и ножче); **гроб 12** – урна положена в яма с диам. 2 м, оградена с камъни, гробни предмета в урната (фибула „тракийски” тип и глинени съдчета); **гроб 13** – циста с правоъгълна форма в материка покрита с каменна плоча, размери 1,60 х 0,55 х 0,35 м, ориентирана по надлъжната ос в посока изток-запад, трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на изток, гробни предмети – върху гърдите (огърлица), до лявото ухо (2 обеци), до раменните кости (две фибули тракийски тип), на всяка ръка по пет пръстена; **гроб 14** – урна покрита с плосък камък и оградена с камъни, диаметър на пръстена 1 м, гробни предмети – до урната глинени съдове поставени с дъната нагоре; **гроб 15** – върху плоски камъни е извършено частично трупополагане (череп), до него глинен съд; **гроб 16** – яма с правоъгълна форма покрита с каменни плочи, ориентирана по надлъжната ос изток-запад, трупополагане по гръб с изпънати крайници и глава на югоизток; късно желязна епоха;

(Гергова, Д. Тракийски могилен некропол край с. Кочан и Сатовча (ръкопис)).

Могила № 6: Насип – полусферичен, 5х0,70 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти, в централната част яма опалена и положена в съд с дъното нагоре; Гроб – вкопана в материка яма, опалена и запълнена с керамични фрагменти, пръст, въглени и малки камъчета, следи от погребение не са открити (кенотаф);

(Гергова, Д., И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1978, София 1979, с.51-52).

Могила № 7: Насип – полусферична форма, 5х0,80 м, земно-каменен, в североизточната периферия струпване на керамични фрагменти, в североизточната периферия площадка от камъни с дълж. 1,20 м и шир. 0,85 м, в южния сектор пръстен от камъни с дълж. 1,20 м и шир. 0,85 м, в южния сектор пръстен от камъни с диам. 0,70 м в централната част на насипа яма пълна с въглени и керамика, в северната периферия яма пълна с въглени и керамика;

Гроб – урна, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, останки от огнище с диам. 1 м до урната;

(Гергова, Д., И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1978, София 1979, с.52).

Могила № 8: Насип – форма на елиптичен параболоид, 15 х 10 х 1,10 м, земно-каменен, на дълб. 0,10 м в североизточния сектор две ями (0,45х0,35х0,30 м), на дълб. 0,10 м в югозападната част плочест камък, ограден с необработени камъни, на различна дълбочина са открити многоспирални гривни, фибули и стъклени мъниста;

Вторичен – **гроб 1** – в югоизточната периферия яма с правоъгълна форма и стени облицовани с каменни плочи, размери 1,85х0,80х0,64 м ориентиран по надлъжната ос югоизток-северозапад, трупополагане по гръб с изпънати крайници, гробни предмети – до дясното рамо (фибула и гривна), до дясното бедро (връх от копие), около гробната камера е оформен пръстен от камъни покрит с плочи;

Първичен – **гроб 2** – в центъра на могилния насип, яма в материка, с правоъгълна форма, размери 1,40х0,65х0,15 м, северозапад-югоизток, трупоизгаряне извън могилата, в ямата – железен нож; VII-VI в. пр.Хр.;

(Гергова, Д., И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Кочан, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1978, София 1979, с.52).

Могила № 10: Насип – издигнат върху ниско скално възвишение, полусферична форма, 5х0,70 м, земно-каменен; Гроб – правоъгълна площадка от плоски камъни, размери 2x1 м, оградена с пръстен от камъни, трупополагане на жена по гръб с изпъната крайници, глава на югозапад, гробни предмети – до черепа (глинен съд и стъклени мъниста), до раменете (пръстен и фибула), върху гърдите (гривна), върху таза (кехлибарени мъниста); VI в. пр.Хр.;

(Гергова, Д. Тракийски могилен некропол край с. Кочан и Сатовча (ръкопис)).

Могила № 11: Насип – полусферична форма, земно-каменен, на различна дълбочина между камъните са открити фибула, аграфа, кехлибарени мъниста; Вторичен гроб – урна, трупоизгаряне извън периметъра на могилата; Първичен гроб – върху материка, трупополагане по гръб в изпънато положение; VIII-VII в. пр.Хр.;

(Гергова, Д., И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол край с. Кочан, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1981, Михайловград 1982, с.33-34).

Могила № 12: Насип – полусферична форма, земно-каменен, Гроб – в югозападния сектор, урна, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, в централната част под насипа в материка е издълбана яма оградена с камъни; V-IV в. пр.Хр.;

(Гергова, Д., И. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол край с. Кочан, Благоевградски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1981, Михайловград 1982, с.33-34).

Могила – в м. Чилова круша, в която са открити 16 гроба. Три от гробовете са изградени през ранната желязна епоха, а другите тринадесет през късната желязна епоха;

(Домарадски, М., И. Кулов. Експедиция „Места 77”. – Археологически открития и разкопки през 1977, София 1978, с.55).

Кат. № 44. КНИЖОВНИК (Хасковско).

м. Лозята на 3 км източно, Могила, в чиято периферия са открити глинени замазки и керамика от ранната желязна епоха; в близост се намира селище от ранната желязна епоха;

(Аладжов, Д., Д. Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. – THRACIA, VII, 1984, 208).

Кат. № 45. КРУШЕВО (Благоевградско).

м. Балутека на изток от селото, върху било с източно изложение, Плосък некропол, от който са разрушени гробове, вкопани в материка и облицовани с каменни плочи; по повърхността около тях са открити керамични фрагменти от късната желязна епоха; в близост с некропола е разположено селище от късната желязна епоха;

(Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места. – С, 2001).

Кат. № 46. КУРТОЛЕН (Хасковско).

В землището на селото са разрушени две куполни гробници, намиращи се под могилни насипи. Едната гробница е имала кръгъл план и предверие. Втората гробница била изградена с четириъгълна камера засводена двускатно;

(Велков, И. ИБГД, кн. I, 1933 – Сборник в чест на Анастас Иширков; Велков, И. Няколко крепости и стари селища по Средна Арда, с.149).

Кат. № 47. КУТЕЛА (Смолянско).

м. Щиченово, м. Чуката и м. Маклище и западни от селото; Могилен некропол (12) разположен върху планинските възвишения. През 1959 г. в м. Маклище на 500 м северно от селото е проучена могила:

Насип – издигнат върху естествено скално възвишение, земно-каменен;

Гроб – клада, трупоизгаряне на място, след което останките от мъртвия са положени в урни; около тях са поставени малки глинени съдчета;

I фаза на ранната желязна епоха;

(Цончев, Д. Тракийско могилно погребение в Родопите от старожелязната епоха. – Археология, кн. 3, 1960, с.52-54).

Кат. № 48. ЛЕЩЕН (Благоевградско).

м. Агустик югозападно от селото, Плосък некропол, разположен върху стръмно било с ориентация изток-запад. В миналото са разрушени гробове, вкопани в материка с облицовани стени чрез големи каменни блокове, покрит с по-малки каменни плочи. Около гроба са открити керамични фрагменти от късната желязна и антична епоха;

(Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места. – С. 2001).

Кат. № 49. ЛИСИЦИТЕ (Кърджалийско).

Скална гробница без конкретен план, за чието оформяне и използвана естествена пещера. В близките околности са разположени трапецовидни скални ниши;

(Миков, В. Произходът на куполните гробници в Тракия. – Сб. Г. Кацаров, II, 1955, с.15-48).

Кат. № 50. ЛУЛИЧКА (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши (не е посочен брой, разположение и размери);

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-110).

Кат. № 51. ЛЪКАВИЦА (Смолянско).

Надгробни могили, в които са открити очилати, ладиевидни едноспирални и двуспирални фибули; II фаза на ранната желязна епоха;

(Дякович, Б. Халщатски и латенски фибули в Археологическия музей при Народната библиотека в Пловдив. – ИАИ, I, свезка I, 1921-1922, с.32-37).

Кат. № 52. ЛЮБЕНОВО (Хасковско).

Обект 1 – м. Каабиюк, Могилен некропол (4). В насипа на една от могилите е отрит вторичен гроб, в който е извършено погребение чрез трупоизгаряне, около гроба разпръснати керамични фрагменти от I фаза на ранната желязна епоха; в близост селище от ранната желязна епоха;

(Аладжов, Д. Археологически вести. – ВНМХ, I, 1965, . 251).

Обект 2 – м. Гълбаната чука на 1,5 км югозападно; В могила проучена през 1936-1938 г. е открит еднокамерен долмен, в който е открита урна пълна с въглени и останки от пепел и кости;

(Аладжов, Д. Археологически вести. – ВНМХ, I, 1965, 251).

Обект 3 – м. Ярлъка между селата Любеново и Динево. През 1937-1938 г. в надгробна могила е открит златен нагръдник и няколко бронзови стрели; късна желязна епоха;

(Аладжов, Д. Археологически вести. – ВНМХ, I, 1965, . 251).

Кат. № 53. ЛЮБЧА (Смолянско).

м. Бърдцето и м. Търлите на 2 км северозападно; Могилен некропол (23), разположен върху склон с южно изложение на площ 2 000 кв. м, разстояние между могилите от 5 до 100 м; на 700 м северно от некропола се намира м. Орфенското, където личат останките от селища от късната бронзова, късната желязна и късната антична епоха. През 1975-1976 г. при редовни археологически разкопки са проучени от Вл. Мирчев 13 могили;

(Дневник на археологическите разкопки в с. Любча, А.Ф. II оп. ае. 15 л, 1976 – Исторически музей – Смолян); (Кисьов, К. Към въпроса за погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, т. 16, 1990, с.41).

Могила № 1: (кенотаф), Насип – полусферична форма, 10x0,70 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти, двуспирална фибула с триъгълен иглодържател; Гроб – липсва гробно съоръжение и останки от погребение; II фаза на ранната желязна епоха; Алб. № 48/2.

Могила № 2: (кенотаф), Насип – полусферичен, 5x0,50 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти характерни за края на ранната желязна епоха; Алб. № 48/1.

Могила № 3: (кенотаф), Насип – полусферичен, 8x0,60 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти от съдове работени на ръка и грънчарско колело, някои покрити с графит; късна желязна епоха; Алб. № 48/1.

Могила № 4: Насип – полусферичен, 12 x 1,20 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти от късната бронзова и ранната желязна епоха, дръжка от бронзов съд, връх от желязно копие, две обеци и две фибули южнотракийски тип; Вторичен гроб: на дълб. 0,80 м, пръстен от каменна квадри от гранит, диам. 5 м, трупополагане (по-голямата част от скелета е разрушен при иманярски изкоп), VI в. пр.Хр.; Първичен гроб – на дълб. 1,20 м в централната част, урна захлупена с глинен съд, положена в яма, около урната е оформен пръстен от големи необработени камъни, диам.

2 м; късна бронзова епоха; Алб. № 7 и Алб. № 49.

Могила № 5: (кенотаф), Насип – полусферичен, 8х1,20 м, земно-каменен, в пръстен от камъни са открити керамични фрагменти, четири кръгли фибули, наниз от кехлибарени мъниста, ладиевидни фибули (6), двуспирална фибула с триъгълен игодържател, гривна; VII-VI в. пр.Хр.; Алб. № 48/3.

Могила № 6: (кенотаф), Насип – полусферичен, 7х0,80 м, земно-каменен, на различна дълбочина кехлибарени мъниста, две ладиевидни фибули; VII-VI в. пр.Хр.; Алб. № 48/2.

Могила № 7: (кенотаф), Насип – полусферичен, 5х0,70 м, земно-каменен, на различна дълбочина няколко керамични фрагменти; Алб. № 48/1.

Могила № 8: Насип – полусферичен, 5 х 0,70 м, земно-каменен; Гроб – на дълб. 0,70 м, урна положена до ръба на устието в яма, оградена от пръстен от камъни с диам. 1 м; трупоизгаряне извън периметъра на могилата; гробни предмети – до урната два глинени съда; крепида с диам. 3 м изградена в три реда от големи необработени камъни на вис. 0,50 м; късна бронзова епоха; Алб. № 6/1, Алб. № 12, Алб. № 14.

Могила № 9, № 10 и № 11:

Могилите са разрушени в по-голямата си част от иманяри. Насипите се състоят от примесени камъни и пръст. Открити са керамични фрагменти, едноспирални фибули; II фаза на ранножелязната епоха.

Могила № 12: Насип – полусферичен, 10х0,80 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти; Гроб – на дълб. 0,80 м в централната част, елипсовиден пръстен от камъни, трупополагане по гръб с изпънати крайници; гробни предмети (ладиевидна фибула, наниз от кехлибар, две многоспирални гривни, железен връх от копие); VII-VI в. пр.Хр.

Кат. № 54. ЛЯСКОВО (Смолянско).

Обект 1 – м. Бодотино южно от селото, Могилен некропол (около 50) разположен върху продълговато било. В една от могилите е открита куполна гробница засводена с помощта на плочи, размери вис. 3 м, шир. 3 м, около могилата са открити керамични фрагменти от късната желязна епоха; на 450 м от могилата се намира селище от късната желязна епоха, в което са откривани сребърни монети от IV в. пр.Хр.

Обект 2 – м. Старо Лясково; Надгробни могили издигнати върху високи места. В една от тях е открита куполна гробница, а пред входа зъби от кон; късна желязна епоха;

(Велков, И. Из гънките на Родопите. – Българска мисъл, 1932, с.416).

Кат. № 55. МАДЖАРОВО (Кърджалийско).

Обект 1 – Скални трапецовидни ниши (85) без да са посочени размери, разположение и описание.

Обект 2 – м. Окопа; Могилен некропол (4), от който цялостно е проучена една могила (открита и частично разрушена от иманяри), а на друга могила е положен само сондаж;

(Чапъров, Б. Проучвания и сондажи в селищна система на гр. Маджарово. – АОР през 1984, Смолян 1985, с.59; Чапъров, Б. Проучвания и разкопки в Маджаровската селищна система. – АОР през 1984, Сливен 1985, с.102; Чапъров, Б. Археологически открития и разкопки в Маджаровската селищна система. АОР през 1985, В. Търново 1986, с.119; Чапъров, Б. Маджаровската гробница. – МПК, XXV, кн. 4, 1985, с.24-28).

Могила № 1: Насип – полусферичен, с три периода на насипване – I период (издигната малка могила от ранната желязна епоха), II период (в южната периферия на първичния насип е изградена гробница с коридор през V-IV в. пр.Хр., III период (коридорът е удължен с 6 м през III в. пр.Хр.), на различна дълбочина в насипа са отрити огнища, керамични фрагменти от местни и вносни съдове, бронзова монета, фрагменти от железен меч и стрела, челюсти на кон;

Гроб – 1. Гробница – изградена от каменни квадри скрепени с метални скоби, квадратен план на камерата (дълж. 2,50 м, вис. 2,50 м), четирискатно засводяване, вход на югоизток, под от трамбована глина върху настилка от чакъл; гробни предмети – в дромоса на дълб. от 0,50 до 1 м разположени на пластове (части от златен погребален венец, 350 златни апликации и нишки); останки от погребения в гробната камера и коридора не се ткрити; края на IV-III в. пр.Хр.

2. Голям зидан гроб – западно от коридора на гробницата, свързан конструктивно с втория строителен период на коридора, четириъгълен план (2х1 м), под настлан с каменни плочи, няма покритие; частично трупополагане на три черепа; гробни предмети – върху един от черепите венец от глинени позлатени висулки; края на IV-III в. пр.Хр.

3. Малък гроб – изграден до южната страна на зидания гроб, яма с дълж. 2 м и шир. 0,85 м, по повърхността ямата е оградена с един ред камъни; частично трупополагане на череп; гробни предмети – в гроба (фрагменти от тасоски амфори, позлатени висулки от венец); края на IV-III в. пр.Хр.

Могила № 2: При изкопни работи на иманяри са открити каменни блокове с формата на квадри, като тези от могила № 1. През 1985 г. Б. Чапъров прокарва траншея, при което се откриват още два такива блока. Не се посочва в първичните публикации какви материали са открити.

Кат. № 56. МАЛКО ГРАДИЩЕ (Кърджалийско).

Обект 1 – м. Глухите камъни, Скални трапецовидни ниши (20) с размери вис. 0,95-1 м, шир. 0,45-0,50 м, дълб. 0,35-0,40 м.

Обект 2 – Скални гробници (2), четириъгълен план на камерите, трапецовидно напречно сечение, размери (дълж. 2 м, шир. 2,80 м, вис. 1,80 м), входът се намира в страни и са затваря с каменна плоча ;

(Венедиков, И. Описание на скалните гробници в Източните Родопи. – Тракийски паметници, том I, 1976, с.99).

Кат. № 57. МЕЗЕК (Хасковско).

Обект 1 – м. Кован кая, Скални трапецовидни ниши;

(Велков, И. Няколко крепости и стари селища по Средна Арда. – ИБГД, кн. I, 1933 (Сборник в чест на Анастас Иширков, с.149).

Обект 2 – Могилен некропол проучен от Б. Филов и И. Велков, връзка със селище от късната желязна епоха;

(Филов, Б. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, т. XI, 1937, св. 1 и 2, с.7-89; Велков, И. Разкопките около Мезек и гара Свиленград. – ИБАИ, XI, 1937, с.117-170).

Могила „Мал Тепе": на 1 км югоизточно, Насип – полусферичен, 90 x 14 м, земно-каменен, крепида от каменни квадри, кости от кон; Гроб – в североизточната част, гробница с кръгла камера, кошеровиден купол, коридор и две предверия. Подът на коридора през първия период е покрит с каменни блокове, вход на югозапад, размери – коридор (дълж. 20,65 м, шир. 1,55 м и вис. 2,40-2,60 м) покрит с триъгълен свод, предверия (2) дълж. 1,26 м, шир. 1,48-1,50 м, вис. 3,20 м, дълж. 2,12 м, шир. 1,77 м, вис. 3,52 м, засводени с триъгълен свод и затваряни с каменна плоча; камера (диам. 3,30 м и вис. 4,30 м) затваряна с бронзова двукрила врата. По стените на гробната камера са забити гвоздеи. В камерата са открити – каменно легло (дълж. 2,40 м, шир. 1,2 м, вис. 0,76 м) оградено с железен перваз и подиум пред него, две каменни корита (урни) разположени в ляво и в дясно от камерното легло (вис. 0,37 м, дълж. 0,96 м, шир. 0,70 м, дълб. 0,14 м – вис. 0,37 м, дълж 1,10 м, шир. 0,61 м, дълб. 0,14 м) захлупени с каменни плочи; Две погребения в първото и второто предверие извършени под подовите плочи на втория под, трупоизгаряне извън периметъра на могилата; гробните предмети са открити заедно с горелите кости, в коридора, през входа и в гробната камера (златни накити, бронзови съдове, фибула, нагръдник, глинени амфори, стъклени мъниста, висулки от погребален венец, канделабър, статуя на глиган, монети от IV в. пр.Хр. и на Александър III); IV в. пр.Хр.

Могила на връх Курт кале, Насип – полусферичен, 30 x 6 м, Гроб – гробница с кръгла камера, четириъгълно предверие без коридор, вход на юг затварян с каменна плоча; предверие (дълж. 2 м, шир. 1,7 м, вис. 2,60 м), подът е застлан с пръст.

Могила № 1: на север от селото, Насип – полусферичен, 20 x 4 м, земно-каменен, на дълб. 0,60 м пласт от едри ломени камъни, на дълб. 1 м са открити две струпвания от конски зъби с част от челюст, крайник, кости от по-малко животно и куп въглени, на различна дълбочина керамични фрагменти със сивочерен цвят, бронзова тока и пръстен; Вторичен гроб – разрушен от иманярски изкоп, като са запазени черепа на мъртвия, желязна брадвичка, стрела, части от червенофигурен съд и съдове местно производство; Първичен гроб – гробница с правоъгълен план, дълж. 6,26 м и шир. 2,80 м, засводена с цилиндричен свод; IV в. пр.Хр.

Могила „Ени джумала" – южно от селото върху планинско възвишение, Насип – полусферичен, 30 x 4 м, земно-каменен, керамични фрагменти и две човешки кости; Гроб – разрушен, трупоизгаряне, V в. пр.Хр.;

(Велков, И. Разкопки около Мезек и гара Свиленград. – ИБАИ, XI, 1937, св. 1 и 2, с.123).

Могила „Каук дере" – северно върху хребет, Насип – 28 x 2 x 4 м, каменен; в периферията са открити керамични фрагменти от амфора и местен съд; Гроб – конски кости, но липсват останки от човешко погребение;

(Велков, И. 1937, с.127).

Малката могила „Каук дере” – (кенотаф) на север от голямата могила, Насип – полусферичен, 26x2,40 м, земен, на различна дълбочина фрагменти от питоси, амфори; на дълб. 0,50 м в източната част е открито малко глинено гърне, в южния сектор бронзови мъниста и обеци; липсват останки от гробно съоръжение и погребение; късна желязна епоха.

Милкова могила – (кенотаф) на 2 км североизточно, Насип – полусферичен, 21x3 м, земно-каменен, в централната част е открит глинен съд и въглени около него; Останки от погребение и гробно съоръжение не са открити.

Плосък гроб – (кенотаф) на 20 км северно от Милкова могила, в яма са открити изправени две глинени амфори, глинена паница със сив цвят поставена с дъното нагоре, червенофигурен кратер с дъното нагоре; следи от погребения не са открити.

Средната могила – северозападно, Насип – полусферичен, 28 x 5,50 м, земно-каменен, керамични фрагменти и накити; Вторичен гроб – в централната част, амфора (урна), в която заедно с горелите кости са открити бронзова гривна, пръстен и други изгубени предмети; Първичен гроб – в централната част, площадка от речни камъни с размери 4x4 м, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, три урни положени върху предварително опален терен, гробни предмети в едната урна – бронзова едноспирална фибула и бронзова халка; VIII-VI в. пр.Хр.

Гроб (кенотаф) – м. Червената пръст северозападно; Проучвателят предполага, че върху гроба е съществувал нисък насип, който с течение на времето е свлечен. В притка яма на куп са отрити – съдове (сребърна фиала, бронзова ситула, бронзова паница, бронзов биконичен съд, бронзова кана), желязна броня, части от конска сбруя V-IV в. пр.Хр.

Голямата могила – м. Капините, (кенотаф) северозападно, Насип – полусферичен, 20x1,80 м, на дълб. 0,40 м червенофигурен кратер и съдове местно производство (кана, купи 2, кратеровидни – 2), северозападно от тази група съдове са открити натрупани в три реда керемиди с размери 0,60x0,55 м, заемащи площ с шир. 0,80 м; IV в. пр.Хр.

Малката могила – м. Капините (многократно разоравана), 14x1 м, в насипа са открити костен гребен и фрагменти от четири остродънни глинени амфори; IV в. пр.Хр.

Кат. № 58. МОГИЛИЦА (Смолянско).

На север от селото върху било със северно изложение е открита урна пълна с горели кости и глинени култови предмети; III-II в. пр.Хр.;

(Спиридонов, Т. Теренни проучвания в Смолянски окръг. – Rhodopica, бр. 1, 1976, с.34).

Кат. № 59. МОСТ (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши (не е посочен брой, размери и описание);

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-122).

Кат. № 60. МЪЖЕНЦИ (Кърджалийско).

Обект 1 – Скална гробница с четириъгълен план (дълж, 2 м, шир. 2,34 м, вис. 1,72 м), полукръгло напречно сечение и заоблени ръбове при основата. Входът е страничен, затварящ се с каменна плоча, лягаща в жлебове;

(Венедиков, И. 1976, с.96-97, обр. 189-190).

Обект 2 – Скални трапецовидни ниши с размери – дълж. на горни ръб до 0,20 м, шир. на долния ръб до 0,35 м, вис. 0,50-0,60 м;

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-120).

Кат. № 61. НЕНКОВО (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши (не е посочен брой, описание и размери);

(Кулов, Г. Цит. съч., с.110).

Кат. № 62. НЕОФИТ БОЗВЕЛИЕВО (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши (не е посочен брой, описнание и размери);

(Кулов, Г. Цит. съч., с.111).

Кат. № 63. НОВО СЕЛО (Велинградско).

м. Бабата, Надгробна могила с големи размери, в чиято периферия са открити питоси, съдържащи детски скелети и глинени съдове; късна желязна епоха;

(Шкорпил, К. и Х. Могили. Пловдив, 1898, с.56-57).

Кат. № 64. НОЧЕВО (Първомайско).

Скални трапецовидни ниши (100) в близост да крепост;

(Чапъров, Б. Сондажни разкопки и теренни проучвания в северните Родопи. – Археологически открития и разкопки през 1979, София 1980, с.6).

Кат. № 65. ОВЧЕВО (Кърджалийско).

Скални гробници (5) – м. Адабаир, камера с четириъгълен план (дълж. 2,10 м, вис. 1,67 м) и трапецовидно сечение, предверие, вход отгоре, затварящ се с плоча;

м. Терзикая, камера с трапецовиден план (дълж. 1,90 м, шир. 1,46 м, вис. 1,70 м) и трапецовидно сечение, предверие, вход в страни, затварян с плоча, лягаща в жлебове;

м. Чаира, камера с елипсовидна форма (дълж. 1,70 м, шир. 0,75 м, вис. 1,30 м);

м. Коджа тепе, на 20 км северно от м. Чаира, камера с кръгла форма, диам. 2,60 м, вход на страничната страна;

в границите на селото, камера с елипсовидна форма (дълж. 2,34 м, шир. 2,10 м, вис. 1,45 м), предверие, вход в страни ориентиран на изток; (Венедиков, И. 1976, с.85).

Скални трапецовидни ниши; (Велков, И. Няколко тракийски и средновековни крепости по Средна Арда. – ИИД, XVI / XVIII, 1940, 74).

Кат. № 66. ОСИНА (Благоевградско).

м. Селище между селата Ваклиново и Осина; Могилен некропол (8). В една от могилите са открити керамични фрагменти от късната бронзова епоха;

(Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горната течение на р. Места, С., 2001).

Кат. № 67. ПАВЕЛСКО (Смолянско)

Югозападно от селото върху планинските възвишения е разположен могилен некропол, състоящ се от голям брой могили (10). От тях чрез редовни археологически разкопки са проучени седем могили;

(Миков, В. Разкопки из Родопите. – ГПНБМ, 1940-1941, с.19-32).

Могила № I: м. Сао бърдце на 2 км източно, Насип – полусферичен, 10х0,40 м, земно-каменен, Гроб – урна поставена в малка камера, изградена от вертикално поставени каменни плочи, трупоизгаряне извън могилата, желязна едноспирална фибула с четири пръстена върху лъка.

Могила № II: м. Ечменица южно от селото, Насип – полусферичен, 10х0,80 м, земно-каменен, Гроб – в централната част, зидан цистов гроб с правоъгълен план покрит с плочи (1,80х0,60х0,37 м), трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на изток, между краката бронзова двуспирална фибула с триъгълен иглодържател; VII-VI в. пр.Хр.

Могила № III: м. Ечменица, Насип – полусферичен, 8 х 0,60 м; Гроб – в централната част, урна с малка камера оформена от вертикално поставени каменни плочи и покрита с плоча (0,32х0,34 м, вис. 0, 40 м), трупоизгаряне извън могилата; в урната върху горелите кости – три брозови фибули „тракийски” тип; IV-III в. пр.Хр.

Могила № IV: м. Ечманица, на 80 м могила № III, Насип – полусферичен, 14х0,80 м, земно-каменен; Гроб – в центъра, върху материка зидан с камъни правоъгълен гроб покрит с плочи, изток-запад по надлъжната ос, трупополагане с глава на изток, до главата – глинени съдове и връх от копие; II фаза на ранната желязна епоха.

Могила № V: м. Равнища на 1 км южно; Насип – полусферичен, 8 х 0,30 м, земно-каменен; Гроб – върху нивото на терена в централната част, съоръжение с правоъгълна форма изградено от камъни подредени в ред (1,35х0,67х0,20 м), изток-запад, трупополагане в хокерно положение на дясно, глава на изток, върху гърдите – бронзова едноспирална фибула; ранна желязна епоха.

Могила № VI: м. Св. Неделя на 500 м западно; Насип – полусферичен, 10 х 0,70 м, земно-каменен; Гроб – върху материка в централната част, пръстен от необработени камъни (1,82 х 0,85 м), трупополагане на двама мъртъвци (колективно) по гръб с изпънати крайници, глави на изток, върху гърдите – две едноспирални фибули, очилата фибула и желязна висулка); II фаза на ранната желязна епоха.

Могила № VII: м. Пангаловата могила; Разрушена от иманяри – размери 10x0,40 м, трупоизгаряне, фрагменти от счупени фибули „тракийски" тип; късна желязна епоха.

Кат. № 68. ПАМПОРОВО (Смолянско).

Обект 1 – м. Светицата на 700 м северно; Могилен некропол (4) разположен върху нисък връх, разстояние между могилите от 5 до 40 м. През 1972-1973 г. две от могилите са разкопани от Д. Райчев - уредник в отдел „Археология" към Исторически музей – Смолян;

(Дневник на проучванията – архивен № I/17).

Могила № 3: Насип – полусферичен, 5x0,80 м, земно-каменен, керамични фрагменти на различна дълбочина; Гроб – на нивото на материка в централната част, пръстен от необработени камъни (1,80x0,80 м), трупополагане по гръб с изпънати крайници (1,70x0,60 м), глава на югозапад, женско погребение, гробни предмети – върху гърдите (бронзова двуспирална фибула), до дясната ръка (глинен прешлен за вретено), под дясната бедрена кост (дълга игла за шев); II фаза на ранната желязна епоха;

(Кисьов, К. Некрополи от старожелязната епоха в Родопите. – Векове, 1985, № 2, 52-56).

Могила № 4: на 50 м северно от могила № 3; Насип – форма на елиптичен параболоид, 10x5x1,50 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти и животински кости, вторични гробове (2): **гроб 1** – на дълб. 0,70 м в югозападния сектор, правоъгълна площадка от каменни плочи (1,90x1 м), трупополагане по гръб с изпънати крайници; гробни предмети (не е посочено разположението им спрямо скелета) – сребърен нагръдник, сребърна гривна и мънисто; V-IV в. пр.Хр.; **гроб 2** – на дълб. 1 м в североизточния сектор, пръстен от камъни около мъртвия, трупополагане по гръб с изпънати крайници, едноспирална фибула; II фаза на ранната желязна епоха; Първичен гроб – на дълб. 1,50 м в централната част, пръстен от камъни около мъртвите, трупополагане (колективно) на двама мъртъвци; II фаза на ранната желязна епоха.

Обект 2: м. Вятърниците на 3 км северозападно; Плосък некропол, разположен върху склон с югоизточно изложение, на площ около 1 200 – 1 500 кв. м. През 1979-1980 г. при прокарване на горски път са открити урни захлупени с каменни плочи. На 200 м северозападно се намира селище от елинистическата епоха; III-II в. пр.Хр.; Теренни обхождания и проучвания на К. Кисьов.

Кат. № 69. ПЕТРОТА (департамент Еврос).

м. Риаки, Скални гробници (2) с полукръгла форма, ниши върху вътрешните стени, върху таванните части са изчукани малки ямички. Около гробниците върху скалата са издълбани 19 ями с различна големина – диам. от 1,20 до 2,20 м, дълб. от 0,30 до 1,10 м. Археологически материали в гробниците не са открити;

(Triandaphyllos, D. Les Monuments megalithiques en Thrace occidentale Pulpudeva, 4, 1983, p. 145-163; Triandaphyllos, D. La Thrace Egeene avant la colonization Grecque. – Actes de Symposium International Thracia Pontica, IV, 06-12.X.1988, Sozopol, 295-297, fig. 10, II, 12, 13).

Кат. № 70. ПИЛАШЕВО (Първомайско).

Трапецовидни скални ниши (500). По-голяма част от тях имат малки размери, плитки с наклонено дъно. В подножието на скалата, върху която са изсечени, са открити керамични фрагменти и глинена тежест за вретено. Археологически материали в нишите не са открити; ранна желязна епоха;

(Чапъров, Б. Сондажни разкопки и теренни проучвания в северните Родопи. – Археологически открития и разкопки през 1979, София 1980, с.64).

Кат. № 71. ПЛЕТЕНА (Благоевградско).

Обект 1 – м. Бела, Плосък некропол, разположен върху било със западно изложение. Открити са цистови гробове, чийто стени са облицовани с каменни плочи, изток-запад по надлъжната ос; на 50 м се намира селище от I хил. пр.Хр. При разкопаване на два от гробовете са открити керамични фрагменти от късната желязна епоха;

(Георгиева, С. Средновековни некрополи в Родопите. – Родопски сборник, т. I, 1965, с.143; Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места, С., 2001).

Обект 2 – м. Илинден западно от селото; Могилен некропол (4), разположен върху било. Могилите не са проучени чрез разкопки. Насипите имат полусферична форма (10x2 м, 30x1 м, 10x1 м), земно-каменни. В тази местност е открит бронзов шлем тракийски тип;

(Домарадски, М. Цит. съч., с.57).

Обект 3 – м. Станчовица на 7 км северно; Плосък некропол. През 1969 г. при селскостопански работи е открит гроб, вкопан в терена – правоъгълна форма (2,12 x 0,52 x 0,60 м), стените са облицовани с каменни плочи, покрит с плочи, трупополагане; гробни предмети – открити в гробната камера (бронзов шлем, шест бронзови торкви, наколенници и меч); III в. пр.Хр.;

(Стоянова – Серафимова, Д. Въоръжение на тракиец от Плетна, Благоевградски окръг. – Археология, XVII, 1975, кн. 4, с.41-49).

Обект 4 – м. Станчовица на 7 км северно. На 200 м северно от безмогилния гроб от III в. пр.Хр. се намират две могили. Техните насипи имат полусферична форма – 7x0,80 м, 9x0,80 м, земно-каменни. Върху насипите и около тях се откриват керамични фрагменти от късната бронзова епоха;

(Домарадски, М. Цит. съч., с.68).

Обект 5 – м. Църковище на 5 км северозападно. В западното подножие на било са открити два цистови гроба с правоъгълна форма. Техните стени са облицовани с каменни плочи, ориентирани по надлъжната ос север-юг, трупополагане, гробни предмети – до черепа (връх от копие и дръжка от бронзов съд). На 100 м южно от него е открита урна положена в циста от каменни плочи. В урната заедно с горелите кости е открита фибула „тракийски" тип;

(Георгиева, С. Средновековни некрополи в Родопите. – Родопски сборник, т. I, 1965, с.143-145).

Обект 6 – м. Посеки западно от селото; Плосък некропол, разположен върху хълм с югоизточно изложение, по повърхността се откриват керамични фрагменти от късната желязна епоха. Някои от безмогилните гробове са открити в насипа на могила с диам. 20 м и вис. 2 м;

(Домарадски, М. Цит. съч., с.101).

Кат. № 72. ПОДКОВА (Кърджалийско).

Скални гробници (2), камери с четириъгълен план, полукръгло сечение, заоблени ръбове при основата. Входът е страничен, затварящ се с каменна плоча, която ляга в жлебове;

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-121).

Кат. № 73. ПОПОВЕЦ (Хасковско).

Скална гробница, камера с четириъгълен план, трапецовидно напречно сечение и остри ръбове при основата; предверие и входове разположени отгоре и в страни, затварящи се с каменни плочи, лягащи в жлебове;

(Колев, Б. Още две неизвестни скални гробници в Източните Родопи. – ИМЮБ, VII, 1984, с.53-84).

Кат. № 74. ПОТАМИ (Драма).

Могилен некропол (около 10), от които е проучена само една могила. Насип – полусферичен, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти на различна дълбочина; Гроб – урна поставена върху скалата, трупоизгаряне на място, гробни предмети – около урната (глинени съдове и прешлен за вретено); късна бронзова епоха с помощта на микенска керамика характерна за I Н III С;

(Gramenos, D. LBE tombs and other antiquities in the region of Nevrokopi (nome of Drama). – Αρχαιολογικη Εφυμεριε, 1979, 26-69).

Кат. № 75. ПОТОЧИЦА (Кърджалийско).

Скални гробници (2), камери с четириъгълен план, трапецовидно напречно сечение, заоблени ръбове, вход от горе, затварящ се с каменна плоча, лягаща в жлебове;

(Балкански, И. Тракийски скални гробници. – Сб. Ахрида, 1978, с.6; Нехризов, Г. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. – Минало, I, 1994, кн. 2, 5-11).

Кат. № 76. ПРОГЛЕД (Смолянско).

На север, североизток и изток от селото, Могилен некропол (около 20), върху планински възвишения и върхове, на разстояние от 10 до 1 200 м, на площ от 120 000 кв. м. През 1940 г. са проучени четири могили от В. Мирчев и Д. Райчев от ОИМ – Смолян;

(Миков, В. Разкопки из Родопите. – ГПНБМ, 1940-1941, с.20-23; Мирчев, В. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Проглед, Смолянско. – XXI Национална Археологическа Конференция, 4-7 юни 1976, Смолян, с.57-58; Кисьов, К. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, т. 16, 1990, с.41).

Могила № I: м. Балабанова бърчина на 1 км североизточно, върху възвишение; Насип – полусферичен, 10 х 0,60 м, земно-каменен, вторичен гроб – в централната част, на малка дълбочина са открити керамични фрагменти и части от разрушен скелет;
Първичен гроб (2): **гроб 1** – на дълб. 0,60 м върху нивото на терена, трупополагане, изток-запад; до главата (бронзова игла), върху гърдите (двуспирална фибула); VIII-VII в. пр.Хр.; **гроб 2** – на дълб. 0,60 м, урна, трупоизгаряне, до урната са открити двуспирална фибула, връх от копие; VIII-VII в. пр.Хр.;

(Миков, В. Цит. съч., с.21-22).

Могила № II: м. Тузлата на 800 м югоизточно; Насип – полусферичен , 12 х 0,70 м, земно-каменен; Гроб – в централната част върху нивото на терена, цистов гроб изграден от каменни плочи, трупополагане, две двуспирални фибули; VII-VI в. пр.Хр.;

(Миков, В. Цит. съч., с.22).

Могила № III: м. Дългото бърдце на 500 северно; Насип – полусферичен, 14 х 0,90 м; Гроб – разрушен от иманярски изкоп, в централната част на могилата, трупополагане, гробни предмети (глинени съдове и фибули „тракийски” тип); IV в. пр.Хр.;

(Миков, В. Цит. съч., с.23).

Могила № VI: м. Пантале (Св. Пантелеймон), Насип – полусферичен, 12 х 0,40 м; Гроб – разрушен от иманярски изкоп, ситуиран в централната част, трупополагане; гробни предмети (глинени съдове и бронзова фибула);

(Миков, В. Цит. съч., с.23).

Могила № 1: Насип – полусферичен, на различна дълбочина керамични фрагменти от дебелостенни и тънкостенни съдове със сив цвят; Гроб – полуразрушен от иманярски изкоп, трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на запад, гробни предмети – до черепа (фибула тесалийски тип), до лявата лакътна кост (три едноспирални фибули с триъгълен иглодържател), под таза (прешлен за вретено), около скелета (керамични фрагменти); VI-V в. пр.Хр.;

(Мирчев, В. Цит. съч., с.57-58).

Могила № 2: Насип – форма на елиптичен параболоид, 10 х 6 х 0,70 м, земно-каменен; вторични гробове (2): **гроб 1** – в северозападния сектор, урна, трупоизгаряне на дете извън периметъра на могилата, гробни предмети – в урната са открити (бронзово ножче, прешлен за вретено, мънисто от кехлибар, спираловидна висулка); VII-VI в. пр.Хр.; **гроб 2** – в югоизточния сектор, пръстен от камъни, трупополагане, гробни предмети – фибула тесалийски тип, кехлибарени мъниста, две бронзови халки; VII-VI в. пр.Хр.; Първичен гроб – на дълб. 0,80 м върху нивото на терена, урна положена между две каменни плочи, трупоизгаряне извън могилата, до урната (три малки глинени чаши); късна бронзова епоха;

(Кисьов, К. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, т. 16, 190, с.45; Кисьов, К. Керамиката от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Западните Родопи. – Археология, 1993, кн. 2, 1-12).

Могила № 3: (кенотаф), Насип – издигнат върху естествено скално възвишение, полусферичен, 12 х 1,10 м, на различна дълбочина керамични фрагменти, в югоизточния сектор голяма глинена чаша и двуспирална фибула, в северозападния сектор огнище с размери 1,10х0,70 м; VII-VI в. пр.Хр.;

(Мирчев, В. Цит. съч., с.58), Алб. № 41.

Могила № 4: (кенотаф), Насип – полусферичен, 7 х 0,80 м, земно-каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти, двуспирална фибула, глинени прешлени за вретено; VIII-VII в. пр.Хр.;

(Мирчев, В. Цит. съч., с.58).

Кат. № 77. ПЧЕЛАРИ (Хасковско).

Обект 1 – Скални гробници (6), камера с четириъгълен план, трапецовидно напречно сечение, малко предверие, вход на тавана и в страни, който се затваря с каменна плоча. В гробница № 3 запълнена с насип от камъни и пръст са открити останки от погребение. Костите са разпръснати – тези от черепа са открити в единия от ъглите, заедно с прешлен за вретено, част от керамичен съд, двуспирална фибула, държател за коса; IX-VIII в. пр.Хр.;

(Нехризов, Г., Ж. Величков. Теренни обхождания и сондажи в община Стамболово, Хасковска област – Археологически открития и разкопки през 1989, Кюстендил 1990, с.180; Нехризов, Г. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. – Минало, I, 1994, кн. 2, 5-11).

Обект 2 – Скални трапецовидни ниши;

(Колев, Б. Още няколко неизвестни скални гробници в Източните Родопи. – ИМЮБ, VII, 1984, с.63-64).

Кат. № 78. ПЪРВЕНЕЦ (Пловдивско).

В м. Черешови градини на 1 км южно от селото и на 6 км източно от куполната гробница в м. Св. Илия до с. Брестовица; Могилен некропол (4) разположен върху било на площ от 5 000 кв. м, на 500 м западно се намира селище от късната желязна епоха. През 1975 г. една от могилите е разорана, при което се откриват фрагменти от чернофирнисови съдове и съдове местно производство. През 1980 г. могилата се проучва от Б. Чапъров;

(Чапъров, Б. В Родопите – неизвестни тракийски гробници. – в. Отечествен глас, № 10293, 13 юни 1978; Чапъров, Б. Дневник на археологическата експедиция „Родопи” – 80, арх. ед. № 1 А; Русева, М. Тракийската гробнична архитектура в българските земи през V-III в. пр.Хр. (дисертация); Герасимова, В., М. Русева, К. Кисьов. Непубликувани тракийски паметници от землищата на селата Брестовица и Първенец, Пловдивско. – ИМЮБ, XVIII, 1993, с.63-79).

Могила № 1: Насип – полусферичен, 10x1,50 м, земно-каменен (според сведенията на местните жители); Гроб – куполна гробница с вход на запад, кръгла гробна камера с иам. 4,20 м и вис. (запазена до 1,50 м) затваряна с двукрила каменна врата, предгробна камера с дълж. 2,50 м, шир. 2,20 м и запазена вис. 0,70 м. Гробницата е изградена от каменни квадри свързани хоризонтално с железни скоби залети с олово; трупополагане, гробни предмети (железни върхове от копия, бронзови трирьби стрели „скитски” тип, железен меч, железен нож, глинени съдове, части от конска амуниция; IV-III в. пр.Хр.; Алб. № 56.

Кат. № 79. РАВЕН (Кърджалийско).

Скални гробници (3), камери с кръгъл план, полукръгло напречно сечение, заоблени ръбове, входовете са оформени в страни и отгоре затваряни с каменни плочи;

(Балкански, И. Тракийски скални гробници. – Сб. Ахрида, 1973, с.63; Венедиков, И. Описание на скалните гробници в Източните Родопи. – Мегалитите в Тракия, т. I, С., 1976, с.82, обр. 160, рис. 81 и 82, обр. 161, рис. 83 и 84).

Кат. № 80. РАВНОГОР (Пазарджишко).

Южно и източно от селото, Могилен некропол (около 20) разположени на три групи – източна група (5), южна (12), югозападна (3). През 1987 г. в м. Чемериката са проучени 10 могили.

(Шкорпил, Х. и К. Могили, Пловдив, 1898, с.10; Китов, Г. Свидетелства за тракийската култура при Равногор. – Векове, 4, 1988, с.24-30; Китов, Г. Свещени дарове в тракийската могила край Равногор в Родопите. – Изкуство, 7, 1988, с.40; Китов, Г. Куполните гробници при Равногор в Родопите. – Археология, XXXI, 3, 1989, с. 28.40).

Могила № I: Насип – размери около 20-25 x 4-5 м, землен; Гроб – куполна гробница с кръгла камера (диам. 5,40 м, вис. 4 м), под от каменни плочи, вход от югоизток затварян с дървена врата, открит дромос с дълж. 5,15 м с под от трамбована глина, изградена от плочести камъни без спойка; кр. IV-III в. пр.Хр.

Могила № II: (кенотаф), Насип – вис. 1,20 м; Гроб – две малки ями вкопани в терена, в които са били поставени по една гарнитура за конска амуниция и запълнени с късове от скалния терен; клада върху ямите и терена около тях; не са открити останки от животински и човешки кости; II в. пр.Хр.

Могила № III: Насип – няма данни; Гроб – малко по размери огнище, в което са открити фрагменти от кости, метални и глинени предмети.

Могила № IV: Насип – вис. до 0,80 м. Не са открити останки от гробни съоръжения и погребение.

Могила № VI: (кенотаф), Насип – няма данни за структурата и размерите; Гроб – каменна конструкция (не са посочени описание и размери). Останки от погребение не са открити; гробни предмети – в гроба (голям съд, две чаши, стъклени мъниста, сребърна монета на Истея (305-280 г. пр.Хр.), в могилния насип е открита сребърна гривна; кр. IV-III в. пр.Хр.

Могила № VIII: Насип образуван от натрупани каменни плочи, между които са открити керамични фрагменти от различни по големина и форма глинени съдове; Гроб – клада, трупоизгаряне; средата на I хил. пр.Хр.

Могила № X: Насип – каменен; Гроб – клада оградена от два пръстена от камъни; трупоизгаряне, запазена малка спирала от бронзова тел.

Могила № IX: на 600 м източно от мог. № I; Насип – земно-каменен, 20-25x3 м; Гроб – куполна гробница, камера с кръгъл план (диам. 5,34 м, запазена вис. до 1,50 м), вход на югоизток, дромос с дълж. 5,75 м и вис. 1,75 м, изградена от плочести камъни споени с калов разтвор, гробни предмети – керамични фрагменти и части от плетена желязна ризница; IV-III в. пр.Хр.

Кат. № 81. РИБНОВО (Благоевградско).

В м. Атковата плевня на около 200 м южно, Могилен некропол от голям брой могили с малки размери, натрупани от камъни и пръст. През 1936 г. частични проучвания провежда В. Миков. В една от почти разрушените могили насипът е ограден с пръстен от камъни, трупоизгаряне, фрагменти от фибула и керамични фрагменти. Във втората могила е било извършено трупополагане; върху ръцете, краката и гърдите са открити над 50 бронзови гривни, торкви и фибули; късна желязна епоха;

(Миков, В. Халщатски находки от Държавица, Видинско и Рибново, Неврокопско. – ИБАИ, XII, 1938, с.344-346).

Кат. № 82. РОГАЧ (Кърджалийско).

Скална гробница с четириъгълен план, трапецовидно напречно сечение, предверие, заоблени ръбове и отвор отгоре;

(Нехризов, Г. Принос към проучването на скалните гробници в Източните Родопи. – Минало, I, 1994, кн. 2, 5-11).

Кат. № 83. САМОДИВА (Кърджалийско).

Скална гробница, камера с четириъгълен план, открито предверие, трапецовидно напречно сечение и заоблени ръбове, вход отгоре, затварян с каменна плоча;

(Венедиков, И. Цит. съч., с.98, обр. 191-193, рис. 112-114).

Кат. № 84. САМОКИТКА (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши;

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-122).

Кат. № 85. САТОВЧА (Благоевградско)

В м. Сивяк на 3 км северозападно; Плосък некропол, разположен върху склон с южно изложение. В миналото са разрушени гробове, съдържащи върхове от копия и фибули; късна желязна епоха;

(Гергова, Д., Цв. Ангелова. Археологически проучвания край Кочан и Сатовча. – Родопи, X, 1975, кн. 6, с.41; Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места, С., 2001).

Кат. № 86. СЕНОКЛАС (Хасковско).

В м. Хисаря на 1 км западно от селото, върху скална китка оградена с крепостен зид и околните скали са изсечени трапецовидни ниши с шир. 0,50 м и вис. 0,50 м;

(Делев, П. Сакар планина и Източните Родопи. – Мегалитите в Тракия, част 2, Тракия Понтика, 1982, с.260, рис. 404, 405 и 406).

Кат. № 87. СКОБЕЛЕВО (Пловдивско).

В м. Момино кале на 3 км южно; Могилен некропол, разположен върху било. Проучени са две от добре запазените могили;

(Панайотов, И., Н. Гиздова, В. Мирчев, Б. Чапъров. Експедиция „Бесика". – Археологически открития и разкопки през 1977, София 1978, 56-57).

Могила № 1: Открити са четири гроба, трупополагане, до един от скелетите ладиевидна фибула.

Могила № 2: Извършени са пет погребения чрез трупополагане. Мъртвите са от различен пол и възраст. Около тях са открити фибули, игли, мъниста и др. Върху един от женските скелети (40-50 г.) върху бедрената кост е открит бронзова спирална гривна.

Кат. № 88. СКРЕБАТНО (Благоевградско).

В м. Старите лозя южно от селото; Могилен некропол и плоски гробове непроучвани чрез археологически разкопки. От землището на селото са проучени и публикувани две златни тракийски гривни от V-IV в. пр.Хр., открити вероятно в могилен гроб;

(Миков, В. Тракийски накитни предмети от V-IV в. пр.Хр. – ИБАИ , XVII, 1950, 146-156; Домарадски, М. Паметници на тракийската култура по горното течение на р. Места, С., 2001).

Кат. № 89. СТАРЦЕВО (Смолянско).

Обект 1 – м. Белите камъни на 3 км северозападно; Могилен некропол (2) разположени върху скално било, с малки размери, на около 10-20 м една от друга; на 150 м източно от тях върху висок скален връх е съществувало светилище през I хил. пр.Хр. През 70-те години могилите били разрушени, при което в тях са открити урни и глинени съдчета;

(Кисьов, К., Н. Дамянов. Теренни обхождания и сондажи в Западните Родопи. – Археологически открития и разкопки през 1990, Ловеч 1991, с.65-66).

Обект 2 – в южната част на селото върху нисък връх; Надгробна могила разрушена с трактор през 1986 г. Запазен е пръстен от камъни, ограждащ могилния насип и гроба. Погребението вероятно било извършено чрез трупоизгаряне. В центъра на площта оградена с камъни беше открита бронзова монета сечена в Абдера (IV в. пр.Хр.) и керамични фрагменти;

(Кисьов, К., Н. Дамянов. Цит. съч., с.66).

Кат. № 90. СТРАНДЖЕВО (Кърджалийско).

Скална гробница, камера с четириъгълен план, сводест таван, саркофаг, издълбан във вътрешността, вход в страни. В същата околност върху скалите, предимно източните им части, са изсечени трапецовидни ниши (над 100);

(Венедиков, И. Описание на скалните гробници в Източните Родопи. – Мегалитите в Тракия, т. I, С., 1976, с.98-99).

Кат. № 91. СТОЙКИТЕ (Смолянско).

В м. Стойченска павля на 4 км западно; Плосък некропол (около 30 гроба), разположен върху стръмен планински терен склон (30°) със северно изложение, на площ от 1000 кв. м; на 100 м западно е разположено селище от късната желязна епоха, а на 120 м южно от некропола върху висок скалист връх „Св. Неделя” се намира светилище от същата епоха. Некрополът е открит през 1986 г. при прокарване на горски път. Археологическите проучвания се провеждат през 1987-1988 г. от К. Кисьов – уредник в ОИМ – Смолян;

(Кисьов, К. Проучвания при с. Стойките, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1987, Благоевград 1988, с.67; Кисьов, К. Тракийски некропол край с. Стойките, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1988, Кърджали 1989, с.53-55; Кисьов, К. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. – Археология, 4, 1989, с.13).

Основни характеристики на некропола:

Проучените гробове са разположени в две групи спрямо стратиграфското им ситуиране – I група – гробове на дълб. 0,50-1 м, II група – гробове на дълб. 1,50-2 м. Стратиграфия:

1. чимов пласт – (0,10-0,40 м)
2. хумусен пласт – (0,50-1 м)
3. насипна пясъчлива пръст без примеси от камъни – (0,60-1 м)
4. културен пласт – (1,50-2 м).

Основната скала в източна периферия на некропола се намира на дълб. 0,20-0,30 м, докато в южната периферия тя е на дълб. 0,50-1 м. Въпреки големия наклон на терена гробовете са разположени хоризонтално спрямо него, в резултат на вкопаването на северните части на конструкциите в терена на дълб. 0,50-1,50 м. План на некропола:

I група (източна) гробове – № 3, № 12, № 13, № 1 и № 11

II група (централна) гробове – № 5 и № 6

III група (западна) гробове – № 16, № 19, № 21, № 22, № 23 и № 25

IV група (южна) гробове – № 10, № 17 и № 20.

Между първата група гробове и гроб № 5 е оформена пътека с дълж. 6 м и шир. 0,80 м; между гроб № 5 и № 6 пътека с дълж. 6 м, шир.0,80 м; между гроб № 6 и западната група гробове е оформена пътека с дълж. 6 м и шир.1 м. Пътеките следват наклона на терена, като някои неравности са подравнени с каменни плочи.

гроб № 1 – дълб. 2,50 м, запазена е само южната стена на конструкцията с дълж. 1,50 м; частично трупополагане (част от теме със запазен кичур коса); следи от огнище с диам. 0,40 м; гробни предмети – поставени върху черепа (две фибули с билатерални спирали и няколко въглена), върху останките от огнището (сребърна торква, обвита в плат, две сребърни полусфери, хемидрахма на Тракийския Херсонес – 400-350 г. пр.Хр.).

гроб № 2 – на дълб. 1 м, трупоизгаряне извън гроба, урна поставена между две каменни плочи, останките от мъртвия са положени в и около урната; гробни предмети – до урната глинено съдче.

гроб № 3 – на дълб. 1 м, урна положена в яма с дълб. 30 см, захлупена с каменна плоча; оградена от съоръжение с правоъгълна форма (квадрат със страна 1,80 м, вис. 0,20-0,30 м) изградено в три хоризонтални реда от каменни плочи без спойка, стените имат само външно лице, ориентирано североизток-югозапад; гробната площ около урната маркирана от каменното съоръжение предварително е обгорена (запазени следи от огнище с диам. 1,90 м); керамични фрагменти – около урната, в огнището и около каменното съоръжение; гробни предмети – в югозападния ъгъл на съоръжението (два глинени съда поставени счупени), в урната (бронзов пръстен с елипсовидна плочка и изображение на кон върху нея, бронзов накит); Алб. № 63, № 78.

гроб № 4 – на дълб. 0,30 м урна положена между две каменни плочи; върху покривната плоча са поставени керамични фрагменти и прешлен за вретено; до гроба среди от малко огнище с диам. 0,35 м-0,40 м; гробни предмети – глинена чаша до урната.

гроб № 5 – на дълб. 2 м; яма вкопана в скалата с правоъгълна форма (2x1,80x0,40 м), стените на ямата са облицовани с тънки плочи и покрити с такива; частично трупополагане на лакътна кост в западната част на ямата, около костта са поставени въглени и позлатени глинени висулки от погребален венец; върху ямата е изградена каменна конструкция с форма на куб – дълж. 4 м, вис. 1,50 м, градеж от ломени камъни споени с кал, зидовете имат само външни лица, в югозападния край на съоръжението са поставени отвесно взаимно застъпващи се големи каменни плочи, спиращи пръстта от ската, ориентация на каменното съоръжение североизток-югозапад; Алб. № 76.

гроб № 6 – (кенотаф), на дълб. 2 м; яма в материка с правоъгълен план (2,60 x 1,20 x 0,50 м) облицована с малки плочи и запълнена с чиста пръст и покрита с натрупани камъни, до ямата е поставена голяма каменна плоча (1,50x0,70x0,10 м), на 1 м южно от ямата следи от огнище с диам. 3 м, в което са открити керамични фрагменти и въглени, на 1,50 м източно от ямата следи от малко огнище с диам. 1 м, в което се откриха останки от птичи кости и бронзова халка; върху ямата и двете огнища е издигната каменна конструкция с квадратен план (дълж. 4,50 и вис. 1,50 м), северозапад-югоизток, изградена от големи плочести камъни споени с кал, в югоизточната част са издигнати вертикално три големи взаимно застъпващи се плочи; гробни предмети – в ямата (керамични фрагменти и въглени), до външната стена на североизточния зид малка купчинка; Алб. № 76 и № 78.

гроб № 7 – на дълб. 1 м; урна положена върху северозападния ъгъл и последния ред от камъни на гроб № 6; трупоизгаряне извън периметъра на некропола; гробни предмети – в урната (бронзова куха торква, бронзова гривна, желязна гривна, желязна торква).

гроб № 8 – на дълб. 0,60 м, на 1,10 м над съоръжение № 6, на 2 м западно от гроб № 7; урна захлупена с голяма купа; трупоизгаряне извън периметъра на некропола; гробни предмети – в урната (железен колан, фибула, малък колан, мъниста от стъкло (10)); Алб. № 64/2.

гроб № 9 – (кенотаф), на дълб. 0,60 м, яма с правоъгълен план облицована с плочи (0,50x0,35x0,35 м), гроб № 8 – урната опира в една от страничните плочи на цистовото съоръжение; Алб. № 85.

гроб № 10 – на дълб. 1,10-1,20 м, яма с правоъгълен план облицована с каменни плочи и покрита с плочи (2,40x0,90x0,50 м), северозапад-югоизток, върху покривните плочи керамика и въглени, пръстен от каменни плочи поставени отвесно взаимно застъпващи се с диам. 6,10 м; частично трупополагане на череп положен в западния ъгъл на ямата; гробни предмети не са открити; в площта оградена от каменния пръстен и около него керамични фрагменти; Алб. № 69/1, № 73, № 77 и № 78.

гроб № 11 – на дълб. 1 м, урна поставена в плитка яма, запазена е само част от каменната конструкция, която огражда урната; гробни предмети – в урната (желязна торква, синджирче, сребърна висулка).

гроб № 12 – на дълб. 1 м, урна покрита с каменна плоча, трупоизгаряне извън периметъра на некропола, терена върху който е положена урната е опален предварително, урната и опаления терен са оградени с каменно съоръжение с правоъгълен план (квадрат със страна 2 м и вис. 0,50 м); гробни предмети – глинена чашка поставена върху плочата, покриваща урната; Алб. № 66.

гроб № 13 – (кенотаф), на дълб. 0,80 м , застъпва конструкцията гроб № 3 и № 12, конструкцията има правоъгълен план (2,50x1,10x0,40 м), ориентирана североизток-югозапад, изградена от плочести камъни споени с кал, до съоръжението върху терена са поставени три каменни плочи, останки от погребения не са открити, гробни предмети – в камерата е поставена глинена чашка.

гроб № 14 – на дълб. 0,80 м до гроб № 13, урна оградена и покрита с каменни плочи, трупоизгаряне извън периметъра на некропола, в урната и около нея не са открити гробни предмети; Алб. № 62.

гроб № 15 – на дълб. 1,60 м в пътеката между гроб № 5 и № 6 урна положена между две каменни плочи, трупоизгаряне извън периметъра на некропола, преди поставянето на урната мястото е опалено от силен огън оставил следи върху каменните конструкции на гроб № 5 и № 6; гробни предмети – върху покриващата урна плоча (фибула „тракийски” тип).

гроб № 16 – на дълб. 1,50 м, площадка от камъни (дълж. 1 м, шир. 0,80 м), върху тях частично трупополагане на лакътна кост, до нея желязно копие с извит връх и глинена чаша фиала; останките от мъртвия и гробните предмети са покрити с пръст и каменни плочи в редуващи се хоризонтални пластове, оградени с каменни плочи поставени отвесно.

гроб № 17 – на дълб. 1,70 м, на 1,50 м източно от гроб № 10 яма с правоъгълна форма облицована с каменни плочи (3 x 1,30 x 0,80 м), покритието е извършено чрез хоризонтално поставени по надлъжната ос дървени греди покрити с каменни плочи; гробът е маркиран отгоре с дъговидно каменно натрупване; около гроба и неговата маркировка е изграден пръстен от вертикално поставени каменни плочи взаимно застъпващи се; диам. 6,80 м; гробът е ориентиран по надлъжната ос северозапад-югоизток; частично трупополагане на антропологически част в средния порядък – върху парче от дърво е поставена сребърна пластина с 6 зъба върху нея (възрастен индивид), до тази група е поставен амфоровиден съд, до нея петно от бяло летливо вещество (вероятно останки от храна), на 30 см от гробните предмети част от лакътна кост с дълж. 13 см, около отделните групи предмети са разпръснати въглени. Всички изброени предмети и човешки останки лежат върху пласт от пръст с деб. 10 см, под който се намира дъното на гробната камера облицована с каменни плочи. Под тях площта, върху която е изграден гроба е силно обгоряла; Алб. № 73/1, № 77 и № 78.

гроб № 18 – открит и разрушен от работниците при прокарването на горски път; урна захлупена със съд; гробни предмети в урната и около нея не са открити; Алб. № 64/1.

гроб № 19 – разрушен при прокарването на пътя; трупоизгаряне, урна.

гроб № 20 – на дълб. 1,60 м, на 150 м източно от каменния пръстен на гроб № 17; урна положена до устието на яма, ямата е облицована с каменни плочи и покрита с плоча; урната и площта около нея са оградени с пръстен от вертикално поставени плочи с диам. 2,50 м; около урната и площта оградена с камъни са разпръснати керамични фрагменти и въглени; гробни предмети – на 1 м от урната (купичка), в урната фибула „тракийски” тип, две каменни кръгли плочки с отвор в средата; Алб. № 67, № 78.

гроб № 21 – на дълб. 0,70 м; яма с правоъгълна форма в скалния терен (2x1x0,30 м), стените са облицовани с малки плочи и покритието е извършено с малки плочи, по надлъжната ос северозапад-югоизток; частично трупополагане на лакътна кост положена върху плоча и покрита с такава, върху покривната плоча са поставени 6 фибули „тракийски” тип, на 20 см западно върху малка дъска е поставена сребърна пластина; около двете групи се откриват въглени; Върху гроба е изградена конструкция с правоъгълна форма (4,40x2,20x1,50 м) – четири пласта от пръст и каменни плочи, редуващи се хоризонтално оградени и покрити с големи каменни плочи; Алб. № 72 и № 75.

гроб № 22 – на дълб. 1,20 м, конструкция с правоъгълен план (3x1x0,49 м) изградена в четири пласта – площадка от каменни плочи покрита с пръст с деб. 40 см, върху този пласт площадка от камъни покрита с нов пласт от пръст с деб. 30 см. Тава натрупване е оградено и покрито с каменни плочи. Върху първата площадка от каменни плочи, лягаща върху материка се откриват пет групи от предмети; частично трупополагане; I група – върху фрагмент от дърво с дължина и ширина 30 см е поставен гердан от стъклени мъниста, върху нея сребърна торква. Двата накита са обвити в пурпурен плат (отлично консервиран). Гердана и торквата са поставени върху 30 зъба (долни и горни) с различна степен на износеност. До зъбите са открити и сребърна хемидрахма на Парион. Заедно със зъбите върху дъската са поставени част от кремирани кости, въглени и пепел; II група – върху малък фрагмент от дъска с дълж. 7 см и шир. 4 см е поставен бронзов пръстен с широка елипсовидна плочка с врязано изображение; III група – еднострана брадва; IV група – върху фрагмент от дъска (дълж. 35 см, шир. 15 см, деб. 2 см) е поставена лакътна кост с дълж. 25 см, върху която са нанизани две бронзови кухи гривни, до тях са поставени две парчета охра и няколко керамични фрагмента; V група – чаша – фиала поставена до връх от копие извито; Алб. № 68 и № 71.

гроб № 23 – на дълб. 0,40 м върху гроб № 22 в страни от неговите вертикални плочи; трупоизгаряне извън периметъра на некропола, останките от мъртвия са положени в плитка яма с диам. 20 см и дълб. 10 см, след което са покрити с каменна плоча; до ямата са издигнати вертикално три каменни плочи, маркиращи наличието на гроб; гробни предмети – желязна фибула в ямата заедно с горелите кости.

гроб № 24 – разрушен при прокарването на пътя.

гроб № 25 – на дълб. 1 м; урна положена до ръба на устието в дълбока яма, предварително опалена (диам. 0,50 м, дълб. 0,40 м), ямата и урната са захлупени с плоча и покрити с пръст, която отново е опалена; трупоизгаряне извън периметъра на некропола, в урната са поставени части от всички видове крайници на мъртвия; гробни предмети – в урната (стопени предмети от бронз, желязно ножче, сребърна омеговидна обеца, сребърен накит под формата на змия, тръбовидно мънисто), до урната в ямата глинен съд.

Съоръжение предназначено за извършване на кремацията:

На 100 м западно от некропола и на дълб. 1,10 м; по-голяма част от съоръжението е разрушена при прокарването на пътя; конструкцията представлява пръстен от вертикално поставени взаимно застъпващи се каменни плочи с диам. 6 м; в центъра върху терена са запазени следи от глинена замазка с диам. 1-1,50 м; цялата площ оградена от пръстена е силно обгоряла като периферните части са отухлени от високата температура, културния пласт има деб. 0,30 см наситен с останки от големи овъглени дървени греди, пепел, горели кости и керамично фрагменти; под глинената замазка с деб. 3-4 см се откри яма с размери (1,50x0,60x0,50 м) също запълнена с въглени, кости горели и керамика; при прокарване на пътя тракториста е открил пред северната периферия глинена фигура с дъгообразна форма и два роговидни издатъка по средата; Алб. № 79.

Кат. № 92. СЪРНИЦА (Хасковско).

Скални трапецовидни ниши (над 100) в близост с могилен некропол и две крепости;

(Чапъров, Б. Сондажни разкопки и теренни проучвания в северните Родопи. – Археологически открития и разкопки през 1979, София 1980, с.64).

Кат. № 93. ТАТАРЕВО (Хасковско)

Обект 1 – в околностите е разкопана надгробна могила, в която е открита бронзова броня; късна желязна епоха; (Миков, В. Праисторически селища и находки в България – Материали за археологическа карта на България, кн. VII, С., 1933, с.163).

Обект 2 – м. Хисаря североизточно от селото; Надгробна могила издигната върху най-високата част на скалист хребет; гробница ситуирана в южната периферия на насипа с вход на югоизток; конструкцията – гробна камера с четириъгълен план (1,72x2,20x1,95 м), коридор (1,80x1,03x1,60 м) и предкамера (1,64 x 1,28 x 1,75 м). Гробницата е изградена от каменни блокове без спойка или скоби. Покритието е извършено чрез двускатен фалшив свод с пресечено било; VI-V в. пр.Хр.;

(Миков, В. Произход на куполните гробници в Тракия. – ИАИ, XIX, 1955, част II, с.38-40, обр. 12 и 13).

Кат. № 94. ТАТУЛ (Кърджалийско).

Обект 1 – Скални гробници (2), камери с трапецовиден план, четириъгълно напречно сечение; формата наподобява ковчег, който се затваря хоризонтално с каменна плоча, лягаща в жлеб, опасващ горния външен ръб;

(Балкански, И. Кърджали, археологически паметници, С., 1978, с.5).

Обект 2 – Скална гробница със сферична форма и саркофаговиден гроб, затварящ се вертикално с каменна плоча и вход в страни;

(Венедиков, И., Н. Виходцевски. Две неизвестни гробници в земите на одрисите. – ИБИД, XXVIII, 1972, с.5-23).

Кат. № 95. ТРИГРАД (Смолянско).

Обект 1 – м. Равница („Аргос”) на 5 км североизточно; Могилен некропол (5) разположени върху широка планинска тераса на разстояние от 15 до 150 м. Техните насипи се състоят от примесени камъни и пръст, които са характерни за околния карстов терен. В една от могилите са открити погребения извършени чрез трупополагане. Около скелетите били открити железни и бронзови едноспирални фибули; VII-VI в. пр.Хр.; Теренни проучвания на К. Кисьов.

Обект 2 – м. Чаирите на 15 източно; Могилен некропол (4) издигнати върху широка тераса. През 1981 г. е проучена една от частично разрушените могили. Насип – издигнат върху естествено възвишение, полусферична форма, 8 x 0,80 м, земно-каменен; Гроб – урна положена върху глинена площадка с диам. 1 м, оградена с пръстен от камъни; трупоизгаряне извън могилата; гробни предмети – глинени съдове с богата украса, бронзов нож и амулет; късна бронзова епоха;

(Вълчанова, Х. Кснобронзово могилно погребение от Средните Родопи. – ИМЮБ, т. 10, 1982, с.43-65).

Кат. № 96. ХАРМАНЛИ (Хасковско).

Планинската верига „Хухлата" североизточно разположение на Родопите. В м. Каур алан; Могилен некропол (около 25), във всички насипи са открити долмени еднокамерни с коридор и без коридор. В един от долмените били открити няколко черепа;

(Bonsteff, St. Correspondenz Blatt der deutchen antropologichen Gesellschaft. Munchen, 4, 1896; Шкорпил, К. и Х. Могили. Пловдив, 1898, с.54).

Кат. № 97. ЧАЛ (Кърджалийско).

Скални трапецовидни ниши (9);

(Кулов, Г. Скални погребални култови комплекси в Източните Родопи. – под печат).

Кат. № 98. ЧЕПЕЛАРЕ (Смолянско).

Обект 1 – м. Кънтьовска колиба на 3 км югозападно; Могилен некропол (4) разположен върху малка тераса на продълговато било с източно изложение. Могилите са разположени на разстояние от 5 до 70 м с обща площ 1 500 кв. м; на 700 м източно от некропола се намира селище от късната бронзова епоха; проучени са две от частично разрушените могили;

(Кисьов, К. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, т. 16, 1990, с.41; Кисьов, К. Могилен некропол от късната бронзова епоха край с. Борино, Пловдивска област. – ГАМП, т. IX/1, 2002, с.137-156).

Могила № 1: (не е проучена), Насип – полусферичен, 5 x 1,50 м, покрит с чимов пласт.

Могила № 2: (непроучена) на 5 м северно от могила № 1; Насип – полусферична форма, 4 x 1,20 м, покрит с чимов пласт.

Могила № 3: на 30 м североизточно от мог. № 1; Насип – полусферичен, 3x0,50 м, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти и въглени; Гроб – в централната част, урна разположена върху естествената скала, трупоизгаряне извън могилата, гробни предмети около урната (глинени съдове с богата украса); късна бронзова епоха.

Могила № 4: на 50 м западно от мог. № 1; върху ниско възвишение; Насип – полусферичен, 3 x 0,40 м, земно-каменен, разпръснати керамични фрагменти и въглени; Гроб – в централната част останките от мъртвия са поставени върху скалата оградени с няколко камъка; трупоизгаряне извън могилата; глинени съдове около урната; късна бронзова епоха.

Обект 2 – м. Баталски камък на 6 км северозападно, Могилен некропол (3) разположен върху било с източно изложение на площ от 900 кв. м; (непроучени); Насипите имат полусферична форма с размер 3-5 x 0,50-1 м. В една от могилите разкопана през 40-те години е открита голяма урна пълна с кости, пепел и въглени. Съдът е характерен за късната бронзова епоха и се съхранява в Историческия музей – Смолян.

Обект 3 – м. Таванчика на 1 км североизточно; Могилен некропол (3) разположен върху планинска тераса със северозападно изложени на площ от 600 кв. м. През 1975 г. е проучена една от могилите от В. Мирчев – уредник в ОИМ – Смолян;

(Мирчев, В. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Проглед, Смолянско. – XXI Национална Археологическа Конференция, Смолян 1976, с.58).

Могила № 1: Насип – полусферичен, 12 x 2 м, земно-каменен, вторични гробове (5) на дълб. 1,50 м без гробни предмети в тях; Гроб – на дълб. 2 м, площадка от каменни плочи с четириъгълна форма (2 x 1,70 м), трупополагане на четирима мъртъвци на различна дълбочина с малка разлика, по гръб изпънати крайници, трима от мъртвите са положени с глави на изток, четвъртия с глава на запад; гробните предмети са открити върху и около скелетите – 11 фибули, обеци, врък от копие, глинени съдове; в югозападната периферия следи от огнище; VIII -VI в. пр.Хр.;

(Кисьов, К. Към въпроса за погребалния обичай през ранната желязна епоха в Западните Родопи. – Археология, 4, 1991, 1-18); Алб. № 42.

Обект 4 – м. Св. Илия на 4 км северно; Могилен некропол (5), непроучен, разположен върху било с южно изложение на площ от 2 500 кв.м. Насипите имат полусферични форма с диам. от 5 до 20 м и вис. от 1 до 3 м. На 400 източно върху терасата се намира селище от края на ранната желязна епоха и началото на късната желязна епоха; на 600 м от селището железни рудници. В една от могилите през 1970 г. са открити около 50 железни върхове от стрели, копия и мечове, разположени около скелетите; VI -V в. пр.Хр.; Теренни обхождания и проучвания на К. Кисьов.

Обект 5 – м. Бялковото на 500 м югозападно; Надгробна могила (непроучена) издигната върху било с източно изложение. Насипът има полусферична форма, 10 х 1,80 м, земно-каменен. При иманярски изкопи са открити две едноспирални фибули, които се съхраняват в Историческия музей в Смолян; VII-VI в. пр.Хр.; Теренни обхождания и проучвания на К. Кисьов.

Кат. 99. ЧЕРНИЧЕВО (Крумовградско).

В м. Хамбар дере на 6 км североизточно; Могилен некропол (около 10) на площ 240 кв. м, разположен върху тераса. Насипите са почти унищожени, но запазените части свидетелстват за техния земно-каменен състав. Под тях са открити еднокамерни и двукамерни долмени с къси дромоси. През 1989 г. в пет от долмените са извършени проучвания, при което са открити керамични фрагменти, датиращи долмените в периода VIII-V в. пр.Хр. В близост с некропола се намират кръгови съоръжения от камъни, датирани с керамика в същия хронологически период – м. Килсе сърт и м. Калето; Долмени под могилен насип са открити и в м. Мезарлък Янъ по посока на с. Казак;

(Балкански, И. Крумовград. – Археологически паметници. ДИ „Септември", С., 1978, с.4; Страшимиров, К. Кърджалийският край. Пътеводител. С., 1981; Нехризов, Г., Г. Кулов, Ж. Величков. Теренни обхождания в община Крумовград. – Археологически открития и разкопки през 1990, Ловеч 1991, с.67; Кулов, Г. Некропол от долмени при с. Черничево, Крумовградско. – ИМЮБ, т. 18, 1993, с.47-62); Алб. № 39 и № 40.

Кат. № 100. ЧОБАНКА (Кърджалийско).

Скална гробница, камера с четириъгълен план и четириъгълно напречно сечение; отвор отгоре затварян с каменна плоча, лягаща в издълбани жлебове. В същия район се намират скални трапецовидни ниши с размери – шир. на долния ръб 0,28 м, шир. на горния ръб 0,15 м, вис. 0,40 м, дълб. 0,06 м;

(Кулов, Г. Принос към типологията и хронологията на скалните гробни съоръжения в Източните Родопи. – Rhodopica, III, 1-2, 2002, 99-122).

Кат. № 101. ШИРОКО ПОЛЕ (Кърджалийско).

В м. Хисар козу; Скални гробници (2), камери с четириъгълен план, полукръгло напречно сечение и заоблени ръбове при основата. Входовете са разположени в страни и са затваряни с каменни плочи, лягащи в жлебове. В по-добре запазената гробница са открити човешки скелети, железни оръжия, два глинени съда, единия пълен с горели кости и бронзова едноспирална фибула. Във втората гробница са открити човешки кости, глинен съд и други загубени предмети; VIII-VI в. пр.Хр.;

(Иванов, Н. Гробовни и други находки при с. Широко поле, Кърджалийско. – в. Арденска дума, бр. 483, 1940; Миков, В. Произходът на куполните гробници в Тракия. – ИАИ, XIX, 1955, 29-30, обр. 5, 6 и 7).

Кат. № 102. ЯГОДИНА (Смолянско).

В м. Ябланово и м. Бърдцето на 2 км североизточно и 2 км източно; Могилен некропол (25), разположен върху най-високите върхове около селото, на площ от около 20 000 кв. м. На 100 м източно от мог. № 10 се намират 2 селища от късната желязна и римска епохи. Голяма част от могилите са унищожени от иманяри. През август 1975 г. една от могилите № 4 е проучена от Д. Райчев във връзка с геоложки сондажи, провеждани в този район. През 1982 г. се проучва мог. № 1 и мог. № 4 от К. Кисьов, които частично са разрушени от иманяри.

Могила № 1: м. Ябланово, Насип – полусферичен, 3 х 0,60 м, каменен, керамични фрагменти на различна дълбочина; вторичен гроб – на дълб. 0,35 м, цистов гроб с правоъгълна форма, изграден от каменни плочи, поставени вертикално върху, нивото на терена; покритието е извършено с хоризонтално поставени плочи, размери (1,80 х 0,50 х 0,30 м), по надлъжната ос северозапад-югоизток; трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на югоизток, размери на скелета (1,70 х 0,50 м), женски индивид; гробни предмети – в областта на гърдите (две ладиевидни фибули и черно стъклено мънисто), в краката (глинен прешлен за вретено и два глинени съда работени на грънчарско колело) VI-V в. пр.Хр.

Първичен гроб – на дълб. 0,60 м, правоъгълна площадка от плочести камъни (запазена част от нея), трупополагане по гръб с изпънати крайници (запазени череп и част от долни крайници), глава на север, около 50 годишен мъж, гробни предмети – върху лявото и дясното рамо (по една кръгла фибула), върху гърдите (голяма двуспирална фибула); VII-VI в. пр.Хр.;

(Кисьов, К. Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи. – Археология, XXX, 4, 1988, 25-27).

Могила № 4: м. Бърдцето, на 2 км северозападно от мог. № 1, издигната върху голо скалисто било; Насип – полусферичен, 6х1,50 м, каменен, на различна дълбочина керамични фрагменти;

Гроб – четириъгълна площадка изградена от хоризонтално подредени каменни плочи (2,50х2 м), оградена с пръстен от камъни; трупополагане (колективно), три индивида по гръб с изпънати крайници, единият с глава на югозапад и бронзови салталеони около него; на 50 см южно от втория мъртвец с глава на югозапад, дълж. 1,80 м (върху ръцете и шията гердани от бронзови салаталеони, върху гърдите бронзов лабрис, в краката глинен съд и прешлен за вретено); третият погребан е с глава на югоизотк, дълж. 1,80 м, гробни предмети – около черепа (бронзови салталеони), върху гърдите (лабрис), около долните крайници (глинен съд и прешлен за вретено); VII-VI в. пр.Хр.;

(Кисьов, К. Гробни находки в землището на с. Ягодина в Централните Родопи. – Археология, XXX, 4, 1988, с.23-34, обр. 2, 3 и 4).

Могила № 5: м. Бърдцето на 60 м северно от мог. № 4.

Насип – издигнат върху скално възвишение, полусферичен, 10х1,10 м, на различна дълбочина керамични фрагменти, правоъгълна площадка от необработени камъни покрита с каменни плочи, 1,90х0,70 м, по надлъжната ос северозапад-югоизток; трупополагане по гръб с изпънати крайници, глава на северозапад, гробни предмети – до лявото рамо едноспирална желязна фибула, разпръснати керамични фрагменти върху покривните плочи; IX-VIII в. пр.Хр.;

Първичен гроб – на дълб. 1,10 м в централната част, урна положена до половината в естествена плитка скална яма, трупоизгаряне извън могилата, разхвърляни керамични фрагменти около урната, два зъба от див козел до урната; късна бронзова епоха;

(Кисьов, К. Могилен некропол при с. Ягодина, община Борино. – Археологически открития и разкопки през 1987, Благоевград 1988, с.61); Алб. № 45.

Могила № 10: м. Св. Илия на 1 км западно от мог. № 4, издигната върху най-високият скалист връх в околността на селото. Разрушена от иманяри. Насип – полусферичен, 3х0,50 м, каменен, керамични фрагменти на различна дълбочина; Гроб – на дълб. 0,50 м се откри урна, трупоизгаряне извън периметъра на могилата, до урната били поставени три глинени съда; късна бронзова епоха;

(Кисьов, К. Към въпроса за погребалния обичай през късната бронзова епоха в Средните Родопи. – ИМЮБ, т. 16, 1991, с.41; Кисьов, К. Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи. – ИМЮБ, т. 14, 1988, с.98).

Кат. № 103. ЯГНЕВО (Кърджалийско).

Скални гробници (3), камери с четириъгълен план, полукръгло сечение и заоблени ръбове при основата. Входът е разположен върху страничните стени, затваряни с каменна плоча, лягаща в жлебове;

(Венедиков, И. Описание на скалните гробници в Източните Родопи. – Мегалитите в Тракия, т. I, С., 1976, 82-98, обр. 185-186, рис. 103-105, обр. 187-188, рис. 107-108).

АЛБУМ

НА НЕКРОПОЛИТЕ И ГРОБОВЕТЕ В РОДОПИТЕ

(КРАЯ НА II – I ХИЛ. ПР.ХР.)

Алб. № 1

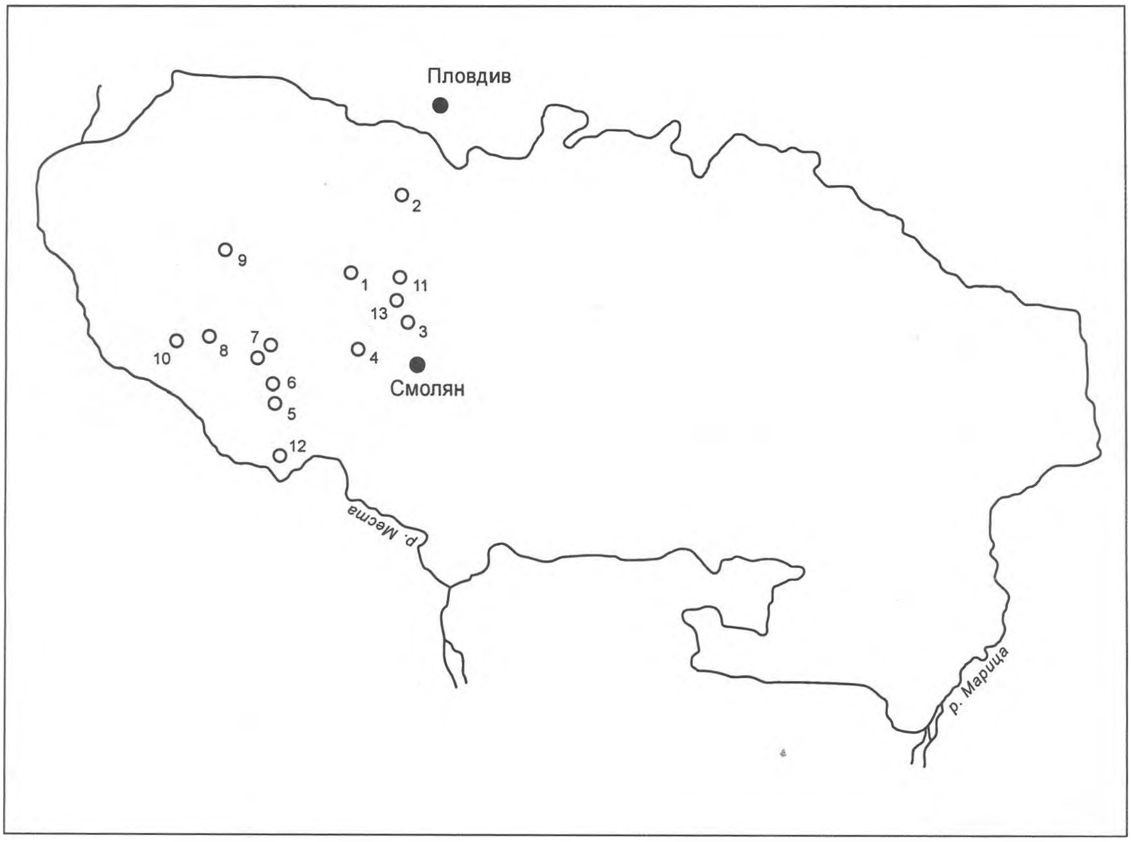
Пловдив
Смолян
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
р. Места
р. Марица

Карта I – Териториално разпространение на могилните некрополи
в Западните Родопи през късната бронзова епоха:

1. Върбово 2. Павелско 3. Проглед 4. Гела 5. Триград 6. Ягодина 7. Борино, м. Турлата; м. Църквището 8. Любча 9. Батак 10. Кочан 11. Зорница 12. Потами 13. Чепеларе

Алб. № 2/1

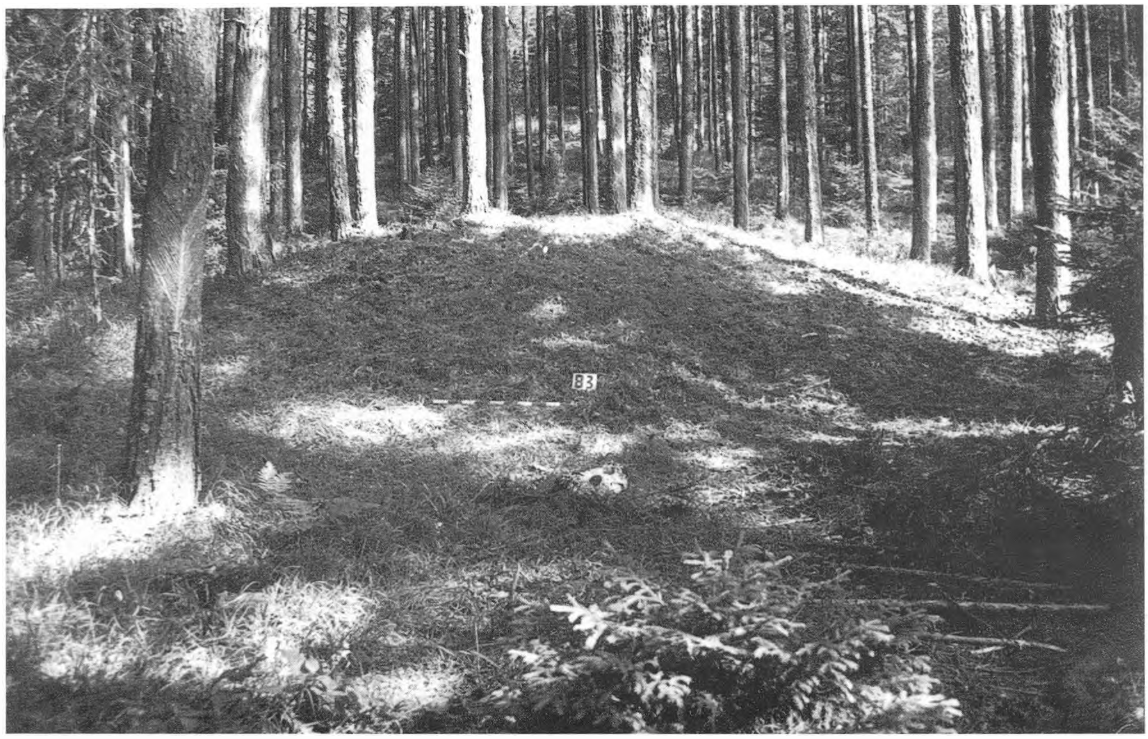

Могила № 83 покрита с чимов пласт – Борино, м. Църквището.

Алб. № 2/2

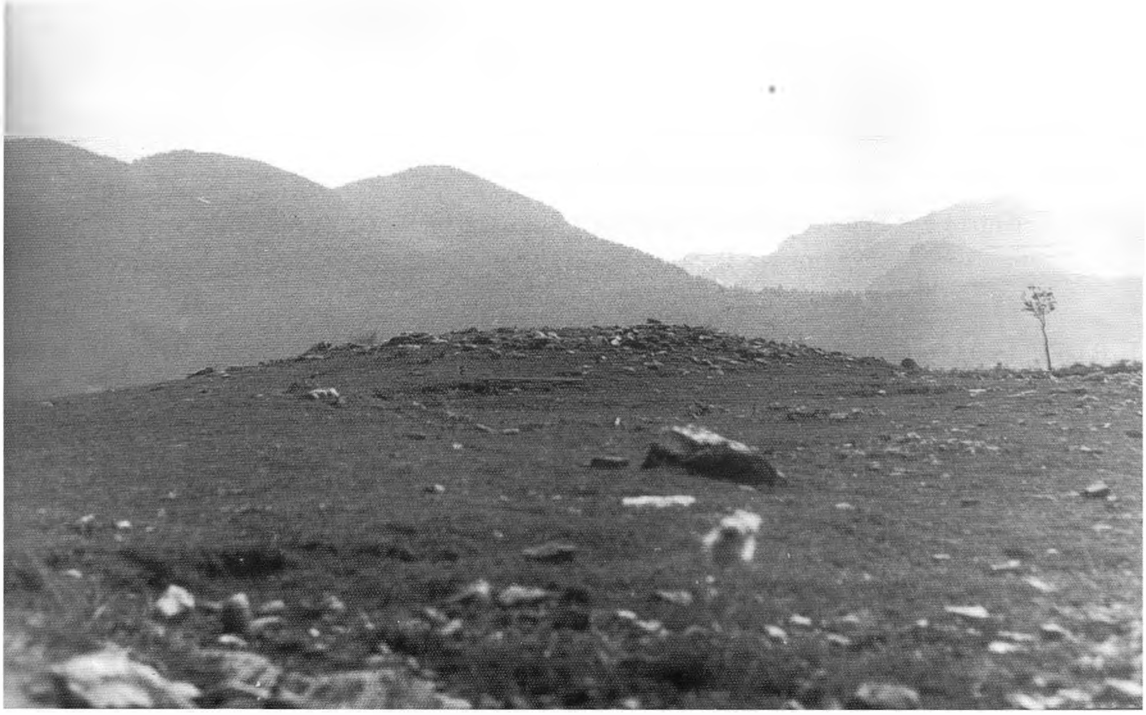

Могила № 4 – Ягодина, м. Бърдцето

Алб. № 3/1

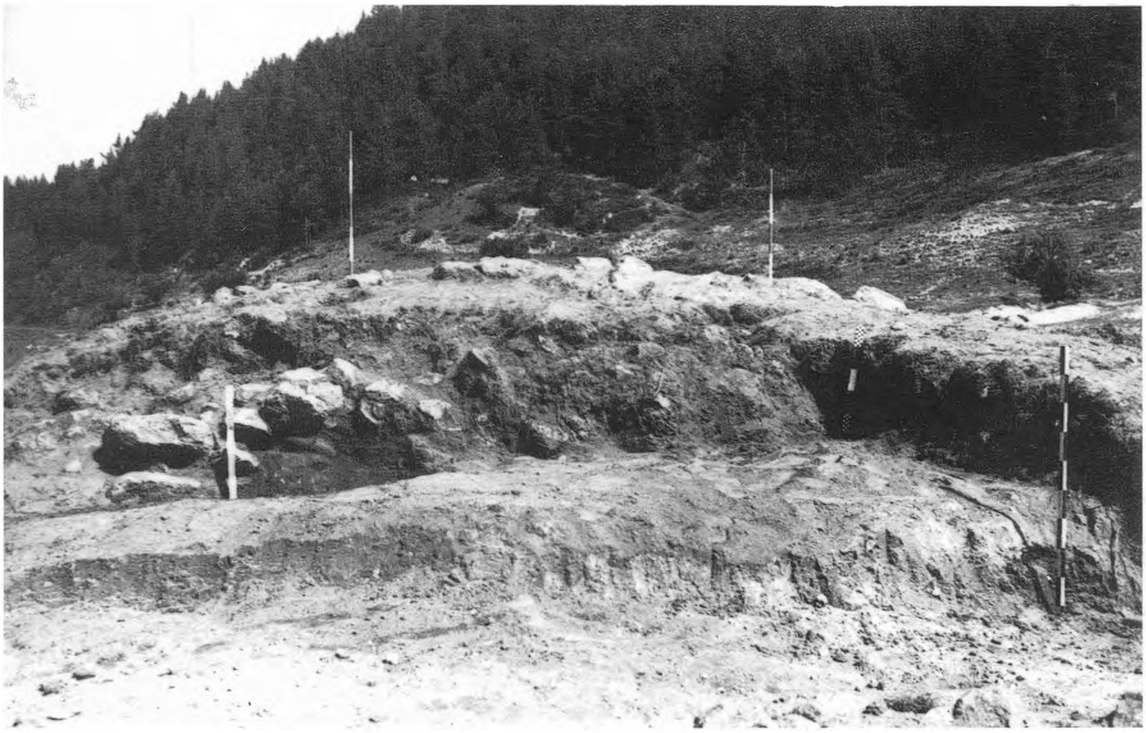

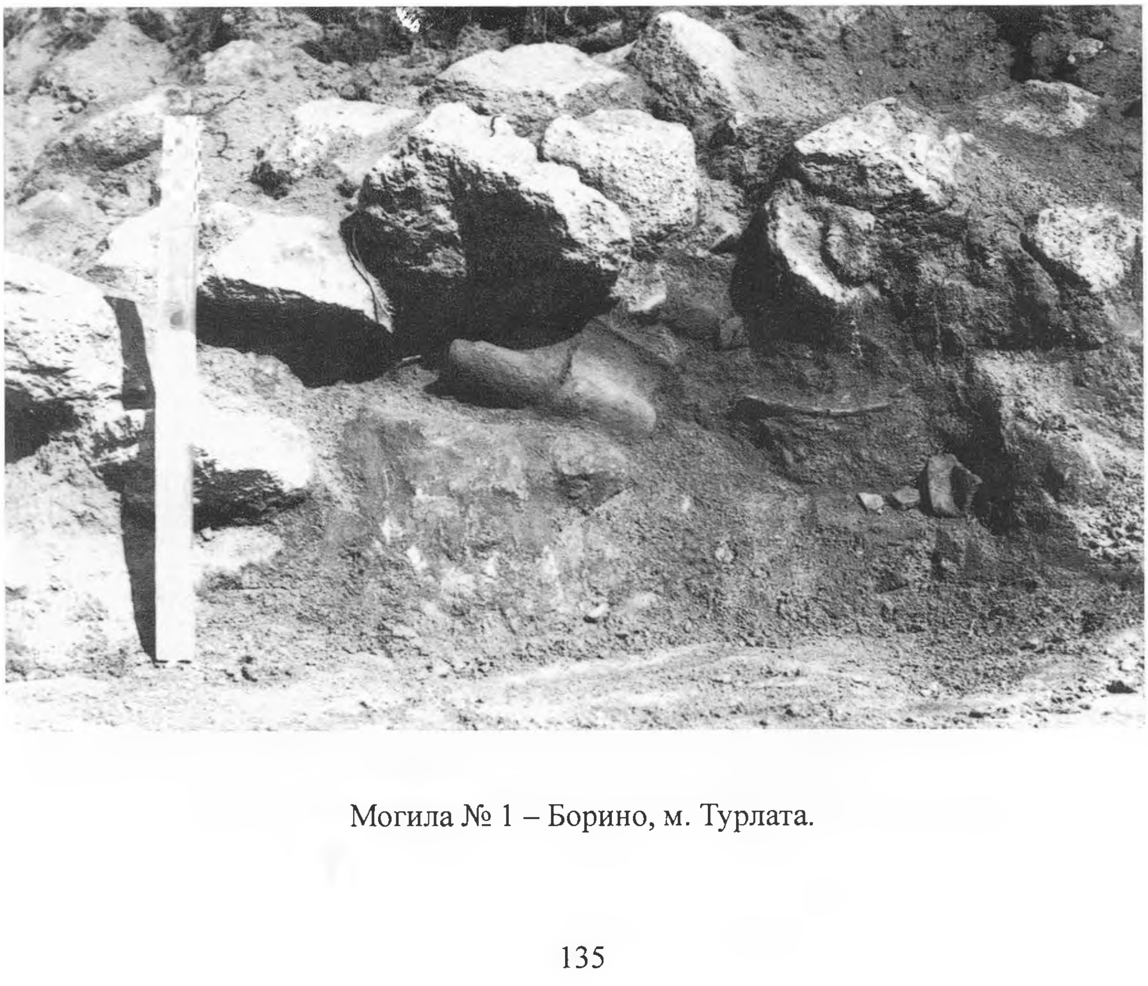

Могила № 1 – Борино, м. Турлата.

Алб. № 3/2

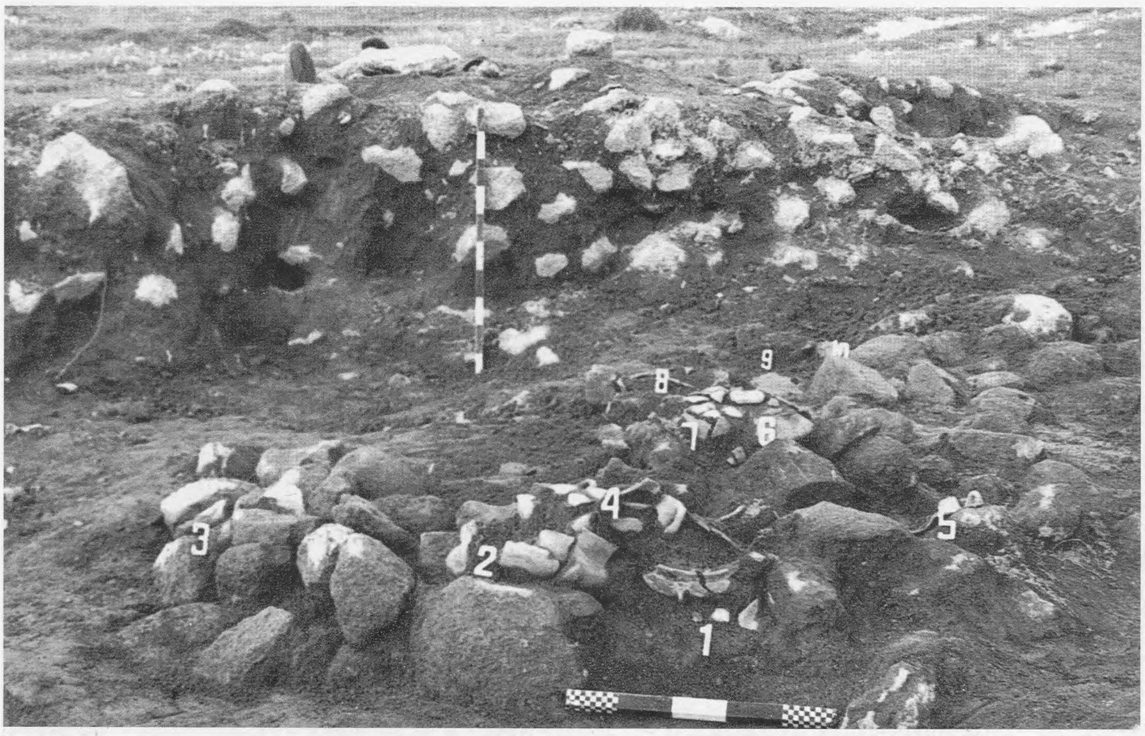
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

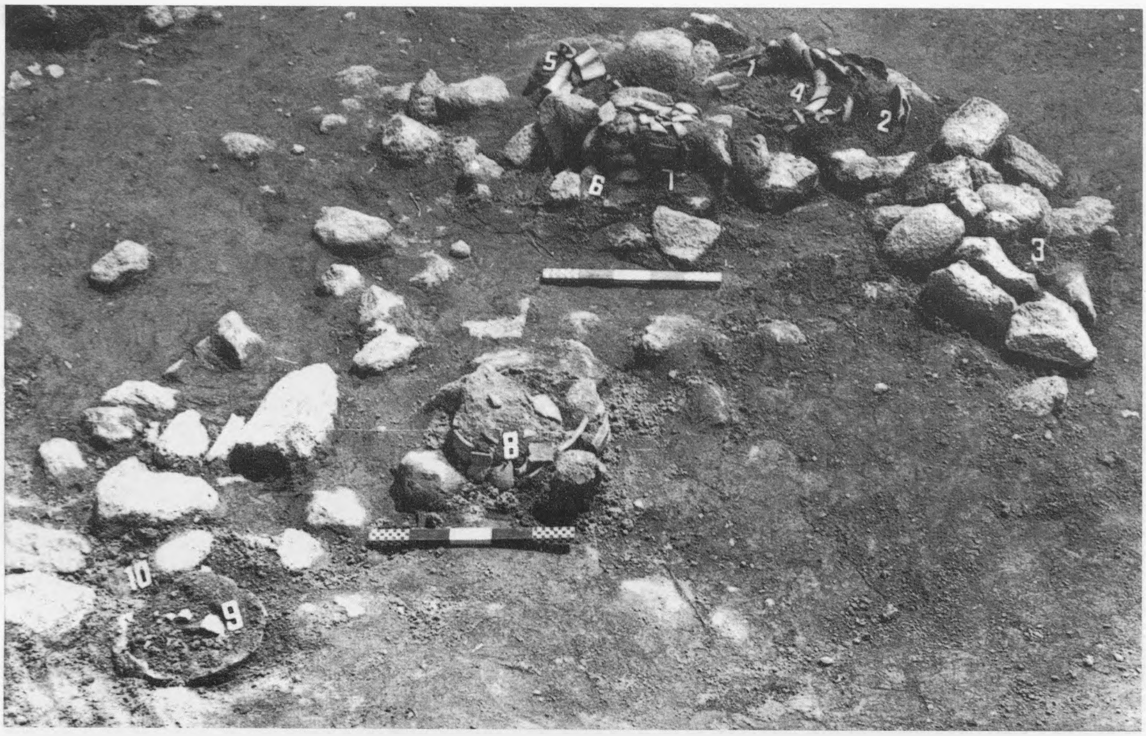
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

Могила № 1 – Борино, м. Турлата,
гробове с различна вертикална и хоризонтална стратиграфия.

Алб. № 4

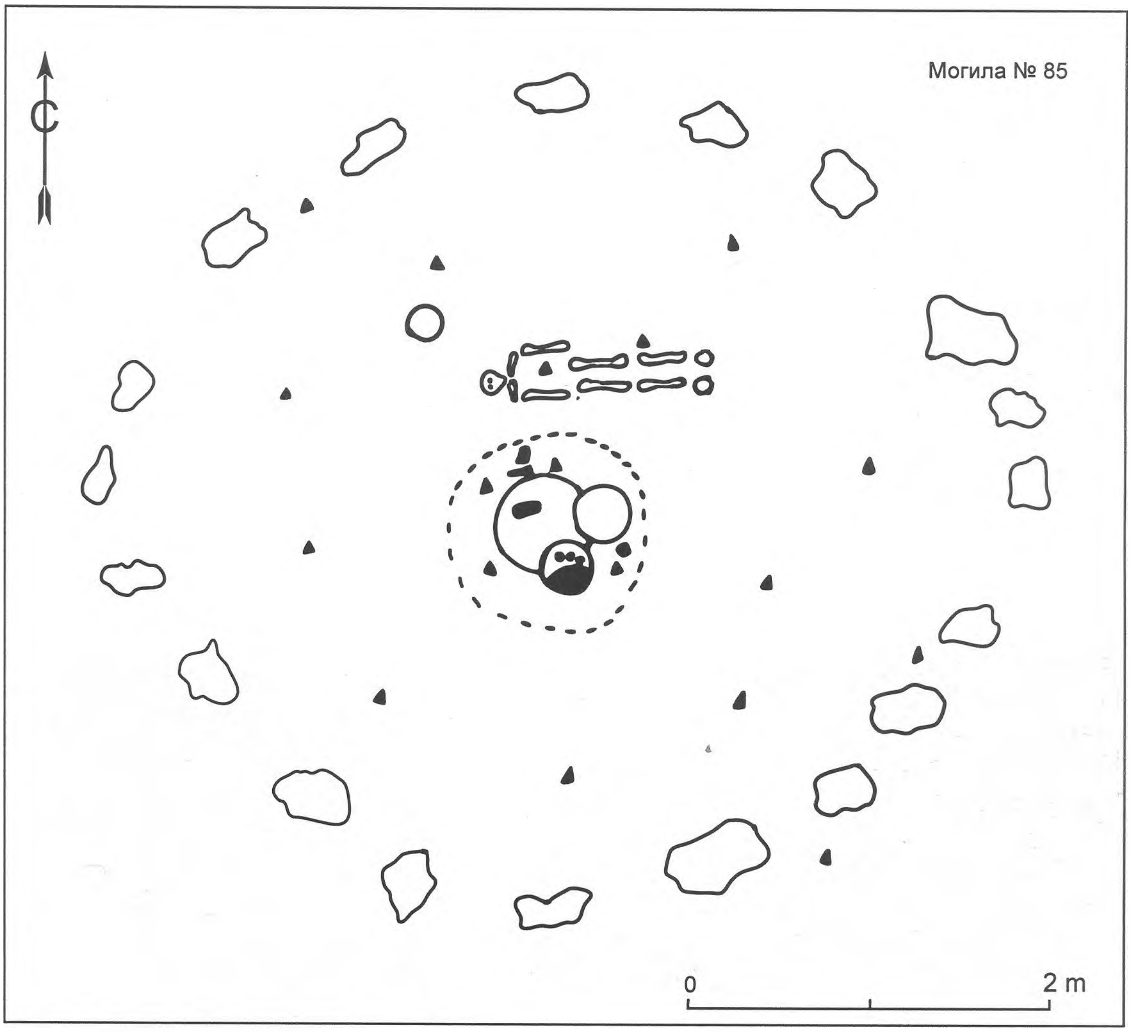
С
Могила № 85
0
2 m

Алб. № 5

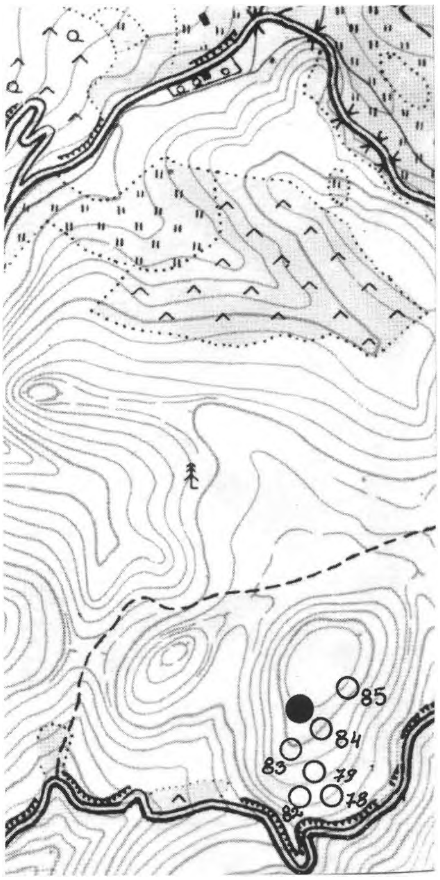
85
84
83
79
82
78

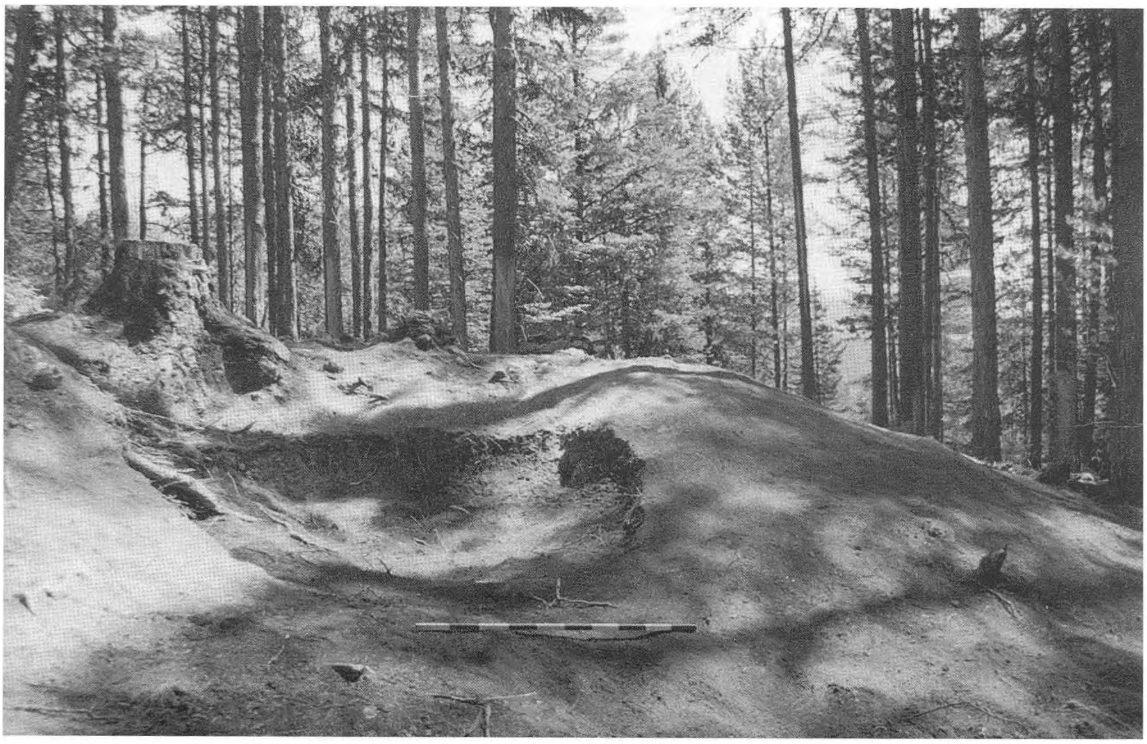

Мястото за кремация и неговото разположение в некропола
от късната бронзова епоха край Борино.

Алб. № 6/1

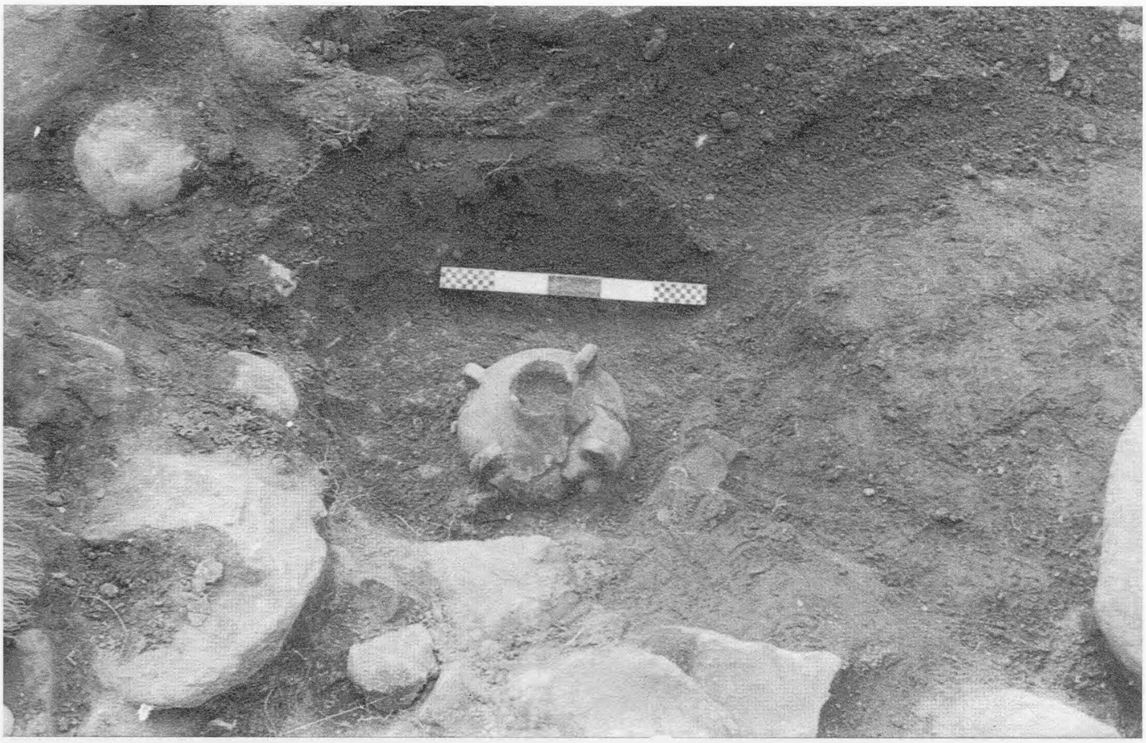

Могила № 4 – Любча, урна № 1.

Алб. № 6/2

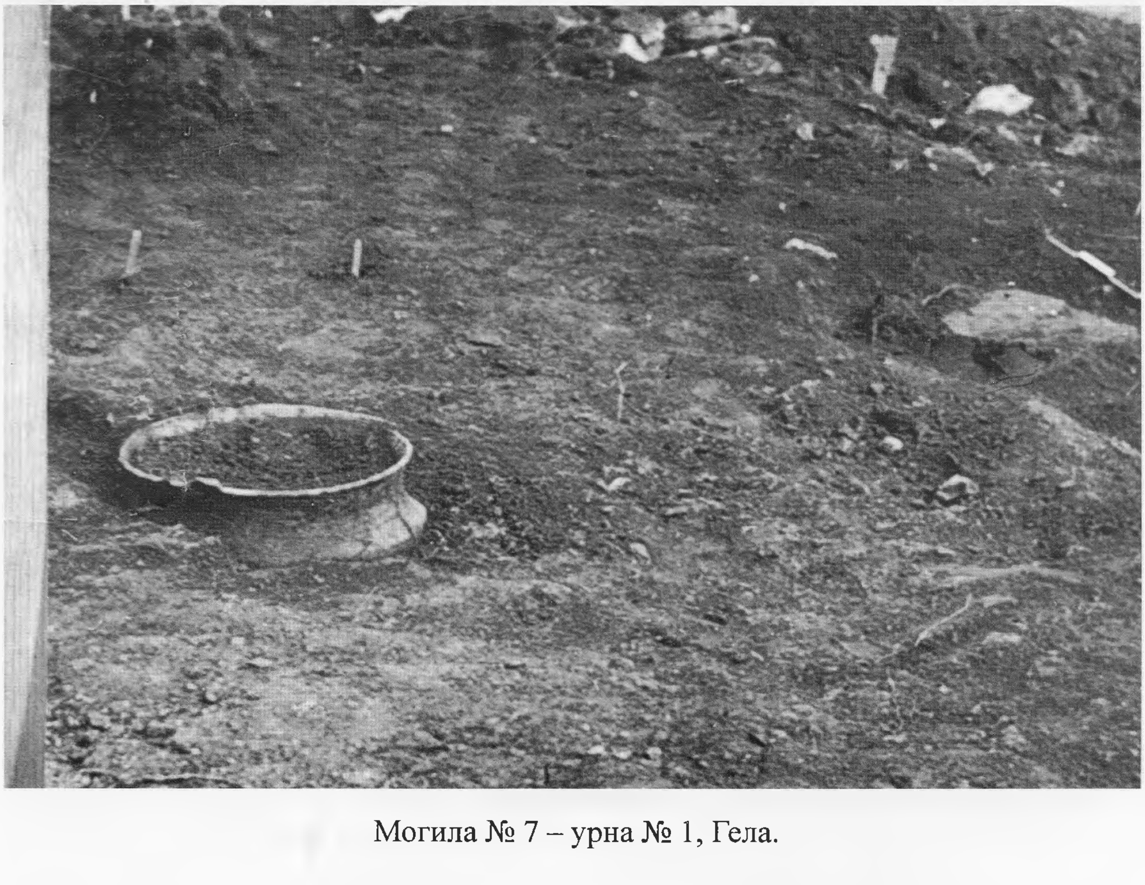

Могила № 7 – урна № 1, Гела.

Алб. № 7

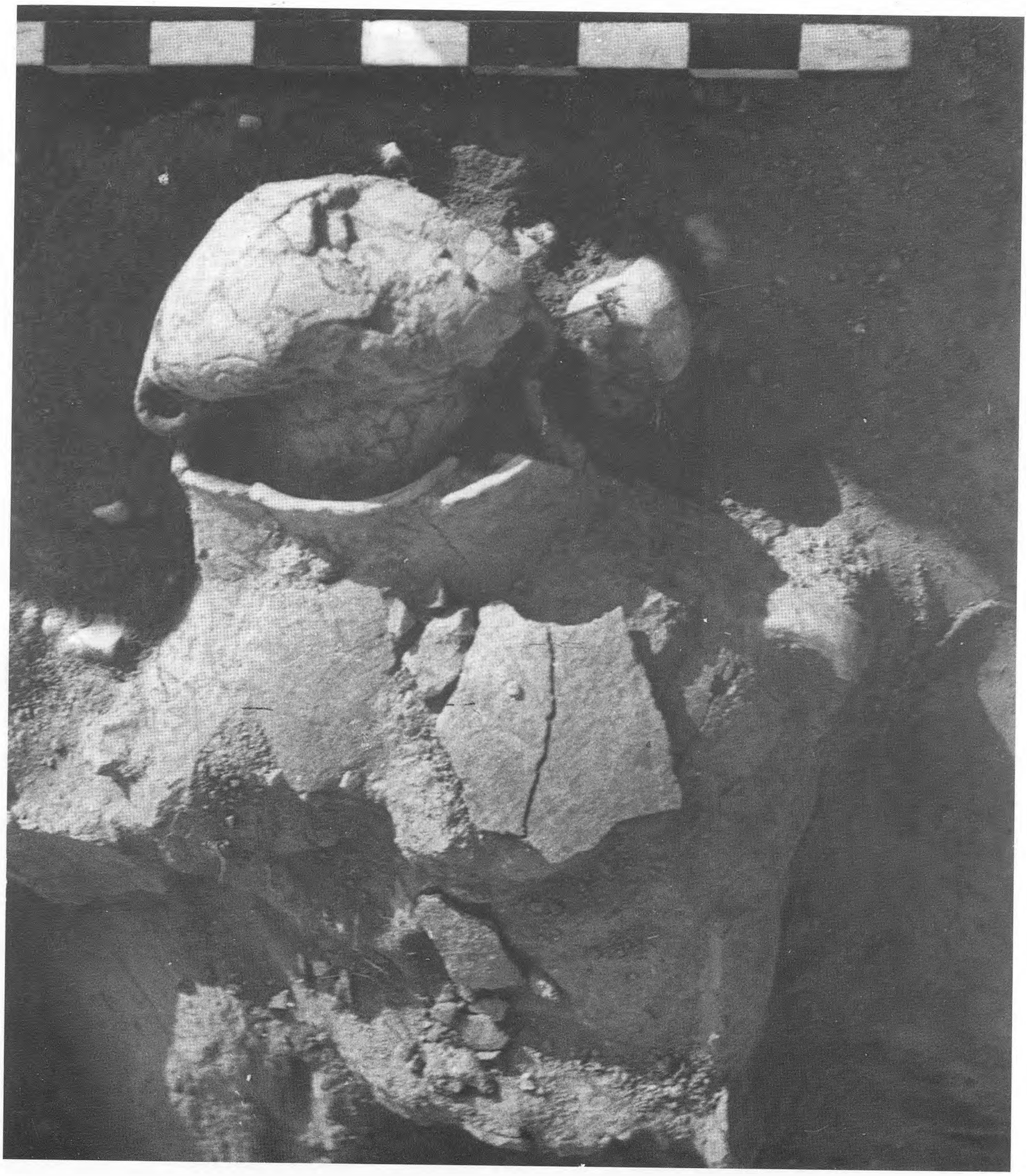

Могила № 4 – Любча, урна № 2 захлупена с глинен съд.

Алб. № 8

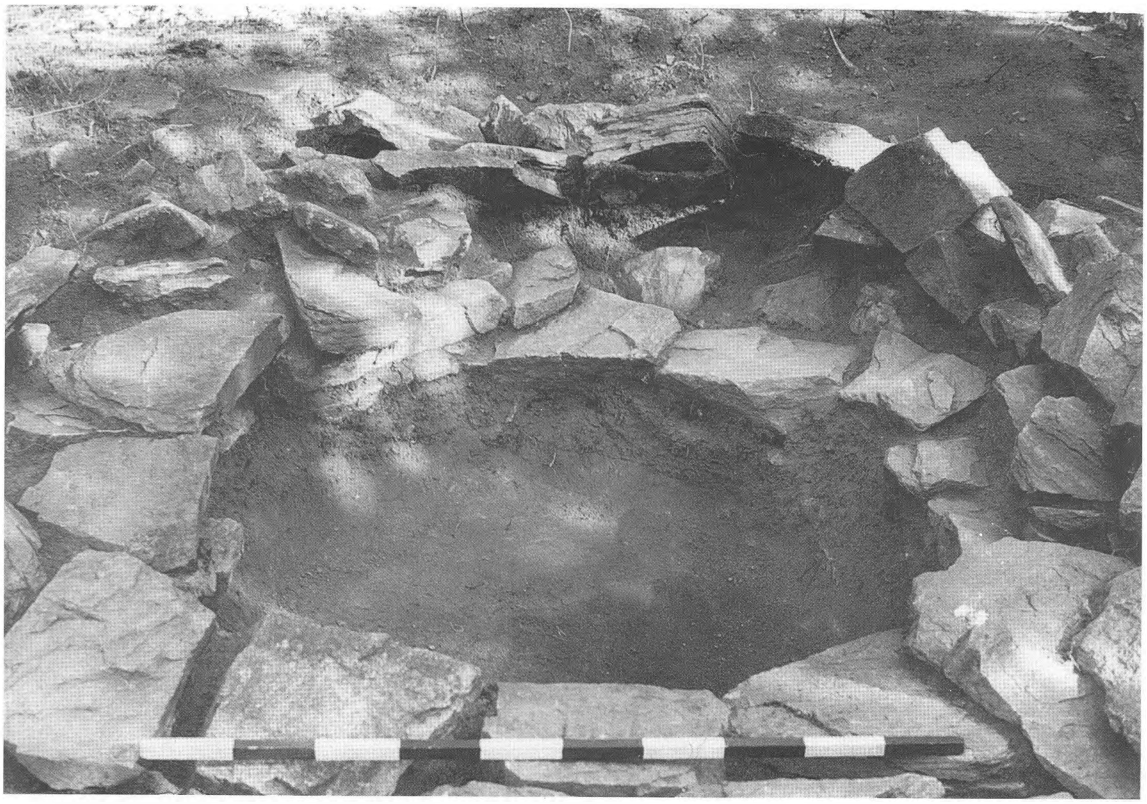

Шахтовиден гроб от късната бронзова епоха, могила №, 1 с. Зорница, община Чепеларе.

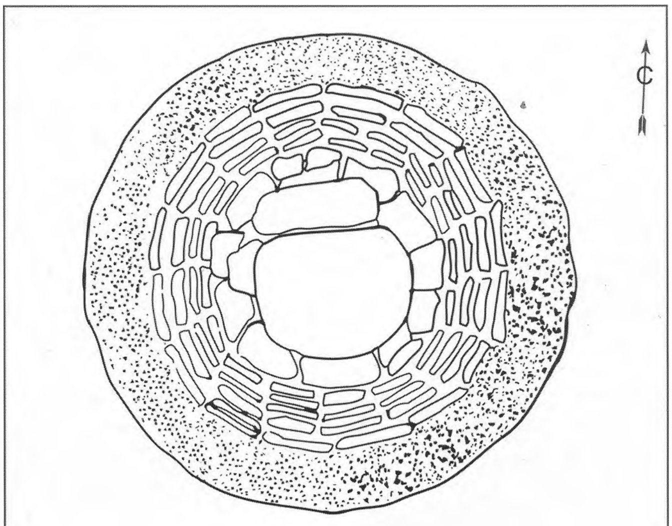
С
Чепеларе, могила № 1

Алб. № 9

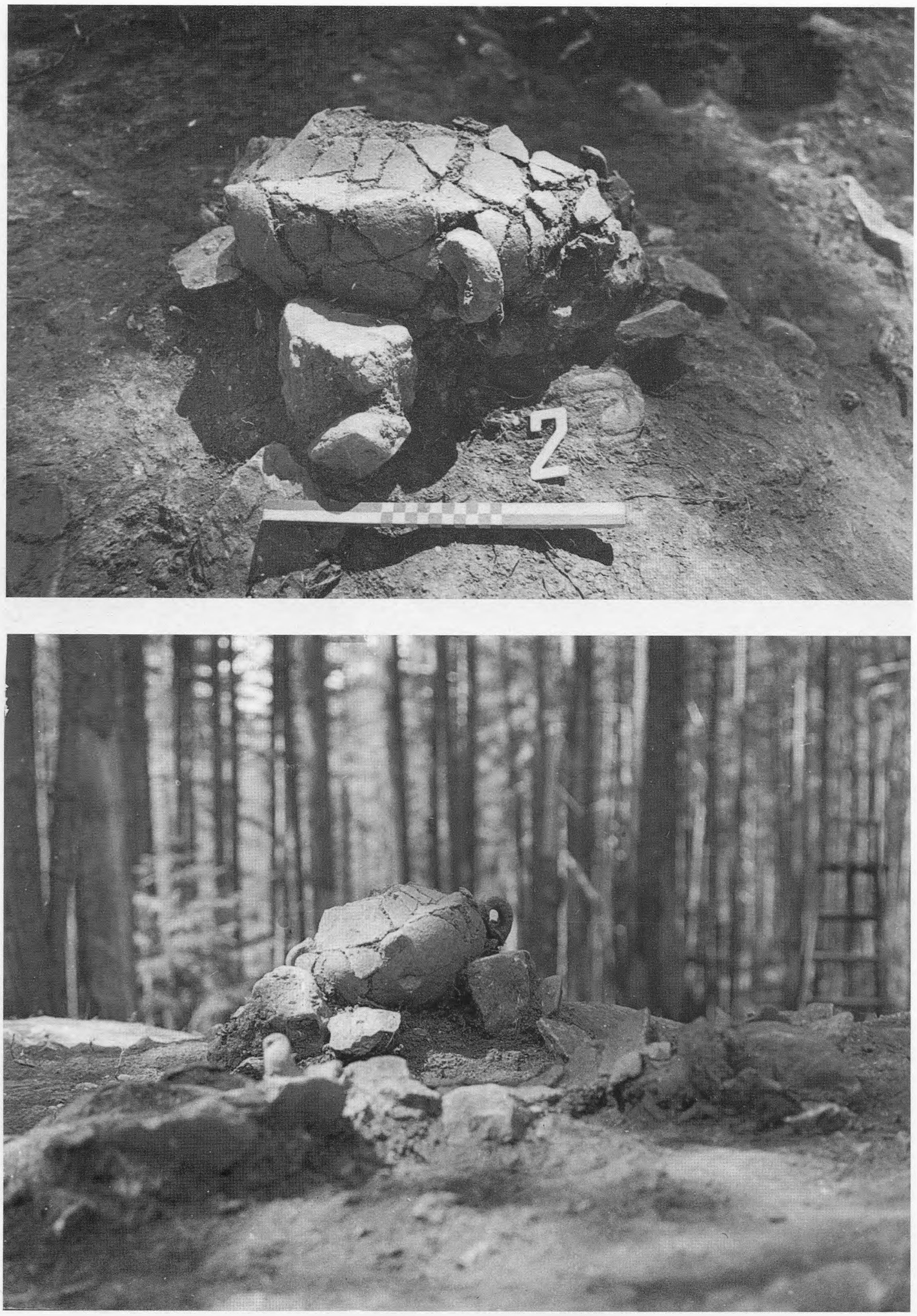

Могила № 84 – урна № 2, Борино

Алб. № 10

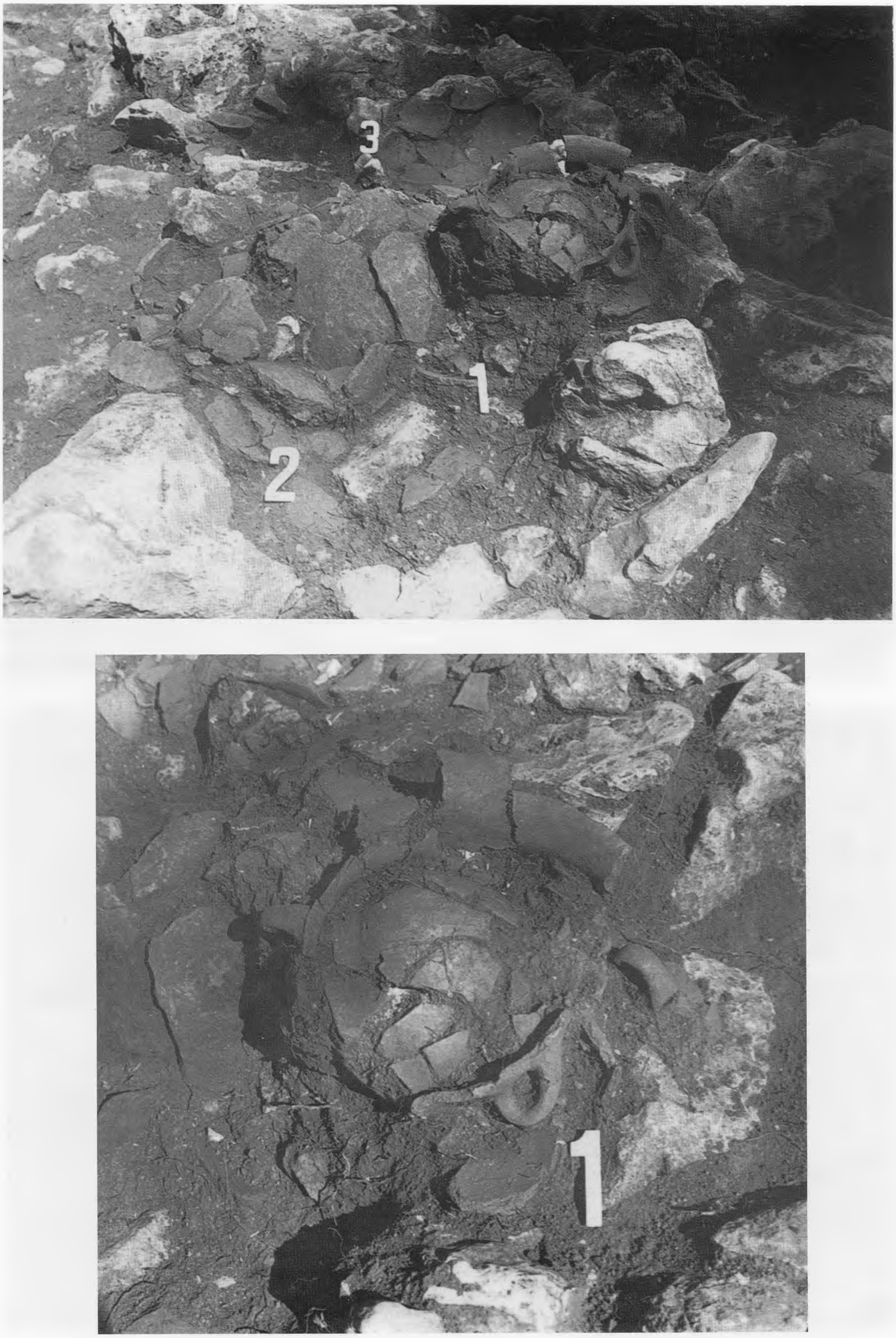

Могила № 85 – Борино, урна № 1 захлупена с глинен съд.

Алб. № 11

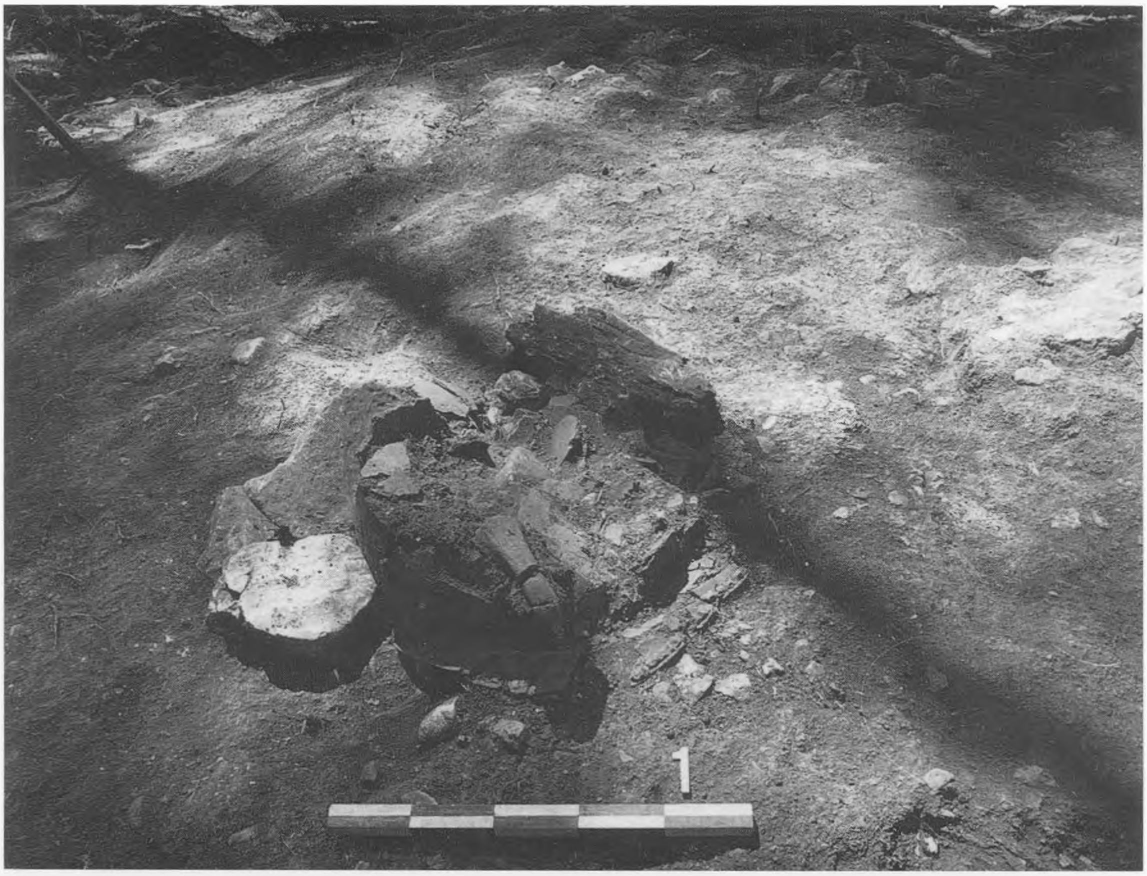

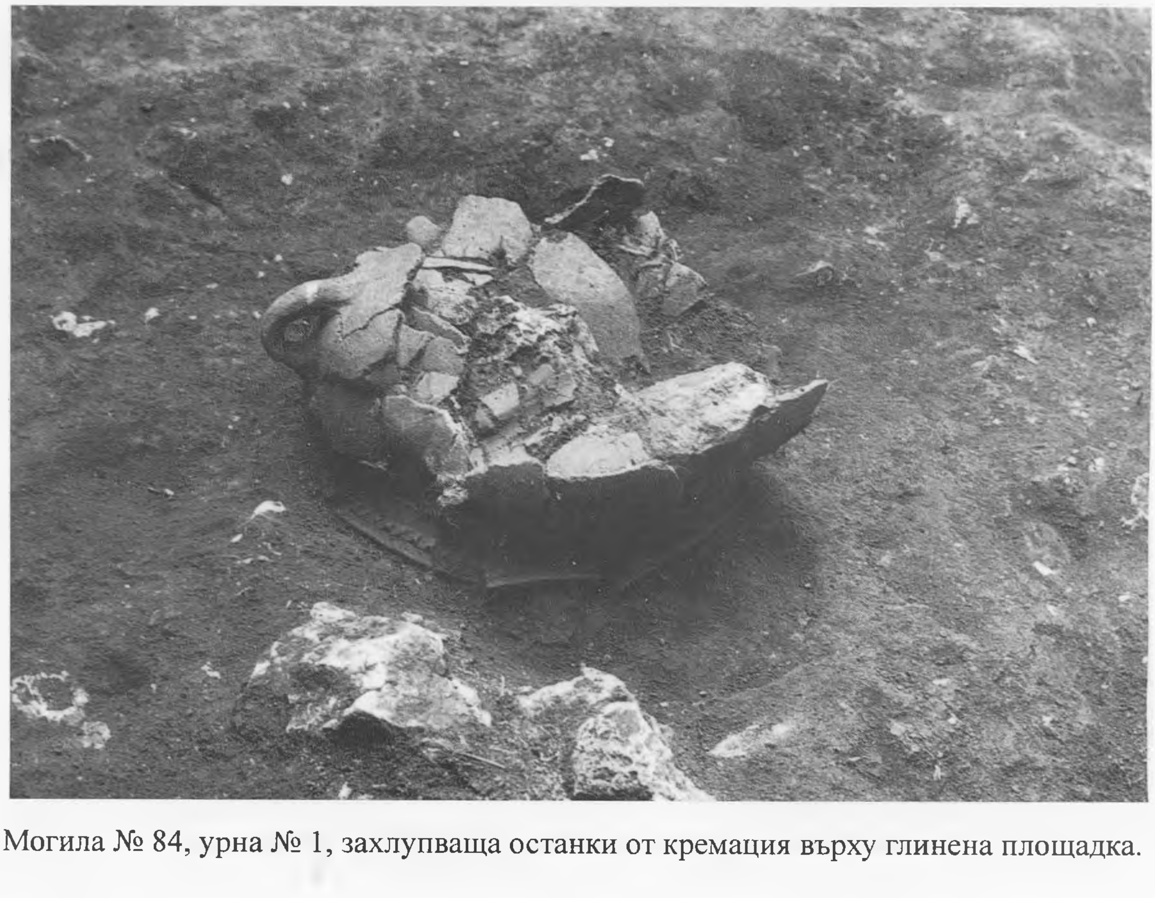

Могила № 84, урна № 1, захлупваща останки от кремация върху глинена площадка.

Алб. № 12

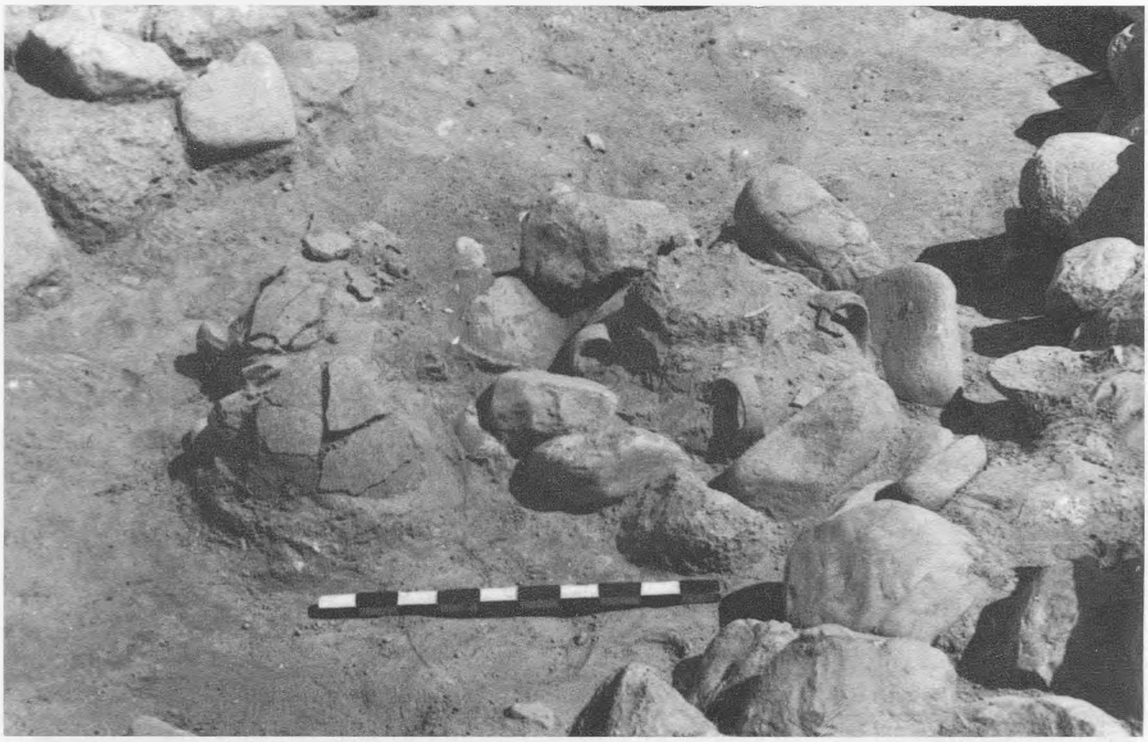

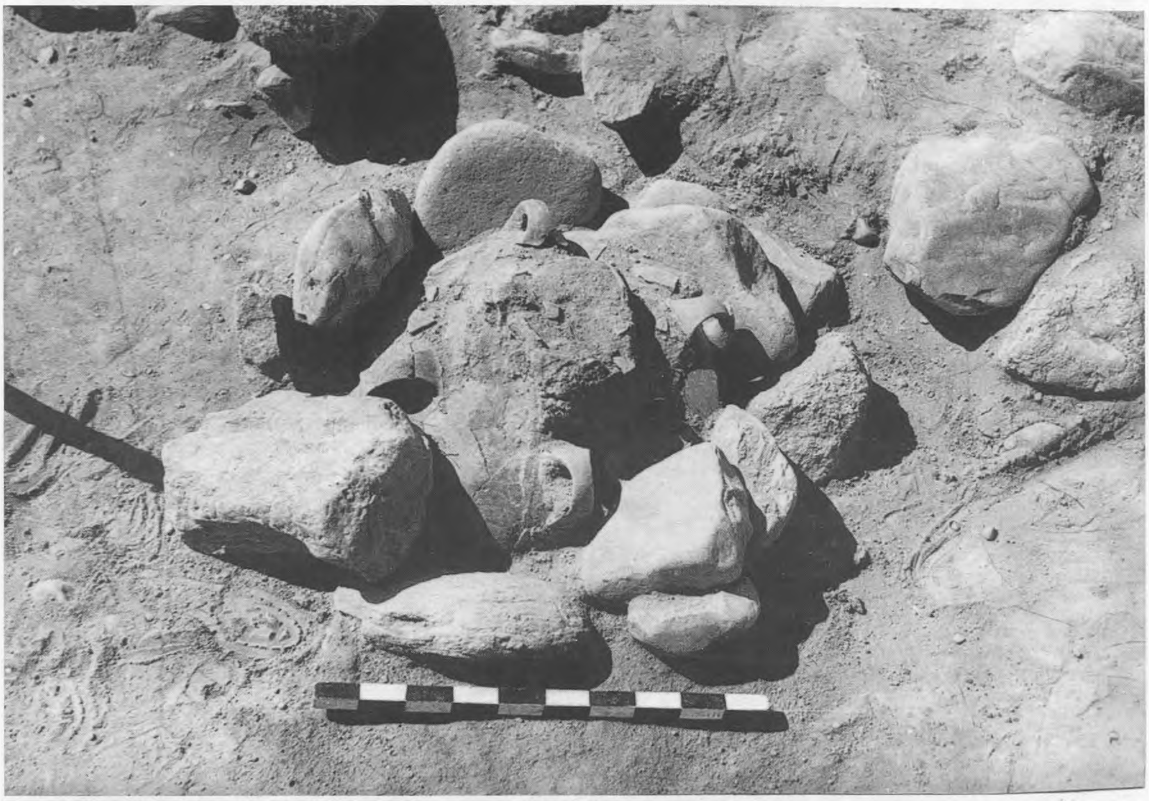

Могила № 8 – пръстен от камъни ограждащ урна № 1. Любча, община Доспат.

Алб. № 13

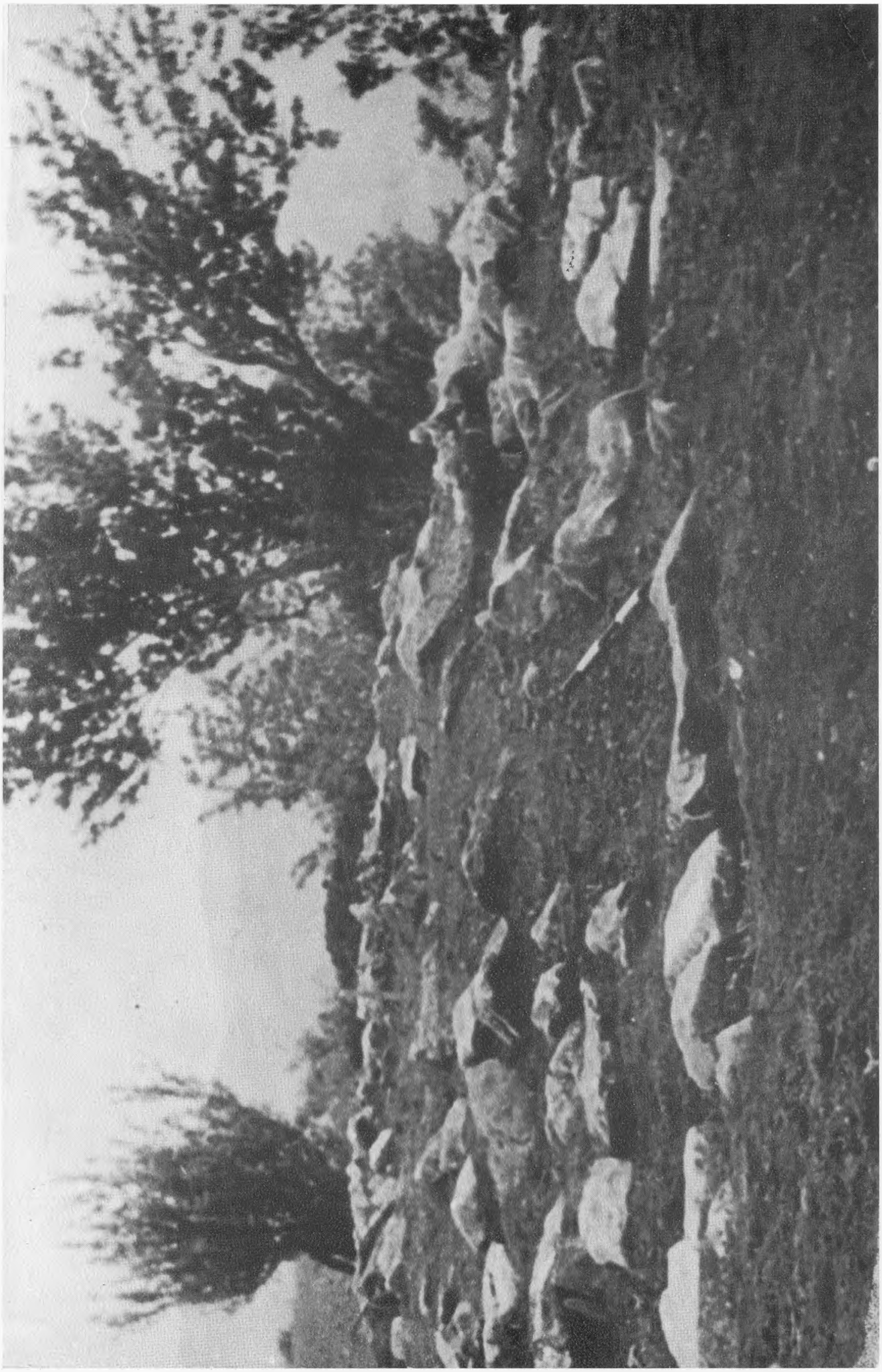

Могила № 5 – Гела, община Смолян.

Алб. № 14/1

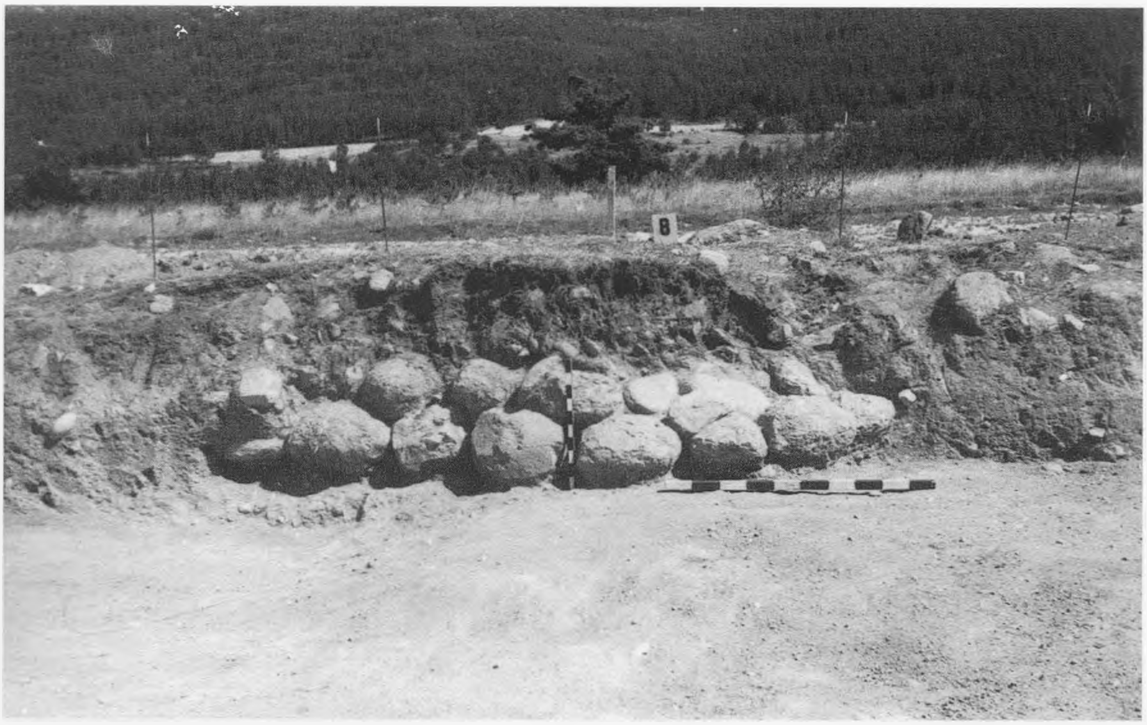

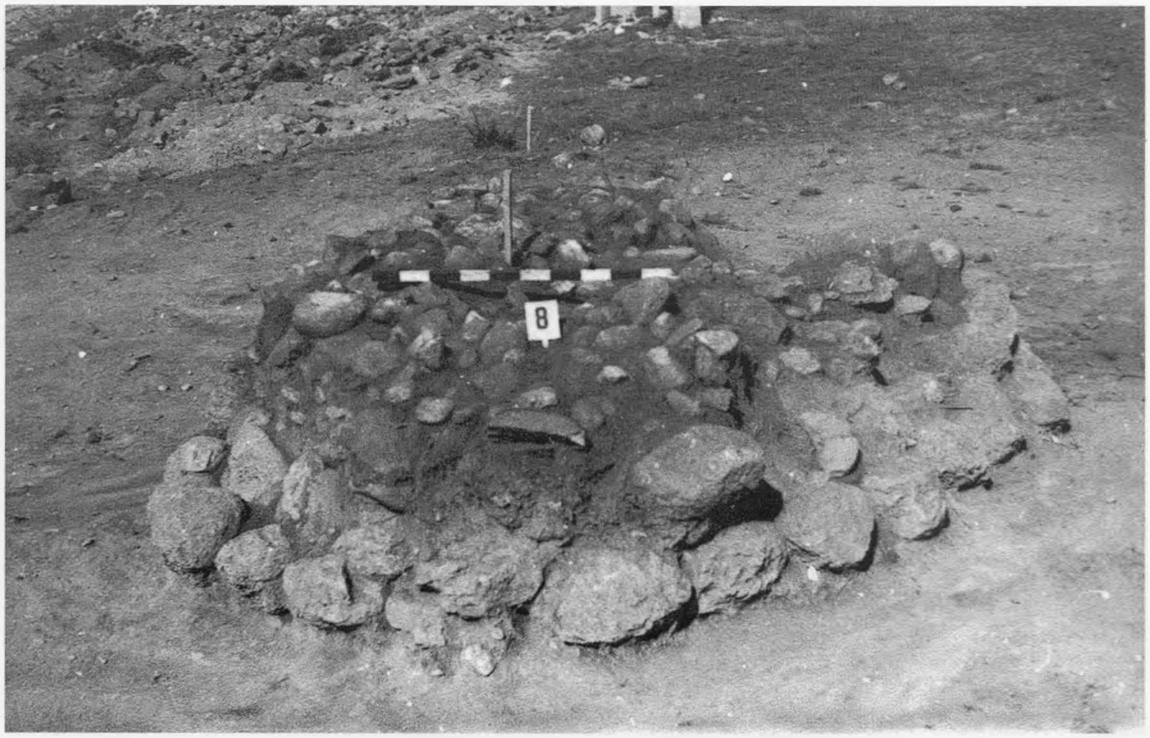

Могила № 5 – Любча, крепида от необработени камъни ограждаща гробната площ.

Алб. № 14/2

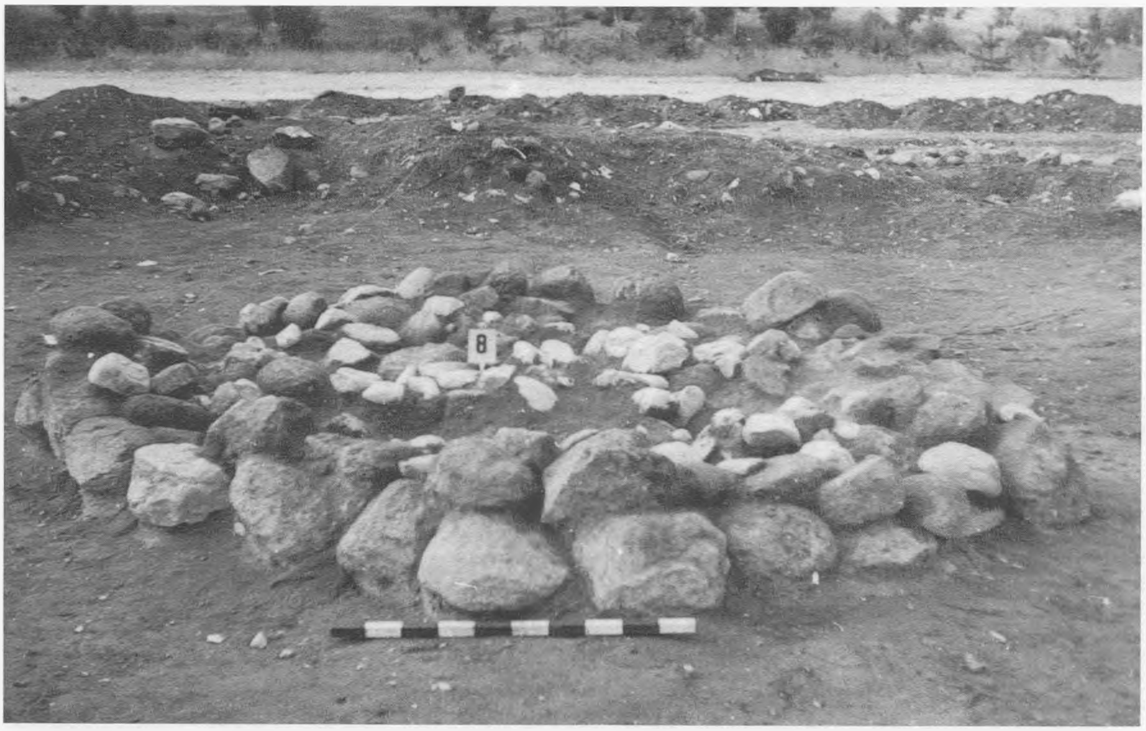

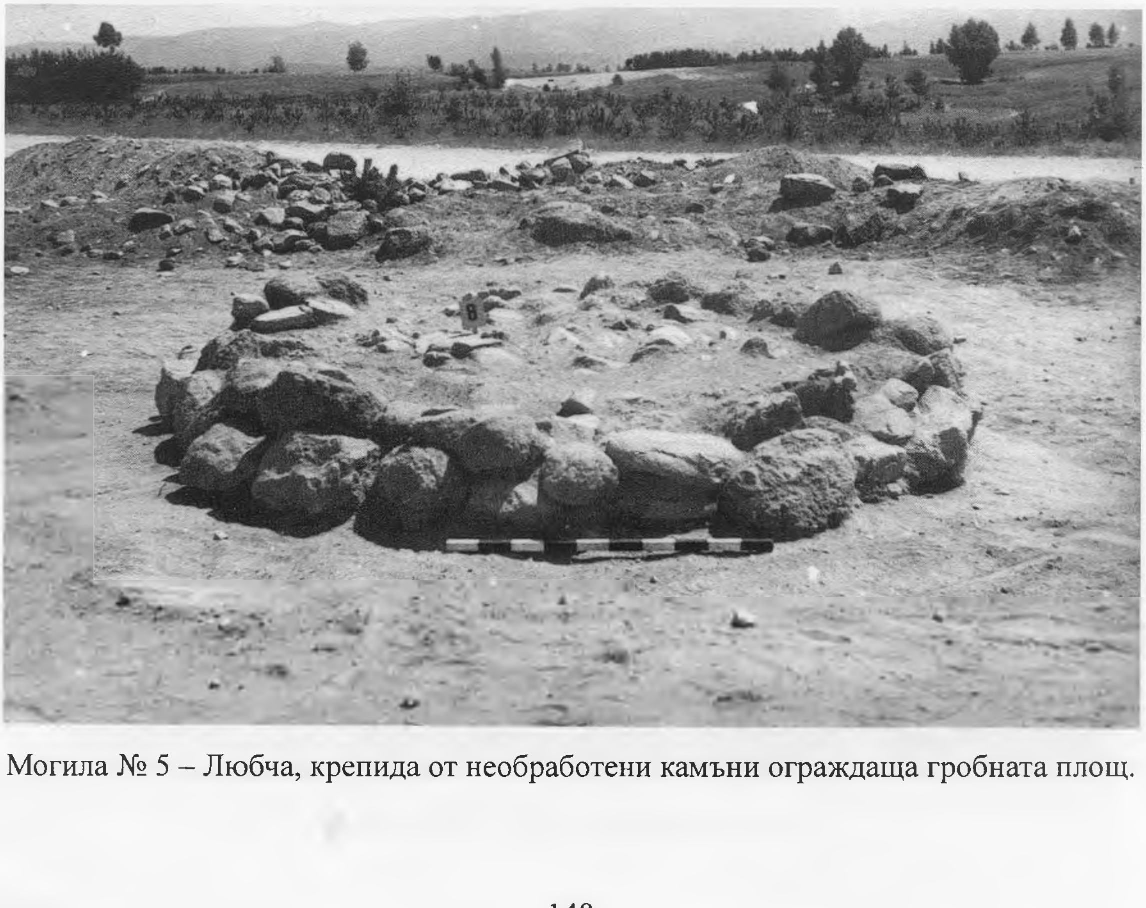

Могила № 5 – Любча, крепида от необработени камъни ограждаща гробната площ.

Алб. № 14/3

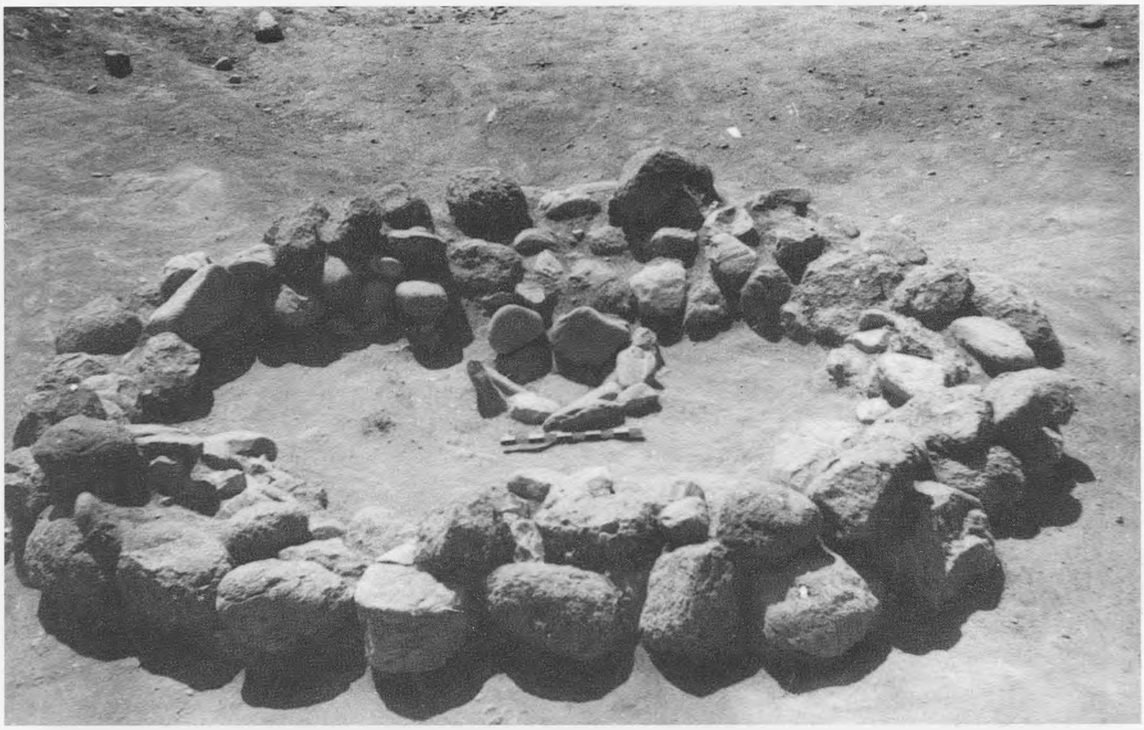

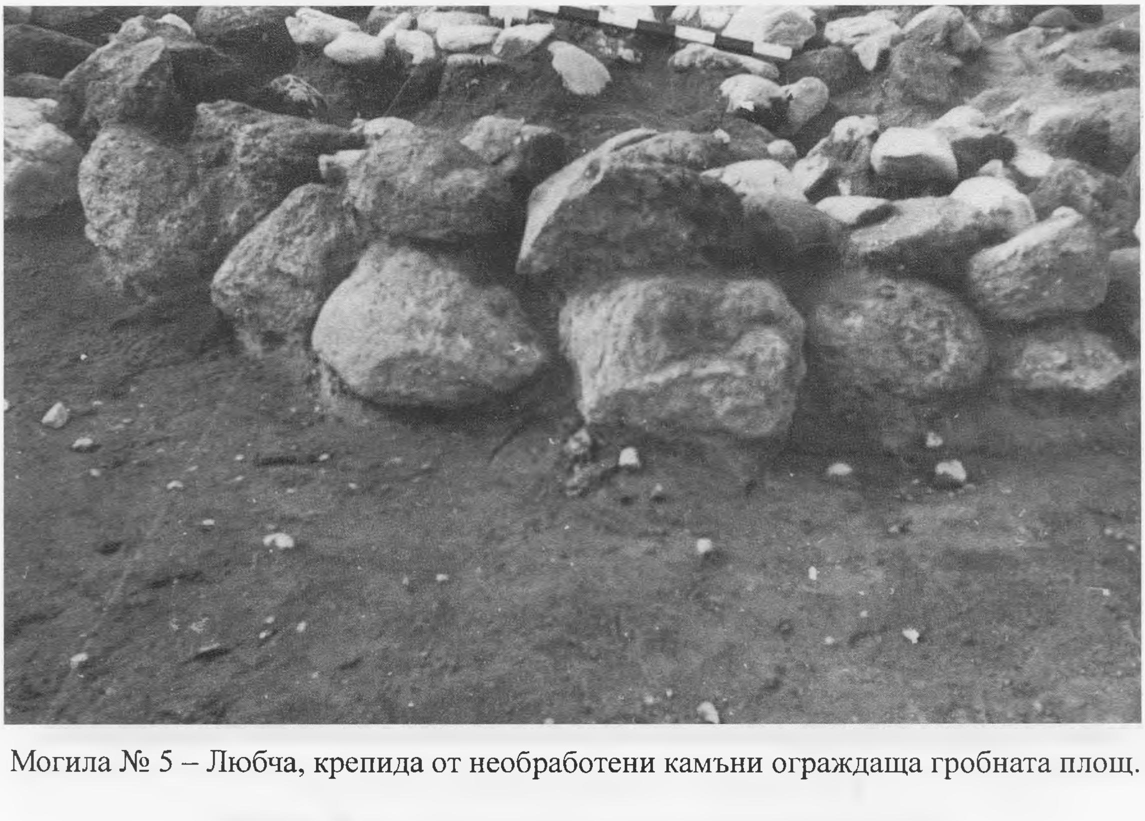

Могила № 5 – Любча, крепида от необработени камъни ограждаща гробната площ.

Алб. № 15

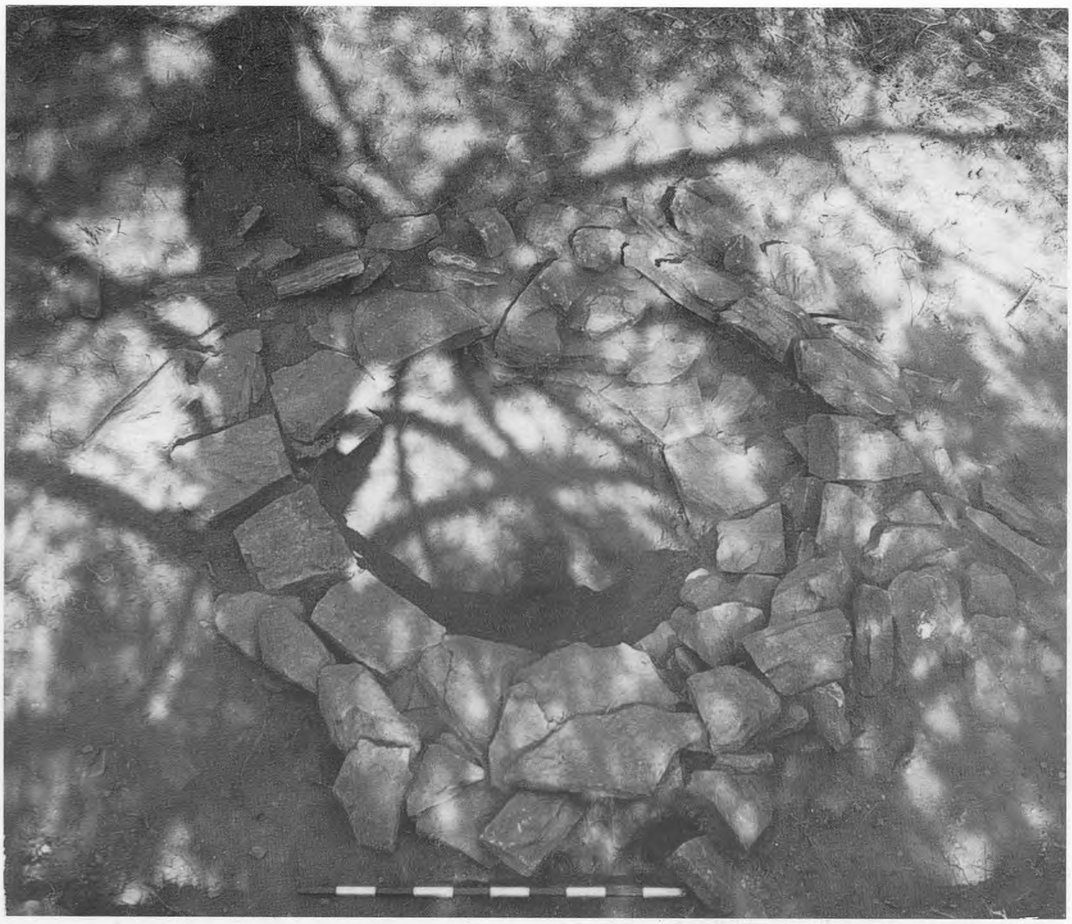

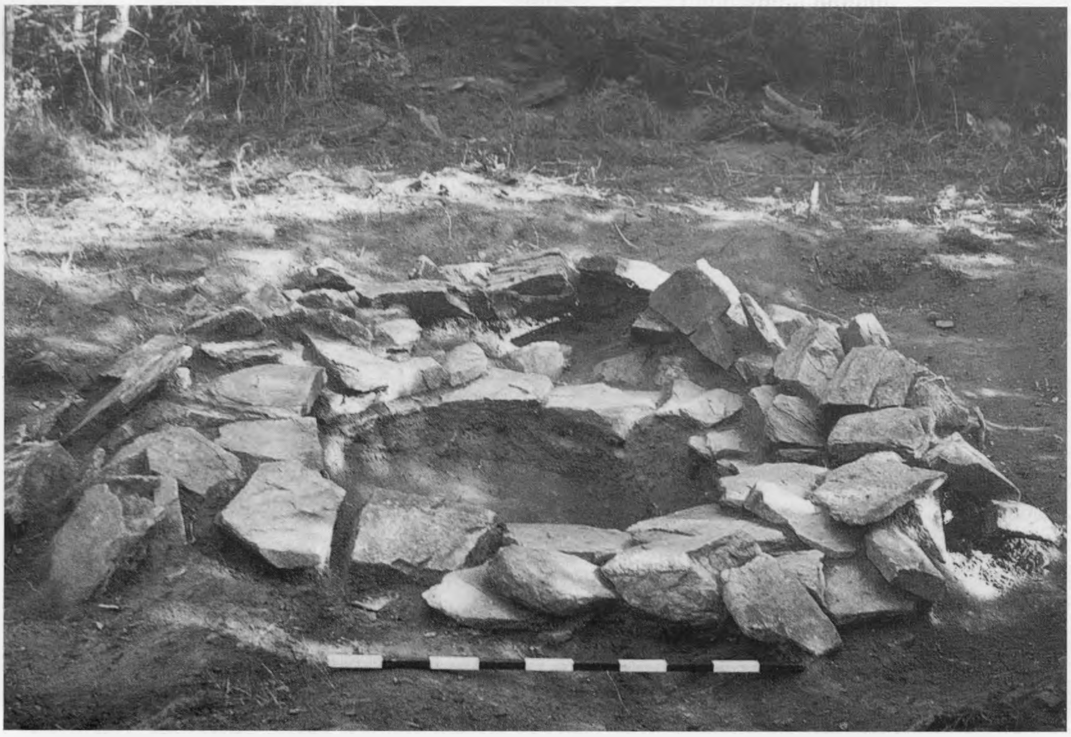

Могила № 1 - Зорница, община Чепеларе.
Шахтовиден гроб ограден с пръстен от каменни плочи.

Алб. № 16

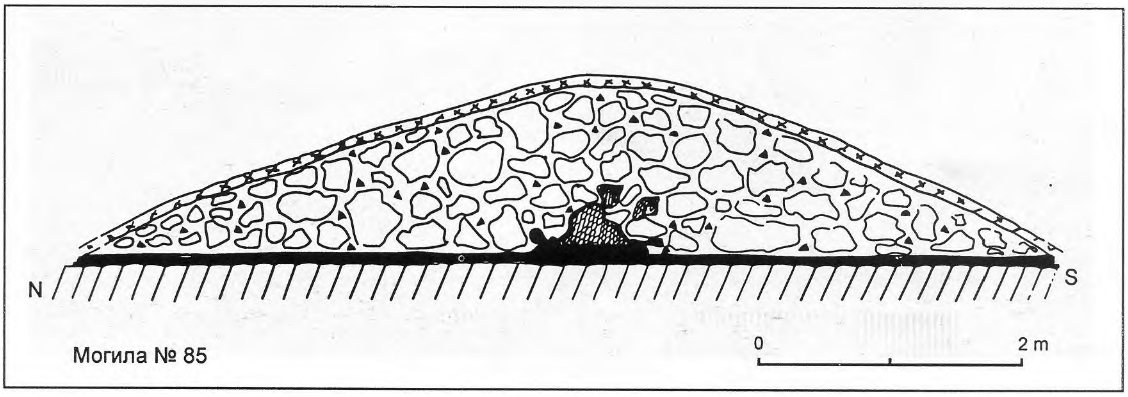
N
S
Могила № 85
0
2 m

Могила № 85 – Борино, глинена погребална площадка.

Алб. № 17

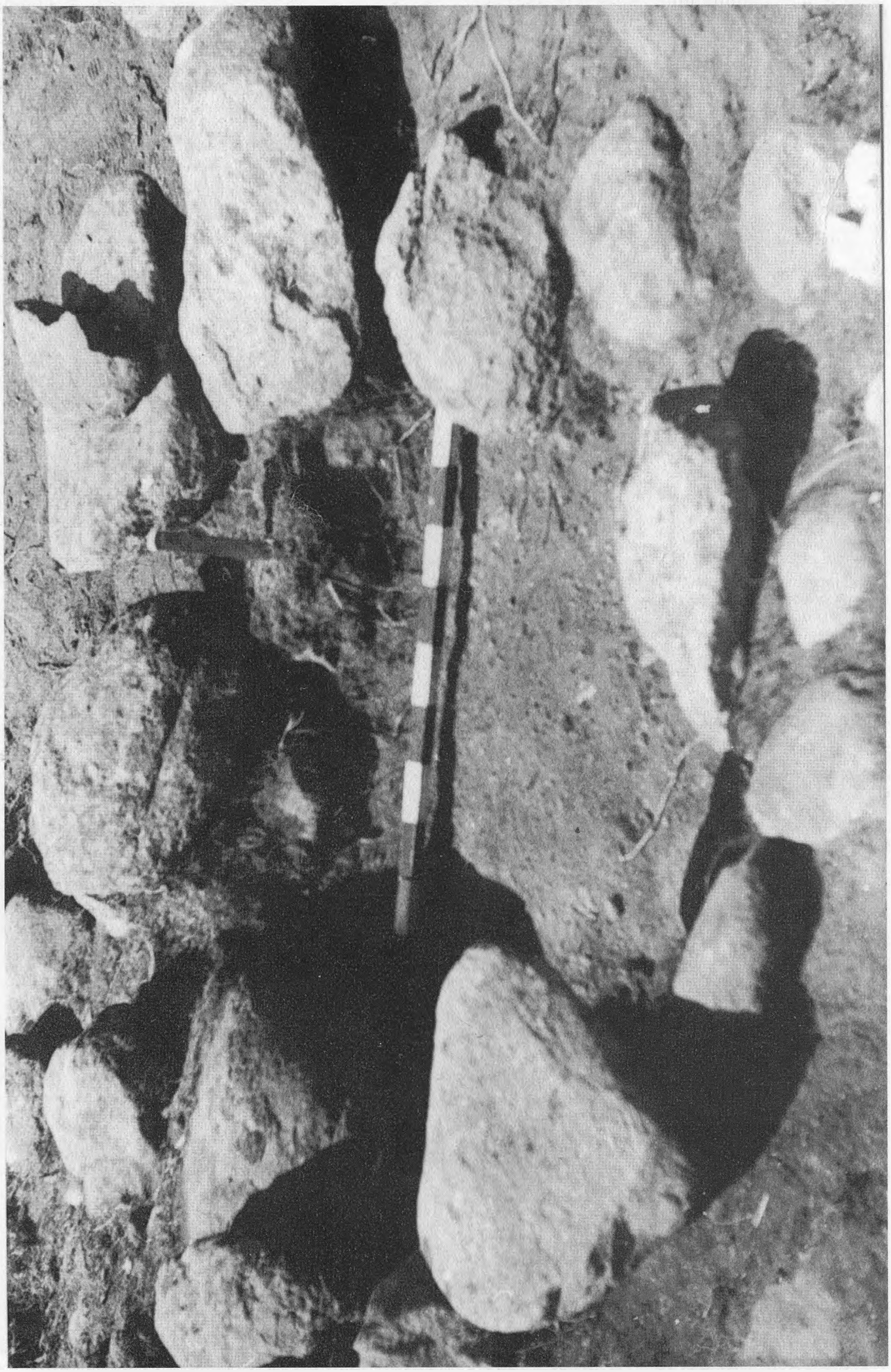

Псевдогробна конструкция с елипсовидна форма – мог. № 1, с. Борино.

Алб. № 18

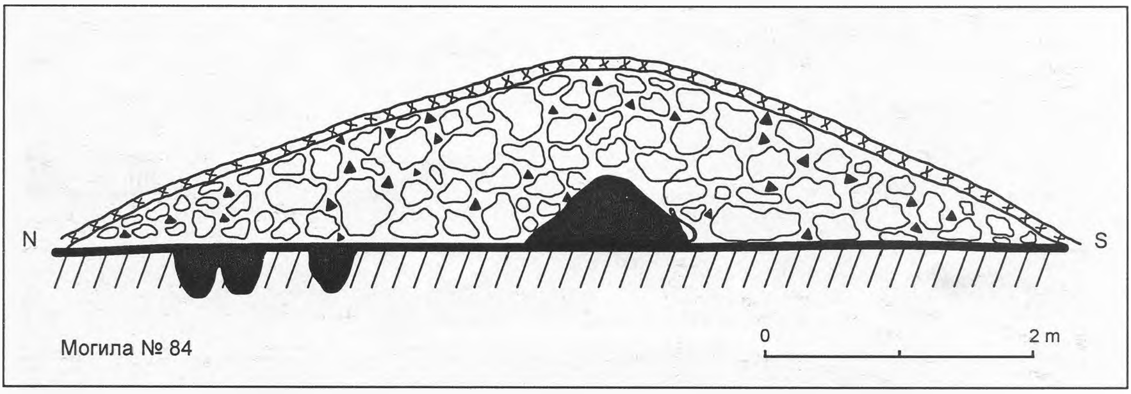
N
S
Могила № 84
0
2 m

Конусовидни ями оформени в основния терен под насипа на могила № 84 до с. Борино.

Алб. № 19

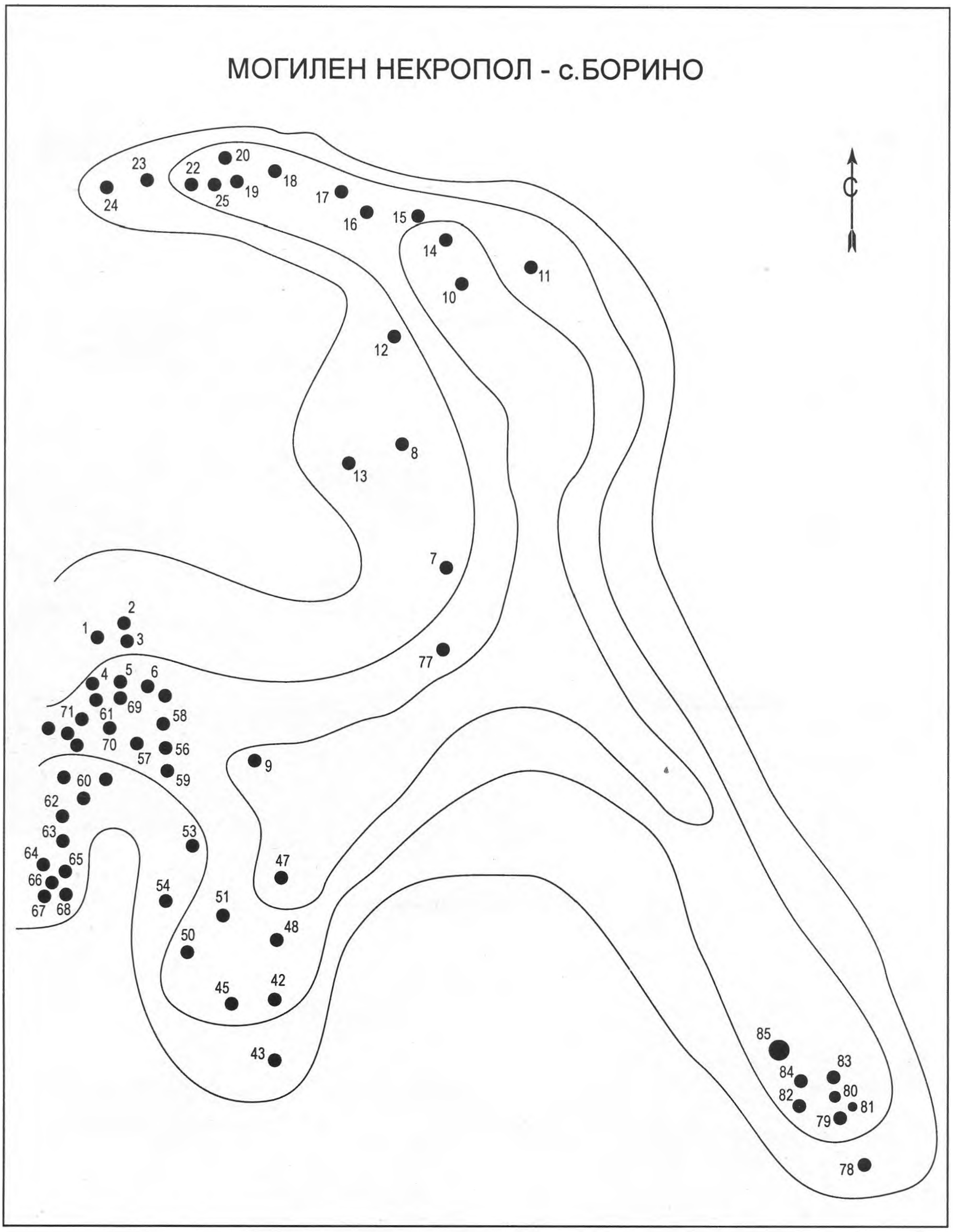
МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ - с.БОРИНО
С
23
22
20
18
24
25
19
17
16
15
14
11
10
12
8
13
7
2
1
3
77
4
5
6
71
61
69
58
70
57
56
9
60
59
62
53
63
64
65
47
66
54
67
68
51
48
50
45
42
43
85
84
83
82
80
81
79
78

Могилен некропол в м. Църквището край с. Борино.

Алб. № 20

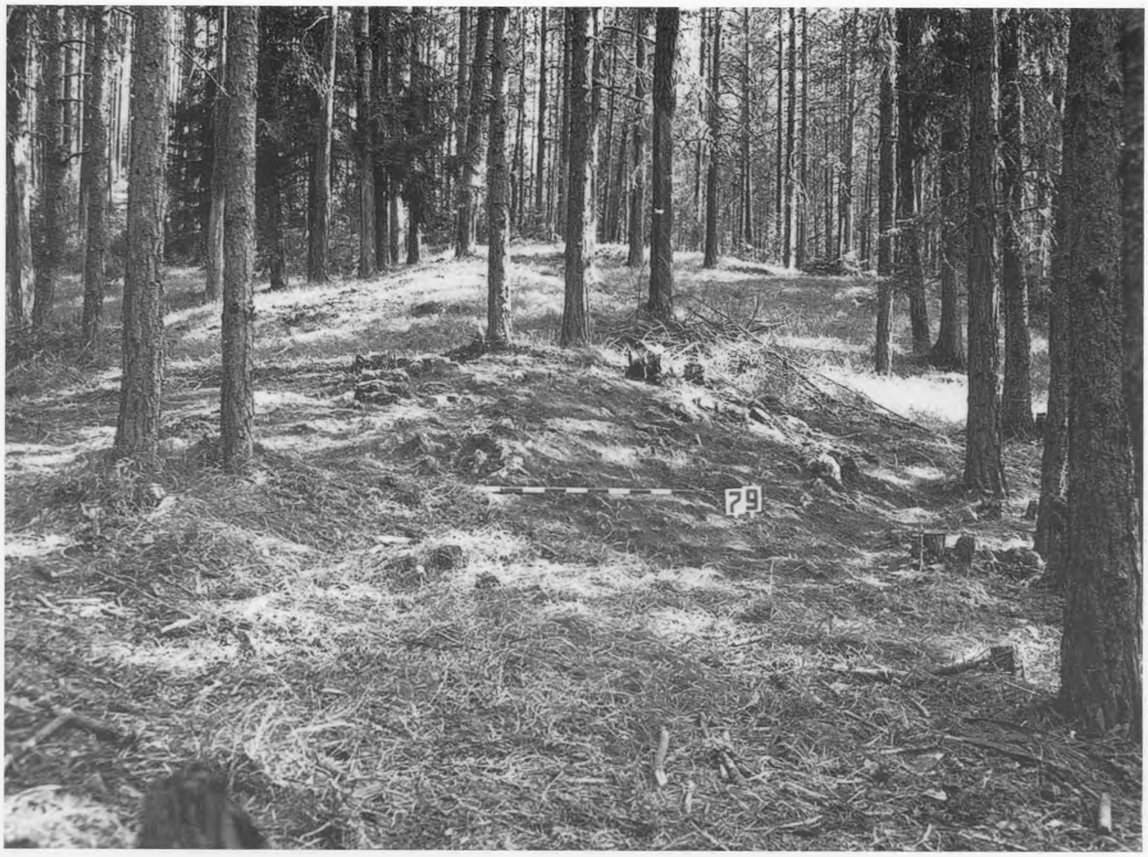

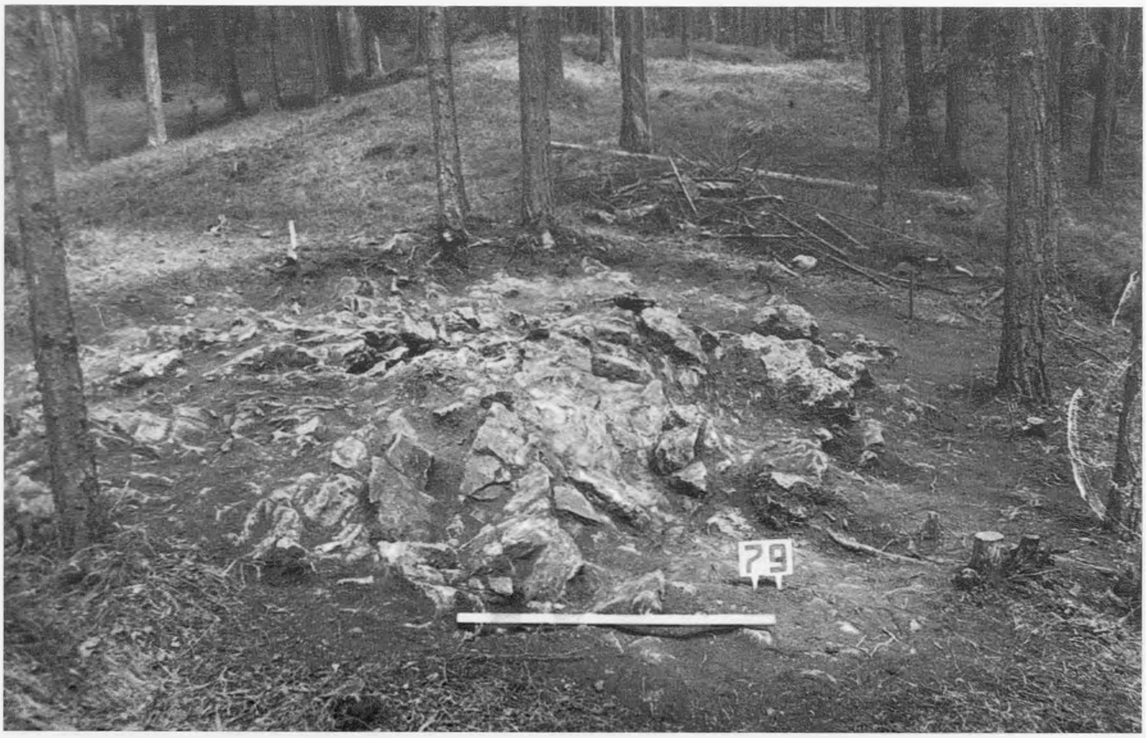

Могила № 79 – скално възвишение покрито с нисък могилен насип.

Алб. № 21

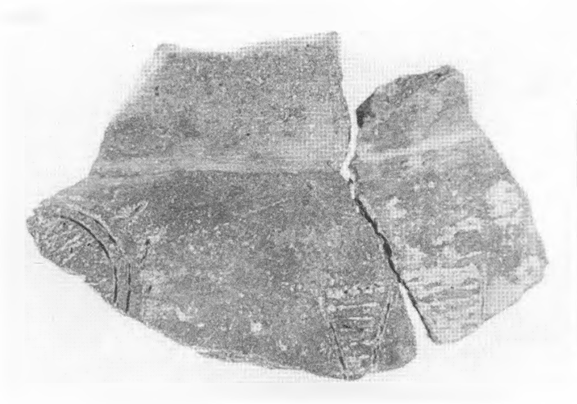

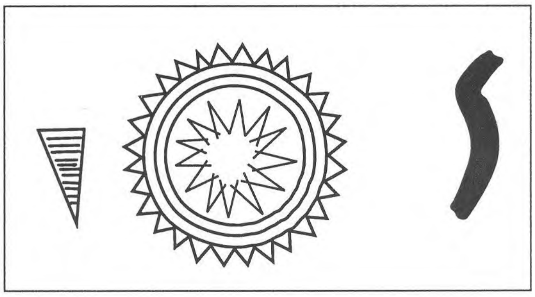

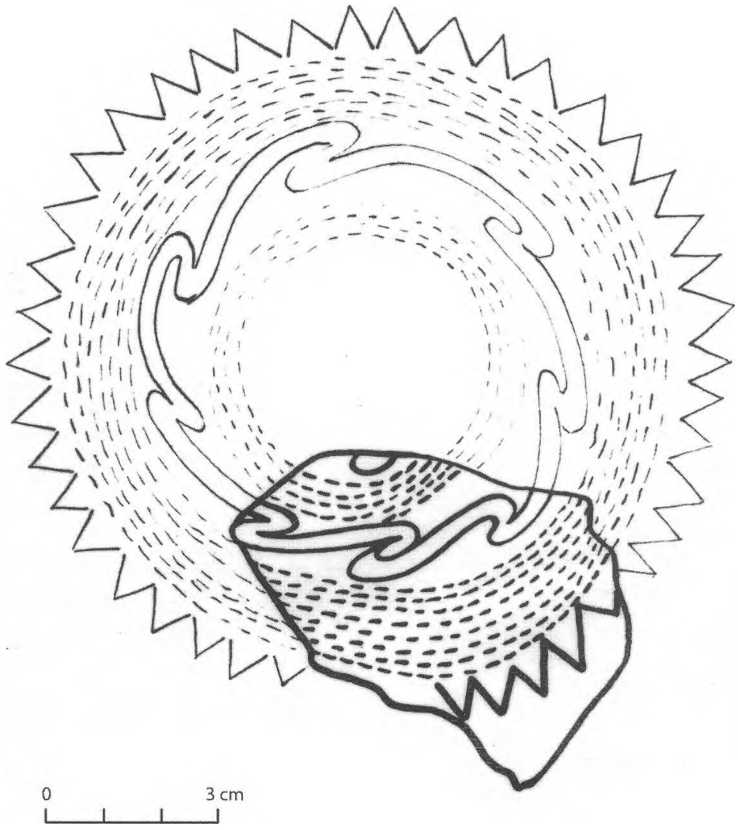

Част от разпръснатите върху скалното възвишение керамични фрагменти, украсени с врязани, щамповани и инкрустирани геометрични орнаменти.

Алб. № 22

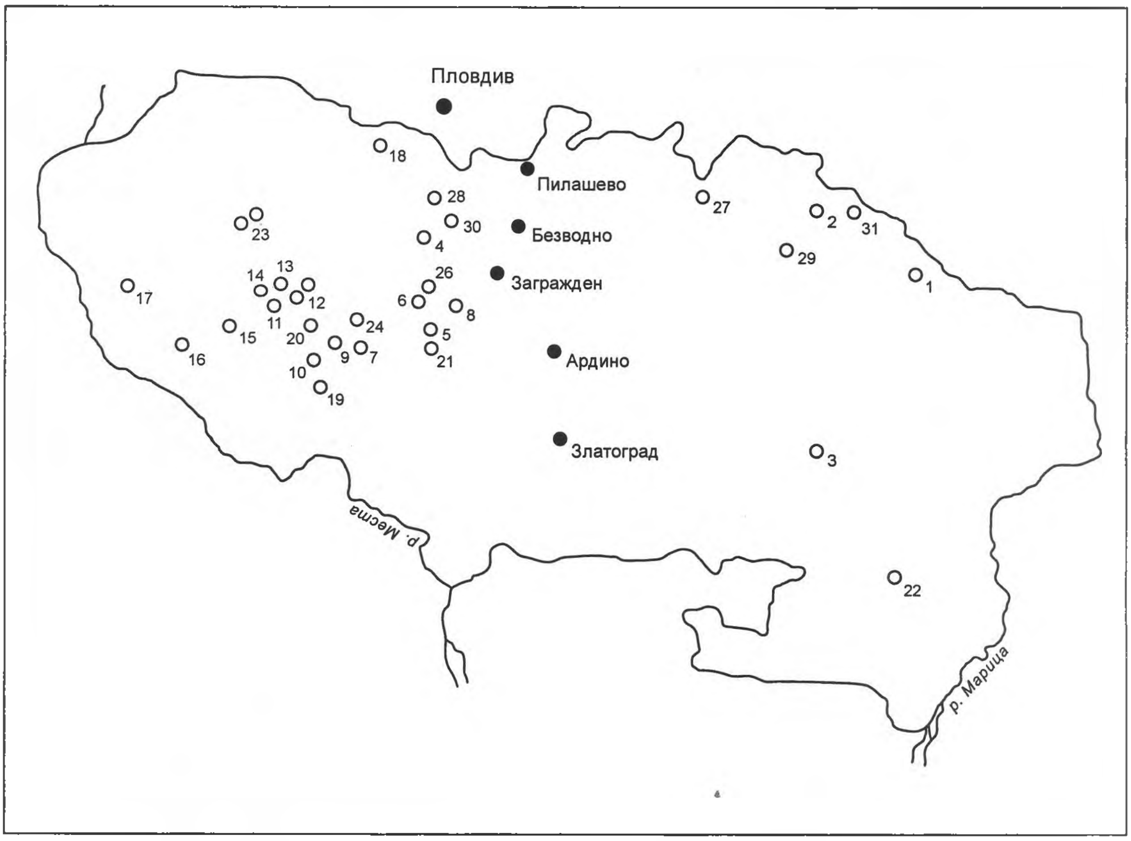
Пловдив
18
Пилашево
28
30
Безводно
4
27
2
31
29
23
13
14
12
26
Загражден
6
8
17
1
11
24
15
20
5
9
7
16
21
Ардино
10
19
Златоград
3
р. Места
22
р. Марица

Карта II – Териториално разпространение на могилните некрополи
в Родопите през ранната желязна епоха:

1. Мезек 2. Любеново 3. Черничево 4. Павелско 5. Проглед 6. Чепеларе 7. Гела 8. Кутела 9. Грохотно 10. Ягодина 11. Борино, м. Батък 12. Борино, м. Църквището 13. Борино, м. Ловна хижа 14. Борино, м. Тепе баир 15. Любча 16. Кочан 17. Рибново 18. Скобелево 19. Триград 20. Девин 21. Пампорово 22. Департамент Еврос 23. Батак 24. Беден 26. Богутево 27 Г. Брестово 28. Добралък 29. Книжовник 30. Лъкавеца 31. Харманли.

Алб. № 23/1

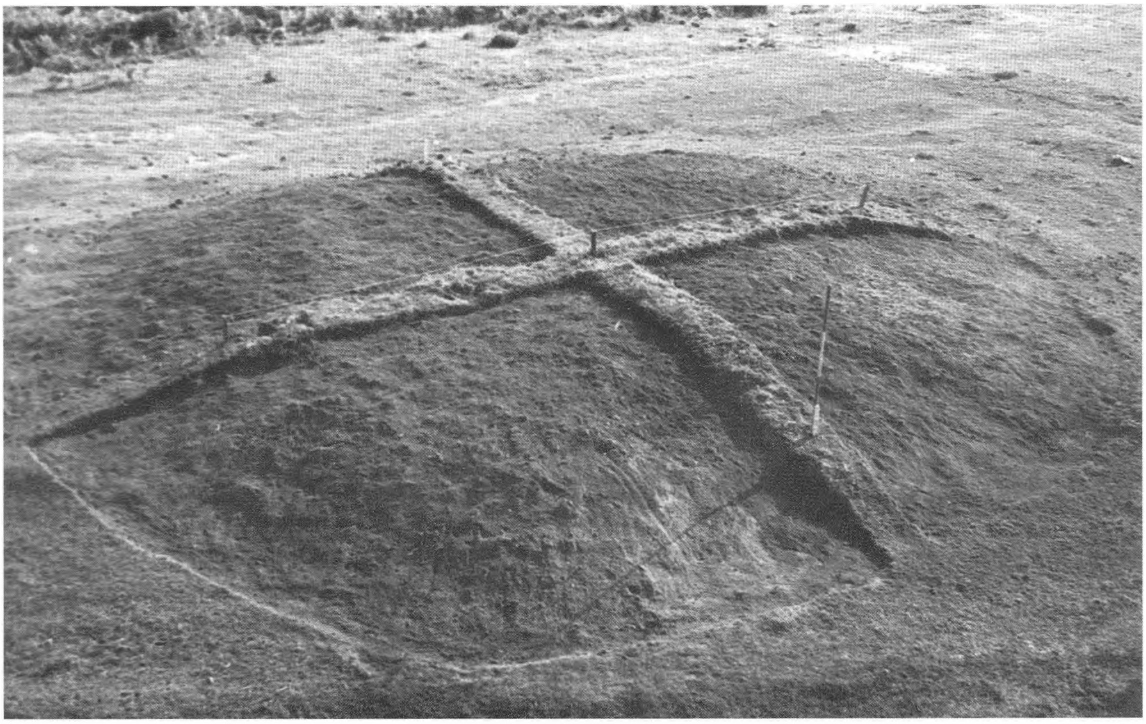

Надгробна могила покрита с чимов пласт – с. Борино,
м. Тепе баир, ранножелязна епоха.

Алб. № 23/2

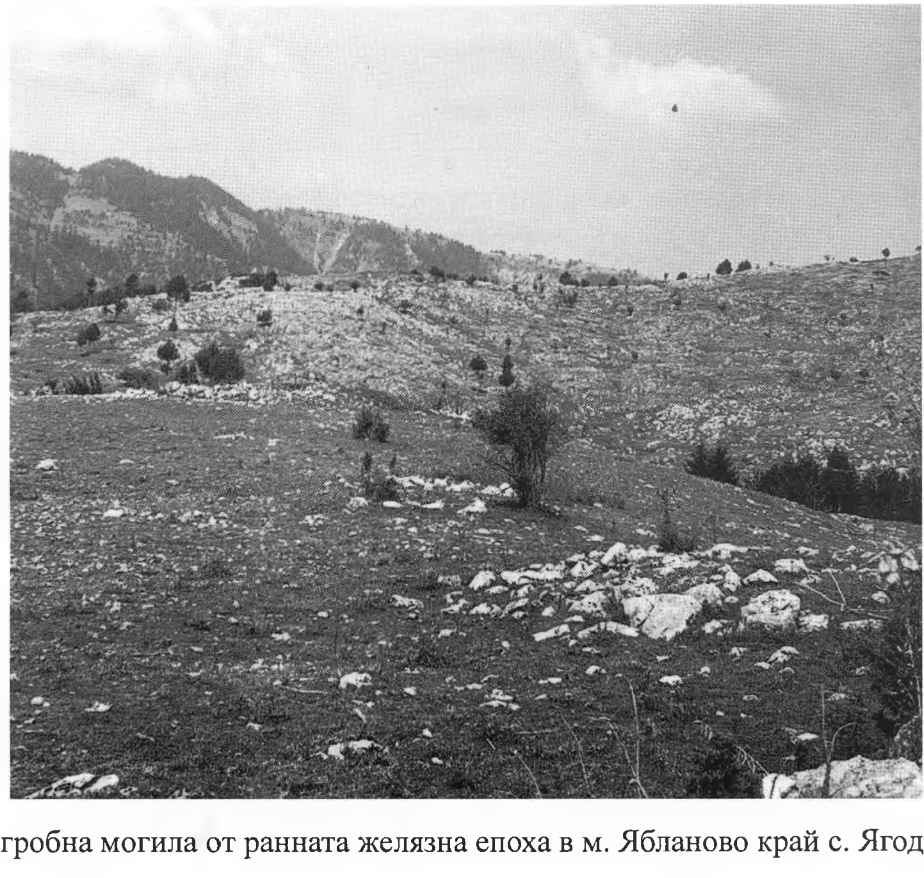

Надгробна могила от ранната желязна епоха в м. Ябланово край с. Ягодина.

Алб. № 24 (Таблица I)

№	Селище	Могила	Погребения (брой)	единични	колективни	Изгаряне	Полагане
1.	Любеново	?	1	+		+	
2.	Мезек	ср. могила	1	+		+	
3.	Павелско	I	2			*	
		II	1	+			+
		III	1	+			+
		IV	1	+			+
		VI	2		+		+
4.	Проглед	I	2	+		+	
		II	1	+			+
		1	1	+			+
		2	1	+		+	+
		3	1	+			+
5.	Чепеларе	1	5	+			+
		2	1	+			+
6.	Грохотно	3	2		+		+
		4	1		+		+
7.	Гела	5	2		+		
		8	13		+		+
8.	Ягодина	1	2	+			+
		4	3		+		+
		5	1	+			+
9.	Борино м. Батък	2	1	+		+	
		4	1	+		+	
		5	1	+		+	
	Борино м. Църквището	10	4	+			+
		11	2	+			+
		78	7		+		+
		82	1	+			+
	Борино м. Ловна хижа	1	+			+	
		2	+			+	
10.	Любча	3	1	+			+
		4	1	+			+
		12	1	+			+
11.	Кочан	1	1	+			+
		2	9		+		+
		3	2		+		+
		8	2	+		+	+
		10	1	+			+
		11	2		+	+	+
12.	Скобелево	?	5	+			+
		?	4	+			+
13.	Батак	1	1	+		+	
		2	2		+	+	
		3	1	+		+	

Алб. № 25

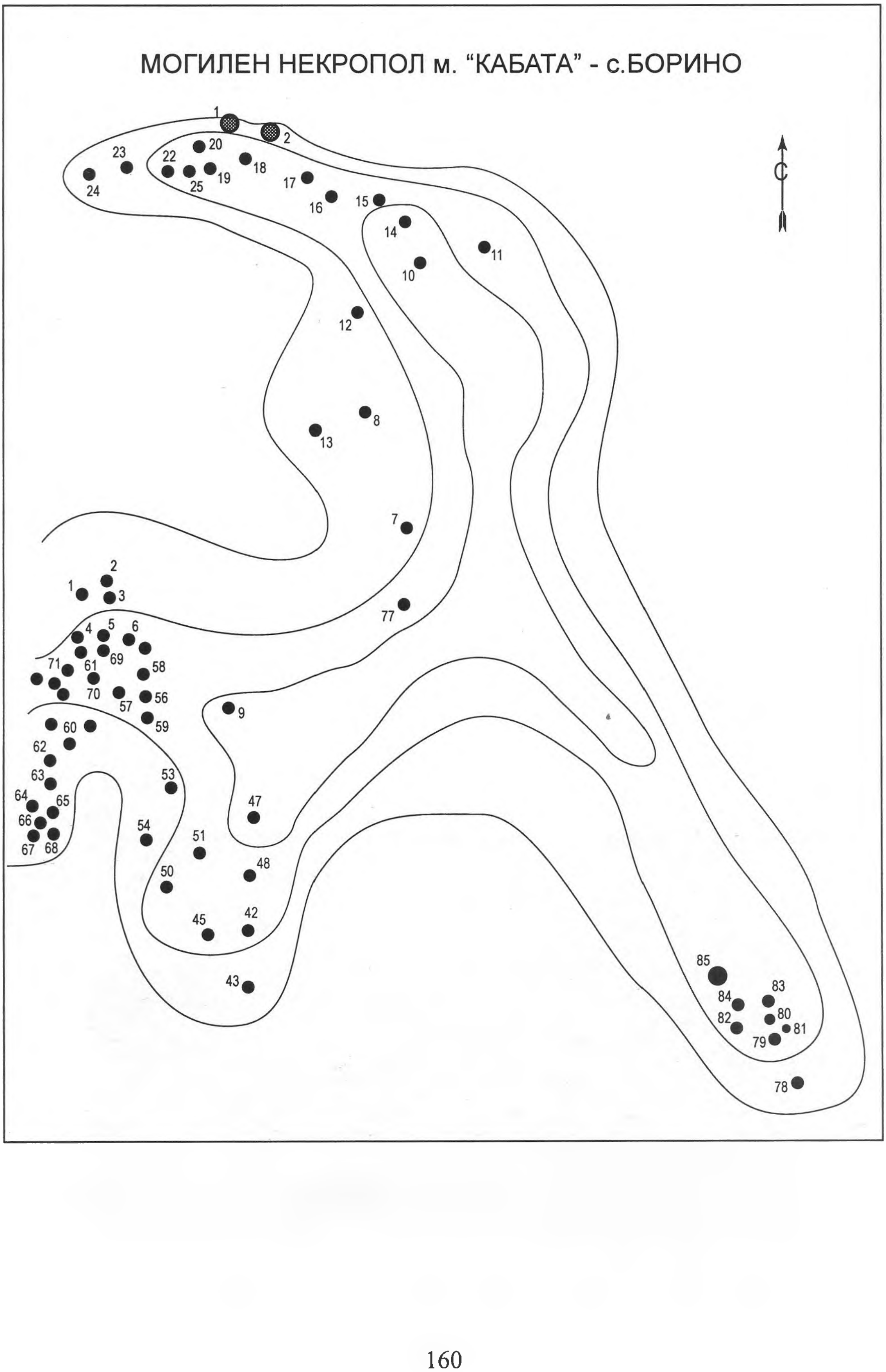

МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ м. “КАБАТА” - с.БОРИНО

С
1
2
20
22
23
24
25
19
18
17
16
15
14
11
10
12
8
13
7
77
9
1
2
3
4
5
6
69
71
61
58
70
57
56
59
60
62
63
64
65
66
67
68
53
54
51
50
48
47
45
42
43
85
84
83
82
80
81
79
78

Алб. № 26

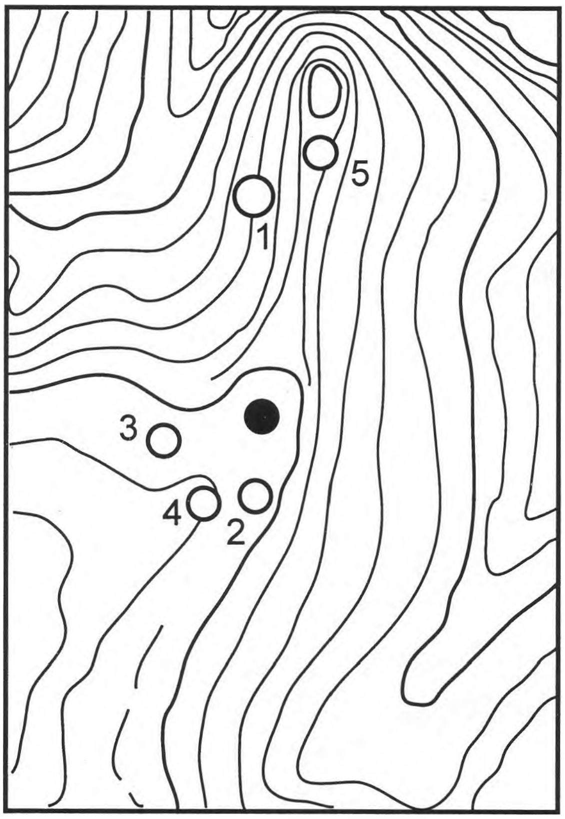

Могилен некропол – Борино, м. Турлата (Батък) и разположението на кладата в него.

Мястото за трупоизгаряне, засипано с нисък могилен насип.

Алб. № 27

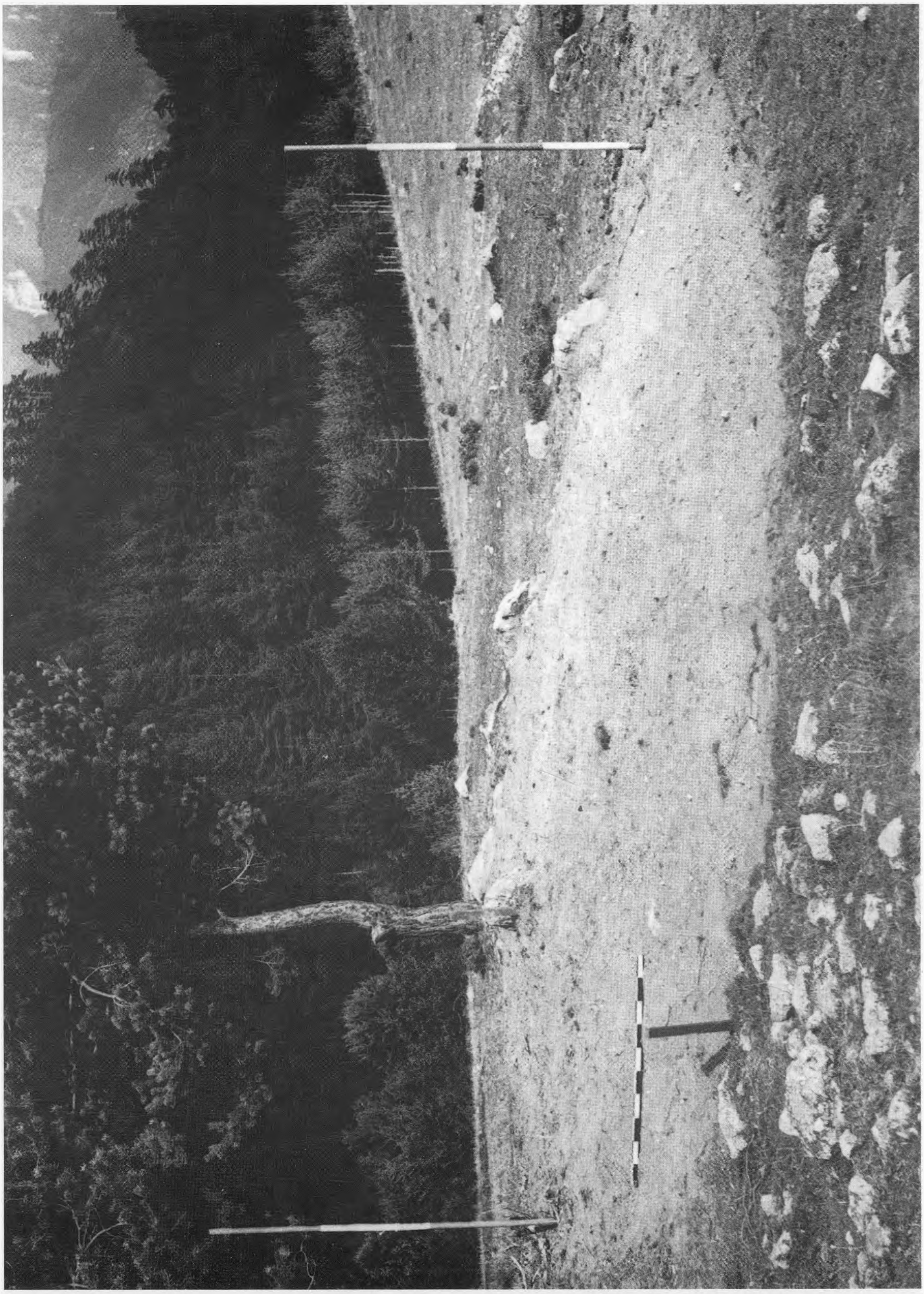

Мястото за кремация – мог. № 3 в м. Батък, с. Борино

Алб. № 28

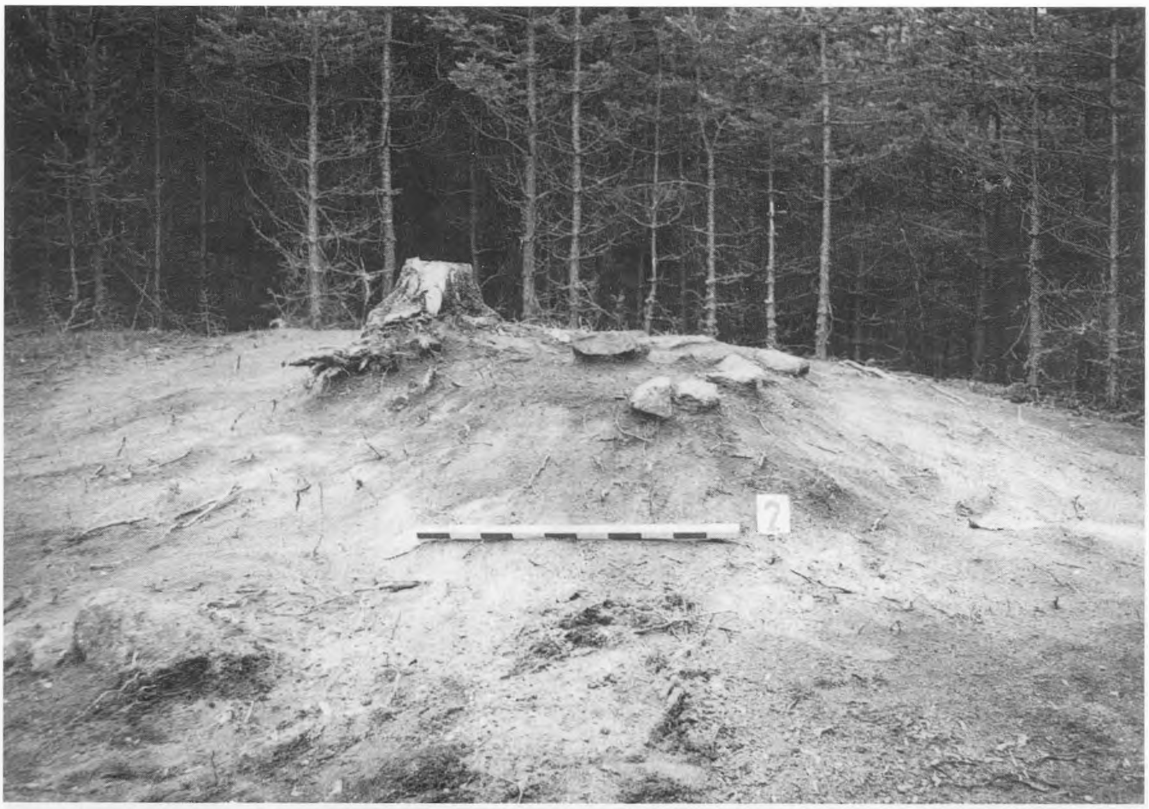

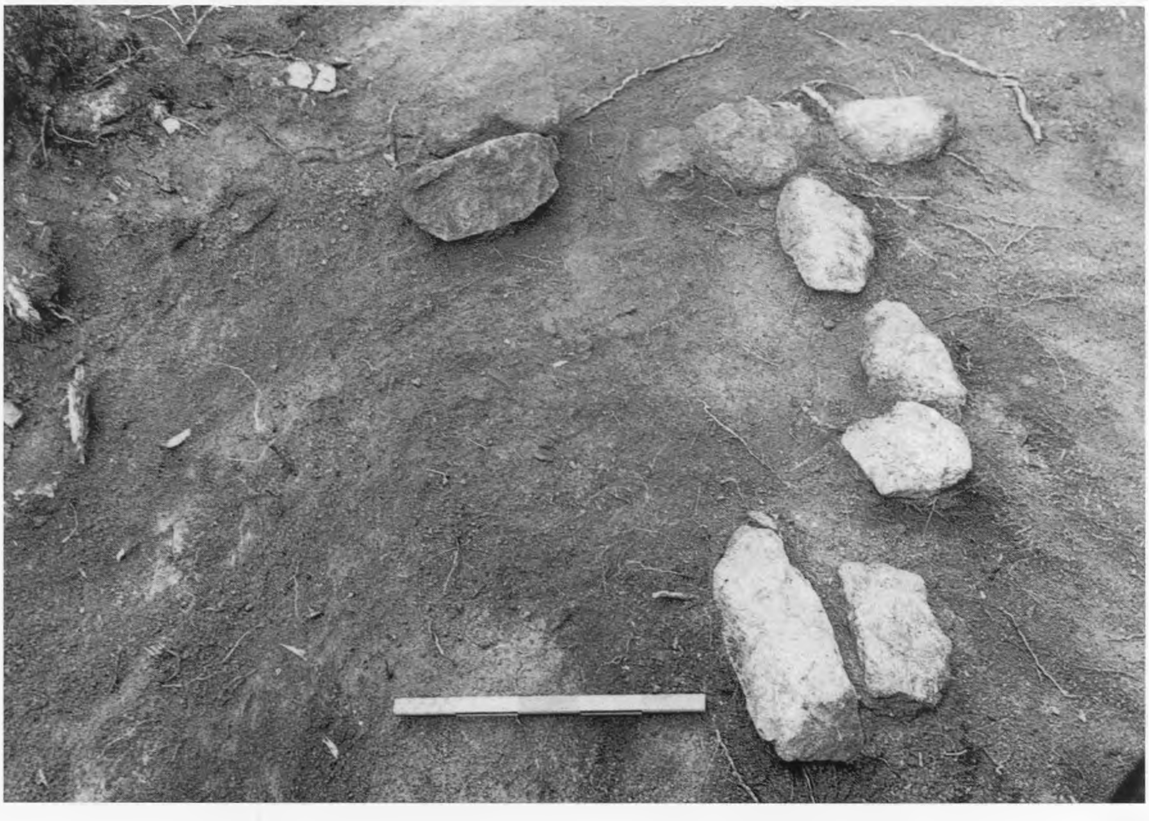

Пръстен от камъни ограждащ останките от мъртвия – мог. № 2,
м. Ловната хижа, Борино.

Алб. № 29

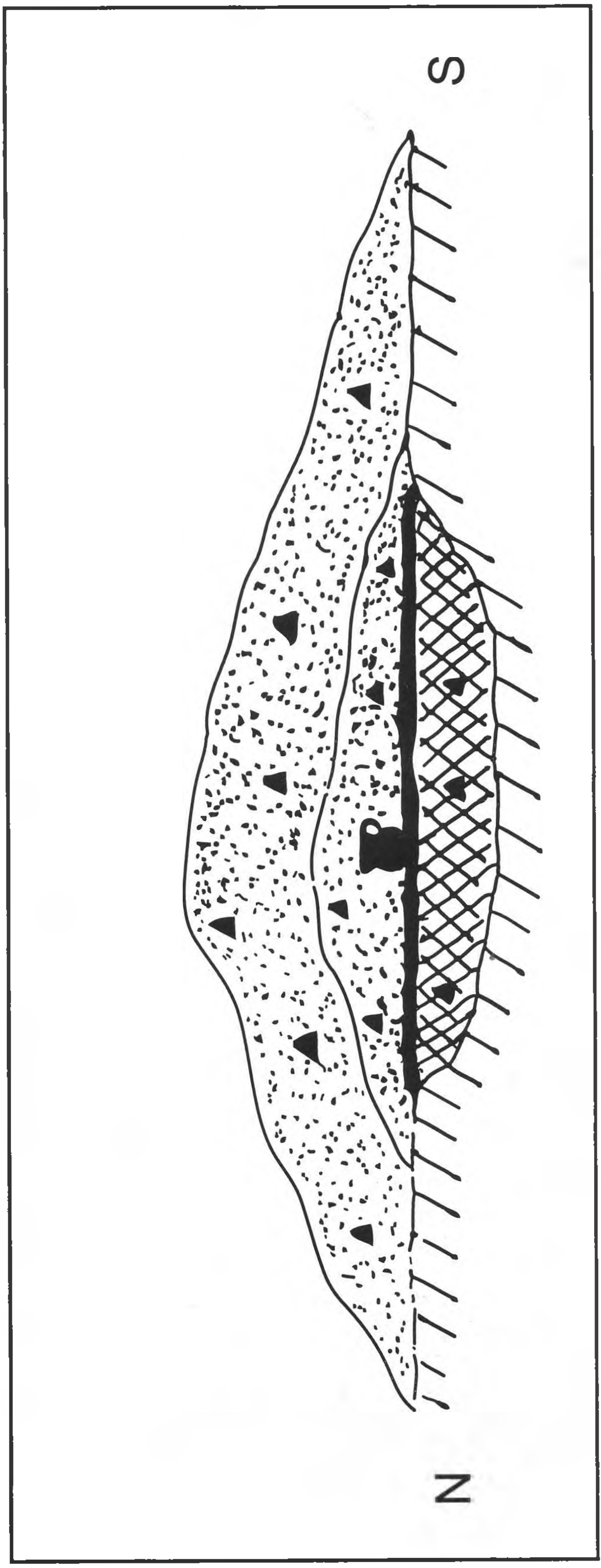

Профил на могила № 4 в м. Турлата, с. Борино

Алб. № 30

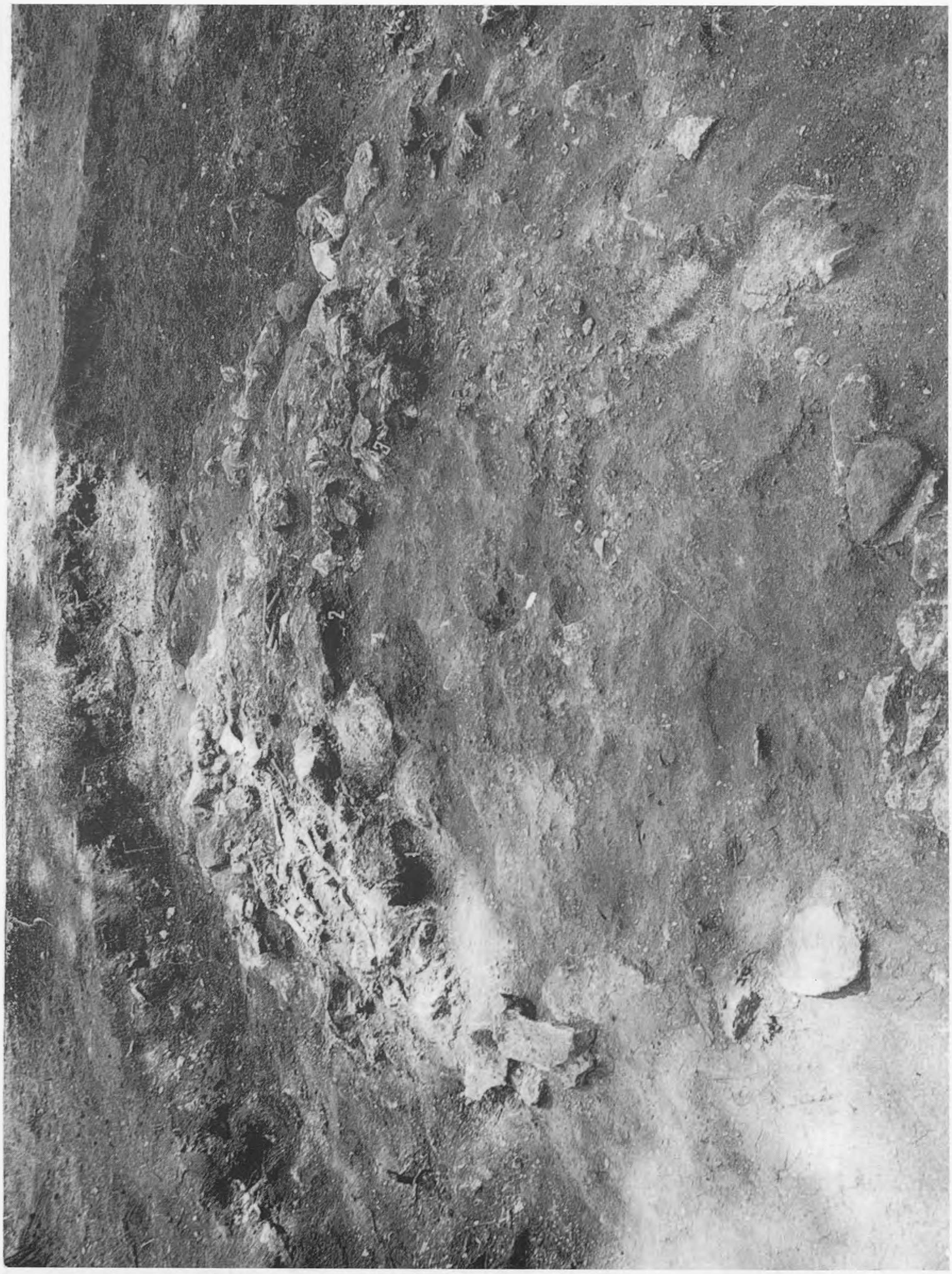

Могила № 10 – Борино, м. „Църквището”

Алб. № 31

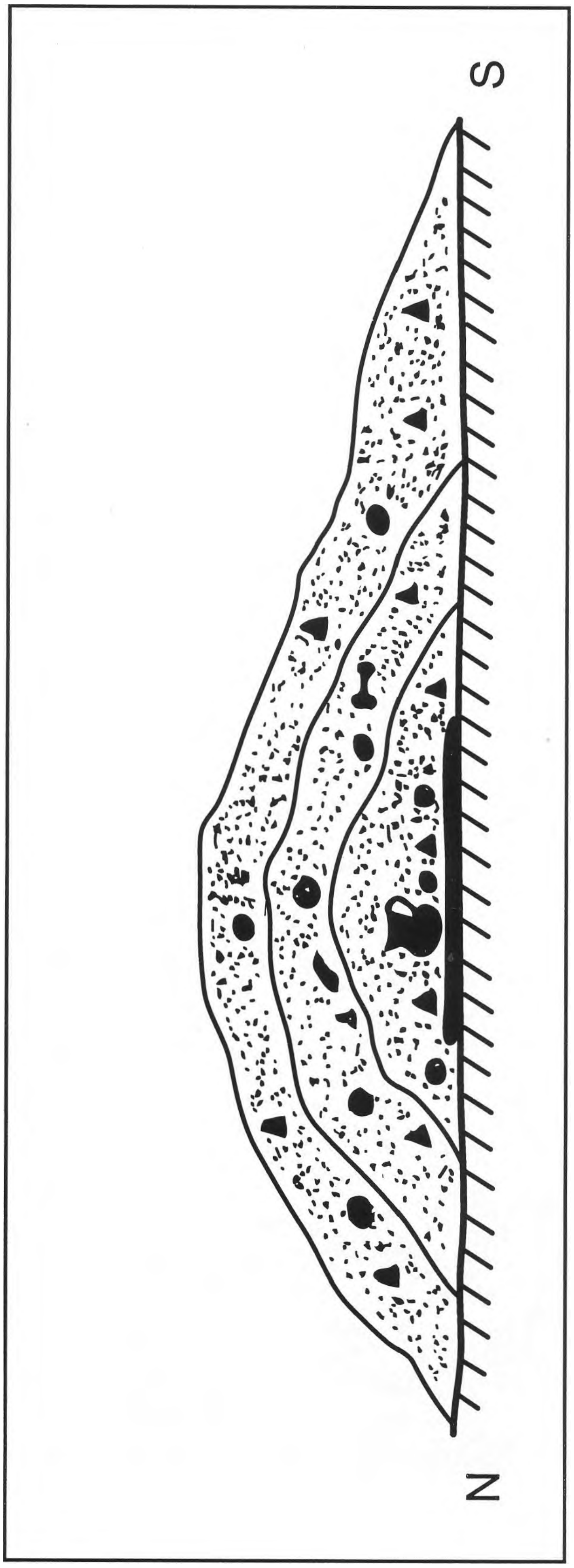

Профил на могила № 2 край м. Батък, с. Борино

Алб. № 32 (Таблица II)

Поза	Селище	Гроб №	Ориентация
1. По гръб с изпънати крайници 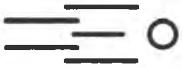	Павелско Проглед Чепеларе Грохотно Гела Ягодина Борино Любча Кочан Скобелево	мог. № II, III, IV, VI II, 1, 2, 3 1, 2 3, 4 8 1, 4, 5 10, 11, 78, 82 3, 4, 12 1, 2, 3, 8, 10	
По гръб с изпънати долни крайници и ръце събрани в коремната област 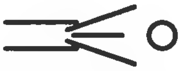	Борино	мог. № 78 гроб 3	З - И
По гръб с изпънати долни крайници и ръце събрани под таза 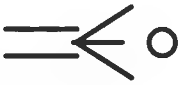	Борино	мог. № 78 гроб 4	З - И
2. Хокер 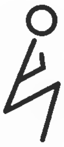	Павелско Гела	мог. V мог. 10	З - И Ю - С
3. По гръб с изпънати край тялото ръце и свити долни крайници 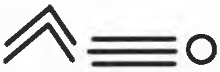	Борино	мог. № 78	СЗ - ЮИ
4. Клекнало положение 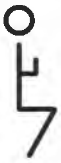	Гела	мог. № 8	

Алб. № 33

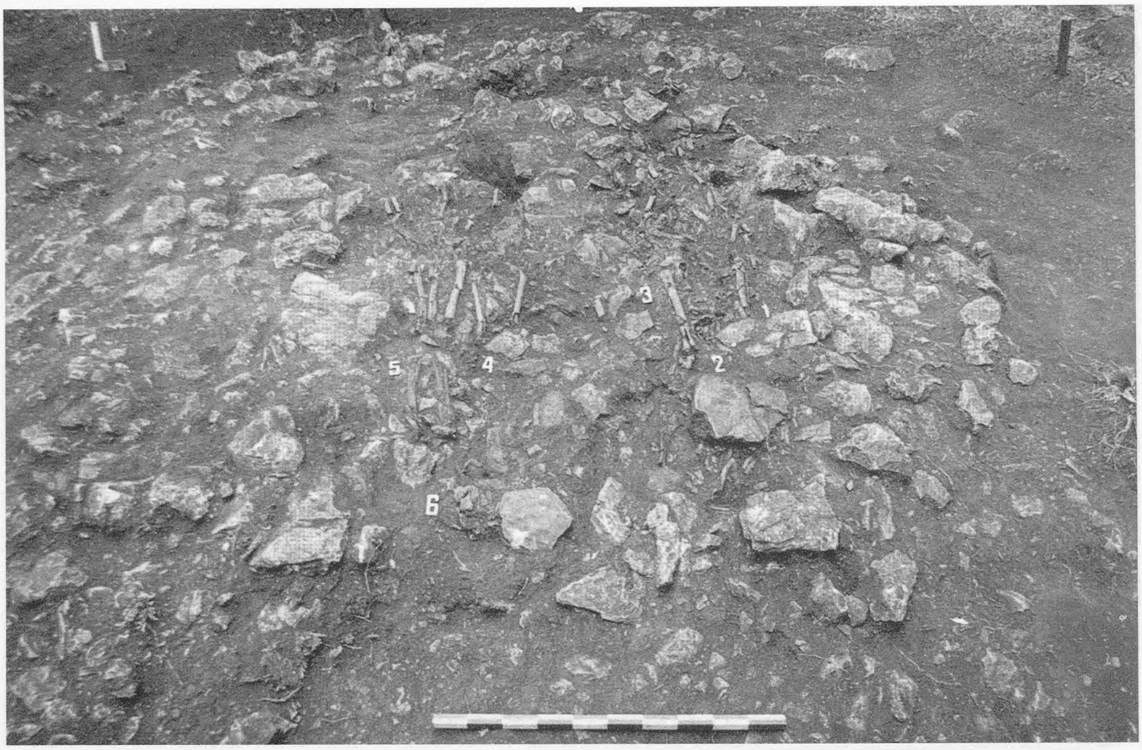

Могила № 78 – Борино, колективно погребение на седем индивида.

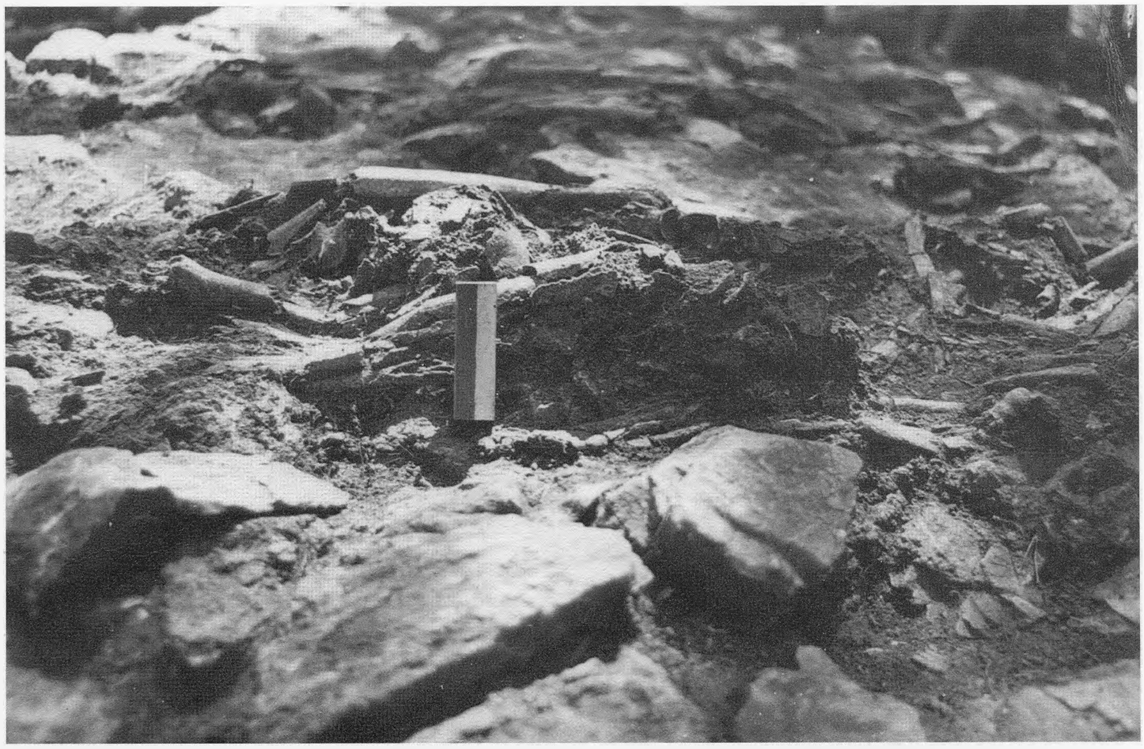

Могила № 78 – Борино, Гроб № 6 и № 7, погребение на двама мъртъвци, положени един върху друг.

Алб. № 34

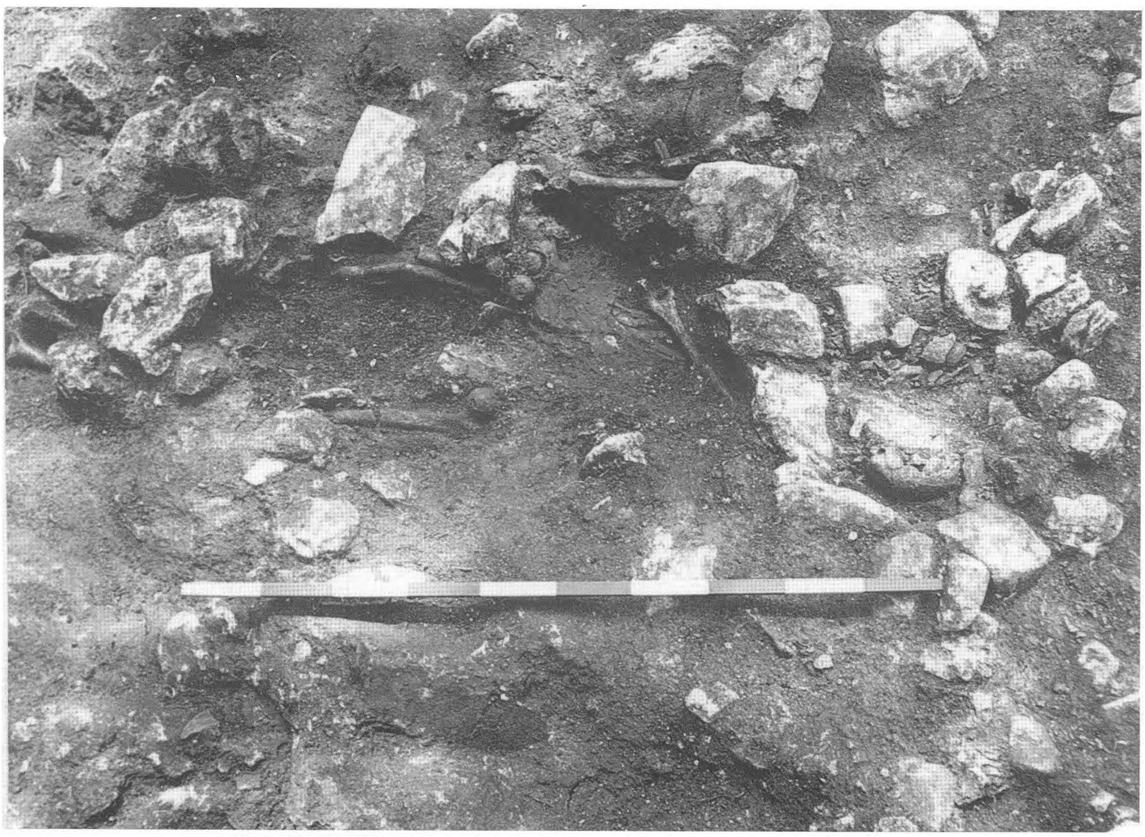

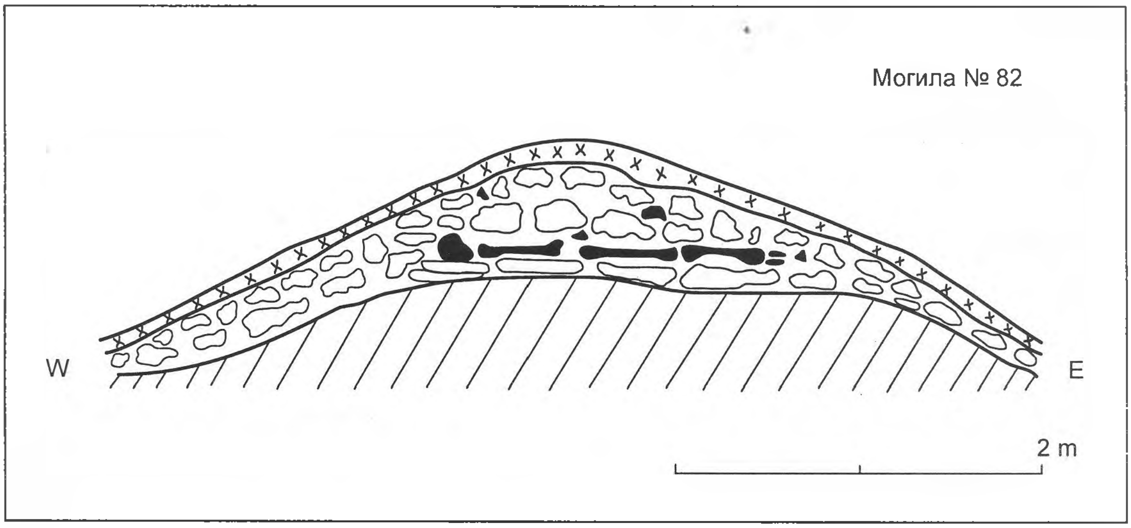
Могила № 82
W
E
2 m

Могила № 82 – Борино, м. Църквището, погребение чрез трупополагане.

Алб. № 35 (Таблица III)

№	Селище	Гроб №	Ориентация
1	Павелско	мог. II мог. IV мог. V	И – З И – З И – З
2	Проглед	мог. I, гроб 1 мог. II мог. 1	И – З И – З СЗ – ЮИ
3	Чепеларе	мог. 1, гроб 4 гроб 1, 2 мог. 2	З – И И – З И – З
4	Грохотно	мог. 3 мог. 4	СЗ – ЮИ СЗ – ЮИ
5	Гела	мог. 8 мог. 10	И – З Ю – С
6	Ягодина	мог. 1 мог. 4 мог. 5	С – Ю ЮЗ – СИ, ЮИ – СЗ СЗ – ЮИ
7	Борино	мог. 10, гроб 1 гроб 3 мог. 11, гроб 1 гроб 2 мог. 78, гроб 1, 2, 5 гроб 6 мог. 82	ЮЗ – СИ ЮЗ – СИ СЗ – ЮИ С – Ю СЗ – ЮИ ЮИ – СЗ СЗ – ЮИ
8	Кочан	мог. 1 мог. 8, гроб 1 мог. 10 мог. 2, гроб 1, 2, 3, 4, 5 и 6	И – З ЮИ – СЗ ЮЗ – СИ И – З
9	Микро Дерион	мог. ?	И – З
10	Руса	мог. ?	ЮИ – СЗ

Алб. № 36 (Таблица IV)

№	Селище	Гроб №	Дата	Антропологични части
1	Грохотно	мог. № 1	РЖЕ	бедрена кост долна челюст
2	Борино	мог. № 10	РЖЕ	череп
3	Кочан	мог. № 2 –	РЖЕ	долни крайници
		гроб 5	КЖЕ	долни крайници
		гроб 6	КЖЕ	долни крайници
		гроб 10	КЖЕ	долни крайници
				череп
		мог. № 4 –	КЖЕ	
		гроб 3	КЖЕ	бедрена кост
		гроб 5	КЖЕ	долни крайници
				череп
				фрагменти от други кости
4	Харманлий, м. Каур Алан	долмен		четири черепа (?)

Алб. № 37

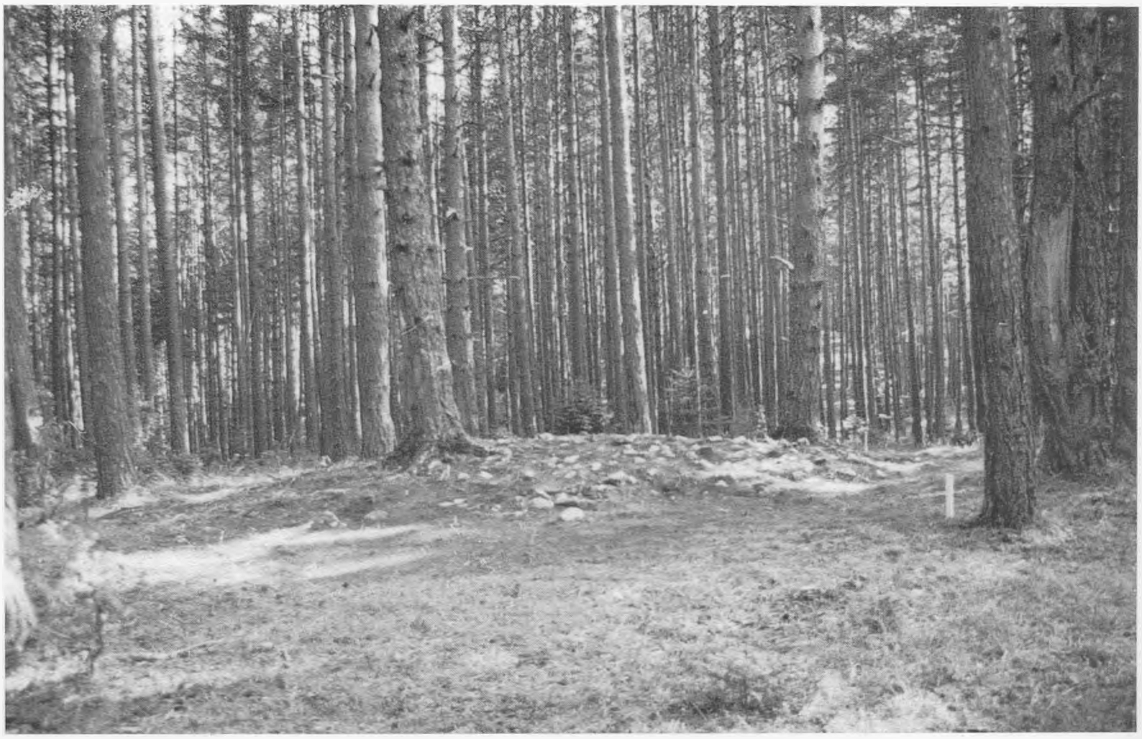

Могила № 10 – Борино, м. Църквището

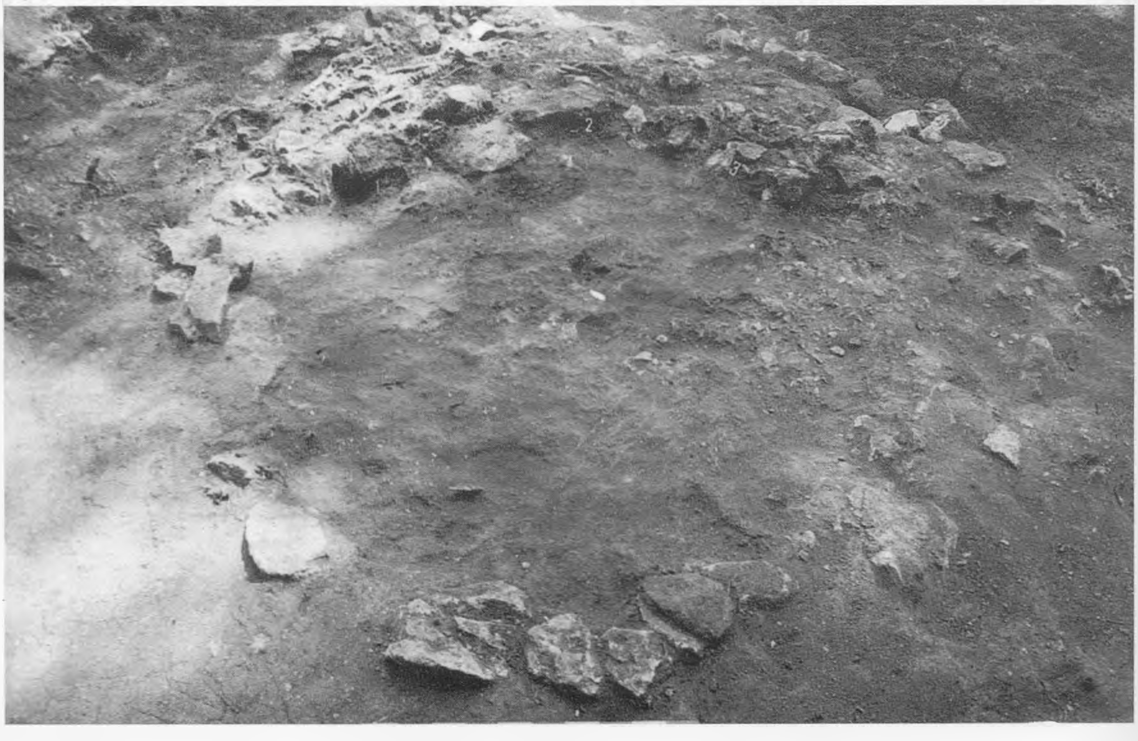

Могила № 10 – мястото на кремация разположено в южната част.

Алб. № 38

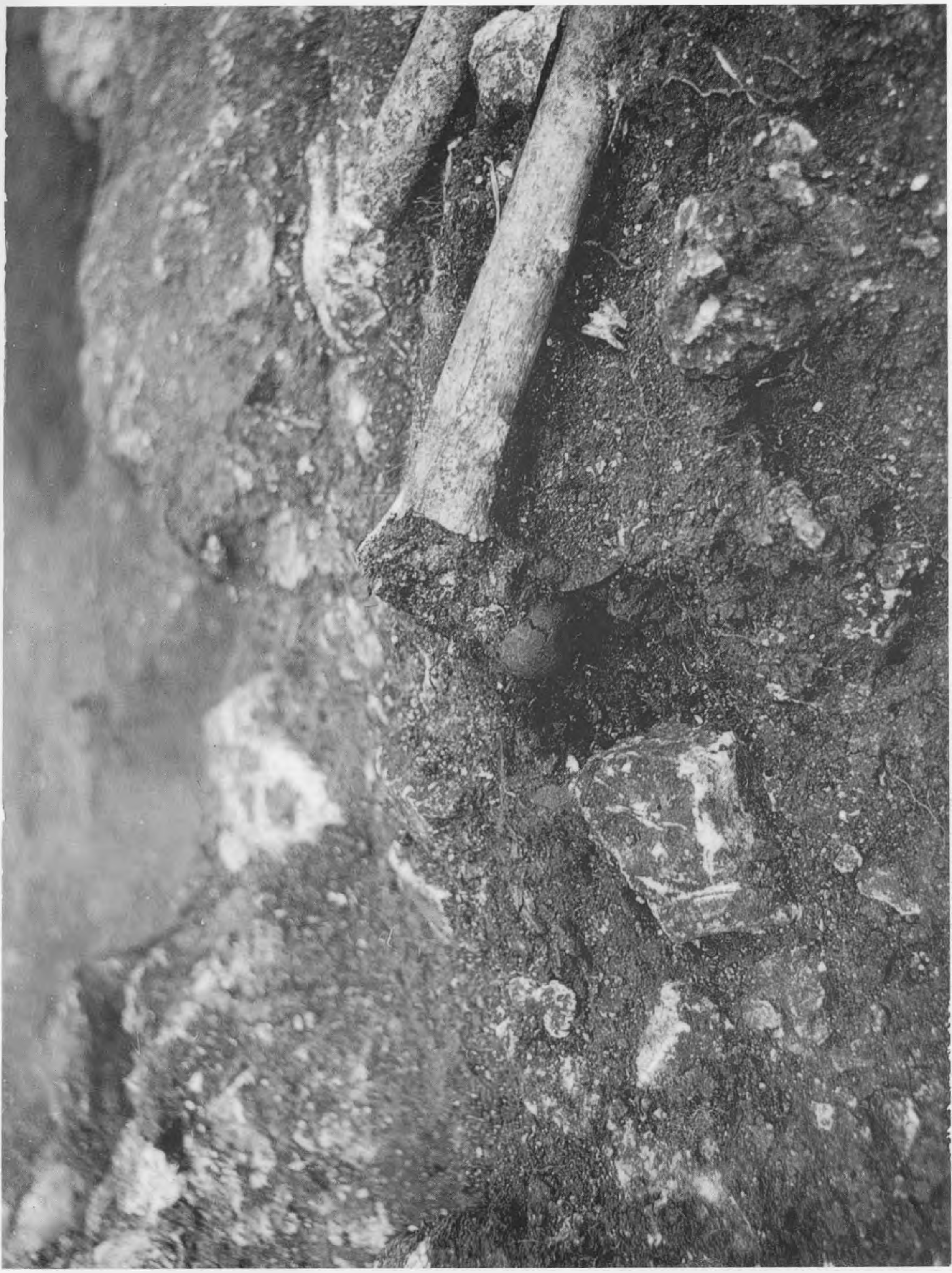

Могила № 10 – останки от частично трупоизгаряне.

Алб. № 39

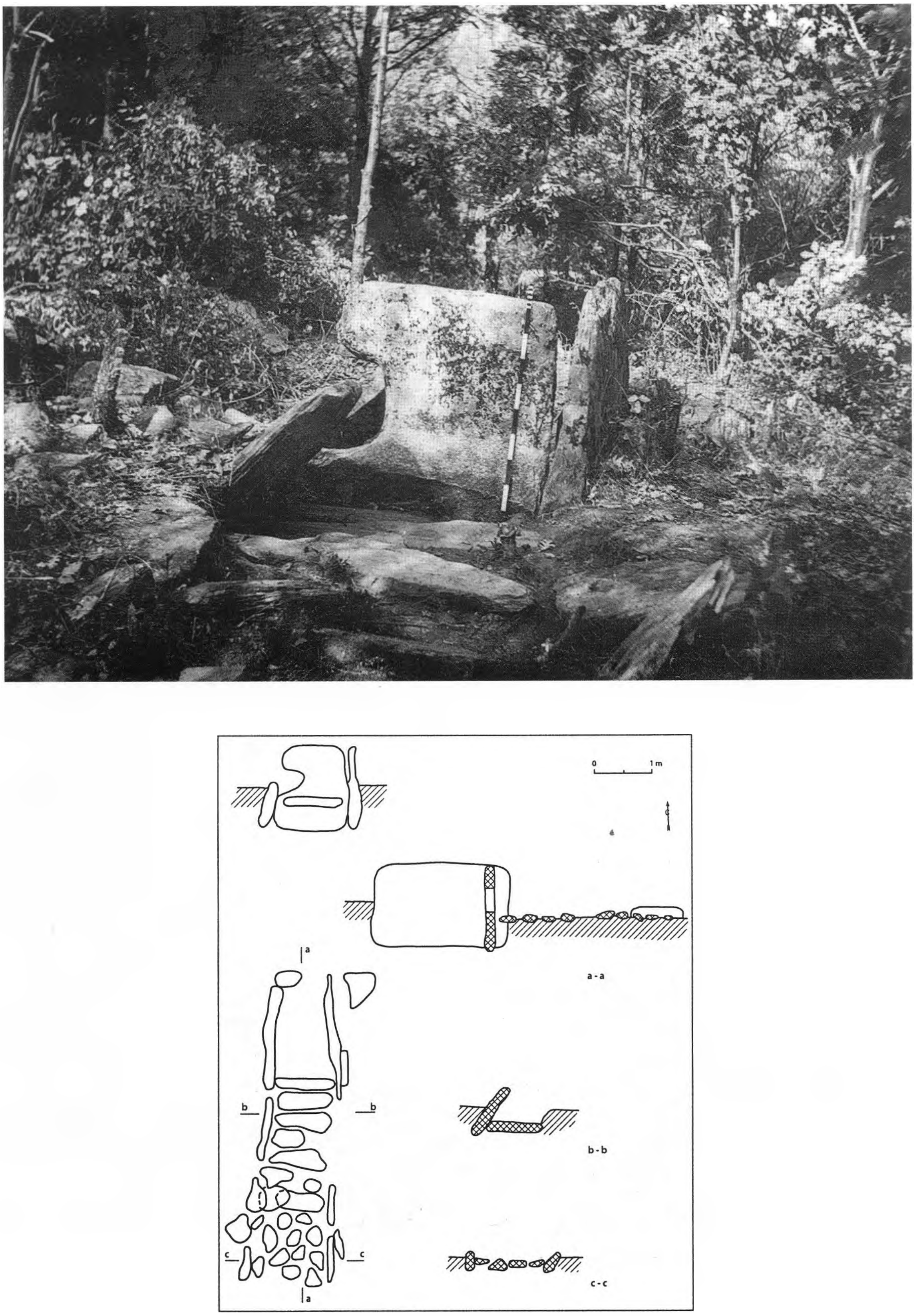
0
1m
a
a - a
b
b
b - b
c
c
c - c
a

Еднокамерен долмен със страничен отвор на предната плоча и коридор, Черничево, Крумовградско.

Алб. № 40

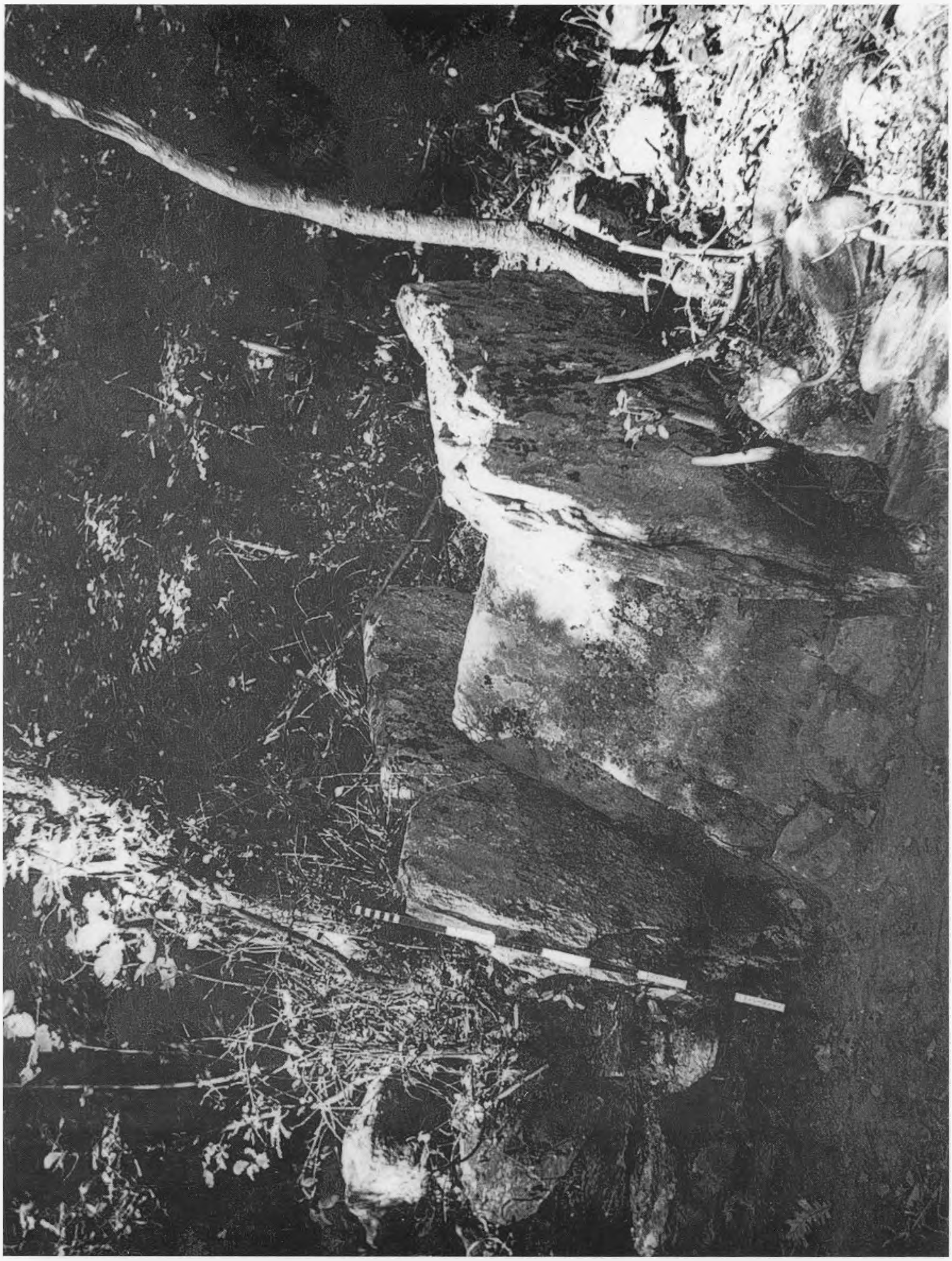

Долменоподобна циста с правоъгълен план – Черничево, Крумовградско.

Алб. № 41

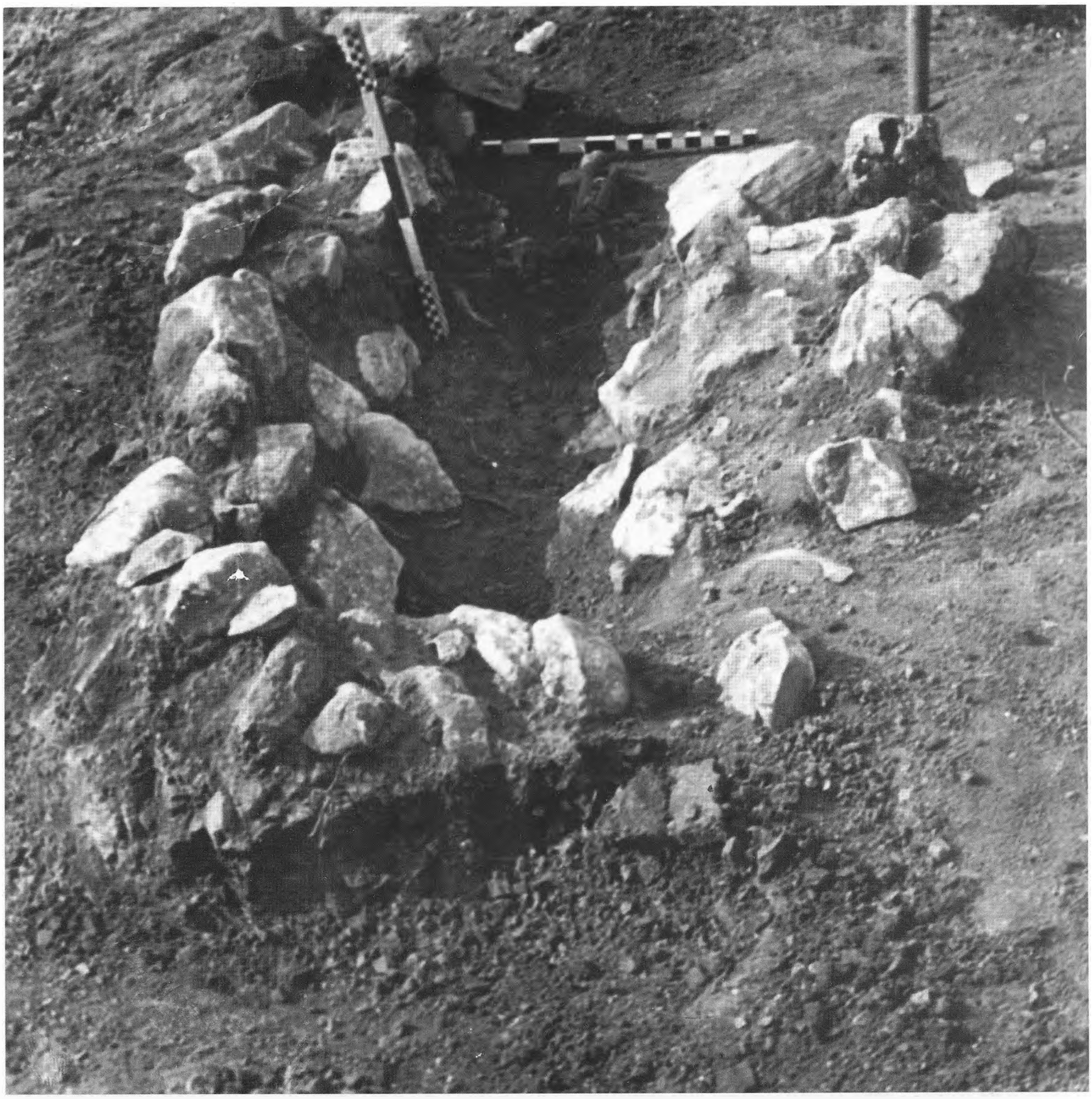

Могила № 1 – зидан гроб, Проглед, община Чепеларе.

Алб. № 42

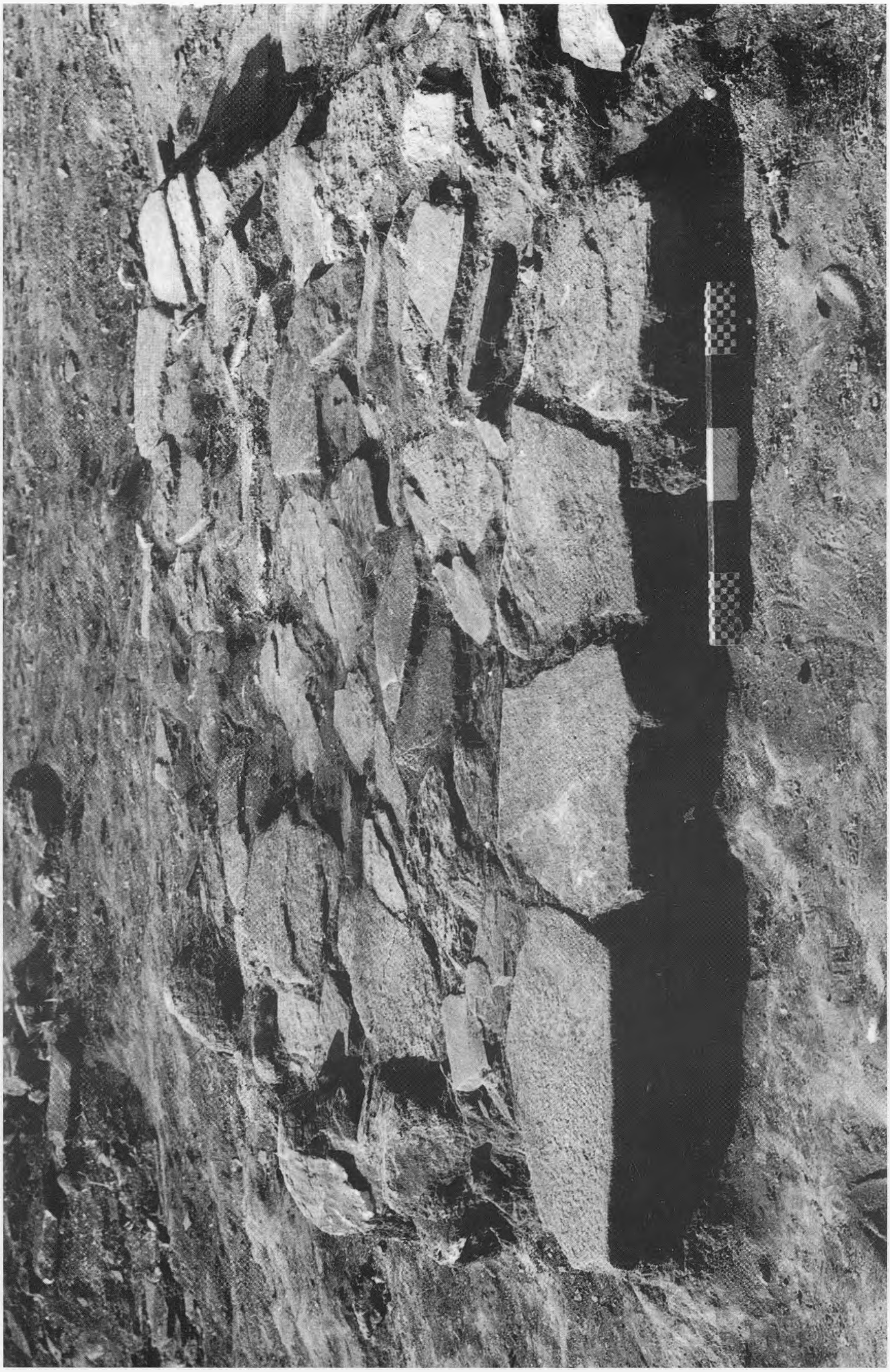

Площадка с четириъгълна форма изградена от плочести камъни – могила № 1, Чепеларе.

Алб. № 43

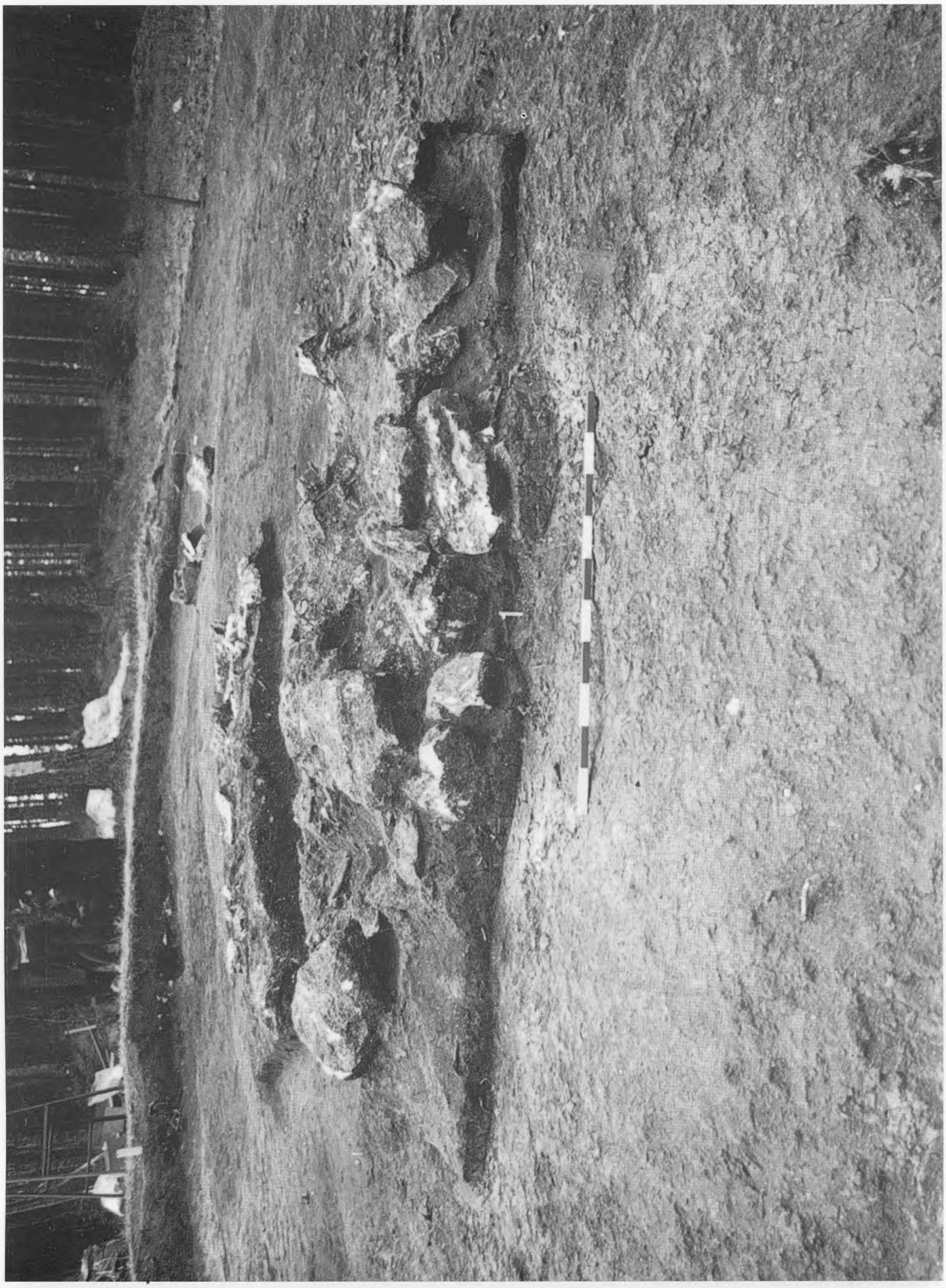

Могила № 11 – гроб № 1, Борино

Алб. № 44

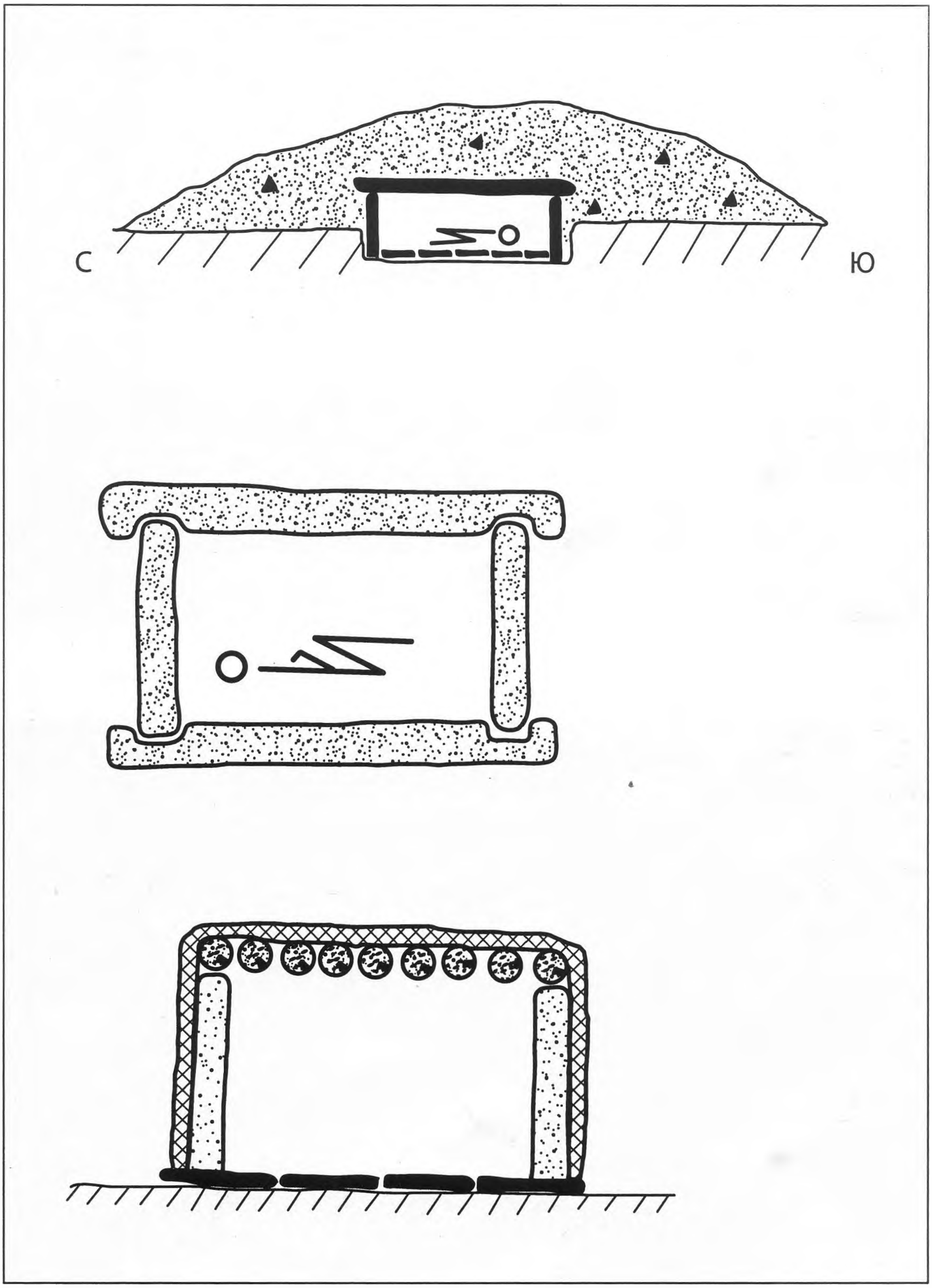

Могила № 10 – цистов гроб, Гела, община Смолян

Алб. № 45

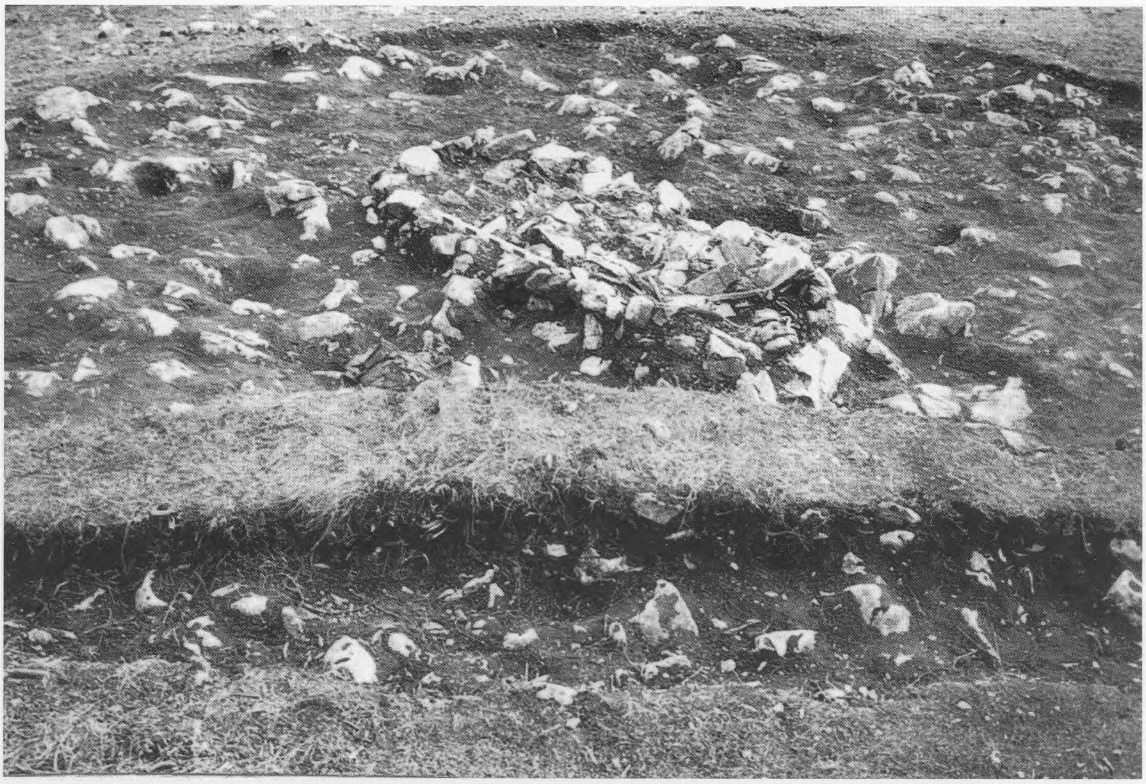

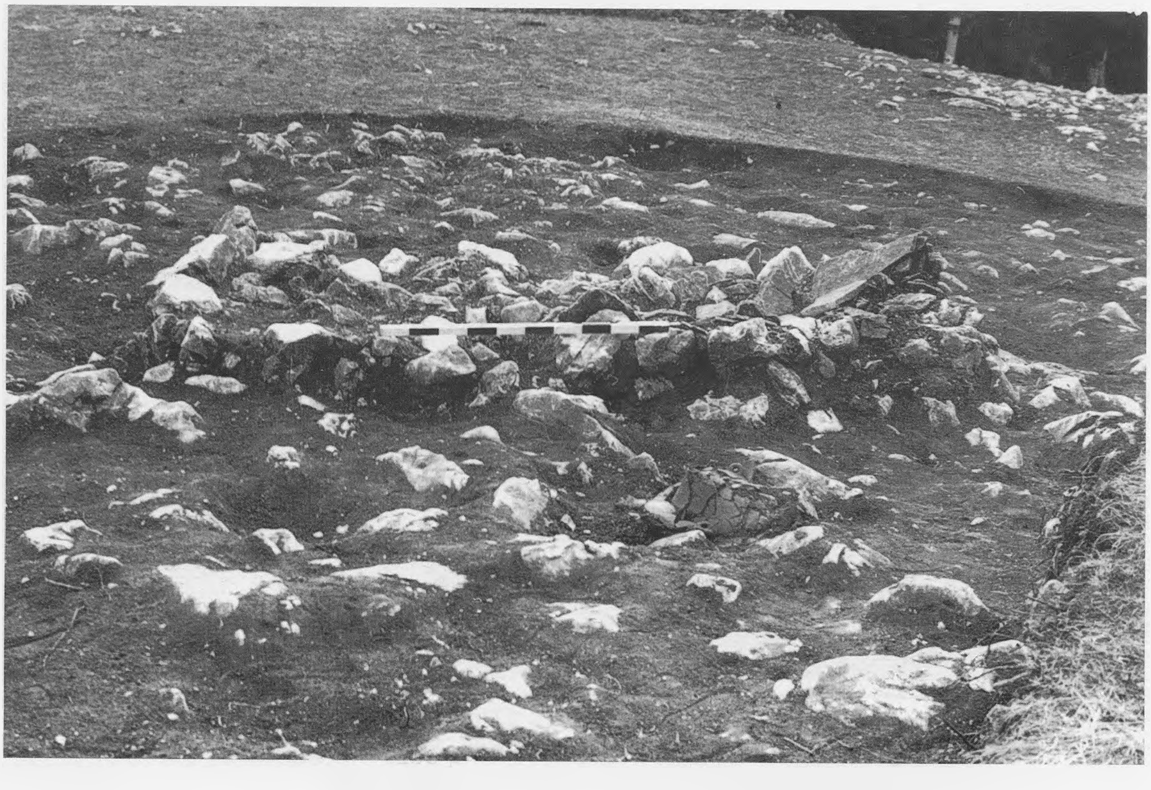

Могила № 5 – цистов гроб, Ягодина

Алб. № 46

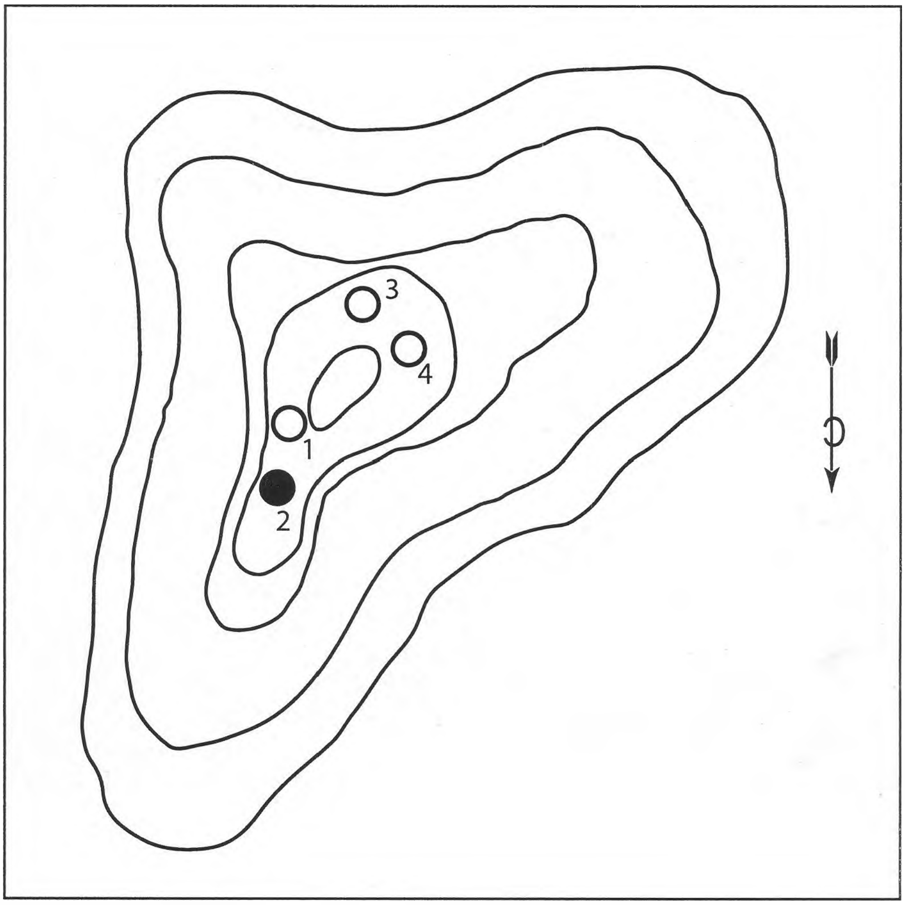

Могила № 2 (кенотаф). Скица на некропола и разположение на могилата в него.
Грохотно, м. Соватя.

Алб. № 47

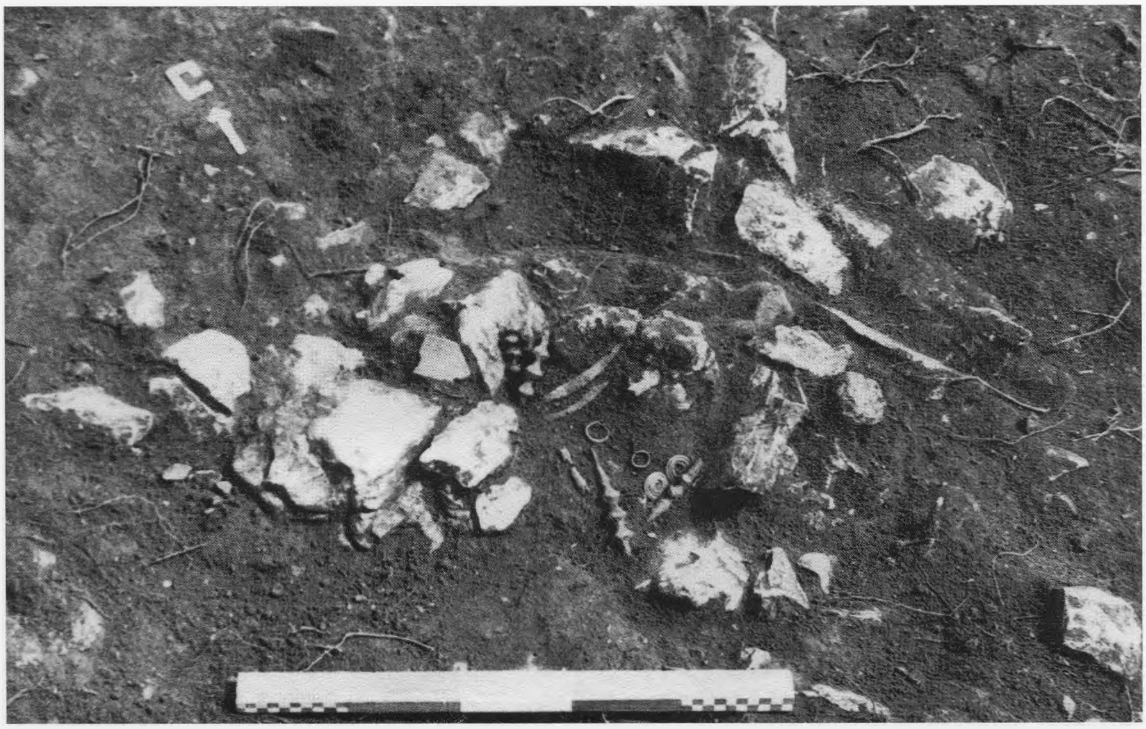

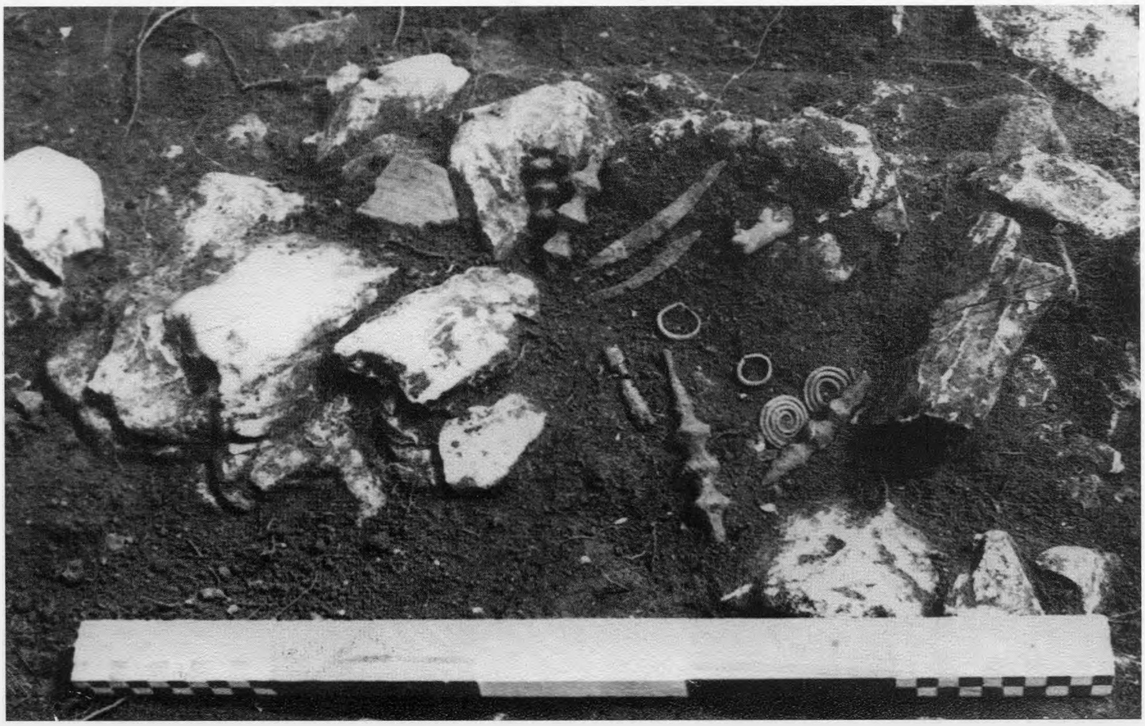

Могила № 2: плитка яма с гробни дарове, Грохотно, община Девин.

Алб. № 48/1

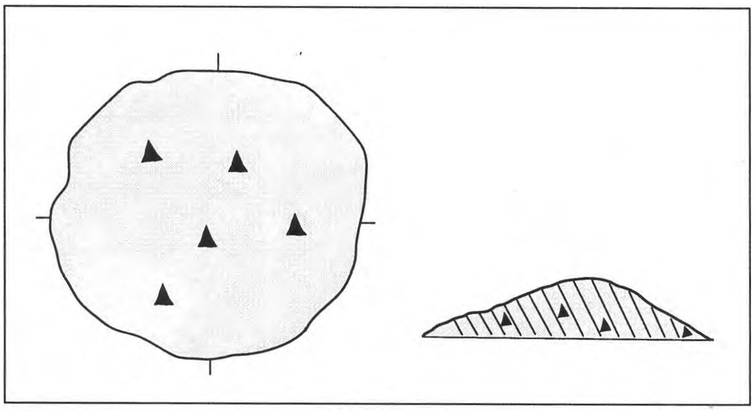

Могили-кенотафи № 2 и № 7 край с. Любча.

Алб. № 48/2

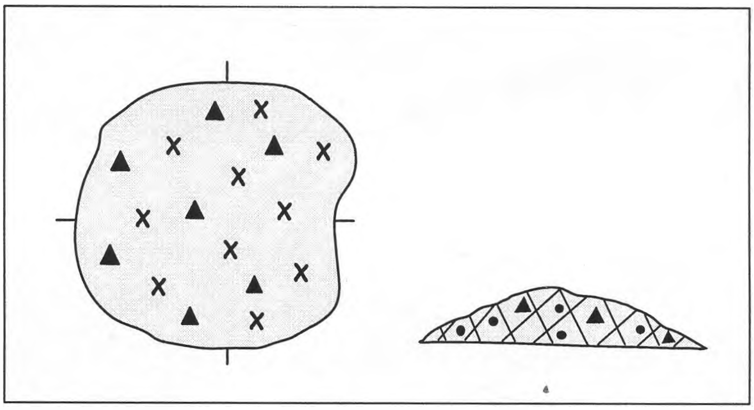

Могили-кенотафи № 1 и № 6 край с. Любча.

Алб. № 48/3

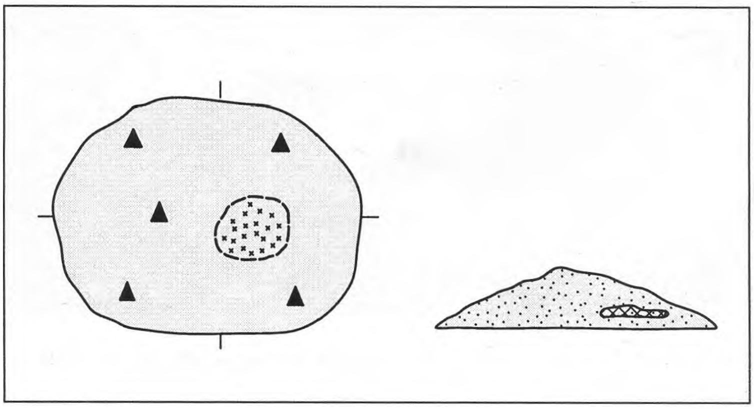

Могила-кенотаф № 5 край с. Любча.

Алб. № 49

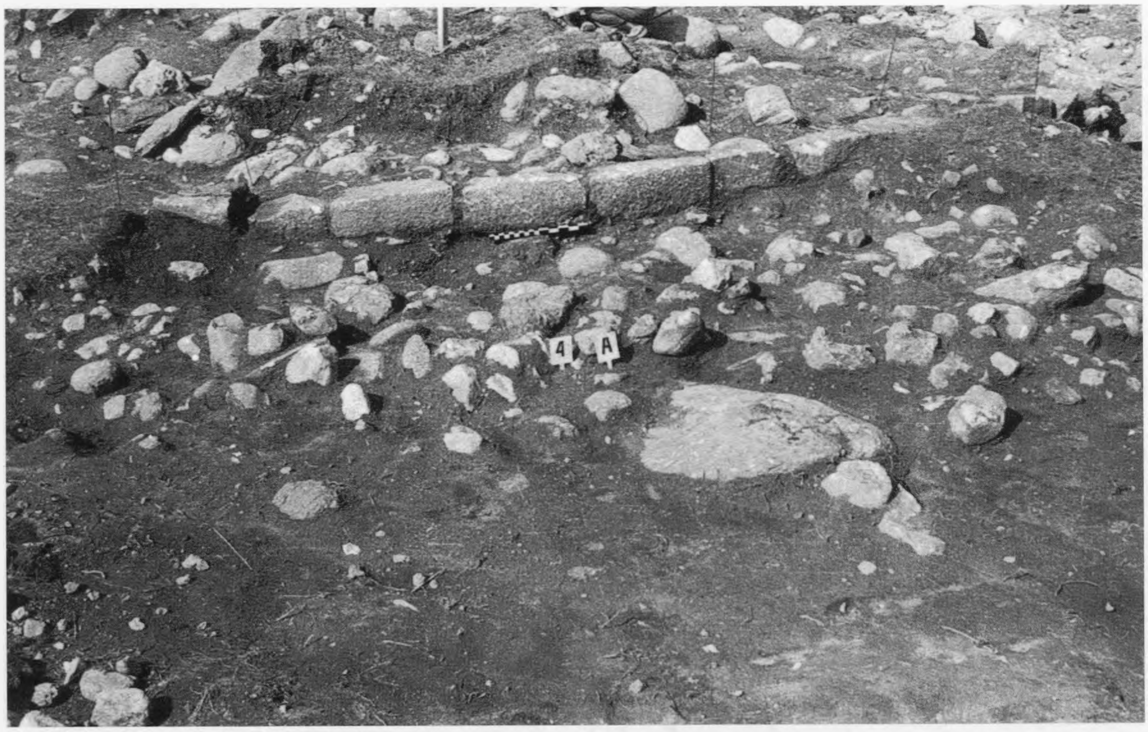

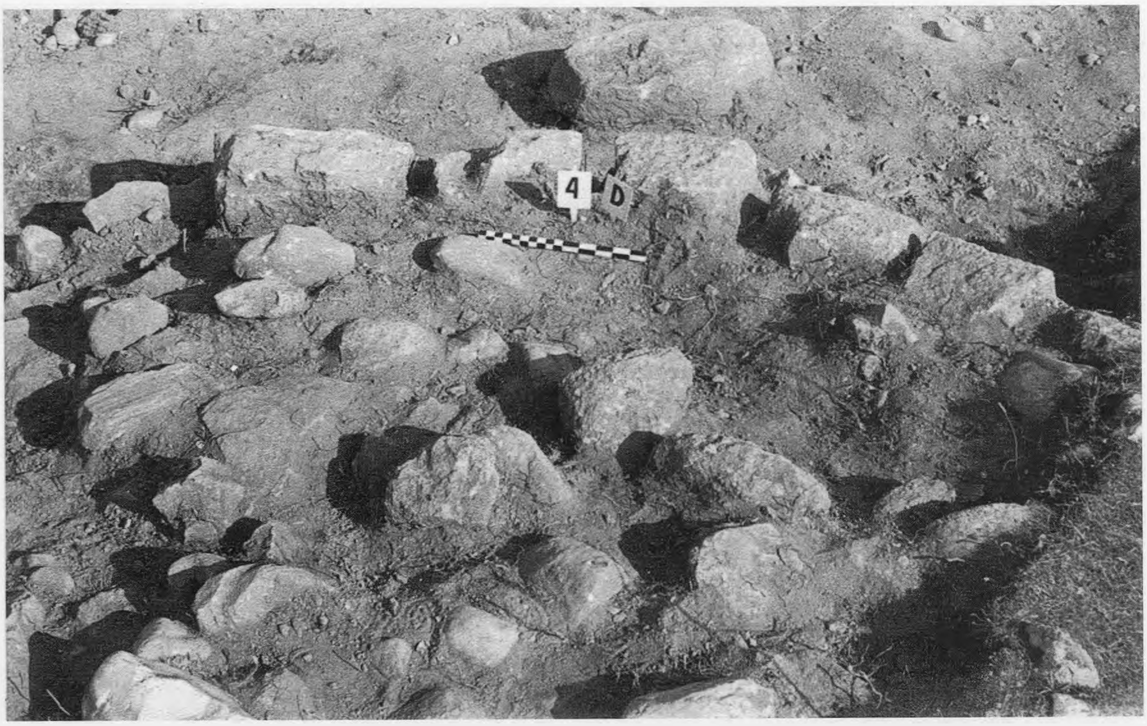

Могила № 4: гроб 2 ограден с пръстен от квадри, Любча, община Доспат.

Алб. № 50

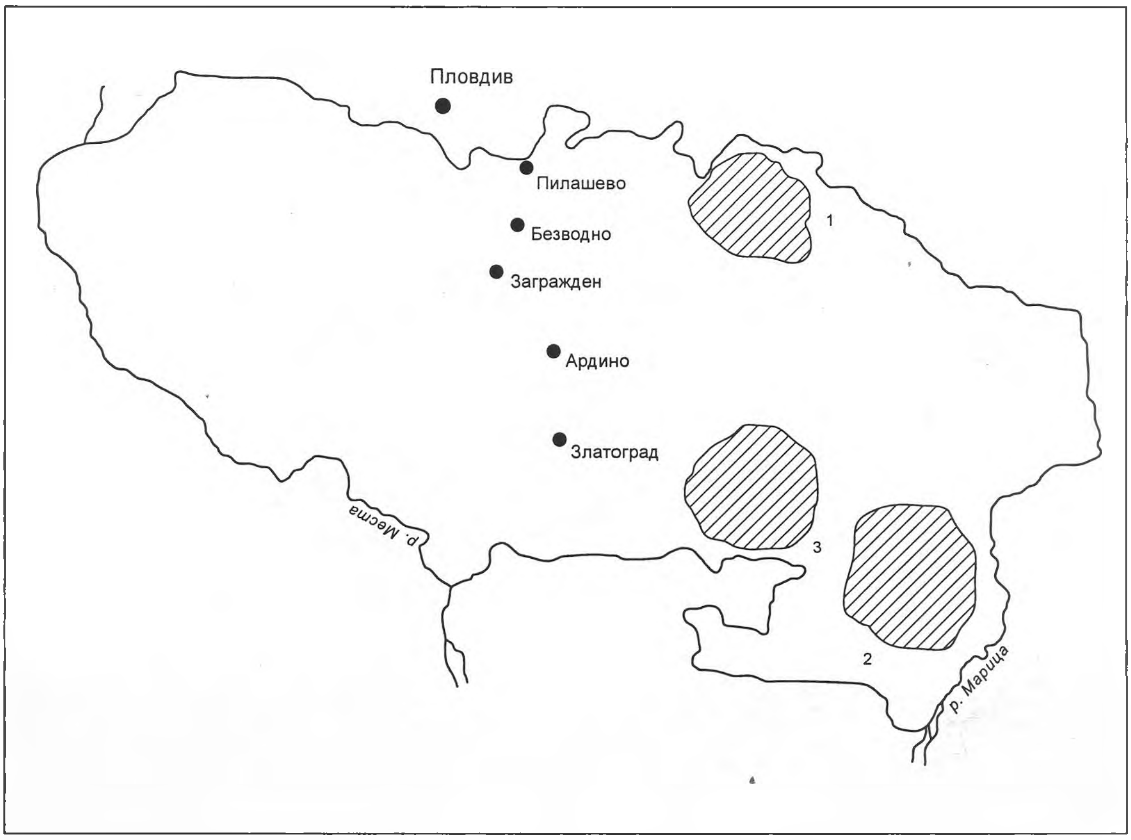
Пловдив
Пилашево
Безводно
Загражден
Ардино
Златоград
р. Места
р. Марица
1
2
3

Карта III – Териториално лазпространение на долмените в Родопите:

1. Остър камък; Брягово; Иваново; Любеново; Харманлий.
2. Микро Дерион; Кила; Котрониа; Петропопос; Цахариа; Палиа Мити; Руса.
3. Черничево.

Алб. № 51

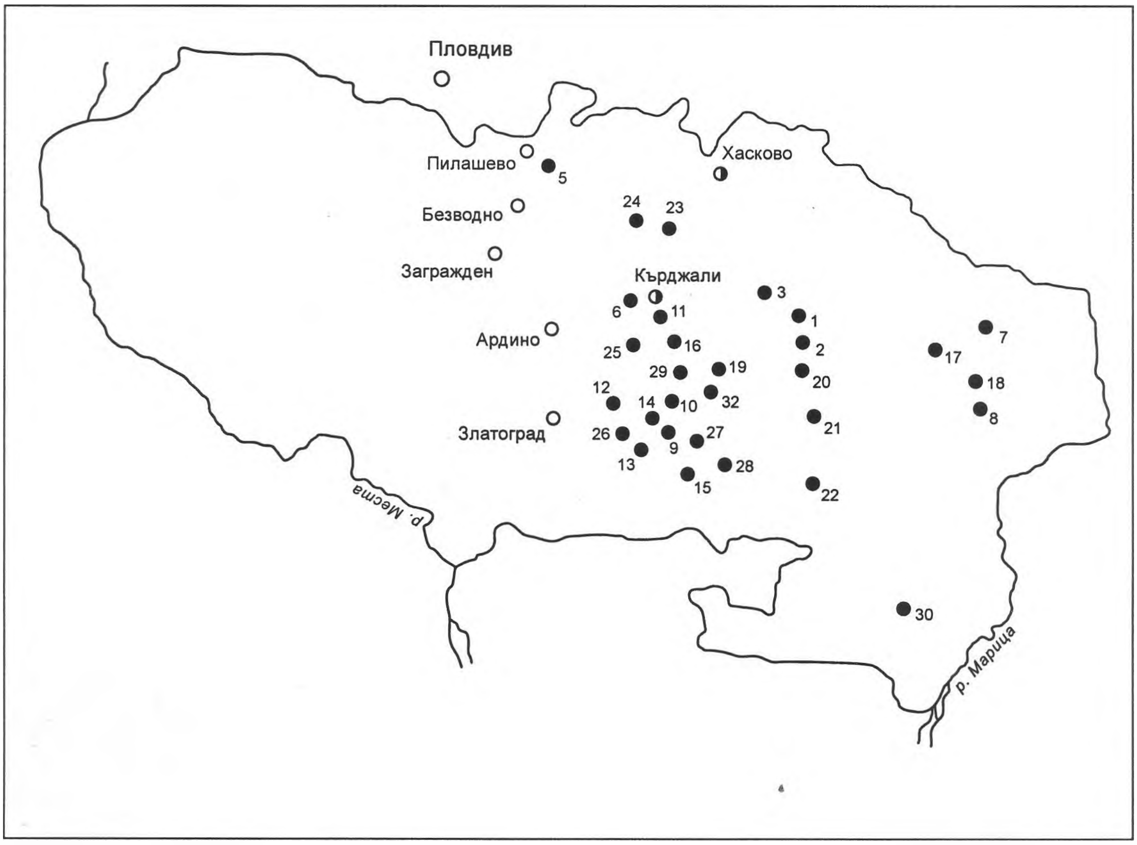
Пловдив
Пилашево
5
Безводно
24
23
Хасково
Заграждeн
Кърджали
3
6
11
1
Ардино
25
16
2
7
17
29
19
20
18
12
14
10
32
8
Златоград
26
27
21
9
13
28
15
22
р. Места
30
р. Марица

Карта 4 – Териториално разпространение на скалните гробници в Родопите:

1. Пчеларе 2. Д. Черковище 3. Поповец 4. Големанци 5. Душка 6. Ангел войвода
7. М. Градище 8. Сеноклас 9. Овчево 10. Джебел 11. Широко поле
12. Воденичарско 13. Бенковски 14. Самодива 15. Странджево 16. Лисиците
17. Горно поле 18. Маджарово 19. Вранско 20. Поточица 21 Джанка 22. Рогач
23. Бащино 24. Г. Крепост 25. Г. Веслец 26. Мъженци 27. Подкова 28. Чобанка
29. Ягнево 30. Петрота 31. Равен 32. Татул.

Алб. № 52

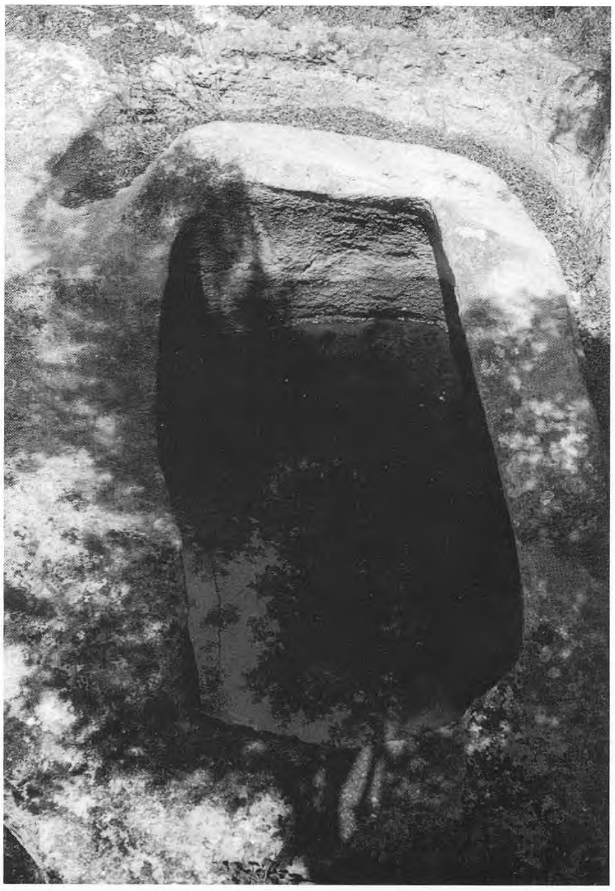

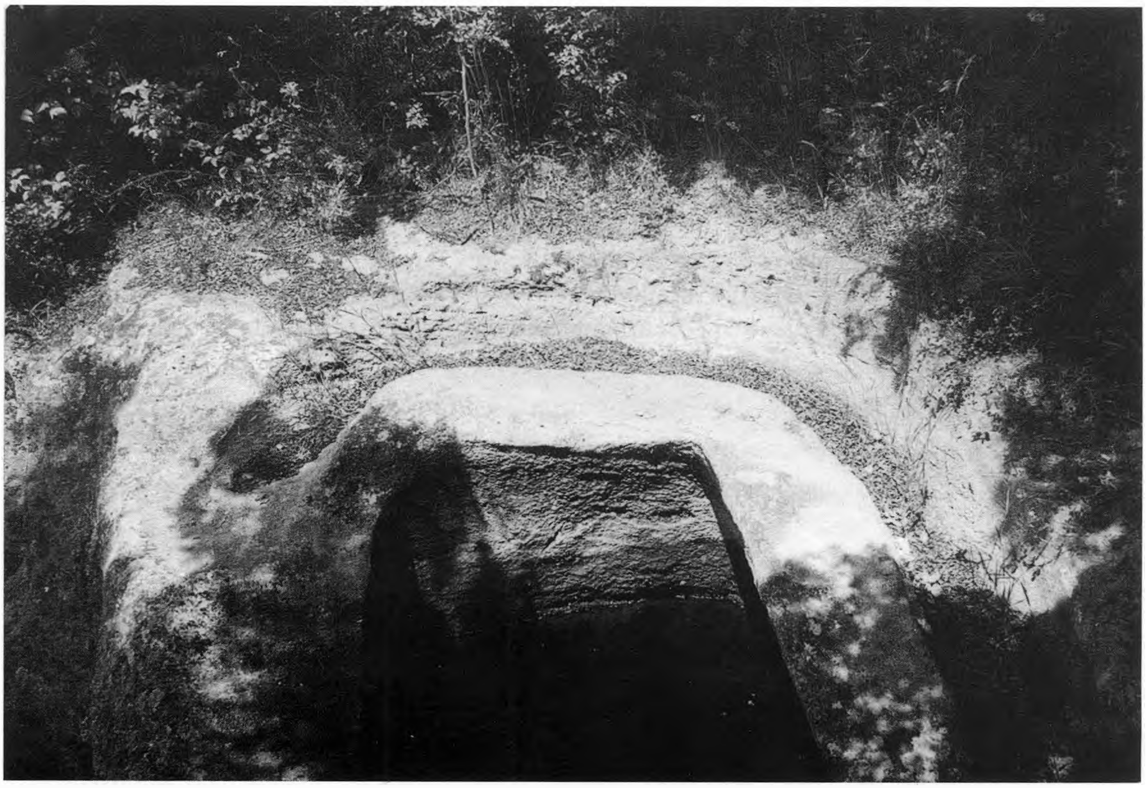

Скална гробница – с. Пчелари, община Стамболово

Алб. № 53

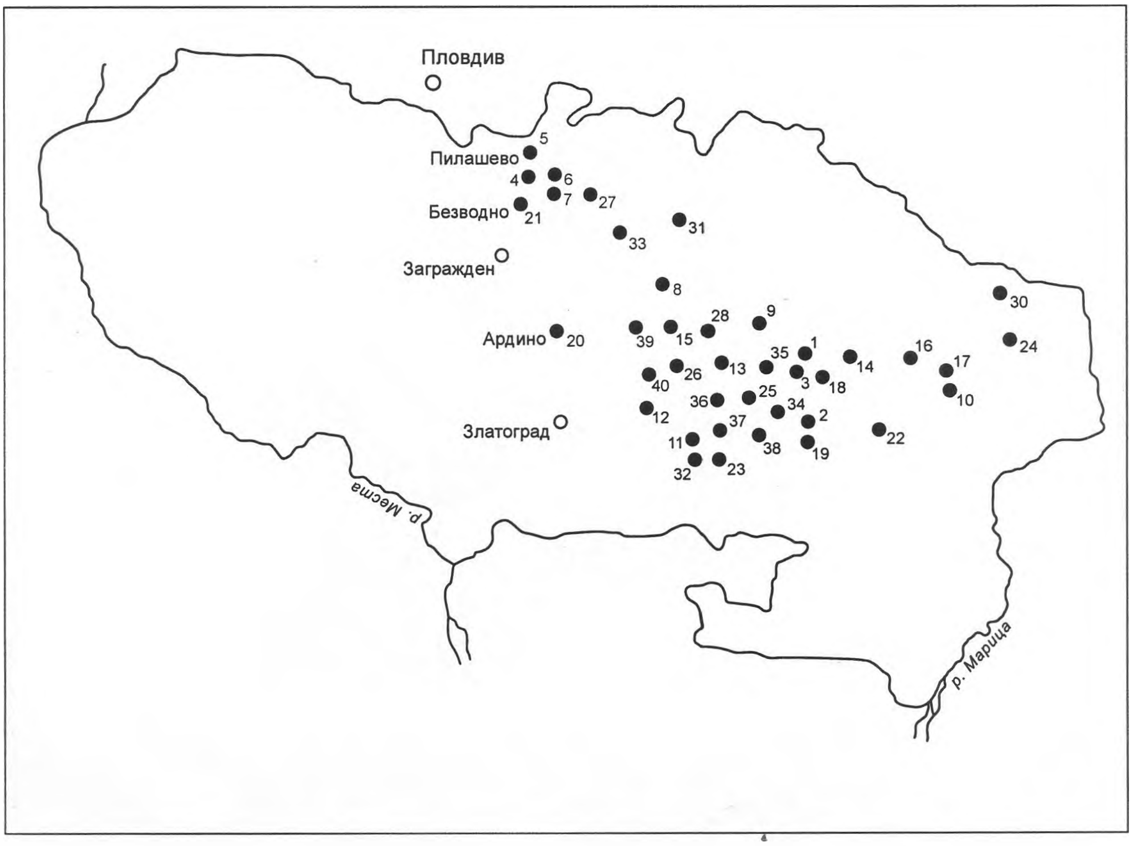
Пловдив
Пилашево
Безводно
Заграден
Ардино
Златоград
р. Места
р. Марица
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40

Карта V – Териториално разпространение на скалните ниши в Родопите:

1. Пчелари 2. Татул 3. Д. Черковище 4. Душка 5. Пилашево 6. Ночево 7. Сърница
8. Ангел войвода 9. М. Градище 10. Сеноклас 11. Овчево 12. Воденичарско
13. Вранско 14. Странджево 15. Лисиците 16. Горно поле 17. Маджарово
18. Поточица 19. Джанка 20. Ардино 21. Безводно 22. Белополци 23. Дюлица
24. Вълче поле 25. Дрангово 26. Дъждовница 27. Женда 28. Искра 29. Ягнево
30. Мезек 31. Мост 32. Мъженци 33. Ненково 34. Неофит Бозвелиево 35. Ножчево
36. Луличка 37. Самокитка 38. Чуково 39. Чобанка 40. Чал.

Алб. № 54

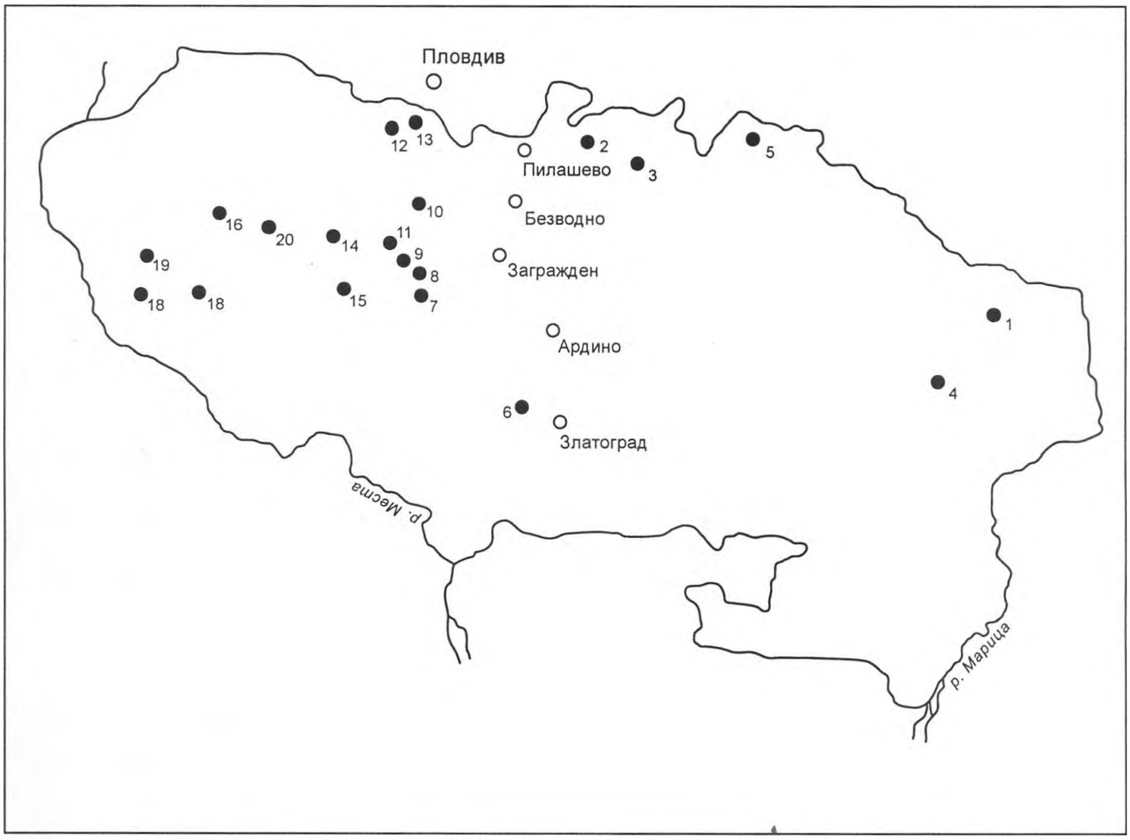
Пловдив
12
13
Пилашево
2
3
5
10
Безводно
16
20
14
11
9
8
Заграден
19
18
18
15
7
1
Ардино
4
6
Златоград
р. Места
р. Марица

Карта VI – Териториално разпространение на проучените могилни некрополи в Родопите от късната желязна епоха:

1. Мезек 2. Татарево 3. Войводово 4. Маджарово 5. Любеново 6. Старцево
7. Пампорово 8. Проглед 9. Чепеларе 10. Павелско 11. Зорница 12. Брестовица
13. Първенец 14. Лясково 15. Беден 16. Батак 17. Кочан 18. Рибново 19. Скребатно
20. Равногор.

Алб. № 55 (Таблица V)

Таблица на могилите от късната желязна епоха в Родопите
и практикуваните начини на погребения в тях.

№	Селище	Могила №	Изгаряне	Полагане	
				цялостно	частично
1	Маджарово	мог. № 1			+
2	Мезек	Малката могила Мал тепе Ени Джумала Средната могила	+ + + +		
3	Войводово	мог. № 1			+
4	Брестовица	м. Капиводици		?	
5	Първенец	мог. № 1		?	
6	Павелско	мог. № III	+		
		мог. № VII		+	
7	Проглед	мог. № III			+
		мог. № VI			+
8	Зорница	мог. № I	+		
9	Чепеларе	м. Таванчика	+		
10	Пампорово	мог. № 4		+	
11	Беден	м. Калевище	+		
12	Батак	мог. № 3	+		
		мог. № 4	+		
13	Кочан	мог. № 5			
		гроб 3, 15			+
		гроб 1, 2, 3, 4, 9, 12, 14	+		
		гроб 5, 13,16		+	
		мог. № 4 (некропол – Б)			+

Алб. № 56

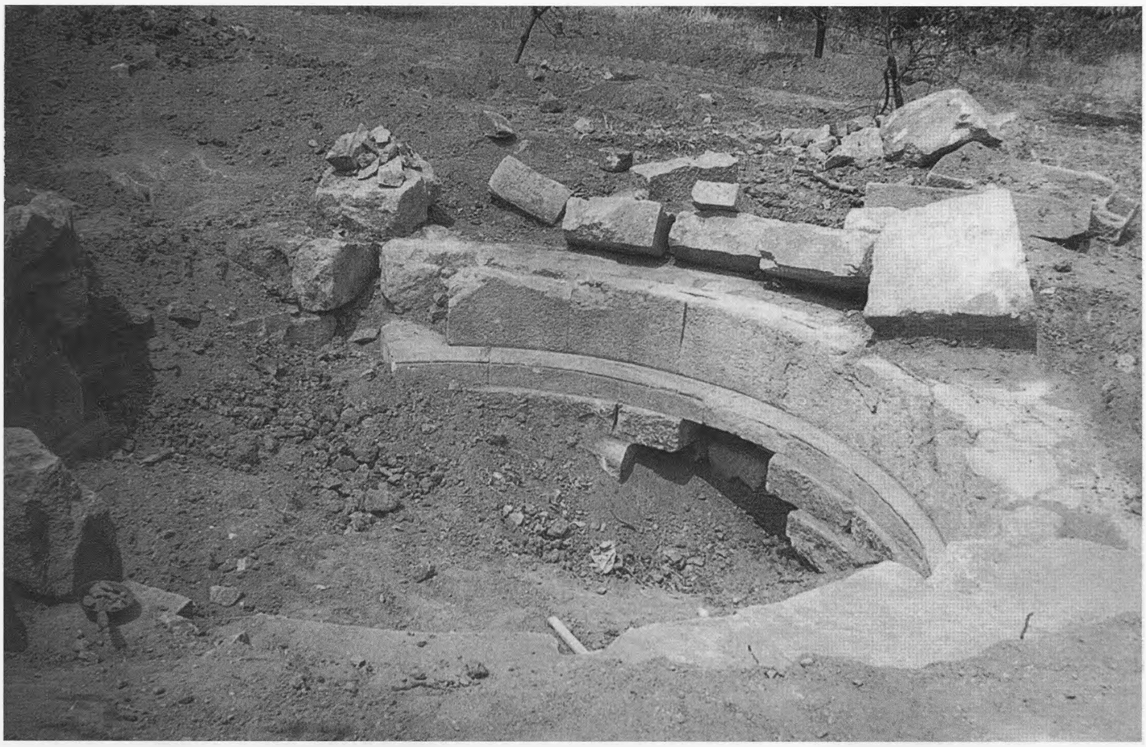

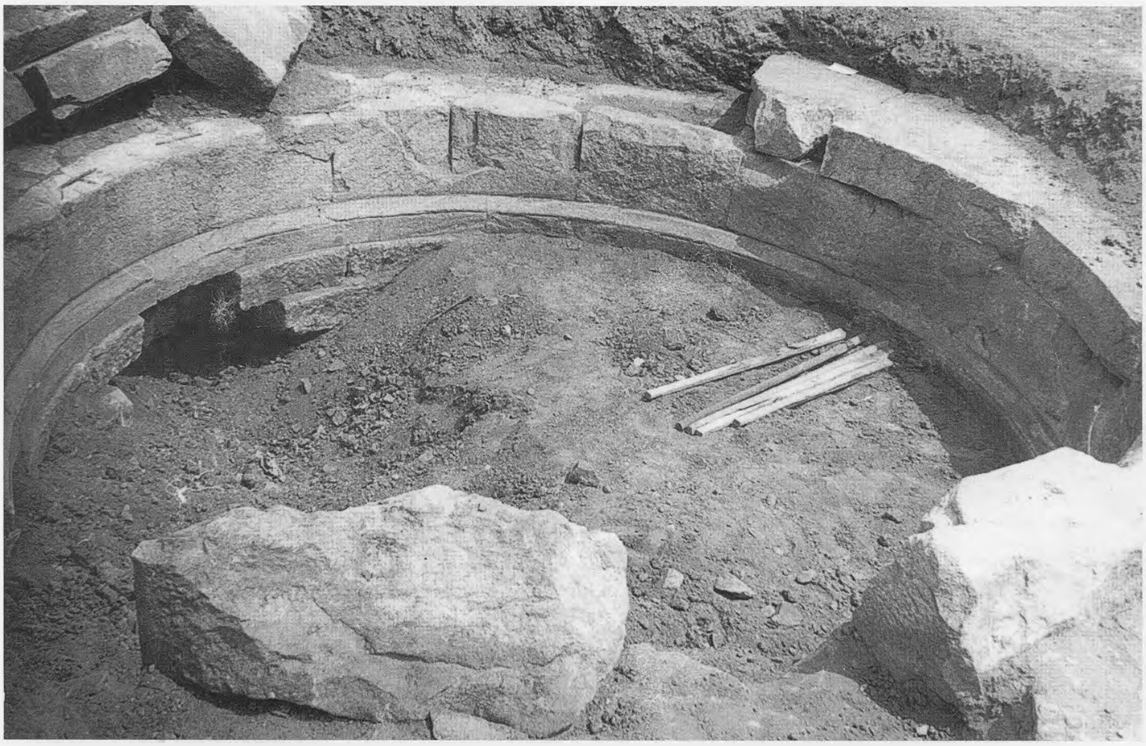

Част от гробната камера на куполната гробница край с. Първенец, Пловдивско.

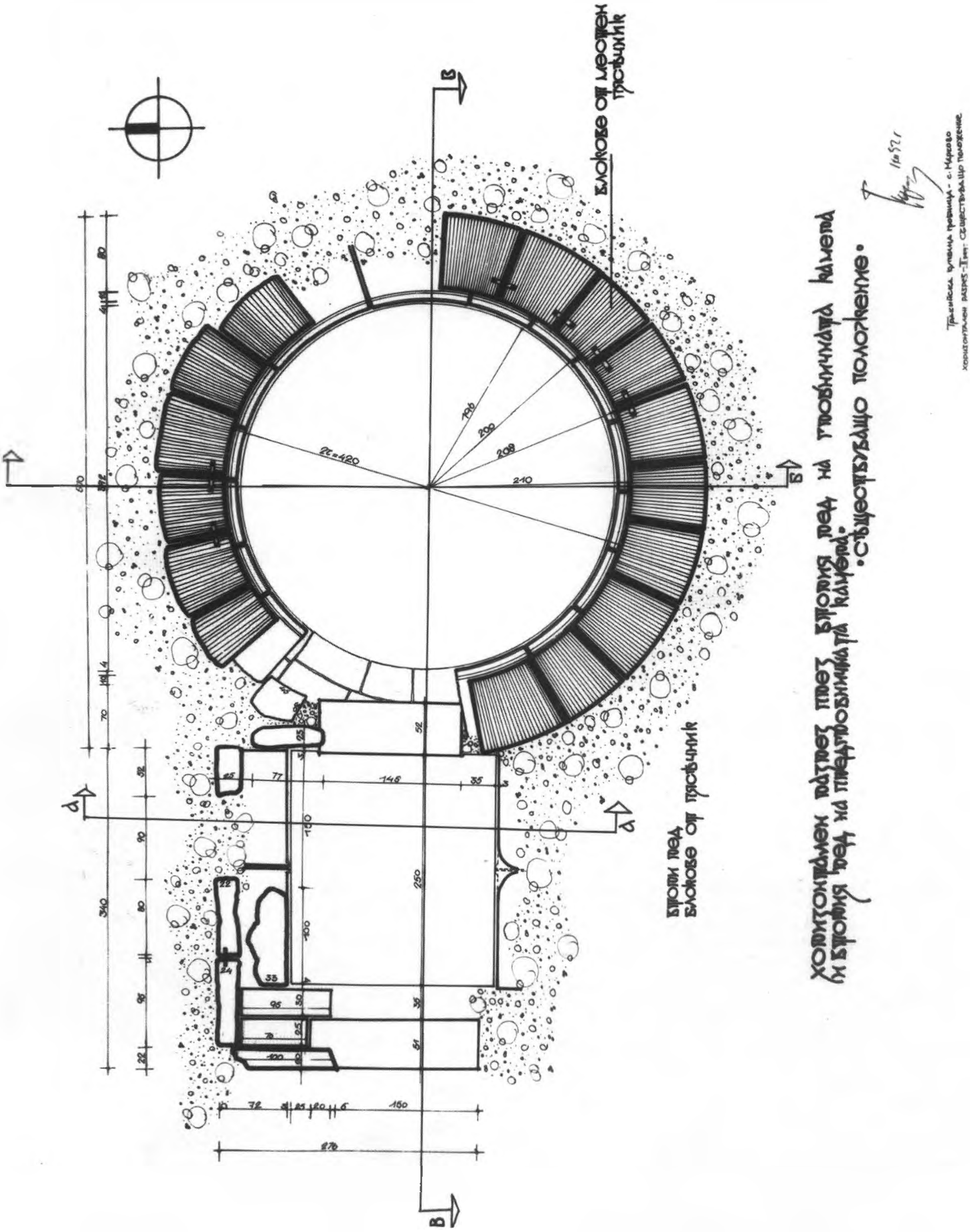
Блокове от местен пясъчник
Втори ред блокове от пясъчник
Хоризонтален разрез през втория ред на гробничната камера (и втория ред на предгробницата камера)
• Съществуващо положение •
Тракийска куполна гробница - с. Марково
Хоризонтален разрез - I ред: съществуващо положение
2r=420
210
208
200
146
35
77
250
340
276
150
72
В
Б
А

План на куполната гробница край с. Първенец, Пловдивско

Алб. № 57

Вр. Св. Илия до с. Брестовица, върху който е изградена гробницата.

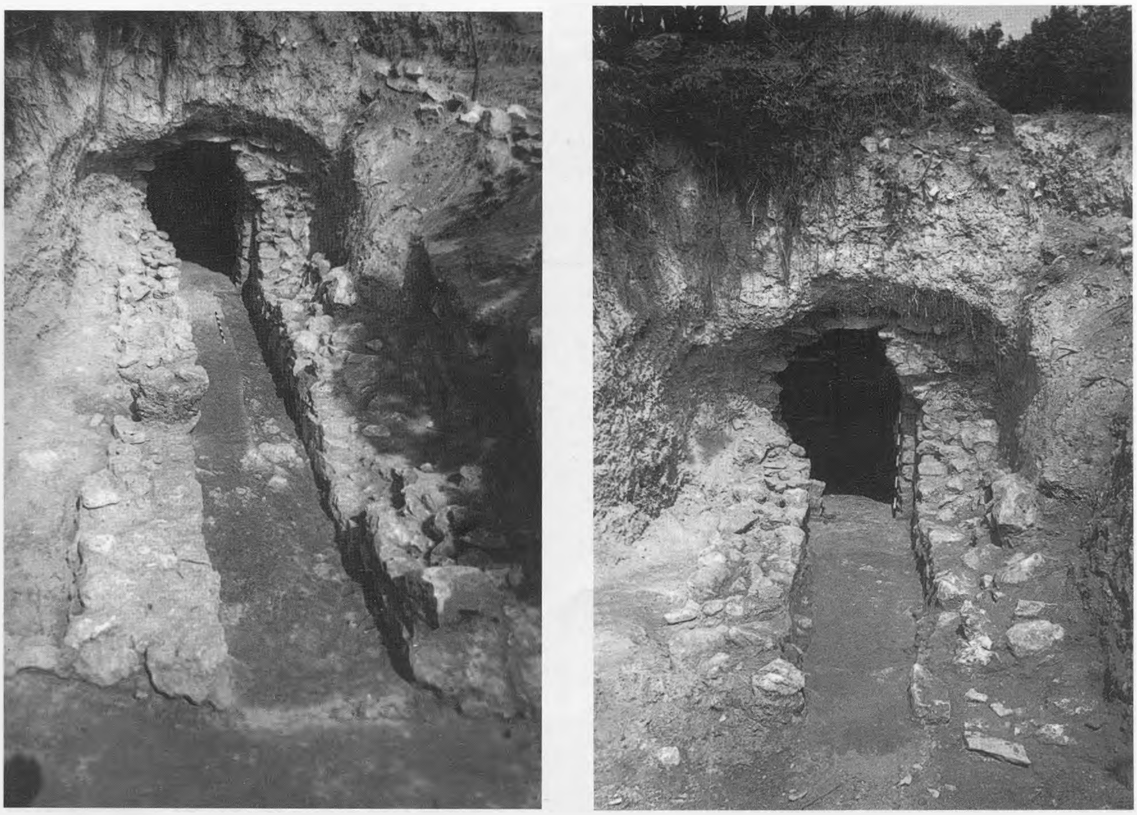

Дромосът и входът на гробницата.

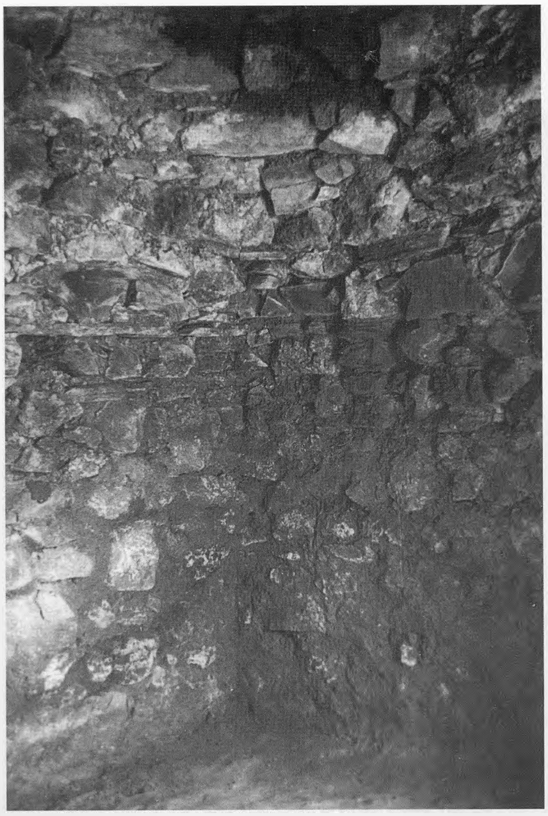

Северозападен ъгъл на гробната камера.

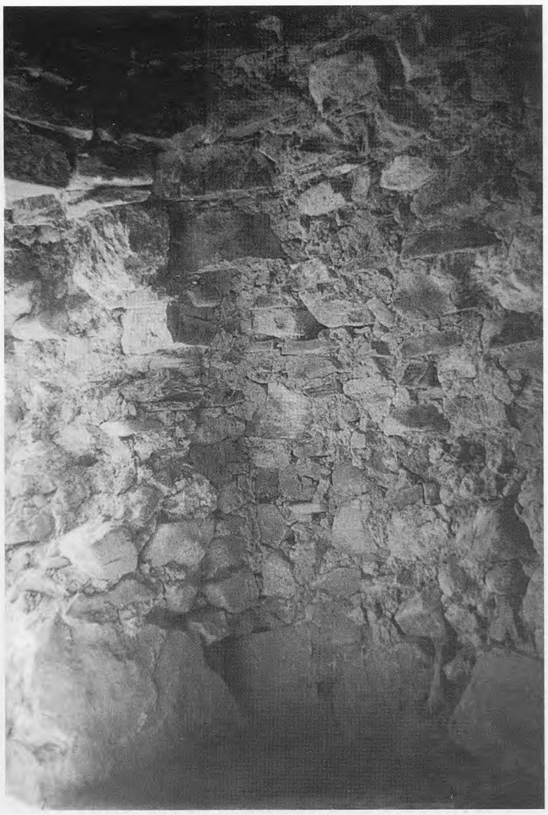

Югоизточен ъгъл на гробната камера.

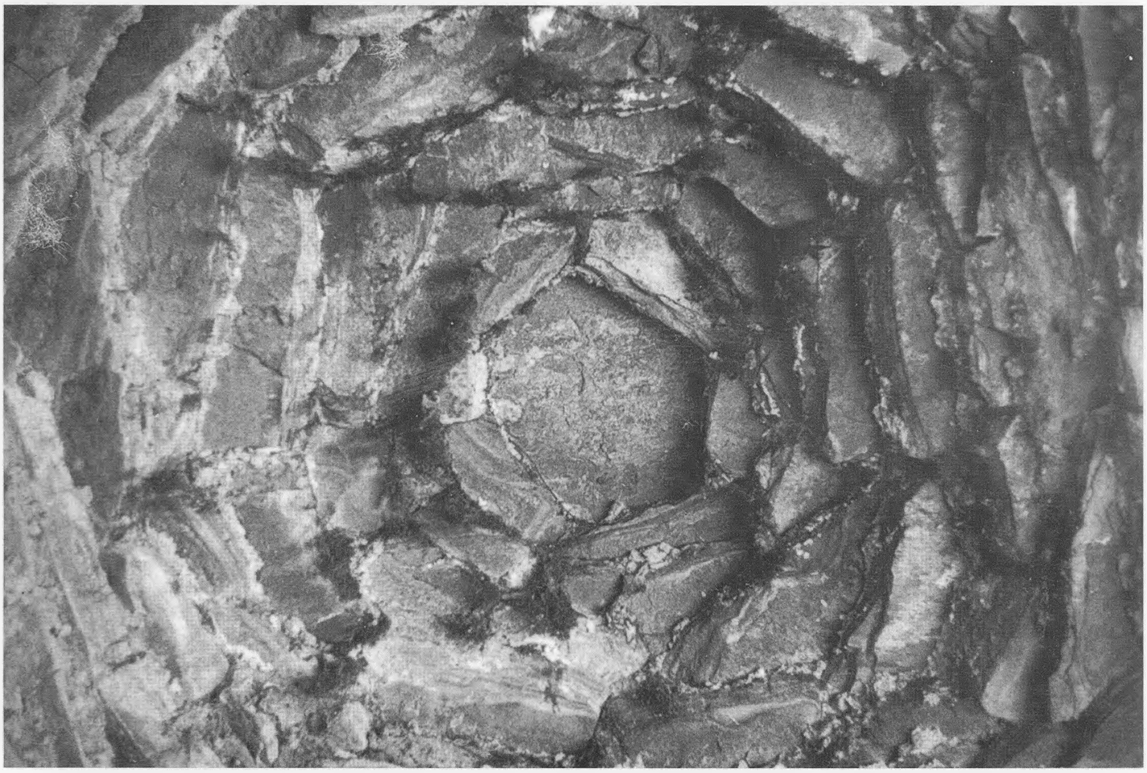

Куполът на гробната камера (изглед отвътре).

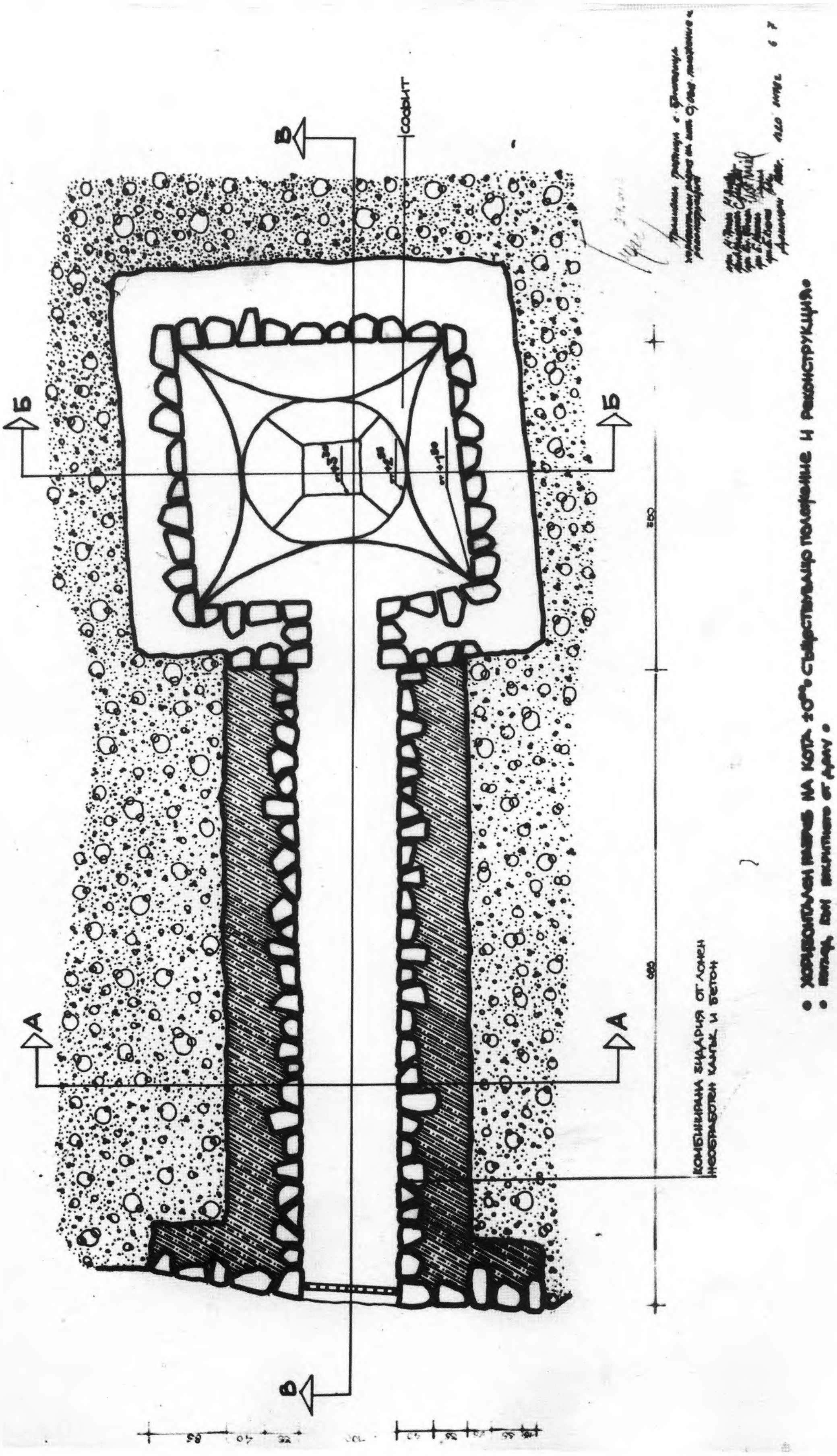
В
СОФИТ
Б
Б
А
А
В
350
960
КОМБИНИРАНА ЗИДАРИЯ ОТ ЛОМЕН НЕОБРАБОТЕН КАМЪК И БЕТОН
ХОРИЗОНТАЛЕН РАЗРЕЗ НА КОТА +0°° СЪЩЕСТВУВАЩО ПОЛОЖЕНИЕ И РЕКОНСТРУКЦИЯ

План на куполната гробница в м. Св. Илия до с. Брестовица.

Алб. № 58

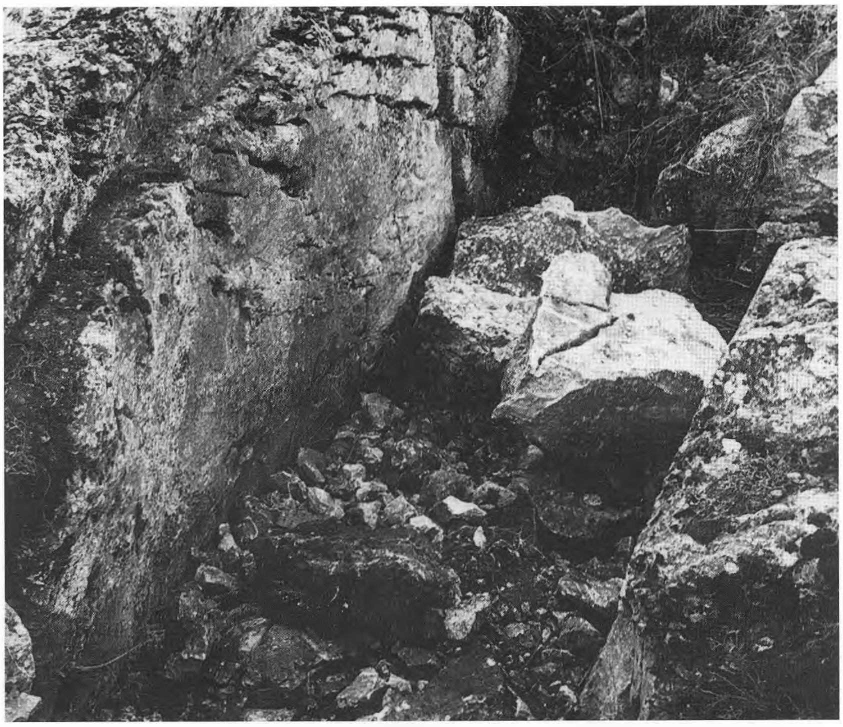

С. Дряновец – цистов гроб изсечен в скалата с оформени жлебове за покривната плоча.

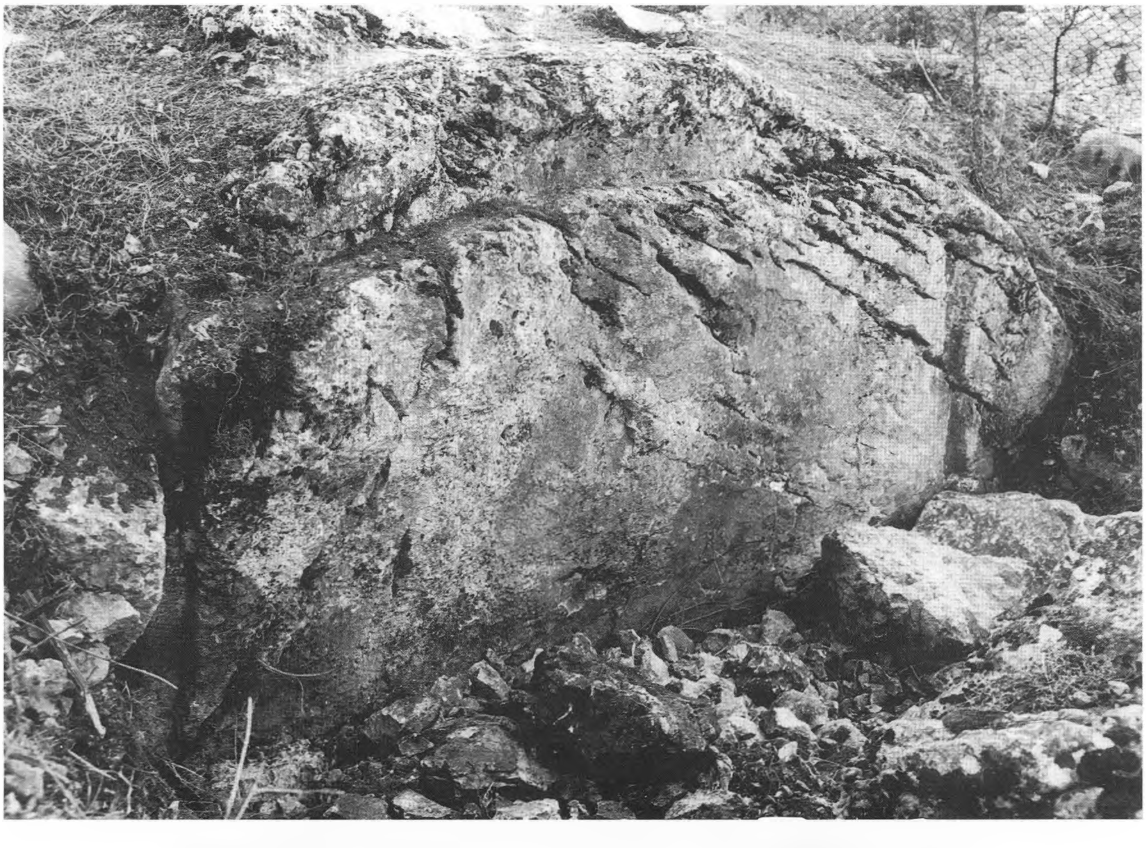

Издълбаните върху северната страна на гроба жлебове, предназначени за поставяне на късите странични и покривни плочи.

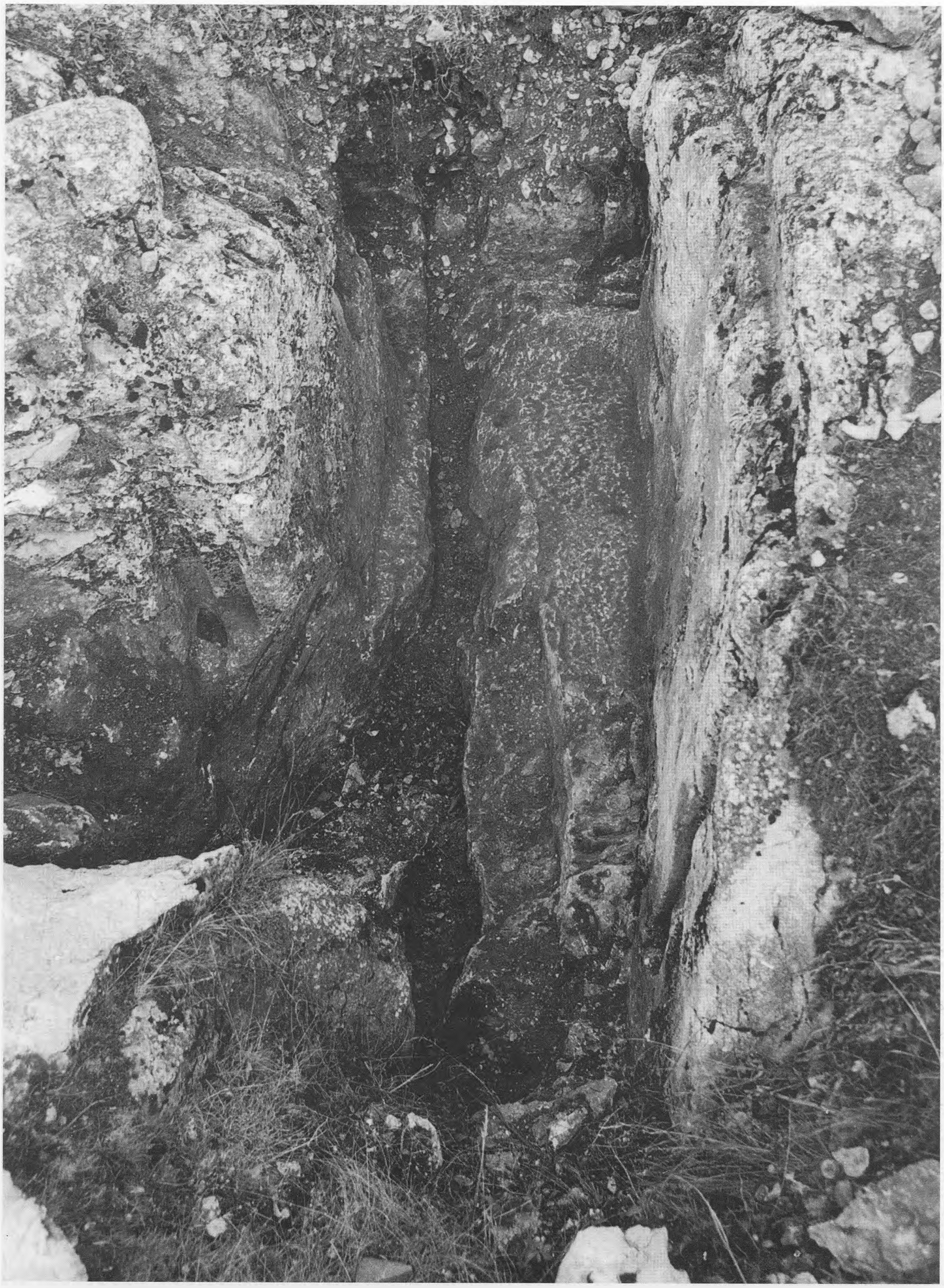

Дряновец – цистов гроб изсечен в скалата с оформени жлебове
за покривната плоча.

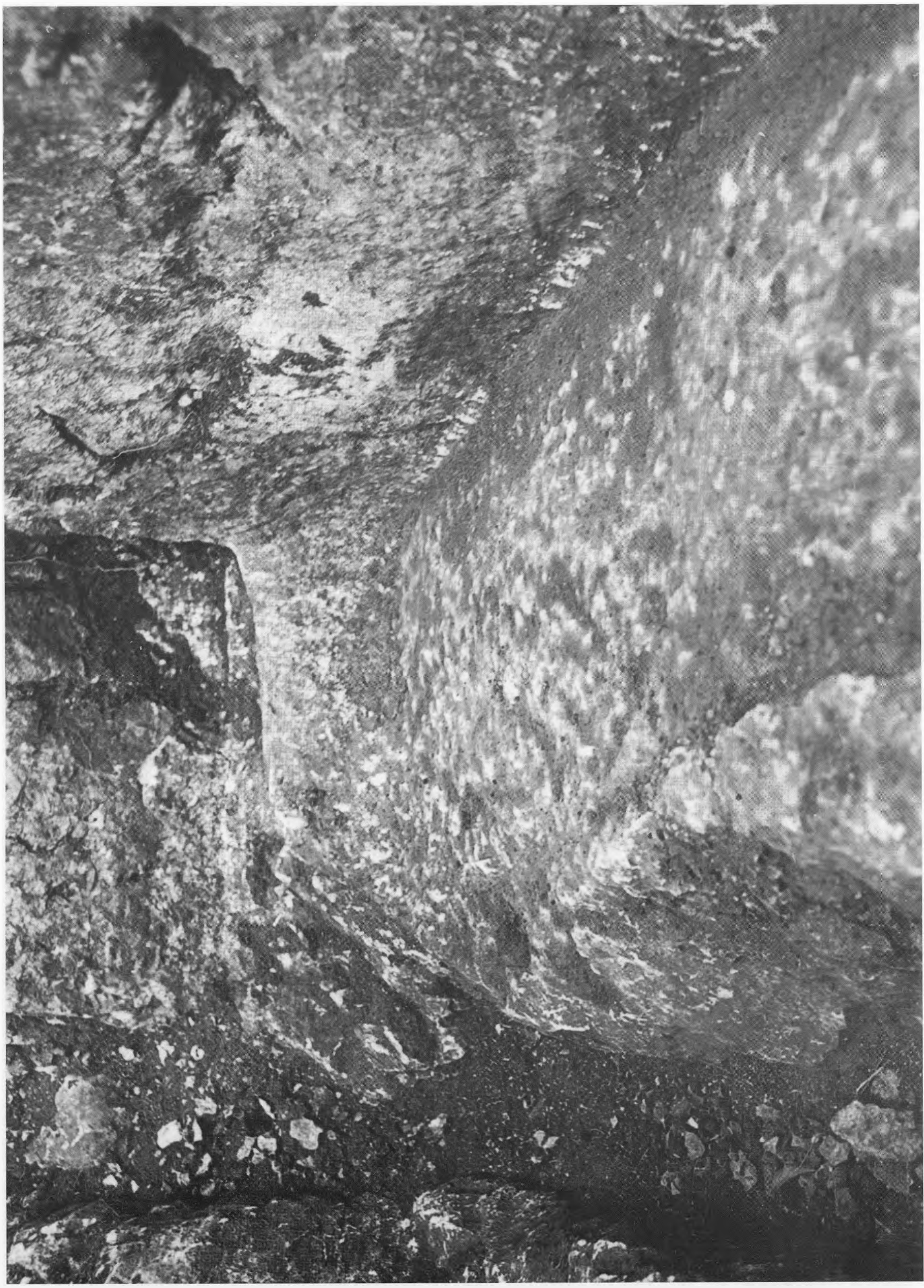

С. Дряново – цистов гроб с каменното легло оформено върху основната скала.

Алб. № 59

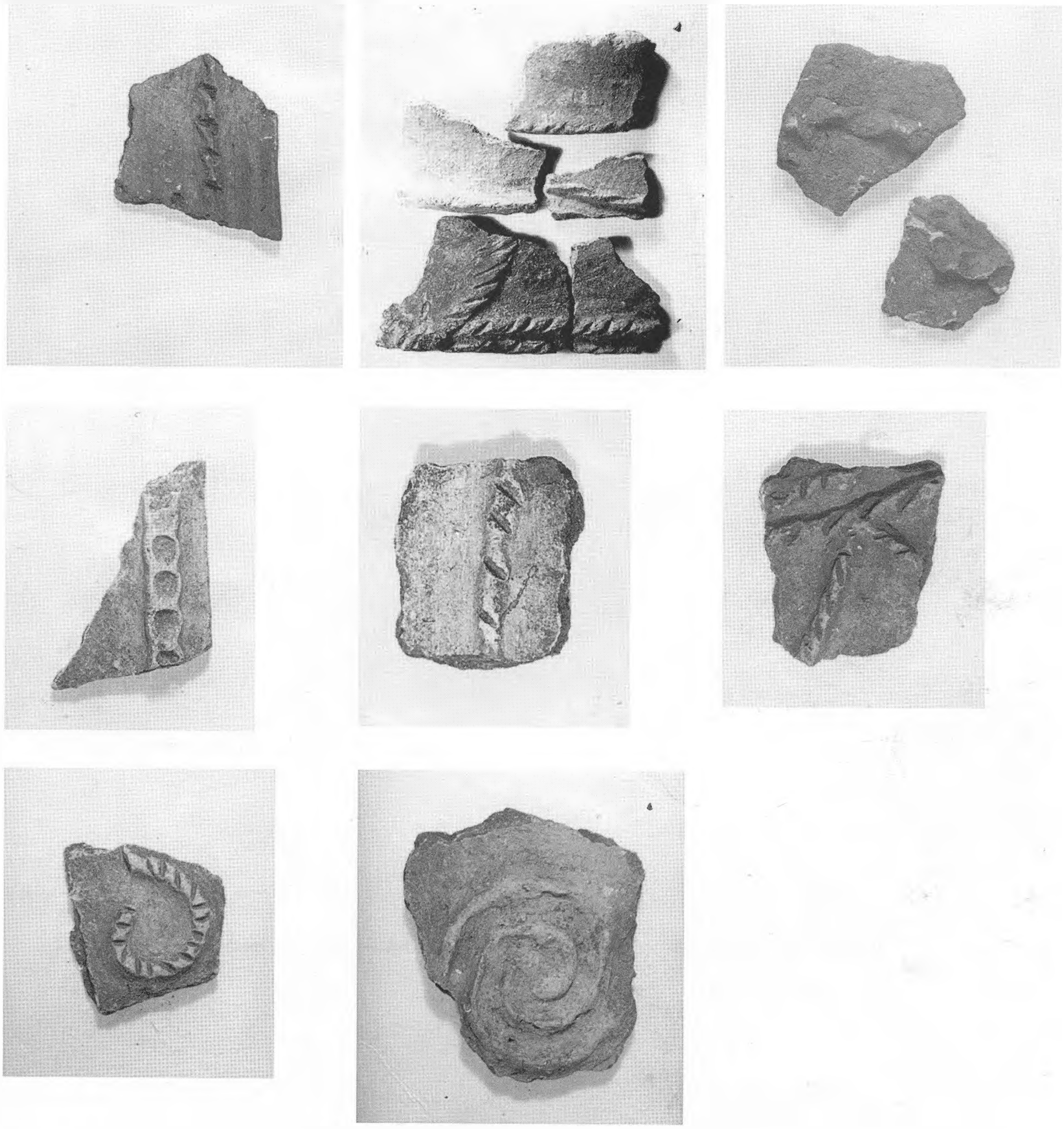

Керамични фрагменти с релефна и врязана украса, открити около скалния гроб край с. Дряново.

Алб. № 60

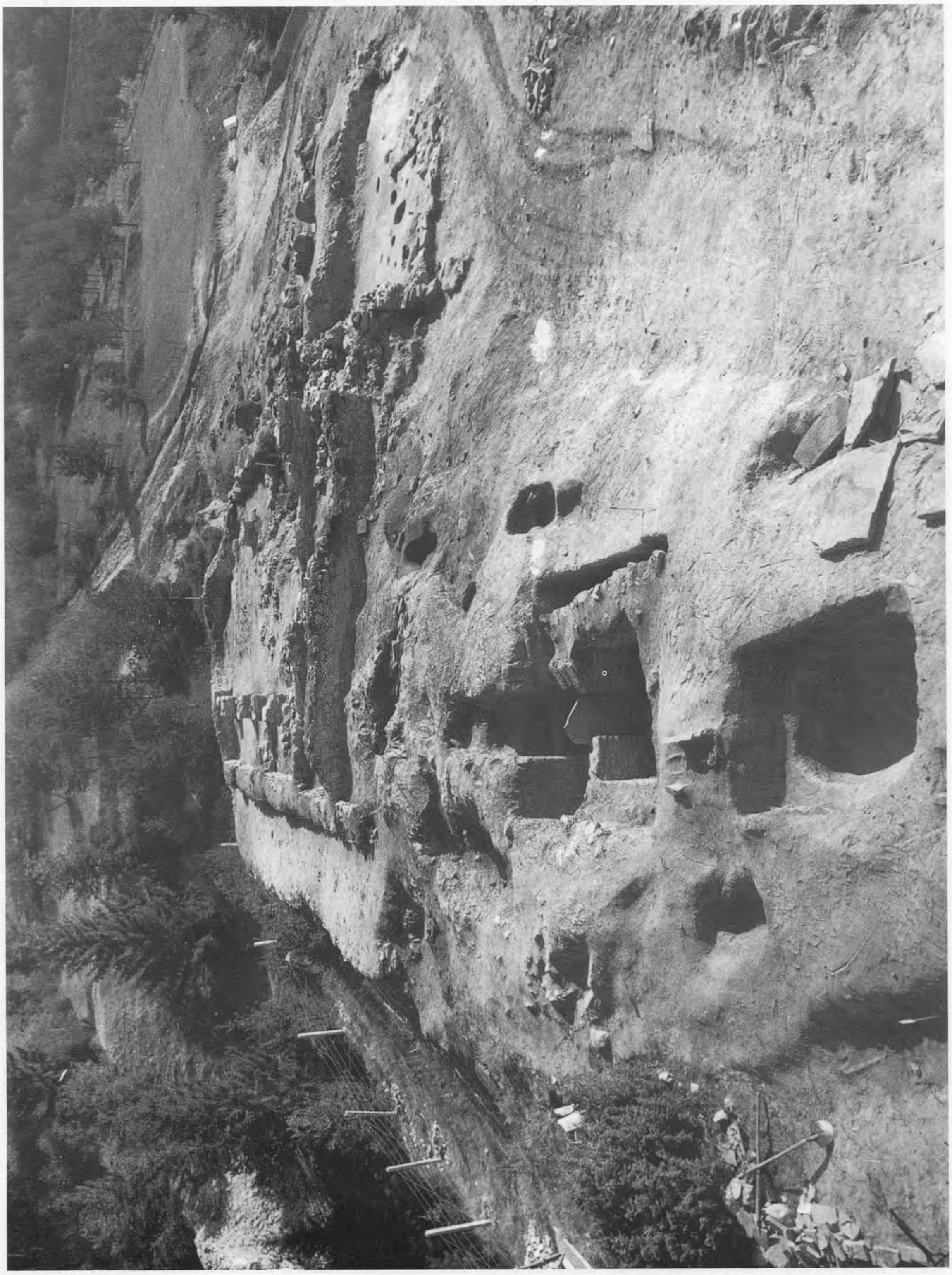

Култовият комплекс край с. Барутин, община Доспат състоящ се от безмогилен некропол, култови ями и трикорабна базилика от IV-VI в.

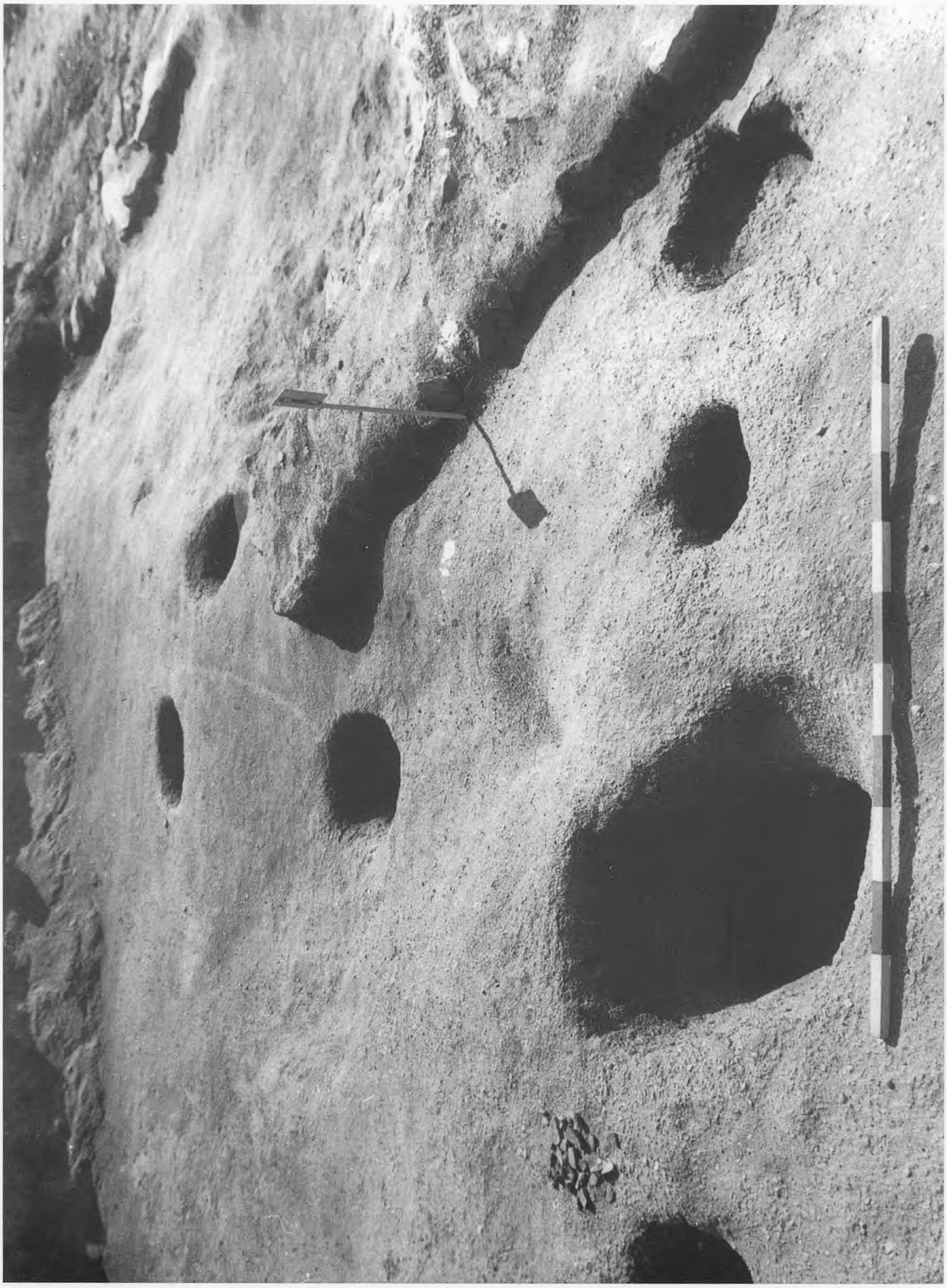

Конусовидни и цилиндрични ями в култовия комплекс край с. Барутин, община Доспат.

Алб. № 61

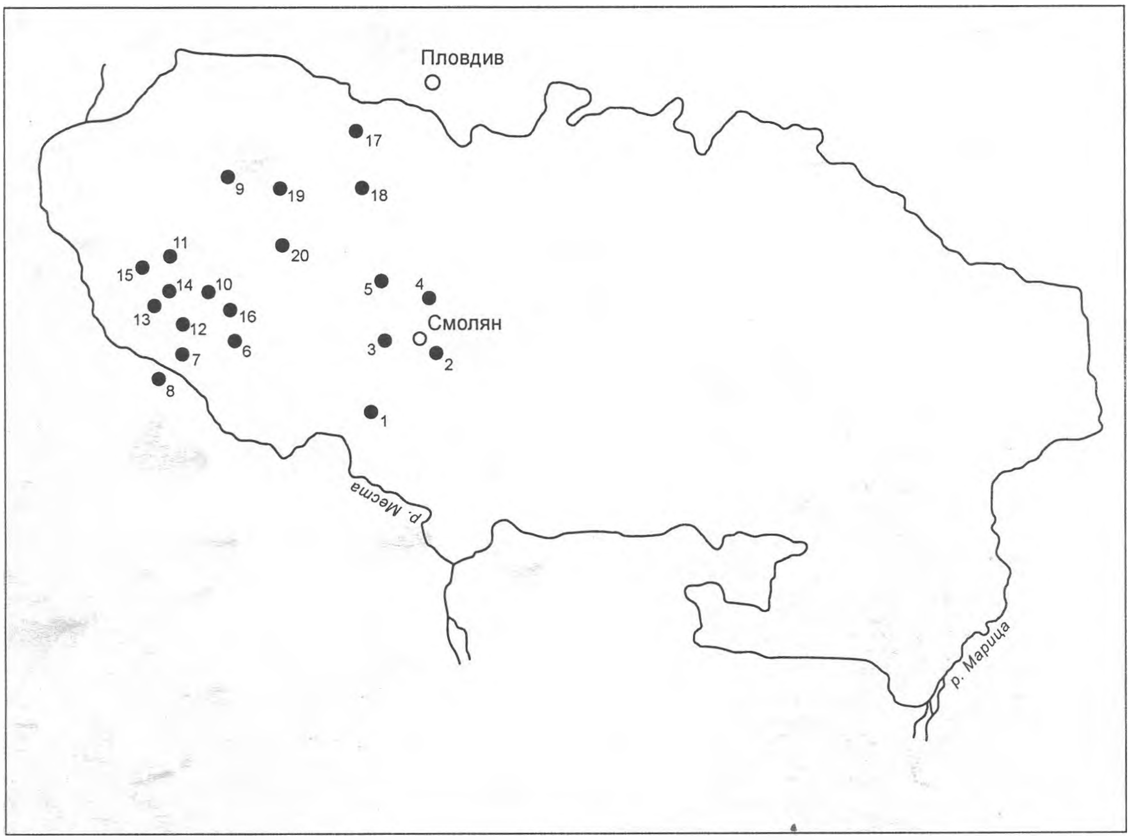
Пловдив
Смолян
р. Места
р. Марица
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20

Карта VII – безмогилни (плоски) некрополи в Родопите от периода IV-I в. пр. Хр.:

1. Могилица 2. Габрица 3. Стойките 4. Пампорово 5. Върбово 6. Вълкосел
7. Абланица 8. Хаджидимово 9. Велинград 10. Плетена 11. Ковачевица
12. Г. Дряново 13. Дебрен 14. Крушево 15. Лещен 16. Сатовча 17. Брестовица
18. Извор 19. Ново село 20. Борино.

Алб. № 62

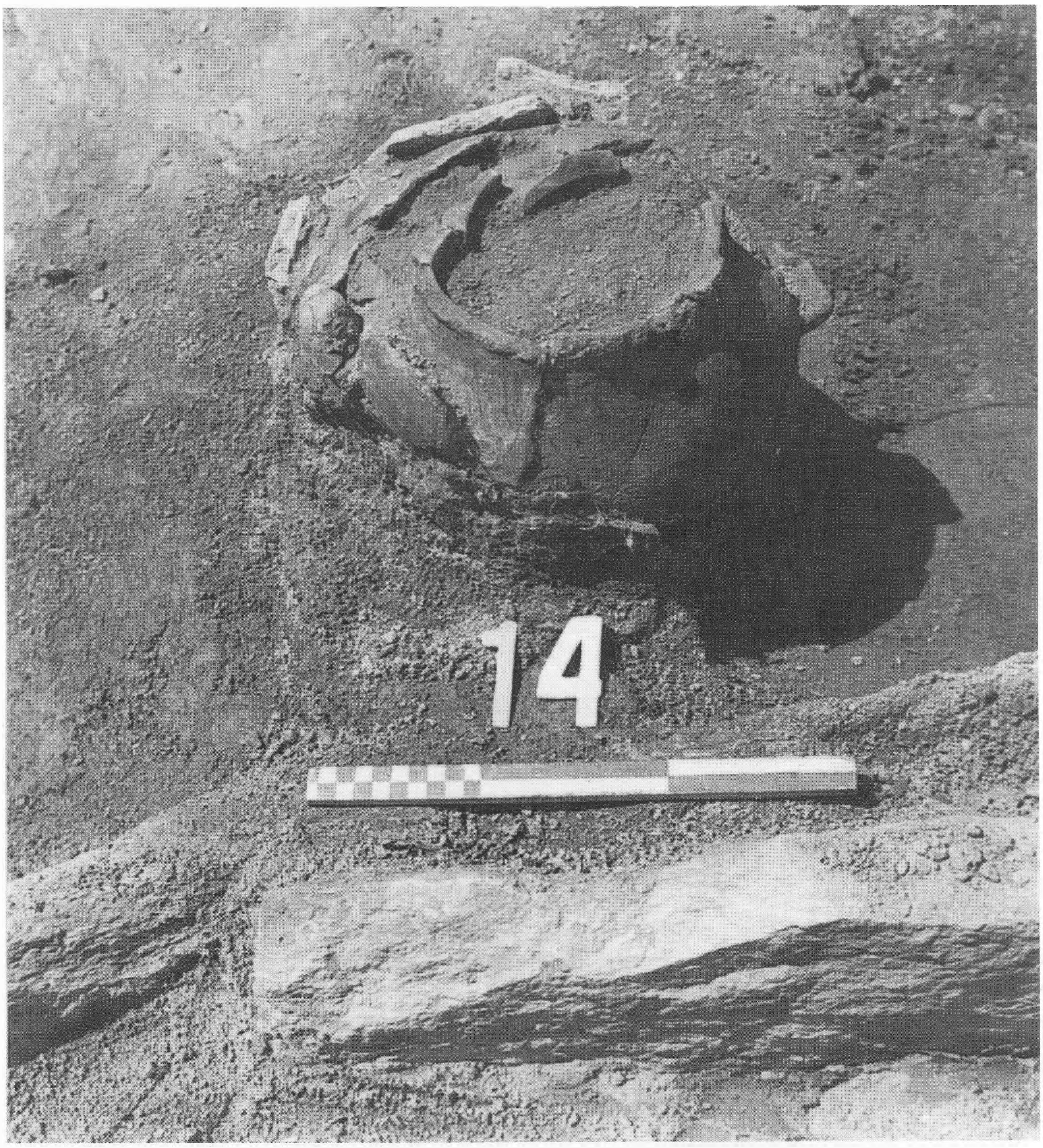

Урна № 14 разположена до гроб-кенотаф в некропола край с. Стойките, община Смолян.

Алб. № 63

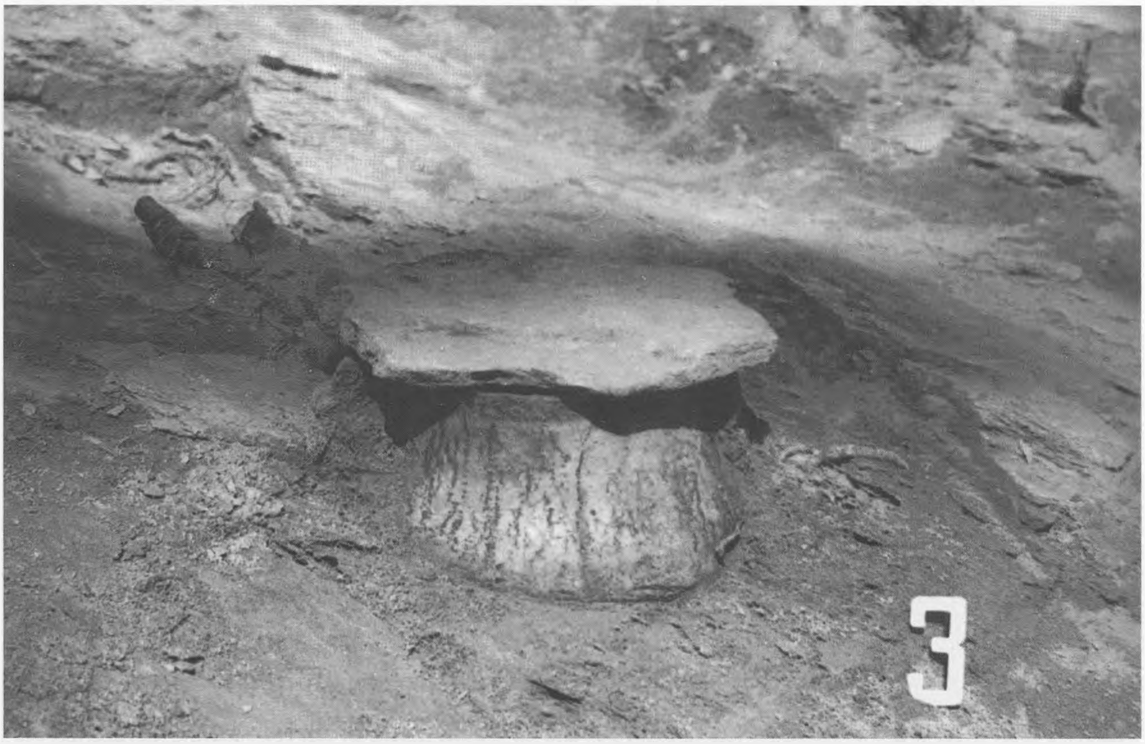

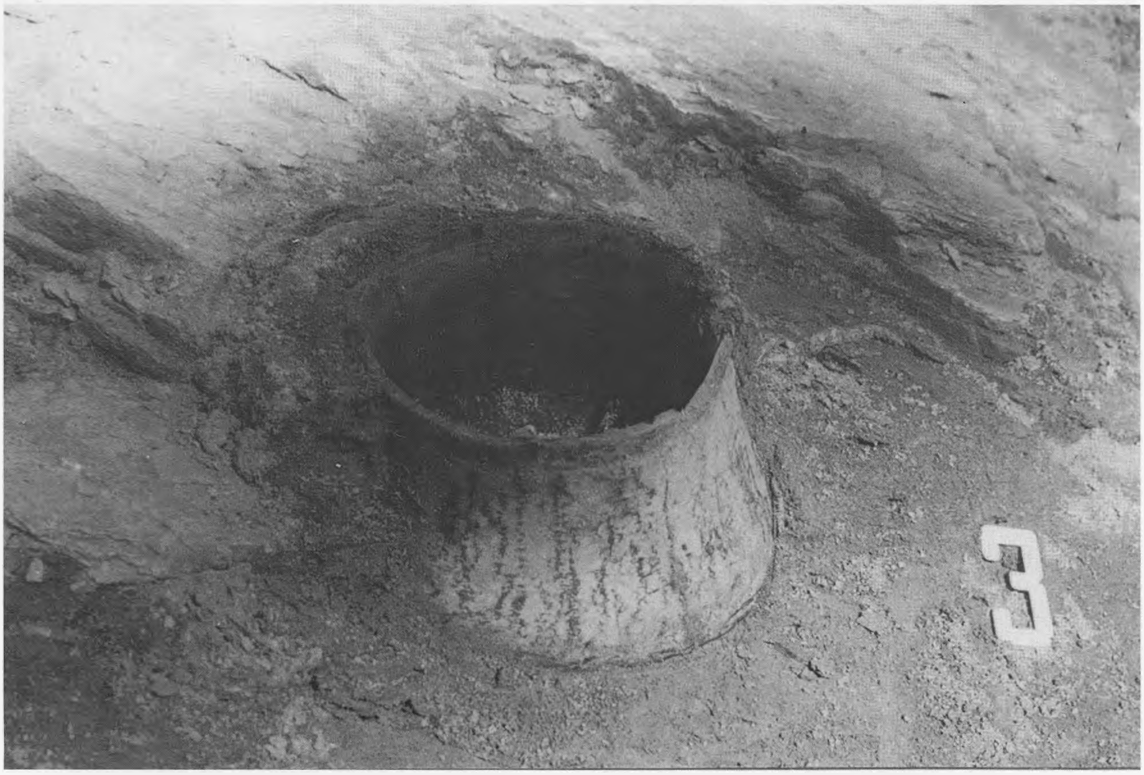

Урна № 3 покрита с каменна плоча – с. Стойките, община Смолян.

Алб. № 64

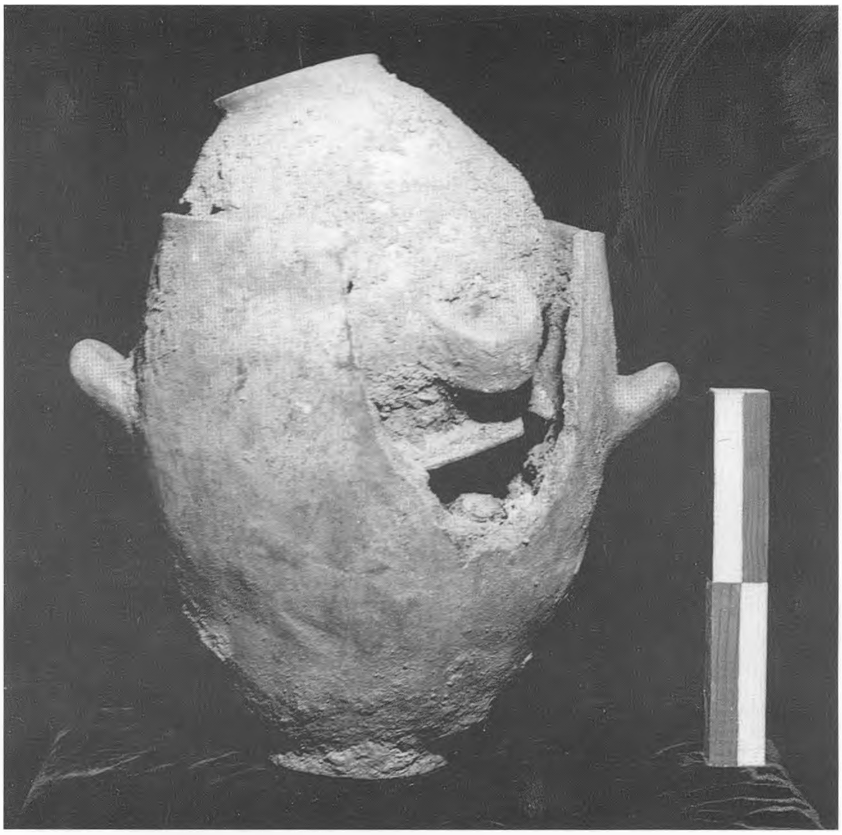

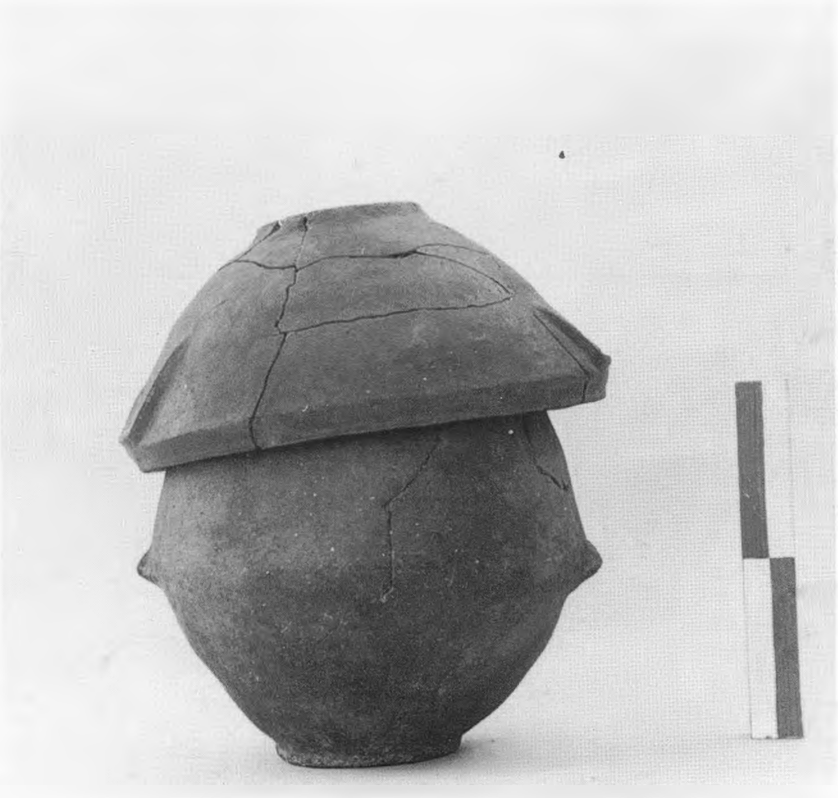

Урни захлупени с глинени съдове от некропола край с. Стойките.

Алб. № 65

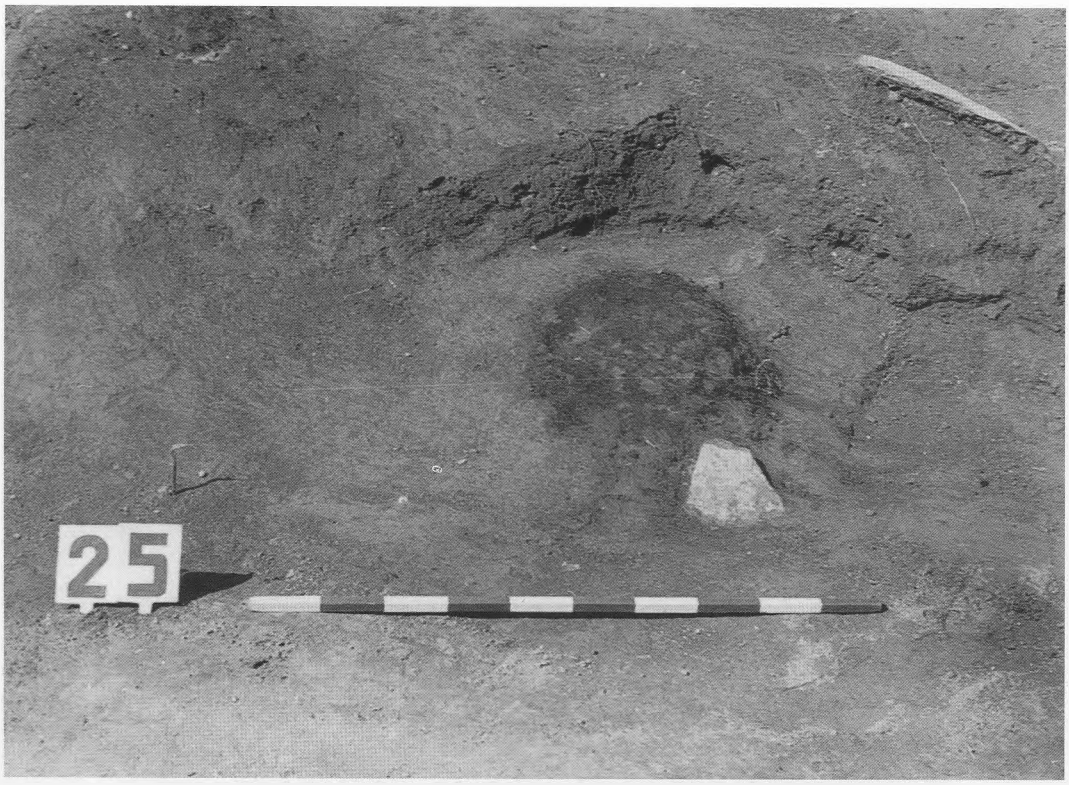

Следи от огнище разположено върху урна № 25 – с. Стойките

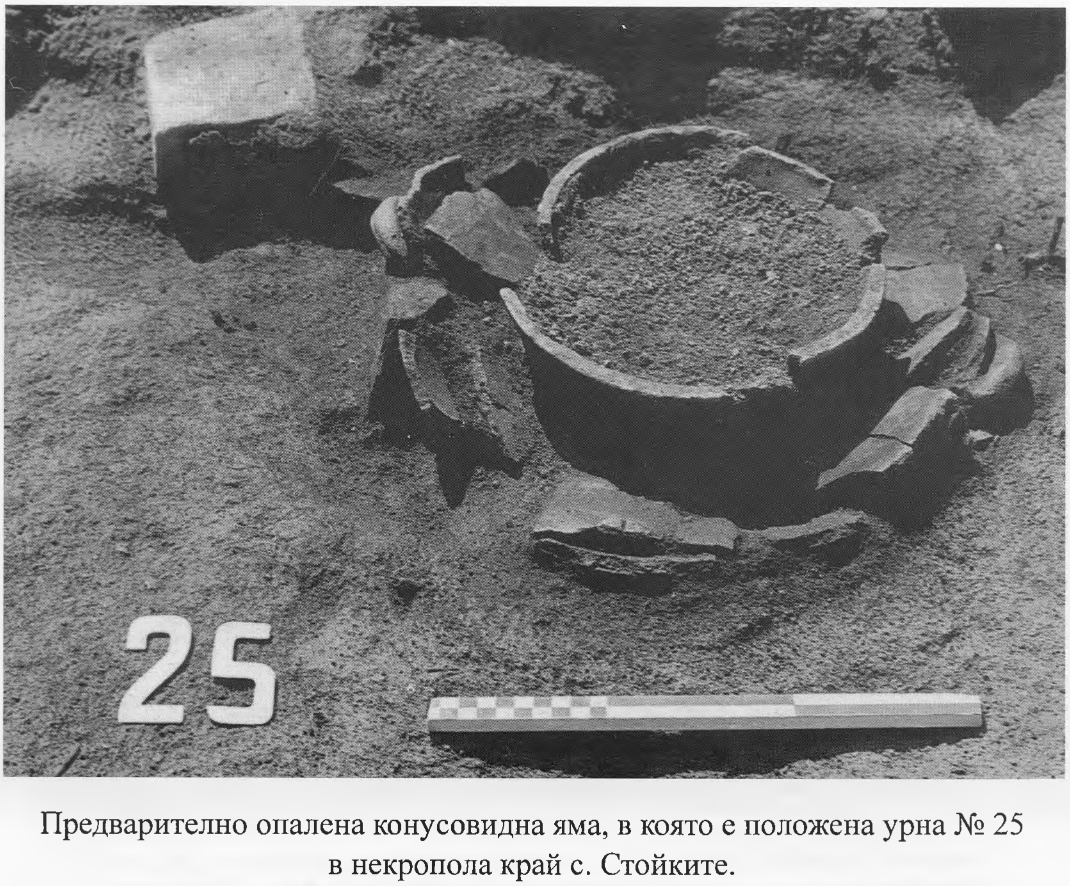

Предварително опалена конусовидна яма, в която е положена урна № 25
в некропола край с. Стойките.

Алб. № 66

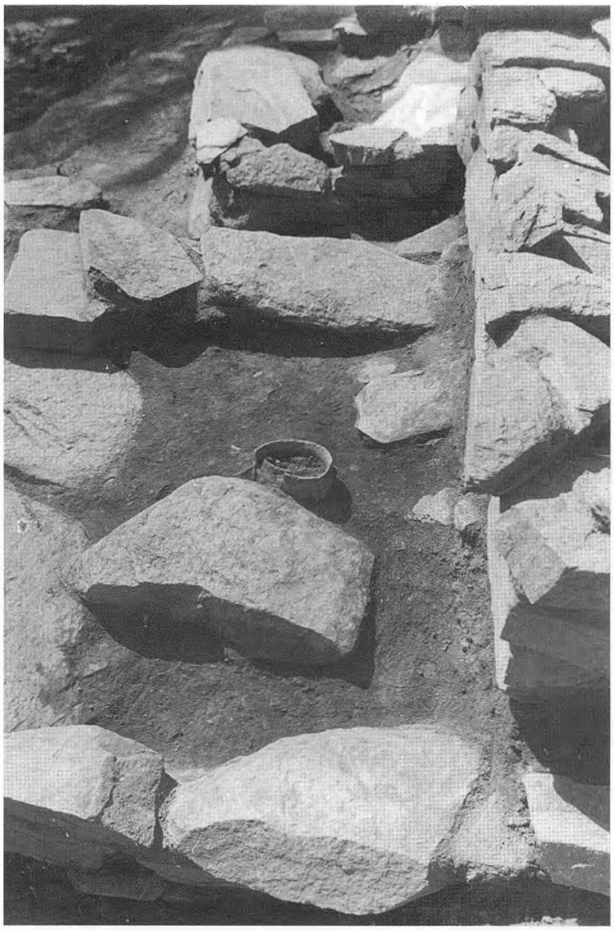

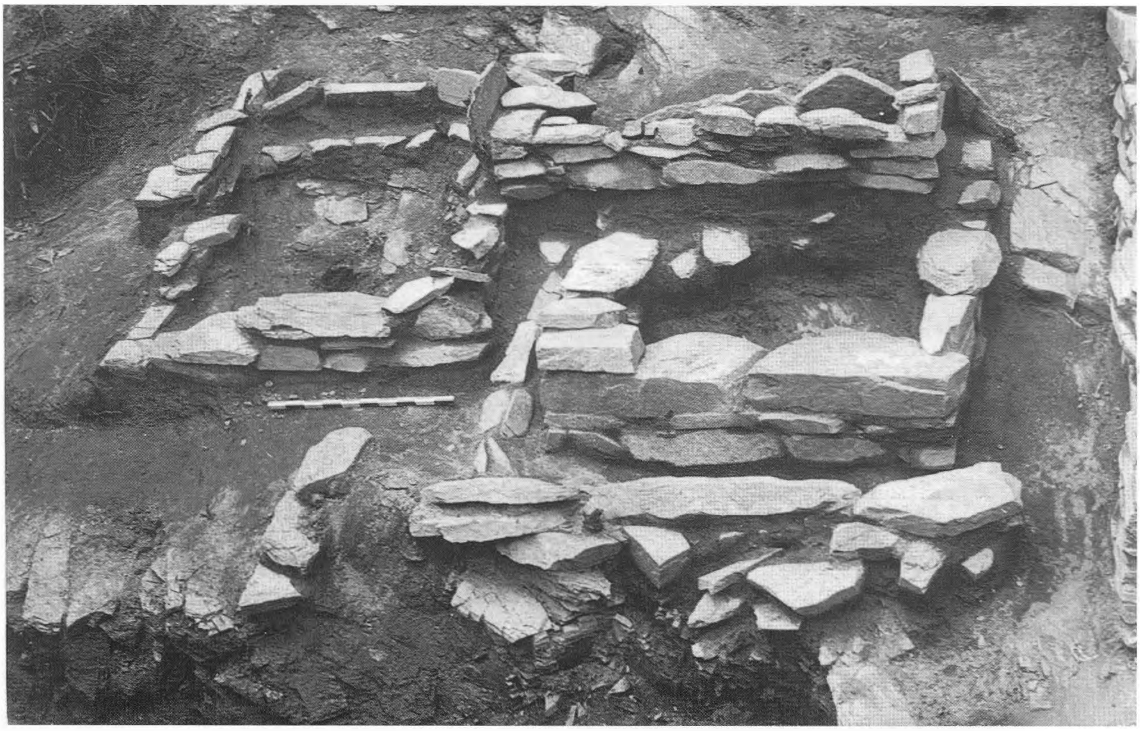

Култови съоръжения от камъни, ограждащи гробната площ около някои урни от некропола край с. Стойките.

Алб. № 67

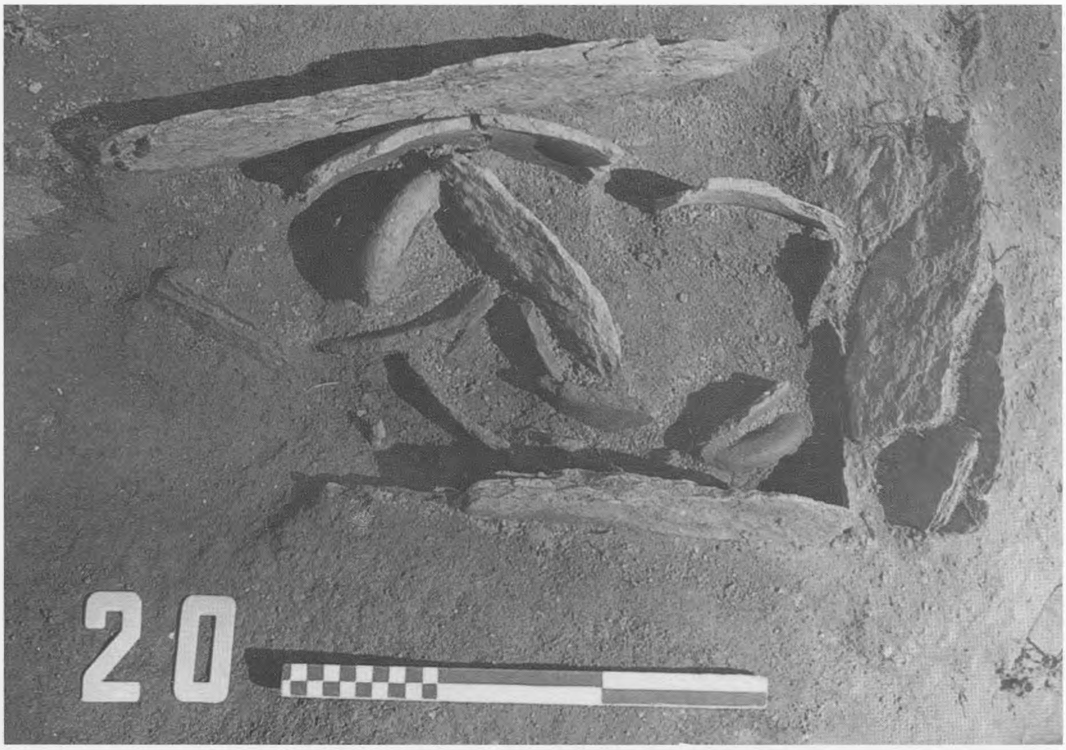

Цистов гроб № 20 с положена урна – с. Стойките.

Алб. № 68

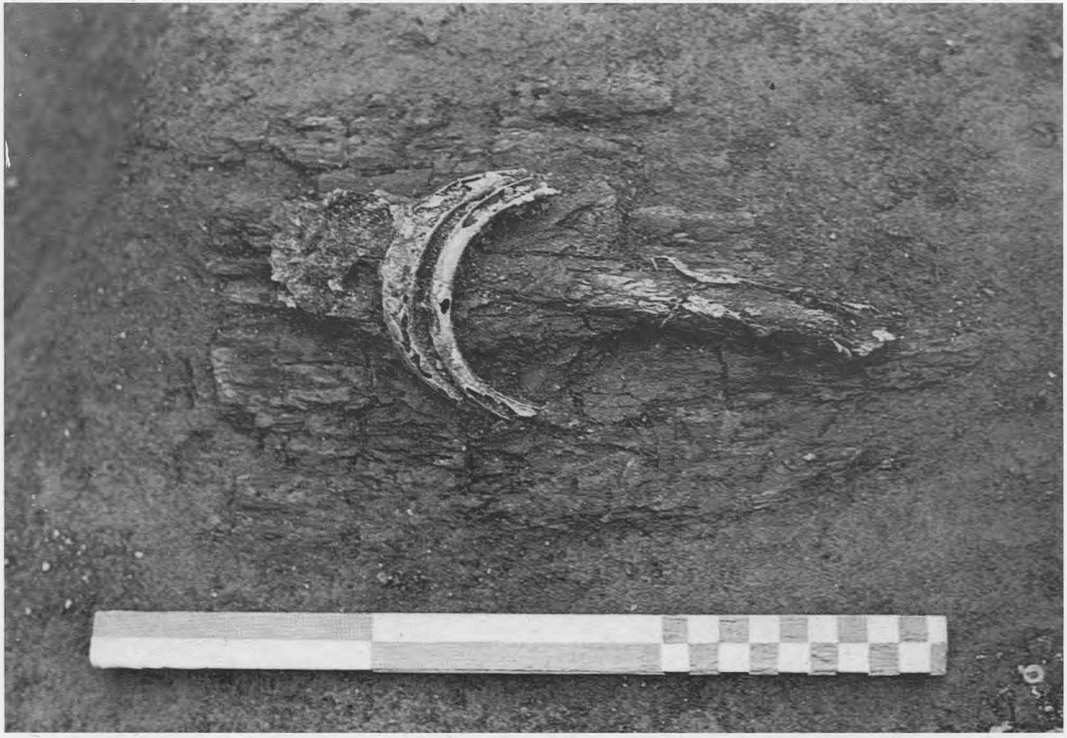

Гроб № 22 – погребение на лакътна кост с две гривни върху нея, положена върху фрагмент от дърво – с. Стойките.

Алб. № 69/1

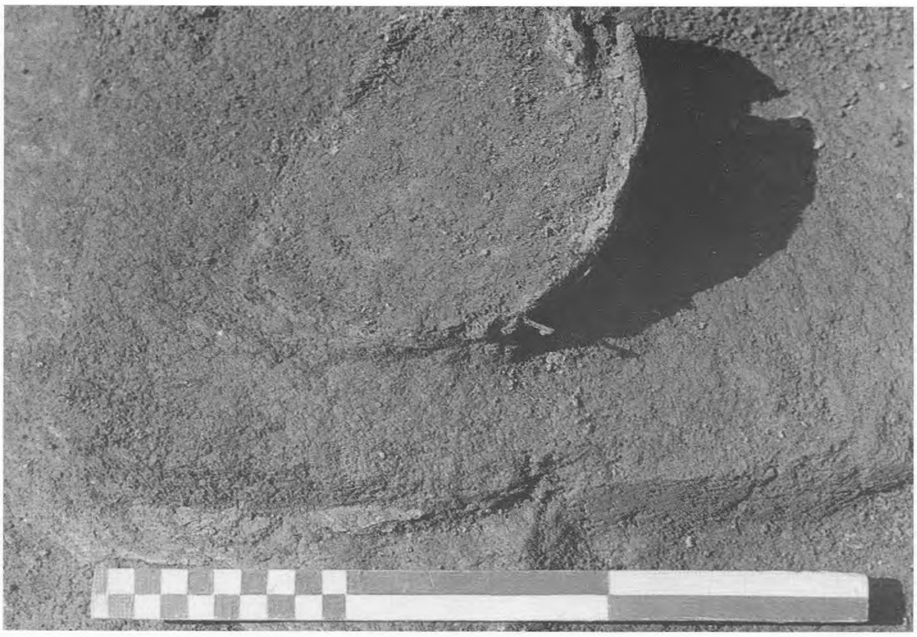

Гроб № 10 – погребение на череп, Стойките.

Алб. № 69/2

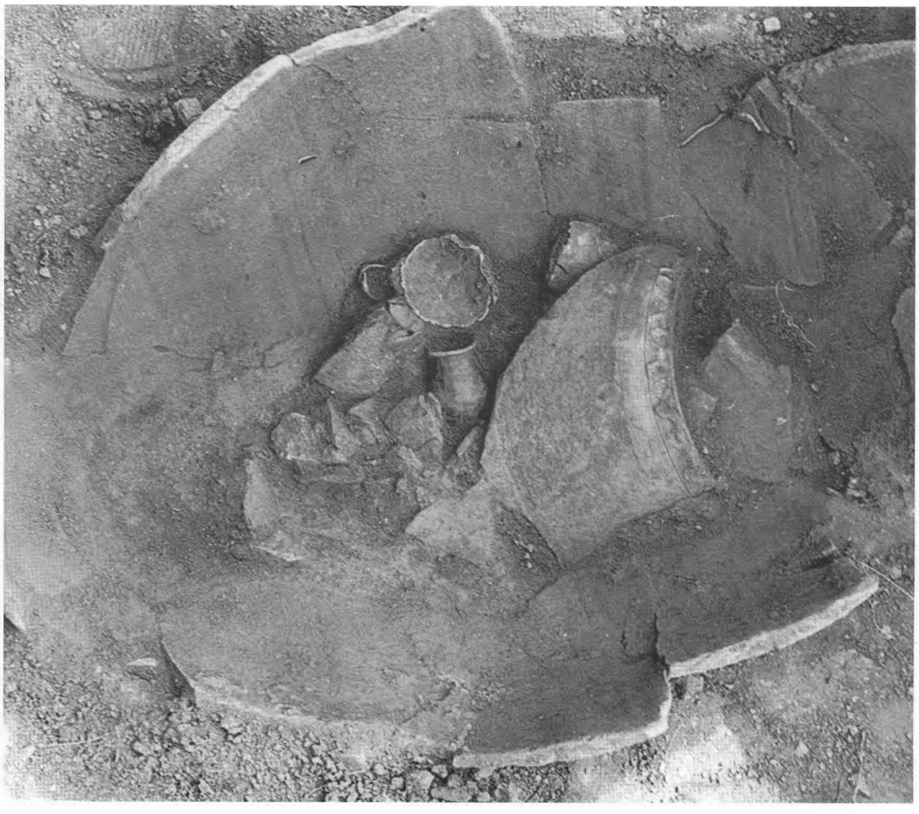

Гроб № 4 – колективно погребение на черепи и кости от долни крайници положени в питос – с. Върбово.

Алб. № 70

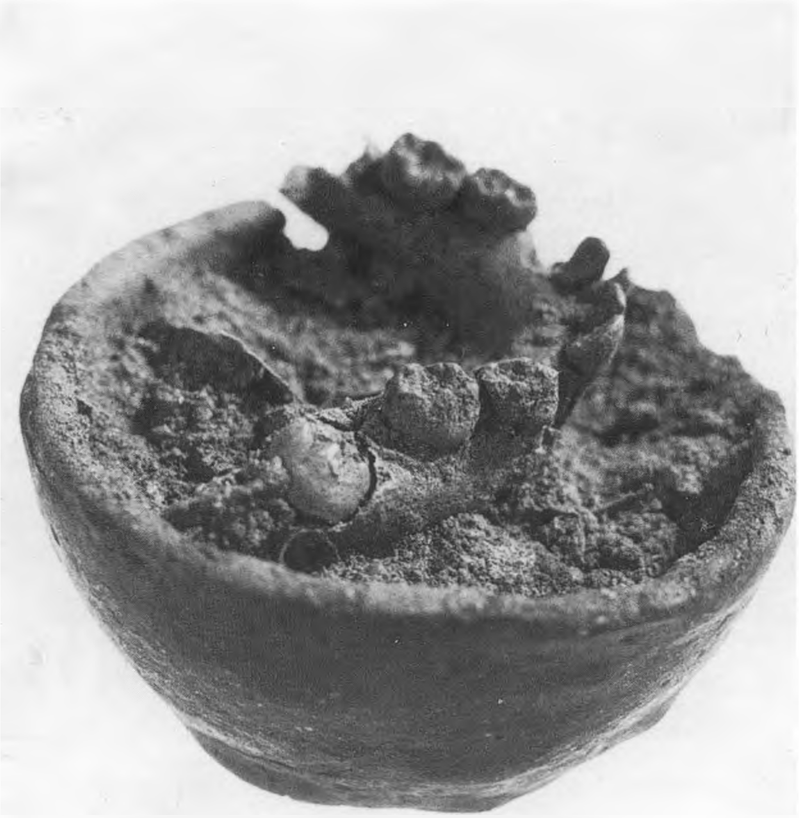

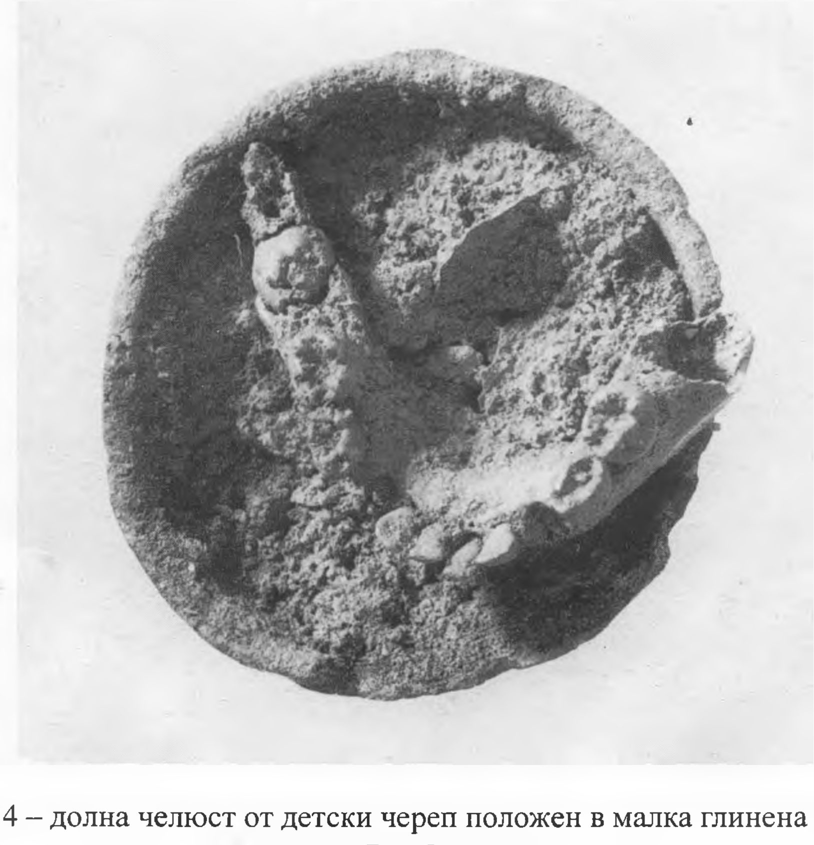

Гроб № 4 – долна челюст от детски череп положен в малка глинена купичка, с. Върбово.

Алб. № 71

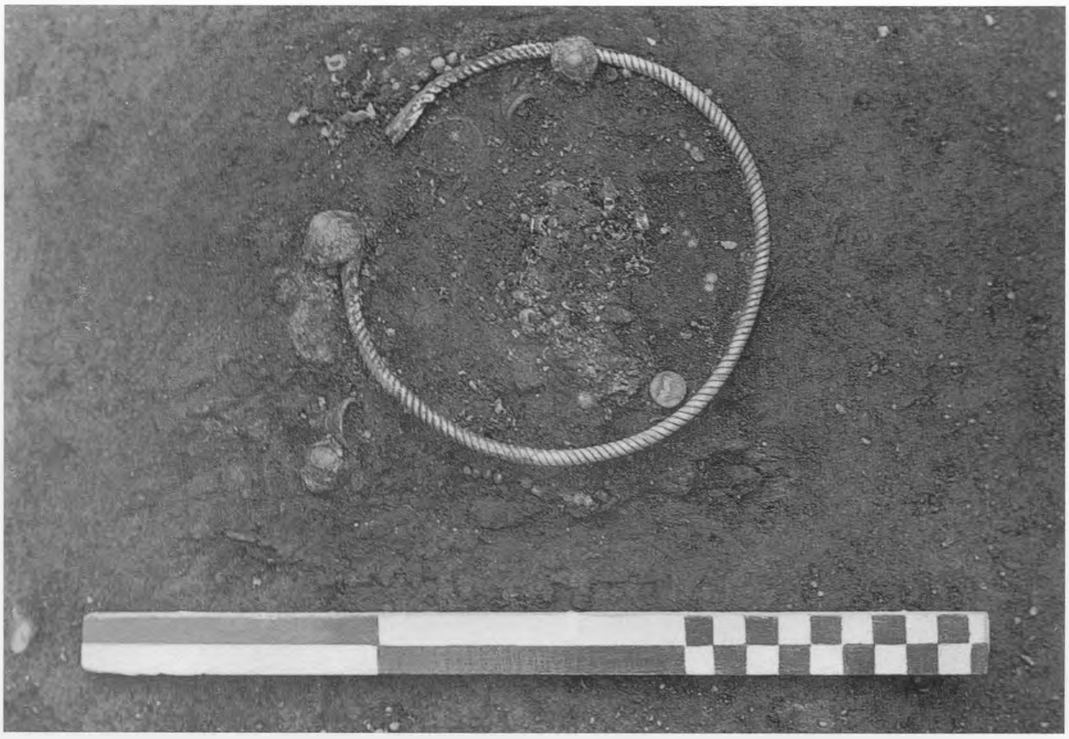

Гроб № 22 – погребения на зъби и кремирани човешки останки, с. Стойките.

Алб. № 72

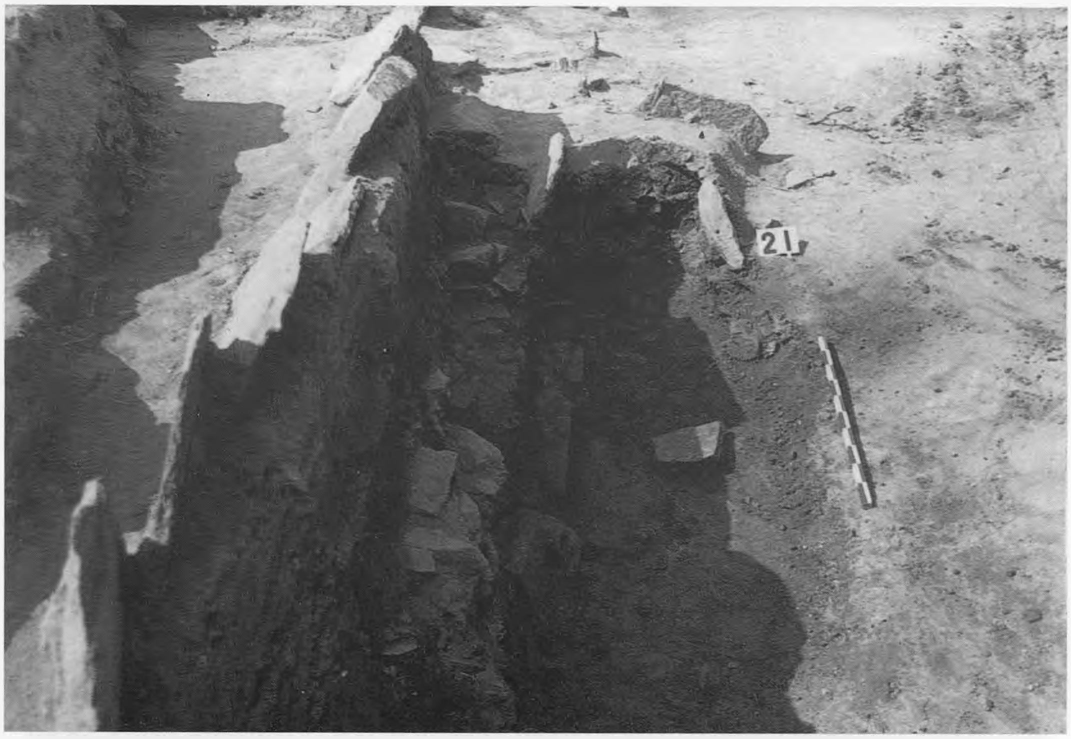

Плитка яма с правоъгълна форма използувана като гробно съоръжение при извършването на едно от погребенията чрез частично трупополагане – гроб № 1, с. Стойките.

Алб. № 73/1

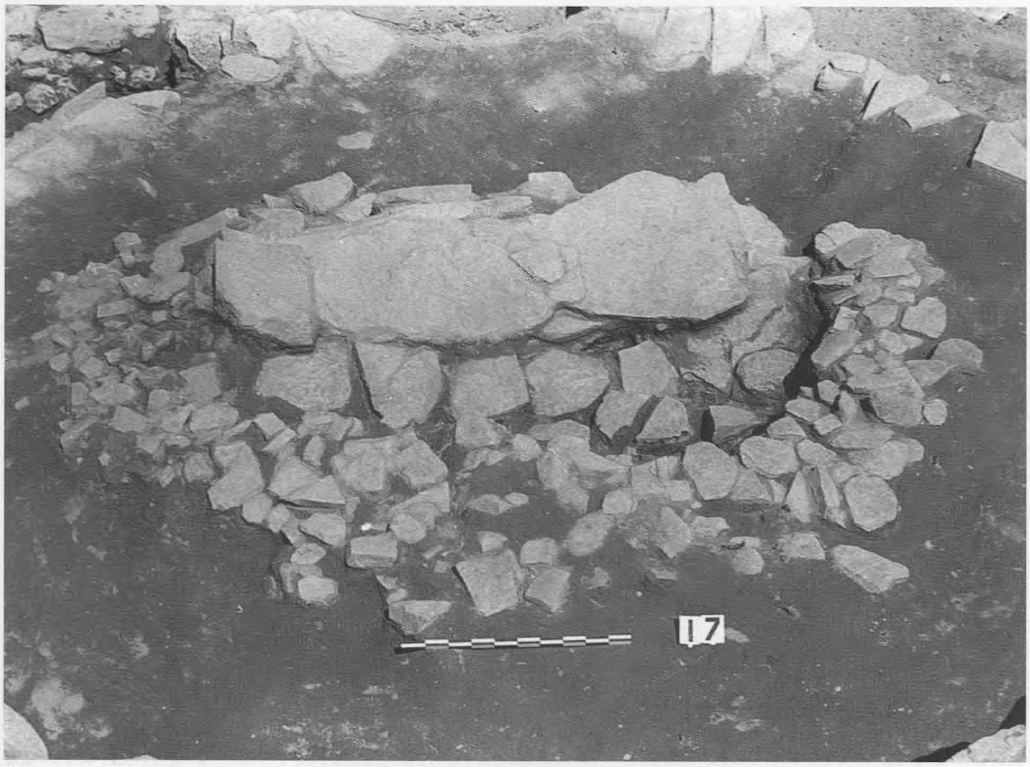

Гроб № 17 – цистов гроб с правоъгълна форма, с. Стойките.

Алб. № 73/2

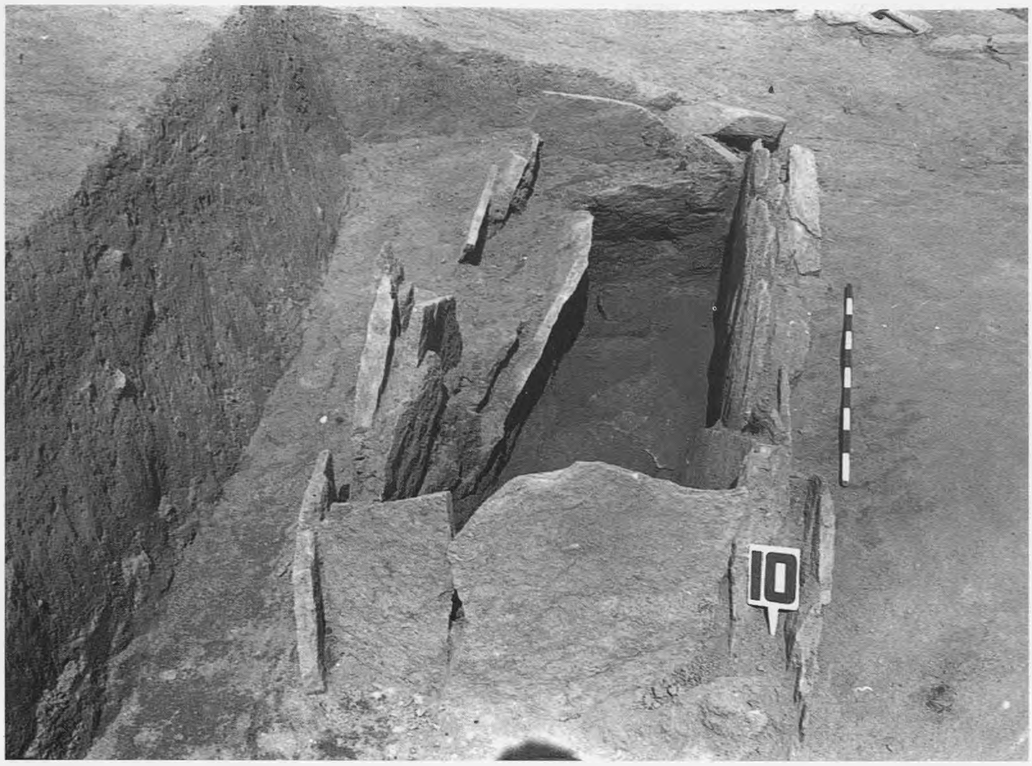

Гроб № 10 – погребение на череп в западния ъгъл на камерата, с. Стойките.

Алб. № 74

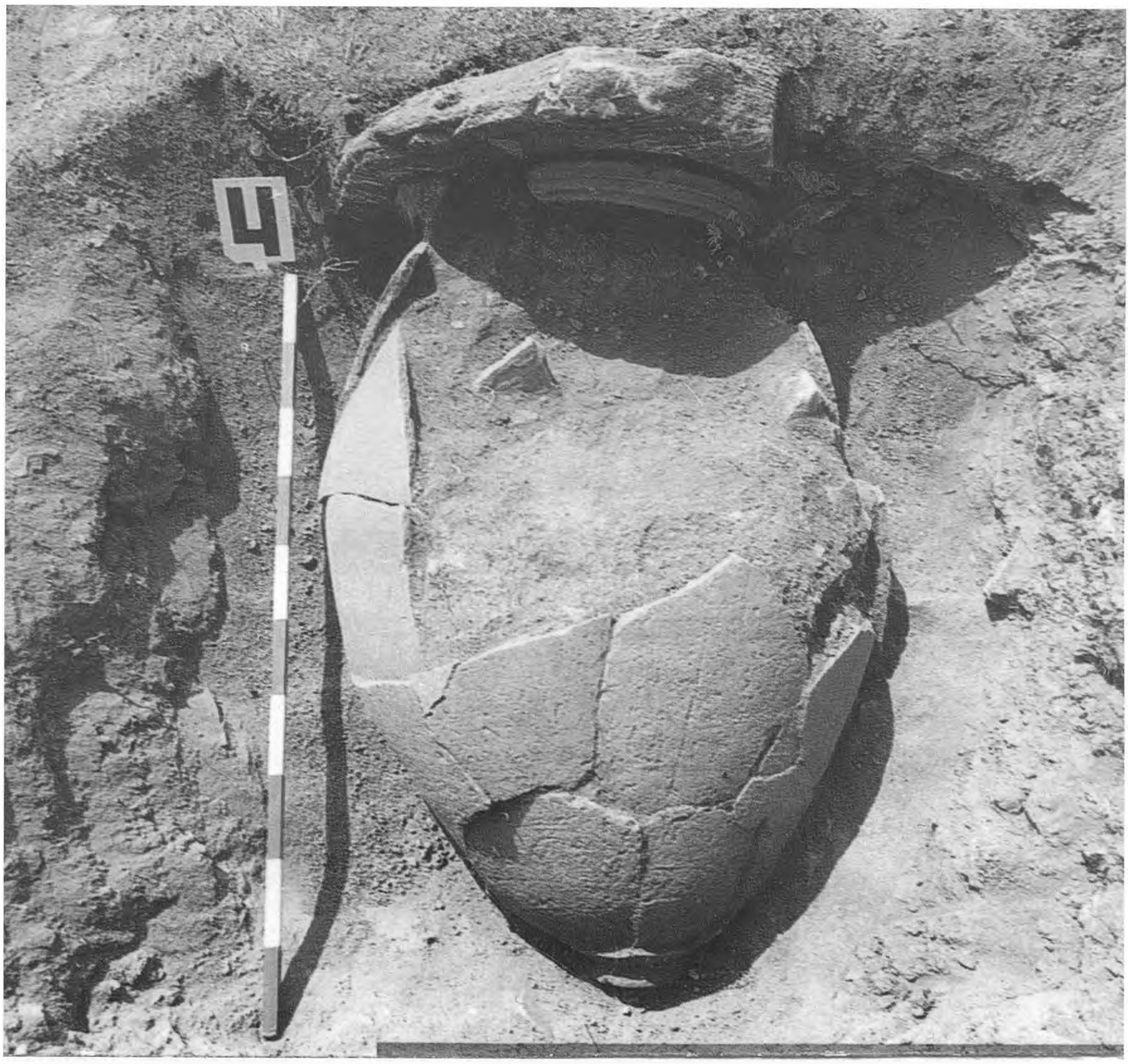

Питос използван като гробно съоръжение в плоския некропол край с. Върбово.

Алб. № 75

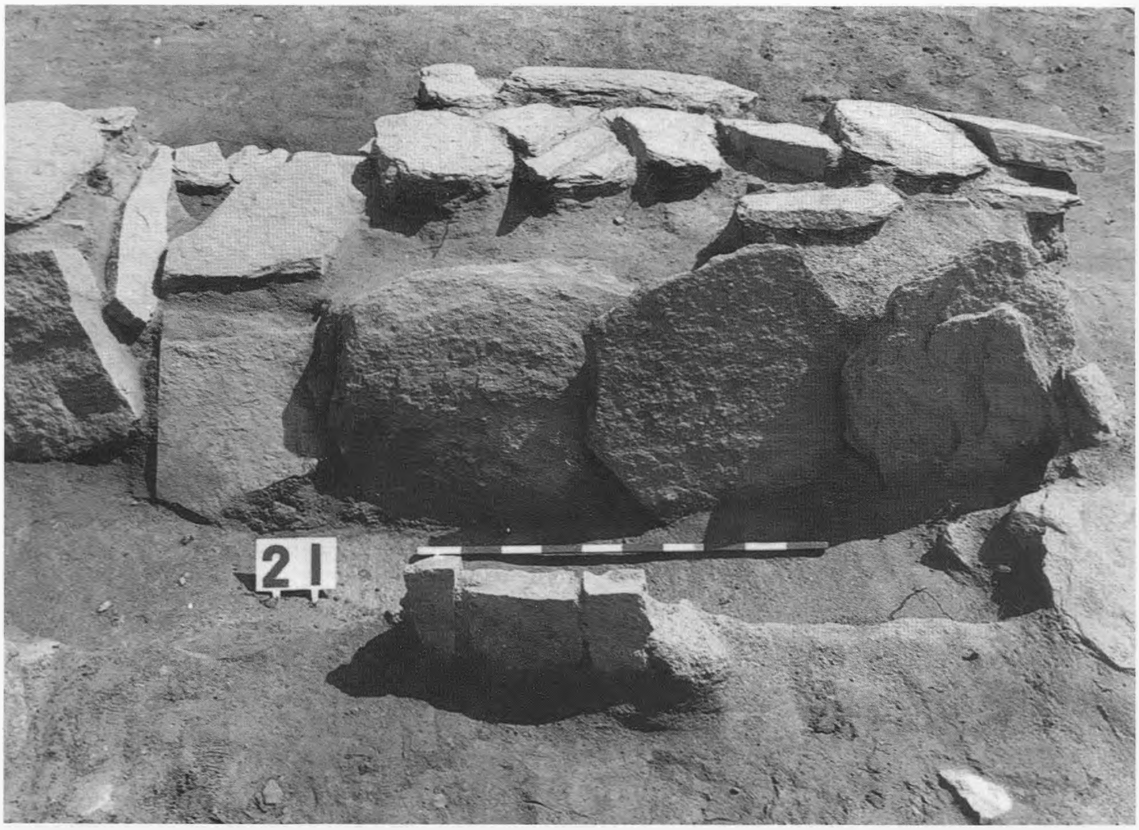

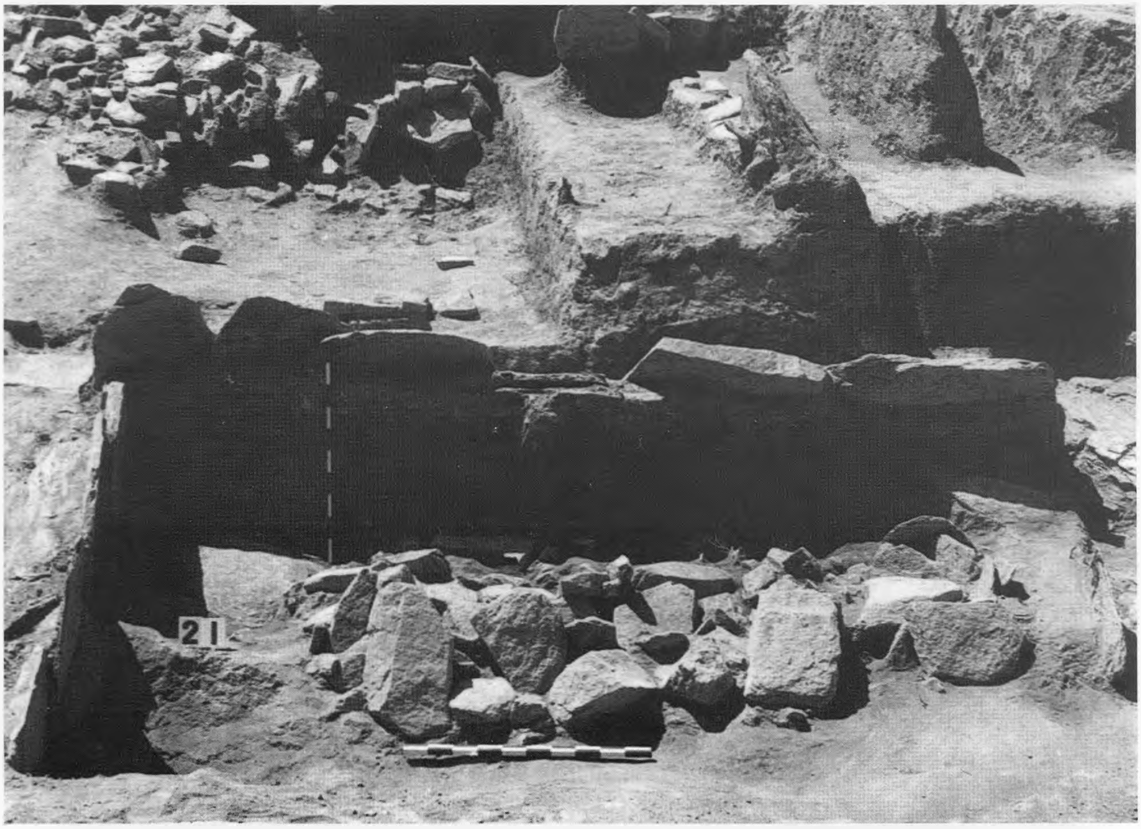

Допълнително култово съоръжение издигнато върху гробното съоръжение и останките на мъртвеца – гроб № 21, с. Стойките.

Алб. № 76

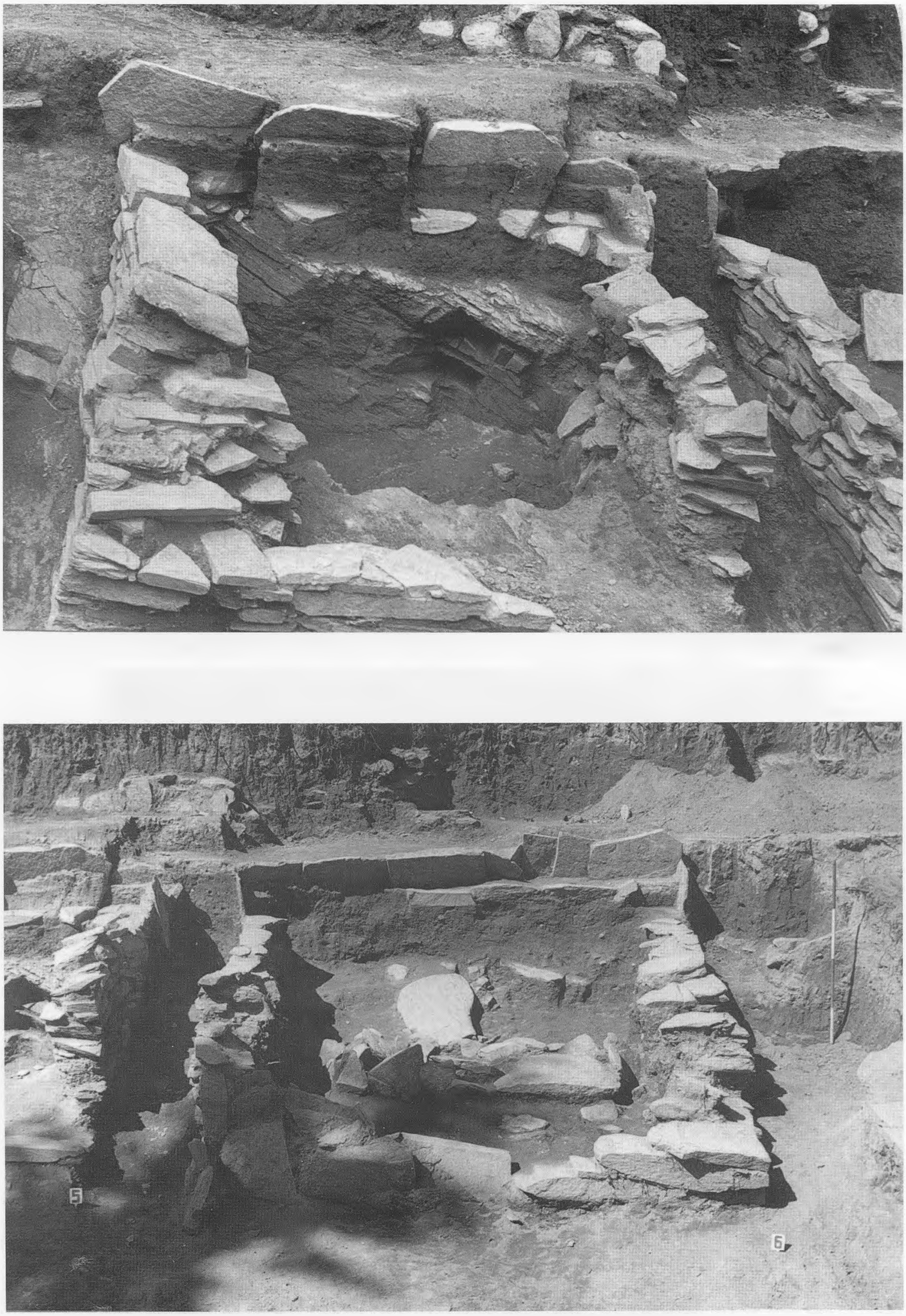

Допълнителни култови съоръжения с квадратен план върху гроб № 5 и № 6, с. Стойките.

Алб. № 77

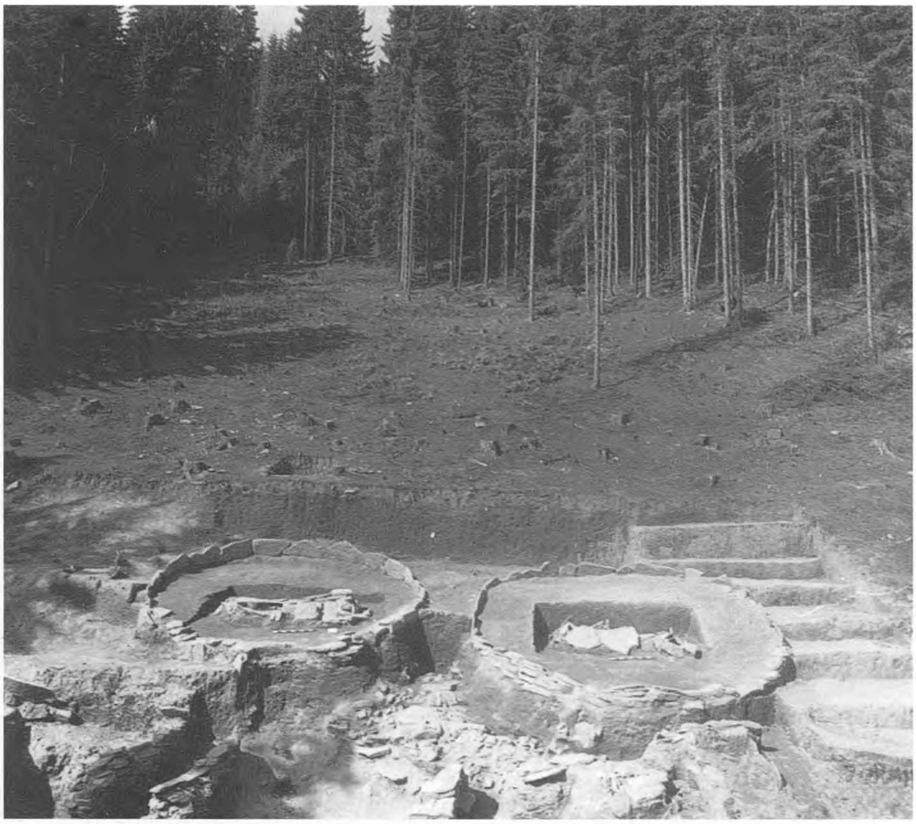

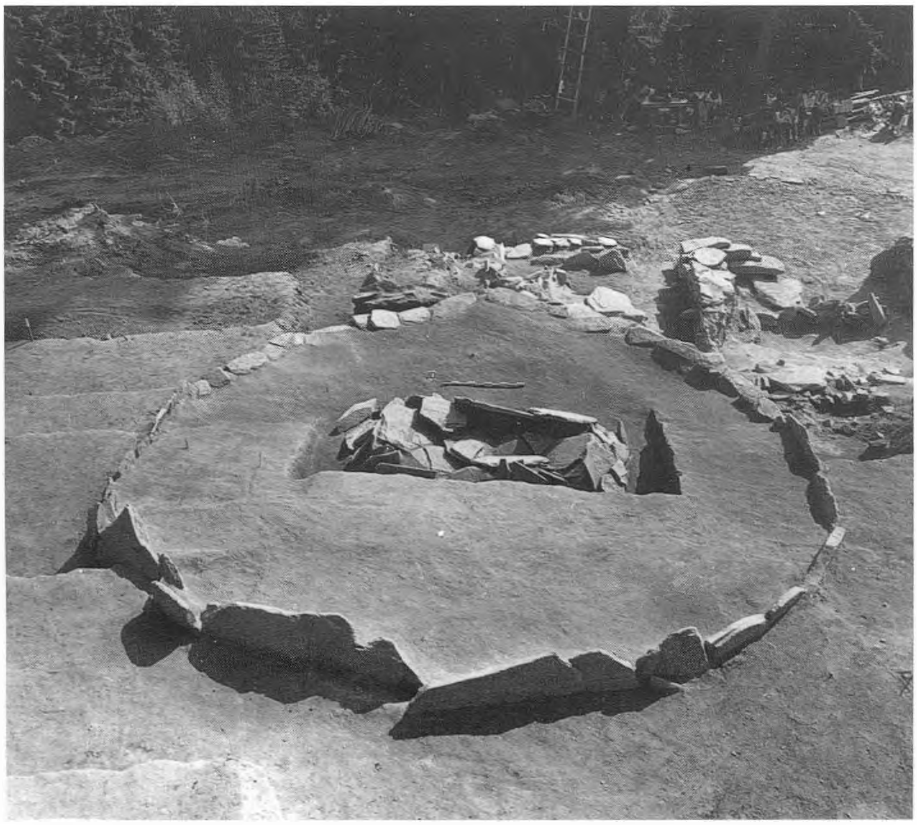

Пръстени от вертикално поставени каменни плочи използувани като допълнителни култови съоръжения ограждащи гробната площ около гроб № 10 и № 17, с. Стойките.

Алб. № 78/1

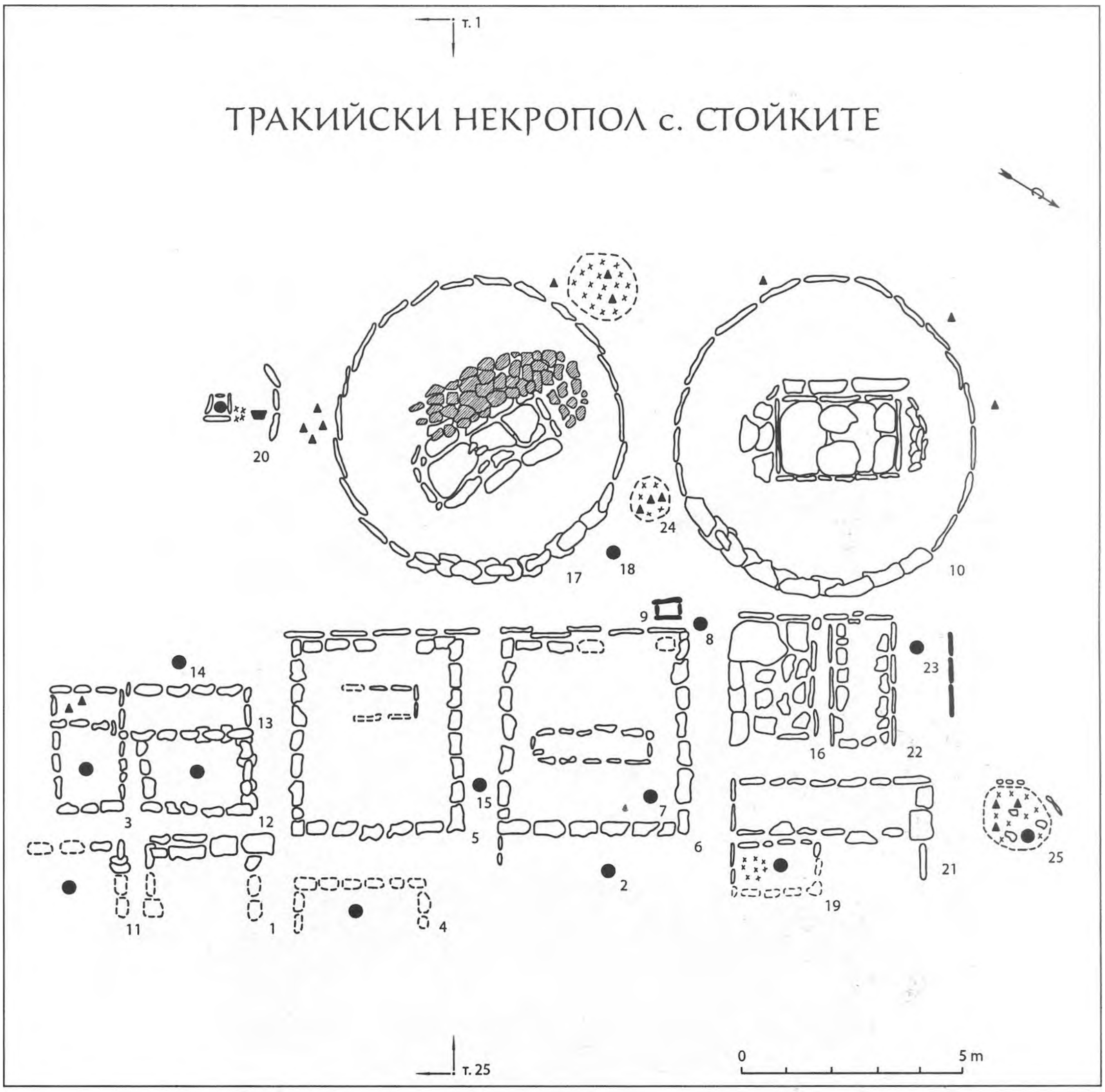
т. 1
ТРАКИЙСКИ НЕКРОПОЛ с. СТОЙКИТЕ
20
17
18
24
10
9
8
14
13
16
22
23
3
12
15
5
7
6
21
25
19
11
1
4
2
т. 25
0
5 m

План на плоския некропол край с. Стойките.

Алб. № 78/2

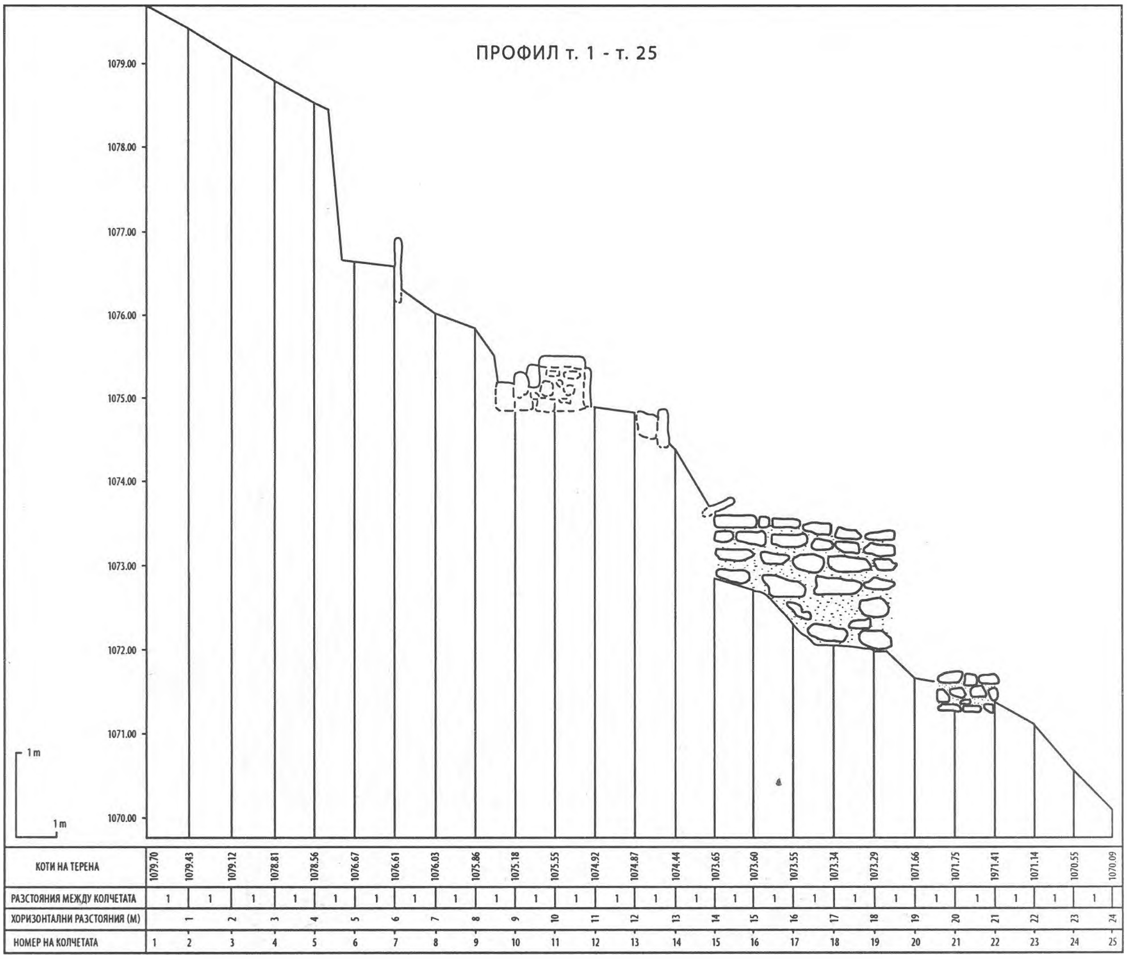
ПРОФИЛ т. 1 - т. 25
1079.00
1078.00
1077.00
1076.00
1075.00
1074.00
1073.00
1072.00
1071.00
1070.00
1 m
1 m
КОТИ НА ТЕРЕНА
1079.70
1079.43
1079.12
1078.81
1078.56
1076.67
1076.61
1076.03
1075.86
1075.18
1075.55
1074.92
1074.87
1074.44
1073.65
1073.60
1073.55
1073.34
1073.29
1071.66
1071.75
1971.41
1071.14
1070.55
1070.09
РАЗСТОЯНИЯ МЕЖДУ КОЛЧЕТАТА
1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
ХОРИЗОНТАЛНИ РАЗСТОЯНИЯ (М)
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24
НОМЕР НА КОЛЧЕТАТА
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25

Напречен разрез на плоския некропол, Стойките.

Алб. № 79

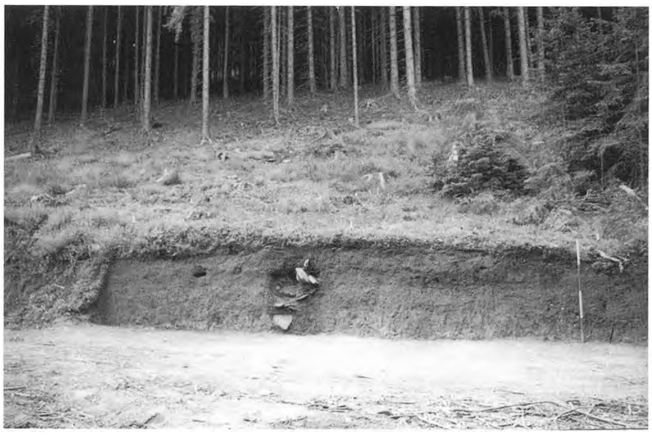

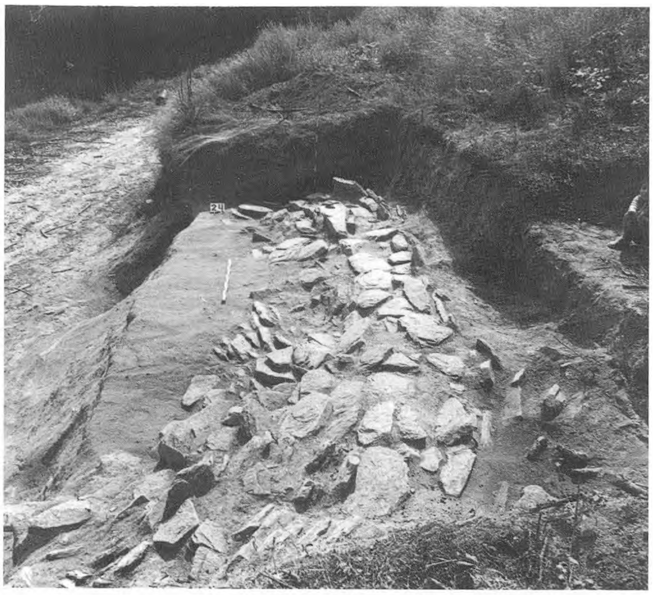

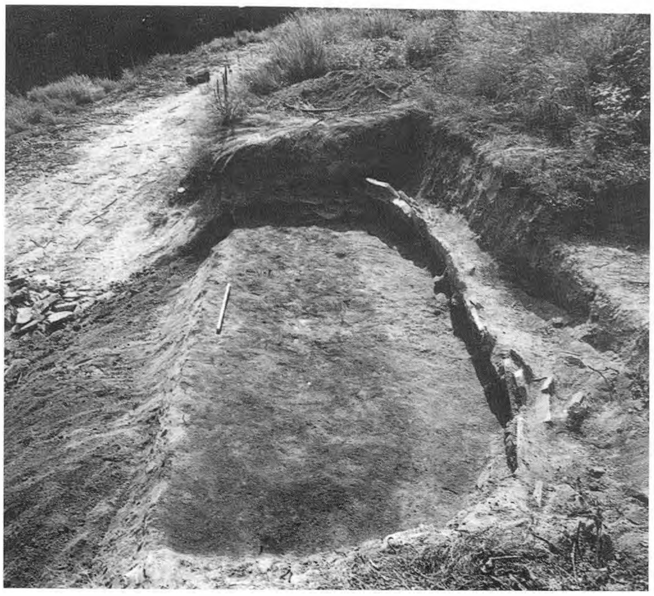

Западния сектор на пръстена от плоски камъни, ограждащ мястото за кремация, с. Стойките.

Алб. № 80

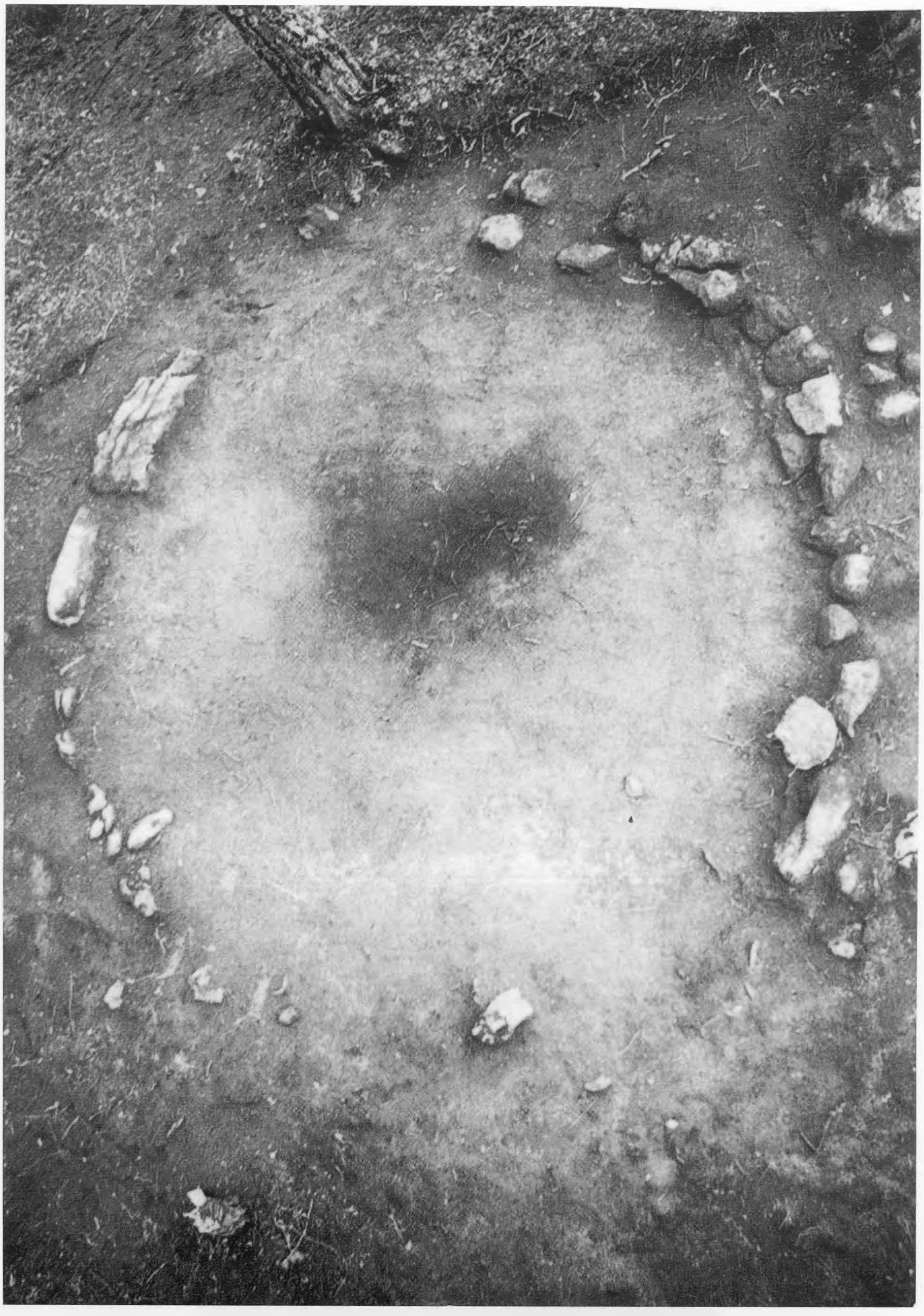

Гроб № 7 – пръстен от камъни ограждащ гробната площ на извършено чрез трупоизгаряне погребение от IV в. – Борино.

Алб. № 81

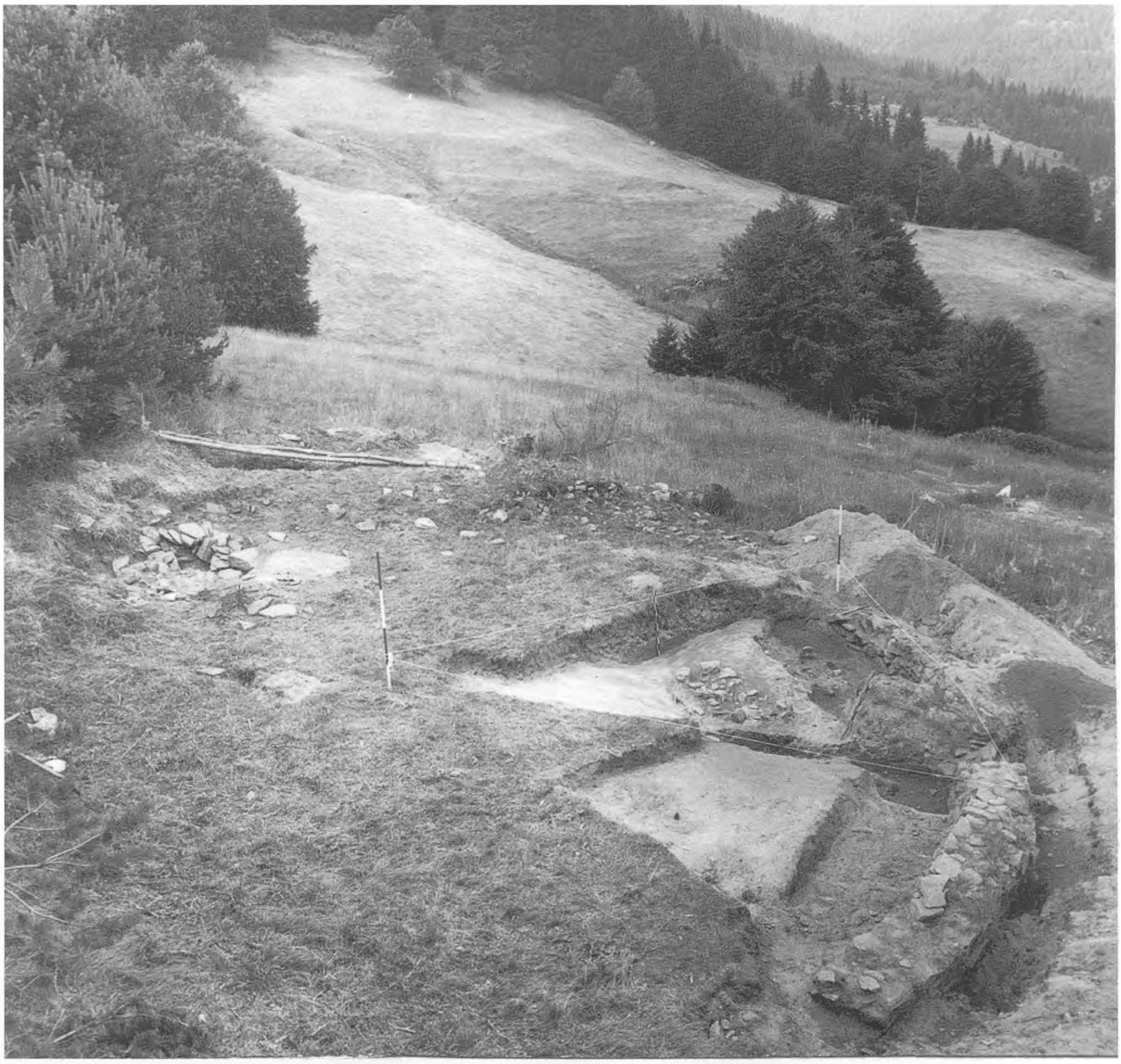

Сектор от пръстен оформен чрез двулицев зид ограждащ плоски гробове от III-IV в. край с. Славейно, Смолянско.

Алб. № 82

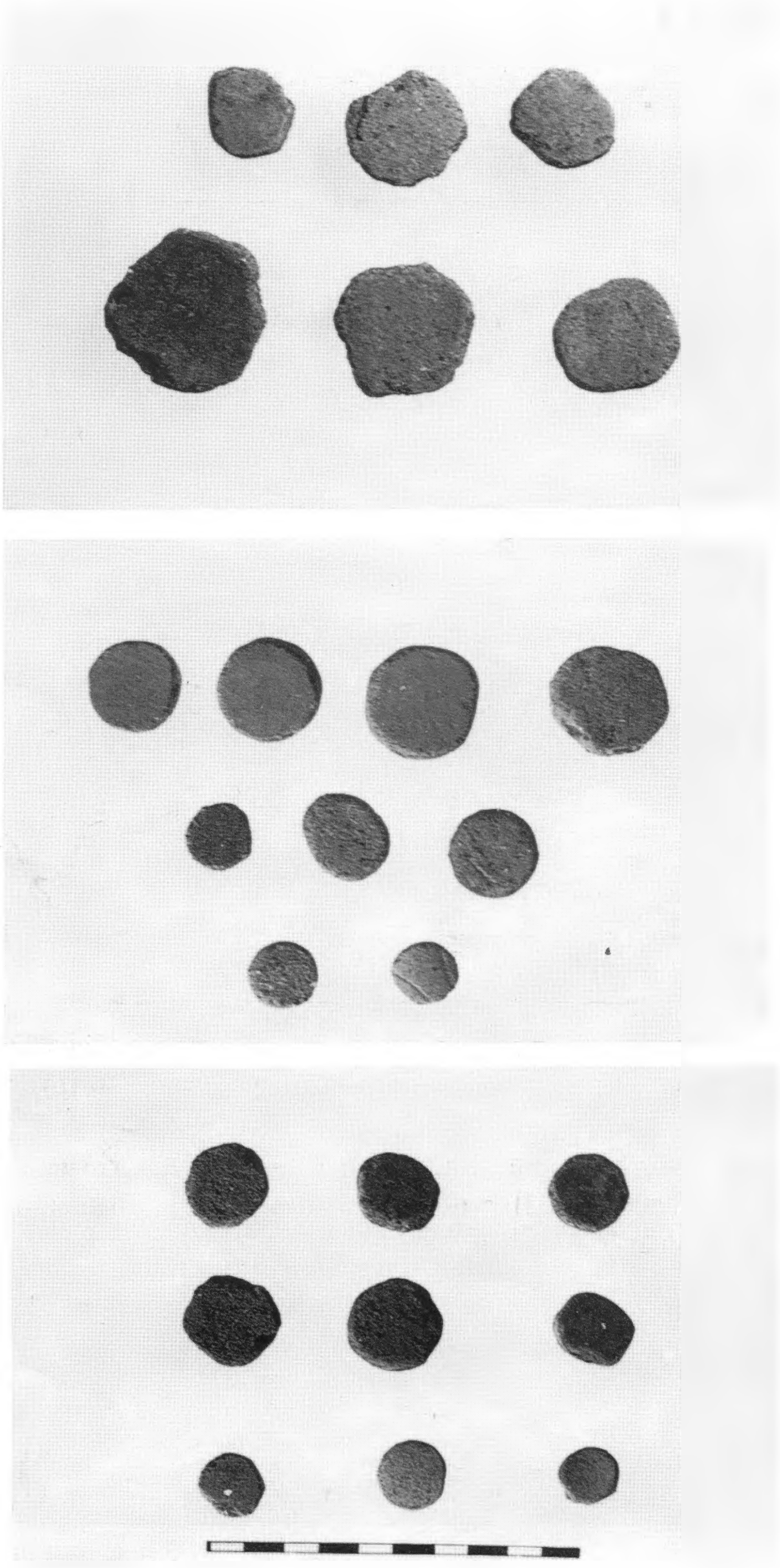

Култови глинени плочки с кръгла форма – III-IV в., мог. № 6, № 10 и № 11, с. Борино.

Алб. № 83

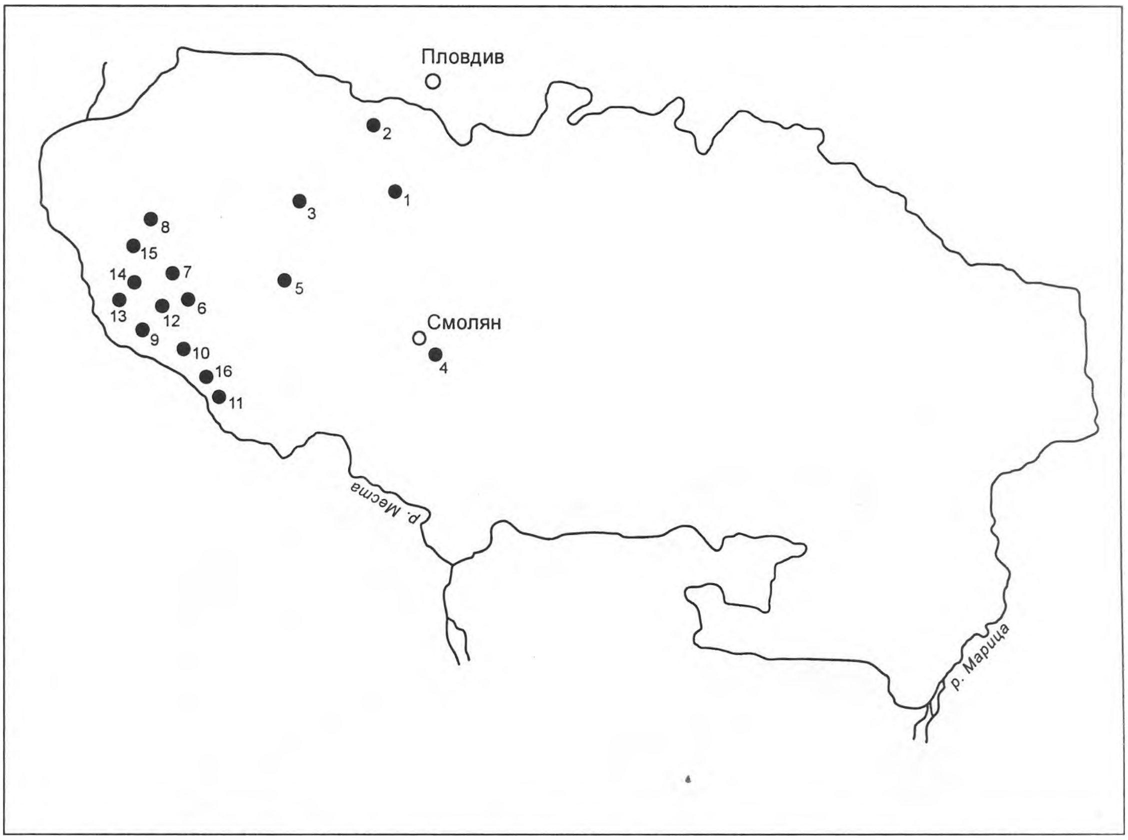
Пловдив
Смолян
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
р. Места
р. Марица

Карта IX – Териториално разпространение на плоските гробове в Родопите, съдържащи останки от погребания извършени чрез цялостно трупополагане:

1. Извор 2. Брестовица 3. Ново село 4. Габрица 5. Борино 6. Сатовча 7. Плетена 8. Ковачевица 9. Абланица 10. Вълкосел 11. Годешево 12. Г. Дряново 13. Дебрен 14. Крушево 15. Лещен 16. Слащен.

Алб. № 84

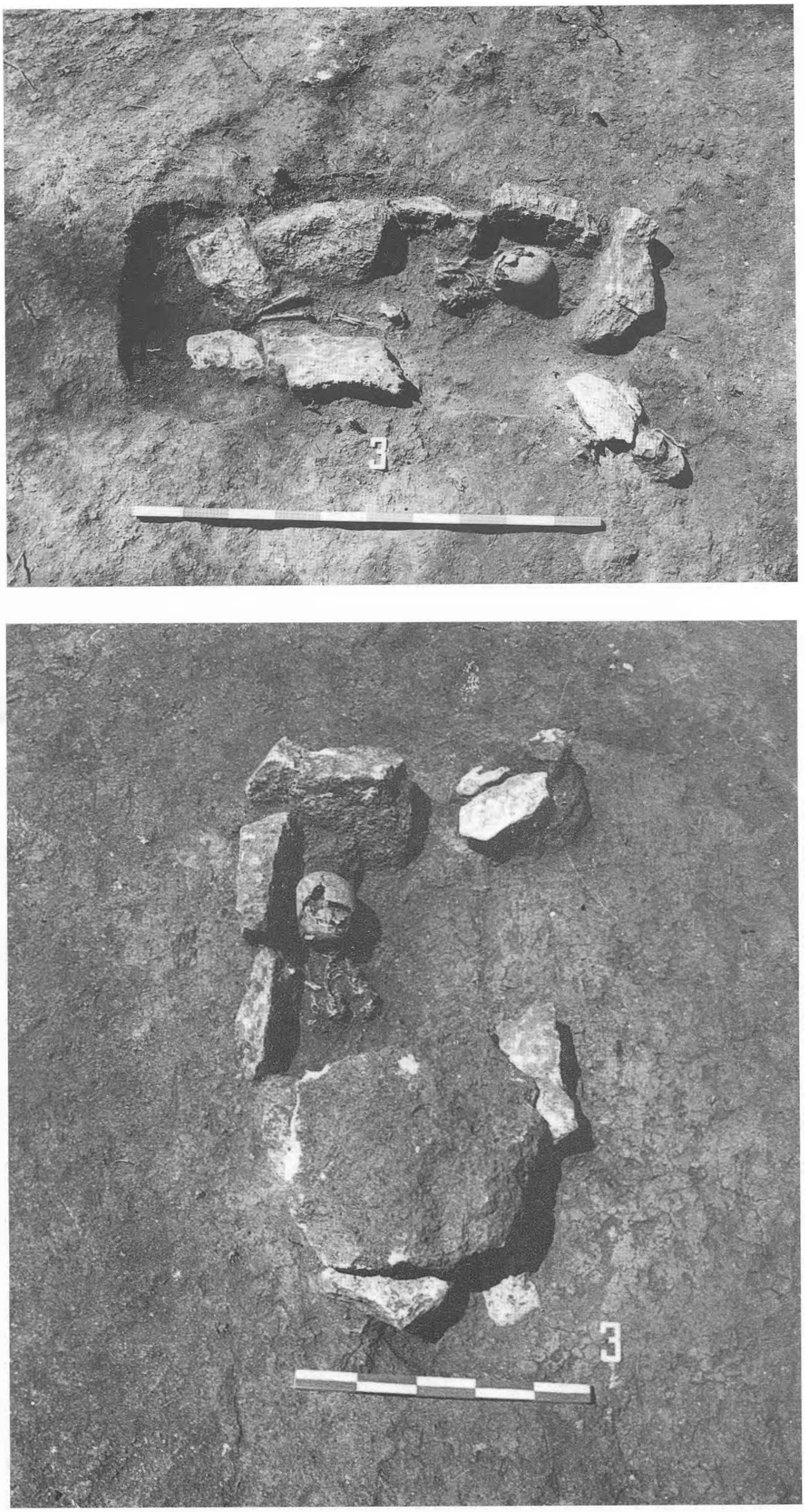

Могила № 11 – вторичен гроб № 3 (трупополагане), Борино.

Алб. № 85

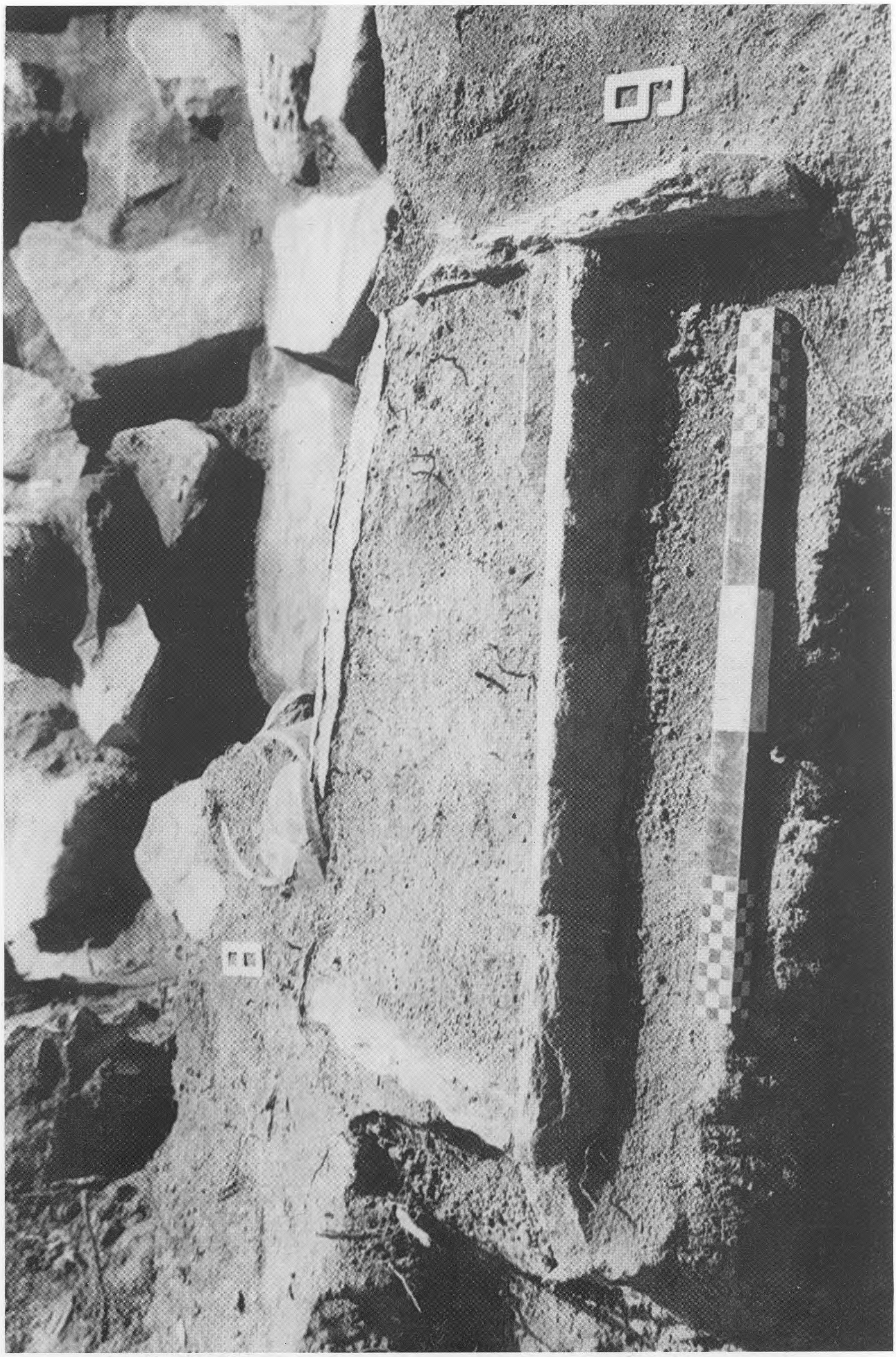

Цистов гроб № 9 (кенотаф) с положена до него урна (№ 8) – с. Стойките.

Ст. н.с. д-р Костадин Кисьов участва в археологически проучвания от 1970 г., специализант на големия български специалист по антична история и археология проф. Велизар Велков.

В периода 1980-1989 г., като археолог в Историческия музей в Смолян, ръководи археологически разкопки на територията на Западните Родопи и участва в изграждането на новия музей.

От 1989 до 1993 г. работи като научен сътрудник в Археологически музей Пловдив, със специалност "Тракийска материална и духовна култура".

През 1997-1999 г. е научен сътрудник в Националния исторически музей – София. В периода 1993-1996 г. и от 1999 г. до днес изпълнява длъжността директор на Регионалния Археологически музей в Пловдив.

Специализирал класическа археология в Гърция.

Автор е на повече от 50 научни студии, статии и монографии, резултат от проучванията на над 300 гробни комплекси, 20 светилища и 30 селища, свързани с тракийската култура в Родопите и Горнотракийската низина през I хил. пр. Хр.